

I oppdemningspolitikken grenseland

Nord-Norge i den kalde krigen 1947–70

Stian Bones

Avhandling levert for graden Doctor Artium

UNIVERSITETET I TROMSØ
Det samfunnsvitenskapelige fakultet
Institutt for historie

Februar 2007

Forord

Den perioden jeg har arbeidd med avhandlinga har vært rike år. Jeg har blitt kjent med mange nye mennesker; jeg har blitt fortrolig med et nytt forskingsfelt; jeg har fått gode muligheter til å reise på forskingsopphold og delta på konferanser – kort sagt: jeg har vært privilegert.

I disse åra møtte jeg også Helga, som ble kona mi, og sammen har vi fått to flotte barn. Helga har vært tålmodigheta sjøl i denne tida – med småbarn, oppussing og avhandlingsarbeidet mitt, og jeg takker deg så mye for det.

Jeg fikk muligheta til å forske i den kalde krigens historie som stipendiat ved Høgskolen i Bodø/Norsk Luftfartsmuseum 2001–04. Museet og høgskolen ga meg svært gode arbeidsbetingelser, og jeg er veldig takknemlig for det. Nå vil jeg gjerne få takke mine venner på museet og historikermiljøet ved høgskolen for ei flott tid. Særlig vil jeg trekke fram det såkalte ”forskningsseminaret” på høgskolen, der jeg har lagt fram mange utkast og fått nyttige kommentarer. Fra Bodø-miljøet vil jeg få nevne noen spesielt: Karl L. Kleve for et langvarig og godt samarbeid, Svein Lundestad, som har lagt alt til rette for meg og vært rausheta sjøl, og Wilhelm Karlsen, min gode kollega og venn. Takk skal dere ha!

Også historikermiljøet i Tromsø skal ha en takk for mange gode kommentarer og innspill underveis i prosessen. Hallvard Tjelmeland har vært min samvittighetsfulle veileder under arbeidet. Takk skal du ha for råd om veivalg, innsiktsfulle kommentarer og inspirerende samtaler.

Dette er også anledninga til å takke de mange andre som har hjulpet meg på en eller anna måte: Ansatte på arkiver i Norge og Washington D.C. som har bistått meg; tålmodige bibliotekarer ved Høgskolen i Bodø og Universitetet i Tromsø – og alle andre som har ytt et verdifullt bidrag. En takk rettes også til Hans-Helge Johnsen som har lest gjennom og kommentert manuset. Til slutt vil jeg rette en spesiell takk til mine foreldre, som har støtta meg på så mange vis gjennom åra som student og stipendiat.

Tromsø, 12. februar 2007

Stian Bones

Innhold

INNHold	4
1. PROBLEMSTILLING, HISTORIEFAGLIGE POSISJONER OG TEORETISKE PERSPEKTIV	7
1.1 INNLEDNING	7
1.1.1 <i>Problemstilling</i>	8
1.2 NORD-NORGE SOM POLITIKKOMRÅDE: ET OPPSLAG	9
1.3 OM DEN NORSKE KALDE KRIG-LITTERATUREN	12
1.3.1 <i>Historiografi</i>	12
1.3.2 <i>To sentrale teorier</i>	16
1.3.3 <i>Muligheter for videreutvikling</i>	23
1.4 OM KILDENE OG OPPLEGGET FOR AVHANDLINGA	29
2. FRA TRUSSELBILDENES ARKEOLOGI	34
2.1 BEGREPET "NORD-NORGE"	35
2.2 RUSSISK FARE, FORSVARSUTBYGGING OG FORNORSKING	37
2.2.1 <i>Den russiske fare</i>	37
2.2.2 <i>Etableringa av et forsvar i Nord-Norge</i>	40
2.2.3 <i>Fornorsking</i>	42
2.3 FINSK FARE, IDEOLOGISK SMITTEFARE OG FORTSATT KONSOLIDERING	44
2.3.1 <i>Den finske fare</i>	44
2.3.2 <i>Rød fare i Nord-Norge?</i>	48
2.4 DEN BITRE ERFARINGA	50
2.4.1 <i>Kort om Nord-Norge under andre verdenskrig</i>	51
2.5 I KJØLVANNET AV KRIGEN: USA OG NORGE.....	53
3. SPIONASJE, INDRE TRUSLER OG OVERVÅKING	58
3.1. UTGANGSPUNKTET FOR OVERVÅKINGA I NORD-NORGE.....	59
3.1.1. <i>Historiske erfaringer sett fra politikammeret</i>	60
3.1.2 <i>Nærmere om trusselbildet</i>	62
3.1.3 <i>Partisanene – særlig om Kiberg</i>	65
3.1.4 <i>De hemmelige tjenestene og avgrensinga av feltet</i>	69
3.1.5 <i>Sentrale trekk ved Politiets overvåkingstjeneste i Nord-Norge</i>	75
3.2 GJENNOMBRUDDET: 1953–54.....	77
3.3 SOVJETISK ETTERRETNING OG EN SPION FRA BAKFJORD	80
3.3.1 <i>Vurderingene bak "Operasjon Asfalt"</i>	80
3.3.2 <i>Oppmerksomhet mot den militære kapasiteten</i>	82
3.3.3 <i>Bakfjord-saken</i>	87
3.4 OPPSUMMERING	91
4. UNDER ALLIANSEPARAPLYEN: TRUSLER OG FORSVAR	92
4.1 DEN KALDE KRIGEN SOM DRIVKRAFT: FORHOLDET USA–NORGE.....	93
4.2 DEN KALDE KRIGEN SOM TRUSSELBILDE I NORGE	95
4.2.1 <i>Vinterkrisa</i>	96
4.2.2 <i>Frykta for "kupangrepet"</i>	100
4.3 NORD-NORGE I ALLIANSENS STRATEGI	105
4.3.1 <i>Washington og Skandinavia</i>	105
4.3.2 <i>Nord-Norge og allianseforsvaret</i>	108
4.4 FORSVARETS ARKITEKTUR	113
4.4.1 <i>Gamle trusler i ei ny tid: Tilfellet Skibotn</i>	114
4.4.2 <i>NATO setter preg på utbygginga i Indre Troms</i>	119
4.4.3 <i>I tilfelle krig – hva med sivilbefolkninga?</i>	123
4.4.4 <i>Utbygginga av Luftforsvaret: Bodø og Andøya</i>	125
4.4.5 <i>Sjølpålagte restriksjoner som ledd i lavspenningspolitikken</i>	128
4.5 FORSVARET – EN SAMFUNNSINSTITUSJON SOM ALLE ANDRE?	132

4.5.1 Modernisering og konsolidering.....	133
4.5.2 Forsvarets økonomiske betydning	138
4.6 OPPSUMMERING	141
5. MJUK MAKT, HARD KAMP: NORSK NØYTRALISME OG AMERIKANSK OPPDEMNING I NORD-NORGE	143
5.1 NOEN HISTORIOGRAFISKE OBSERVASJONER OM FORHOLDET USA–NORGE.....	143
5.2 IDEOLOGI, TRUSSELBILDER OG NYE FELLESSKAP	149
5.3 OPPTAKT	152
5.3.1 Den norske nøytralismen (I).....	153
5.3.2 USIA og arbeidet for det atlantiske fellesskapet.....	155
5.4 UTFOLDING	162
5.4.1 Den norske nøytralismen (II).....	162
5.4.2 Nøytralismen og den amerikanske bekymringa for Nord-Norge	167
5.4.3 Nord-Norge i den politisk-ideologiske krigføringa.....	173
5.4.4 Norden og Nordkalotten	174
5.4.5 Gjensyn med et gammelt trusselbilde: "Den russiske fare" på nytt?	178
5.5 KULTURSPREDNING, PROPAGANDA OG POLITISK TILSLUTNING.....	183
5.6 OPPSUMMERING	187
6. ARBEIDERPARTIET, LO OG DET ANTI-KOMMUNISTISKE ARBEIDET	189
6.1 ANTI-KOMMUNISTISK SAMARBEID OVER GRENSENE.....	190
6.1.1 Kampen om arbeideren: Amerikansk fagbevegelse og Haakon Lie	190
6.1.2 Det nordiske samarbeidet.....	194
6.1.3 Nordkalottensamarbeidet	197
6.1.4 Mellom kritisk dialog og kompromissløs oppdemming.....	203
6.2 KAMPEN I FAGBEVEGELSEN.....	208
6.2.1 Sekretærkorpset i Nord-Norge.....	209
6.2.2 Øst-Finnmark og Nordens Klippe.....	212
6.2.3 "Folkets Jernverk": Mo i Rana.....	218
6.2.4 Anti-kommunistiske dilemmaer: Narvik og Alta.....	222
6.2.5 1. mai i Tromsø.....	225
6.3 OPPSUMMERING	228
7. ARBEIDERPRESSEN	230
7.1 AVISER SOM MENINGSORGAN	232
7.1.1 Partipressen.....	232
7.1.2 Redaktørrollen.....	237
7.2 ARBEIDERPRESSEN MELLOM ØST OG VEST.....	240
7.2.1 Alliansetilknytning og politiske tradisjoner.....	240
7.2.2 Modernisering og oppdemming i nord	245
7.3 KAMPEN MOT NKP-KOMPLEKSET	247
7.3.1 Sak nr. 1: bekjemp NKP.....	247
7.3.2 Pressen, overvåkingstjenesten og Sambandet Norge–Sovjetunionen	254
7.3.3 Nye utfordringer fra venstresida.....	257
7.4 ATOMVÅPEN OG SPØRSMÅLET OM RISIKO OG SIKKERHET.....	258
7.4.1 Pressen og "den aktuelle utenrikspolitiske situasjon"	259
7.4.2 Atomvåpen	261
7.5 OPPSUMMERING	265
8. KONKLUSJON	269
KILDER	285
FORKORTINGER I TEKST OG NOTER.....	285
ARKIVER OG SAMLINGER	286
AVISER.....	288
INTERVJUER OG SAMTALER	289
TRYKTE KILDER OG UTREDNINGER.....	289
LITTERATUR	289

1. Problemstilling, historiefaglige posisjoner og teoretiske perspektiv

1.1 Innledning

Da avisen Nordlands Framtid på lederplass ga et oversyn over de første 20 åra i NATO, beklaga skribenten at Norge som en følge av medlemskapet var blitt alliert med diktaturstater som Hellas og Portugal. Videre het det:

Det er også grunn til å beklage at vi gjennom vårt NATO-medlemskap er alliert med en makt som, slik tilfellet er med USA i Vietnam og Latin-Amerika, gjør seg skyldig i imperialistisk aggresjon. I dagens situasjon er likevel ikke dette argumenter sterke nok til å gi avkall på den sikkerhet man mener vårt NATO-medlemskap representerer. Vi er nabostat til Sovjet, slik Finland, Polen, Tsjekkoslovakia, Ungarn og Romania er det, og slik Estland, Lettland og Litauen var det. Vi ønsker ikke å dele skjebne med noen av dem, og i dette ligger hemmeligheten bak det norske folks oppslutning om NATO. Av to onder velger man som kjent det minste.¹

Nordlands Framtid mente altså at Norge hadde vært ”nødsaget” til å gå inn i en allianse for å sikre landet. Norge hadde valgt NATO av nødvendighet, og ikke av hengivenhet overfor de allierte. Lederskribenten så først og fremst den kalde krigen som en stor og truende konflikt mellom øst og vest, der Norges skjebne langt på vei var bestemt av stormaktenes handlinger. Geografi og skjebne smelta sammen. Likevel gjaldt det å forsvare de hjemlige politiske idealene og tradisjonene så langt som råd.

Artikkelen i Nordlands Framtid viser at den kalde krigen forsynte både observatører og aktører med ei rekke vanskelige utfordringer og dilemma. Hvordan skulle man egentlig tolke de nye truslene? På hvilken måte skulle man bruke den opparbeida politiske kapitalen i den nye og spente internasjonale situasjonen? – Og hva med de ”nye” aktørene som ble trukket til Nord-Norge? Hvilke strategier ble egentlig utmeisla av de stormaktene som gjorde seg gjeldende i det sikkerhetspolitiske feltet som Nord-Norge nå utgjorde? Fikk de vestlige stormaktene egentlig gjennomslag for sine ideer?

Spørsmål som dette danner en inngang til denne avhandlingen.

¹ ”Norge og NATO”. Leder, Nordlands Framtid, 10. april 1969.

1.1.1 Problemstilling

Etter andre verdenskrig etablerte vesten en koordinert oppdemningspolitikk med front mot Sovjetunionen og dets allierte, og mot kommunismen som sådan. Oppdemningspolitikken var likevel ikke monolittisk; den hadde mange regionale og nasjonale tilpassinger. Også i Nord-Norge ble det ført en relativt egenarta oppdemningspolitikk og politisk kamp, og i avhandlinga rettes søkelyset mot noen av de viktigste aktørene som opererte i dette feltet, deres motiver, strategier og arbeidsmetoder. Avhandlinga undersøker dessuten den kulturelle tilegninga av den kalde krigen, med hovedvekt på den sosialdemokratiske delen av arbeiderbevegelsen.² Etter andre verdenskrig satt Arbeiderpartiet som kjent med regjeringsmakta så og si sammenhengende fram til 1965, og Nord-Norge var på samme tid en arbeiderpartibastion.

Det er særlig to årsaker til at jeg har funnet regionen Nord-Norge fruktbar for kald krig-forskning. Det ene kan knyttes til de reint geopolitiske faktorene, og henger sammen med at Norge var et grenseland mellom øst og vest, med Nord-Norge som den mest utsatte landsdelen. Dette er en innfallsvinkel som i stor grad også har opptatt norske kald krig-historikere tidligere, som vi skal se seinere i dette kapitlet. Den andre motivasjonsfaktoren kan knyttes til en aktuell trend i den internasjonale kald krig-forskinga, der man legger vekt på å løfte fram et mer differensiert og desentrert bilde av perioden enn det som var vanlig under den kalde krigen. Et slikt ståsted er forankra i det faktum at det var et rikt spekter av stater og andre aktører som var involvert – ikke bare de to supermaktene – og at dette satte sitt preg på konflikten.³ Slik kan vi se at kryssende konfliktlinjer, men også et mangfold av politiske tradisjoner og ideologiske strømninger i ulike land og regioner, satte sitt stempel på konflikten. Den kalde krigens varierende nedslag i land og regioner kan vi definere som ulike politiske og kulturelle *konfigurasjoner*, og sett i det perspektivet var ikke den kalde krigen bare

² Begrepet "sosialdemokratisk" er i denne sammenhengen et reint analytisk begrep. Mange av de som var aktive innafor Arbeiderpartiet i denne perioden ville nok omtalt seg sjøl som sosialister, ikke sosialdemokrater.

³ Nyere eksempler på denne innfallsvinkelen er Tony Smith, *New Bottles for New Wine: A Pericentric Framework Framework for the Study of the Cold War*, i *Diplomatic History* nr. 4 2000; Odd Arne Westad, *The Global Cold War. Third World Interventions and the Making of Our Times*, Cambridge 2005. Når det gjelder grunnlaget for dette perspektivet må imidlertid Geir Lundestad framheves spesielt. Viktige arbeider her er *Empire by Invitation? The United States and Western Europe, 1945–1952*, i *Journal of Peace Research*, 1986; *The American "Empire" and Other Studies of US Foreign Policy in a Comparative Perspective*, Oxford – Oslo 1990; og *The United States and Western Europe since 1945: From "Empire" by Invitation to Transatlantic Drift*, Oxford 2003.

én bestemt og fasttømra bipolar konflikt, og den fikk også utslag som hovedaktørene ikke kunne kontrollere.⁴

Avhandlinga favner om en mengde spørsmål og aktører, og det sier seg sjøl at jeg ikke har hatt anledning til å forfølge alle spor. Det betyr at jeg har gjort et *utvalg*. I resten av dette innledningskapitlet skal jeg derfor greie nærmere ut om bakgrunnen for problemstillinga, og på hvilket grunnlag jeg har gjort mine valg. Hovedsakelig vil jeg klargjøre dette gjennom ei drøfting av den norske kald krig-litteraturen, men aller først vil jeg kretse emnet ytterligere inn ved å kommentere den geografiske og tidsmessige tilskjæringa: Nord-Norge i perioden fram til 1970-tallet. Deretter ser jeg nærmere på aktuelle teoretiske problemer og drøfter den norske litteraturen som omkranser forskingsfeltet ”den kalde krigen”. Til slutt presenteres kildene og opplegget for avhandlinga.

1.2 Nord-Norge som politikkområde: et oppslag

Nord-Norge har lenge blitt oppfatta som en egen region, og dessuten ofte som en utkant i Norge. Innad har den regionale fellesskapsfølelsen vært mer grunnfesta enn i noen anna landsdel i Norge, i det minste inntil de seinere åra.⁵ I Nord-Norge oppsto det tidlig offentlige arenaer der landsdelens problemer og muligheter – særlig i økonomisk henseende – ble debattert. Fra 1930-tallet av ble de mest kraftfulle politiske visjonene for landsdelen kanalisert inn i Arbeiderpartiet, og Nord-Norge sto fra da av gradvis fram som et eget politikkområde, noe som slo sterkt gjennom med lanseringa av Nord-Norge-planen i 1951. Utenrikspolitisk hadde landsdelen lenge spilt en relativt viktig rolle, først og fremst i kraft av de store ressursene og av den store utstrekninga, men reint sikkerhetspolitisk var Nord-Norge relativt lite utsatt. I

⁴ Tittelen er ment å dekke disse to spørsmålene. For det første det geopolitiske, dvs. at betydninga av et område henger nøye sammen med hvilke politiske saker som setter dagsorden. Under den kalde krigen var det den ideologiske konfrontasjonen og det militære kappløpet som satte dagsorden i nord; i dag er det i stor grad energi. ”Ei ny tid kommer sjøl om fjellan står”, skreiv Klaus Hagerup i *Ellinors vise*. Men tittelen viser også til det som i avhandlinga kalles et desentrert perspektiv: At den kalde krigen ble innleira i ulike kontekster på ulik nivå, og at det dermed også var grenser for hegemonimaktas innflytelse. Sjølve tittelen er ellers et ”lån” fra et arbeid av den finske historikeren Jussi Hanhimäki, nemlig ”Containment” in a Borderland: The United States and Finland, 1948–49, i *Diplomatic History* nr. 3 1994.

⁵ I forbindelse med den pågående debatten om mulige endringer på det regionale forvaltningsnivået, har det vært lufta motforestillinger omkring Nord-Norge som en noenlunde enhetlig region, og også om nordnorsk identitet. Se Pål Christensen og Hallvard Tjelmeland, *Flammende budbringer. Nordlys gjennom 100 år*, Tromsø 2003, s. 471–475, Einar Niemi, Nord-Norge – én region eller regionenes region? Et historisk perspektiv, i Bård A. Berg og Einar Niemi (red.), Energi, modernisering og byutvikling i Nord-Norge, *Speculum Boreale* nr. 7, Tromsø 2006, s. 96–97.

det trusselbildet som myndighetene knytta til Nord-Norge, var det først og fremst indre problemer som ble aksentuert.

Med krigen, og med etterkrigstida, endra dette seg betydelig. Nord-Norge ble et grenseland mellom vest og øst. Av de landene som underskreiv Atlanterhavspakten i 1949, var Norge var det eneste som grensa mot Sovjetunionen.⁶ Både erfaringene fra andre verdenskrig, og de geopolitiske endringene som fulgte den stadig økte internasjonale spenninga, medførte ei voldsom oppmerksomhet omkring forsvars- og sikkerhetspolitiske spørsmål. Sett i et lengre historisk perspektiv videreførte og forsterka den kalde krigen slik sett ideen om Nord-Norge som et sjølstendig sikkerhetspolitisk felt, samtidig som feltet i seg sjøl ble dramatisk endra.

Den kalde krigen var samtidig en *ideologisk* styrkeprøve.⁷ I motsetning til en virkelig krig, kunne ikke opinionen mobiliseres med henvisning til ettertida og alt som *da* skulle skje av forbedringer, ”når krigen var over”. De rivaliserende partene måtte løpende overbevise om at det systemet man ofra så mye for, virkelig var verdt innsatsen. Man måtte kort sagt utvikle og argumentere for en samfunnsmodell som vant oppslutning, og peke på svakheter i andre mulige løsninger. For Nord-Norges del kan man regne ”moderniseringa av Nord-Norge” som *den store fortellinga*, og dette er et motiv jeg kommer tilbake til i flere steder i avhandlinga. I løpet av 1960-tallet ble moderniseringspolitikken stadig mer utsatt for kritikk i stedet for oppslutning. Ottar Brox’ bok *Hva skjer i Nord-Norge?* (1966) er en god indikator på dette.⁸ På 1970-tallet kom i tillegg den økende regionale og etniske mobiliseringa til å lede mange kritiske røster ut i offentligheta.

For myndighetene var det ei utfordring at landsdelen lå såvidt utsatt til reint geografisk. Interessant for oss, som en historisk forløper til trusselbildene under den kalde krigen, er den gamle forestillinga om ”den russiske fare”. Den baserte seg på at Russland ønska ei isfri havn i Nord-Norge, fordi landet sjøl mangla isfrie havner med adgang til det åpne havet. Forestillinga dukka opp på 1830-tallet, og beit seg fast i den norske forestillingsverdenen fram til bygginga av Murmanbanen i 1915–16. Ideen var svært levedyktig, men det er til nå ikke er lagt fram et eneste dokument som kan bekrefte at russiske myndigheter faktisk *hadde* planer om å tilegne seg isfrie havner

⁶ Det andre grenselandet, Tyrkia, ble ikke medlem før i 1952 (sammen med Hellas).

⁷ Med ideologi forstår jeg ei forholdsvis systematisk oppfatning om hvordan verden er, hvordan den bør være, og hvordan man eventuelt kan nå disse målene.

⁸ For en analyse av Brox’ bok, se Narve Fulsås, Nordnorsk eigenart og nordnorsk identitet, i Jostein Lorås og Øyvind Thomassen (red.), *Spenningenes land. Nord-Norge etter 1945*, Oslo 1997, s. 211–217.

på norsk territorium.⁹ Men også etter første verdenskrig, og kanskje også under den kalde krigen?, kan man finne rester av forestillinga i trusselbildenes arkeologiske lag.

Som nevnt bar landsdelen i seg betydelige kulturelle og politisk-ideologiske forskjeller. Hos myndighetene fantes det derfor ei bekymring om mangelfull nasjonal oppslutning hos kommunistene, og i Nord-Norge fløt dette sammen med den gamle mistanken om at de etniske minoritetenes nasjonalfølelse og lojalitet var nokså grunn.¹⁰ Med den store sovjetiske styrkeoppbygginga og de økte spenningene mellom øst og vest, ble det også av slike årsaker viktig for myndighetene på norsk side å veie opp med solid økonomisk, militær og kulturell tilstedeværelse for å sikre norsk lojalitet og kontroll. Sjøl om det ikke var noen reell frykt i Arbeiderpartiet omkring nasjonalfølelsen til de etniske minoritetene, bidro den antatte trusselen som kommunistene representerte, til at Arbeiderpartiets politikere utforma Nord-Norgepolitikken med djupere furer i panna enn tidligere. Økonomisk framgang og investeringer i store militære og sivile anlegg var viktig for å stabilisere situasjonen i dette viktige grenselandet, sa handelsminister Erik Brofoss i 1951.¹¹

Konflikten fikk altså konsekvenser for hele samfunnsformasjonen. Disse endringene var omfattende, og de gjorde seg gjeldene både på det økonomiske, det politiske og det kulturelle feltet. Den kalde krigen, og de endringene den påkalte, reiste dermed et begrunnelseskrav: Man måtte *ta stilling* – tilegne seg de nye utfordringene, og på sett og vis gjøre den kalde krigen til ”sin”. Ei kulturell tilegning og bearbeiding var nødvendig for å utvikle synspunkter på hva den kalde krigen kunne innebære for egen del og for samfunnet for øvrig. Det var mange som kunne være interessert i å påvirke slike prosesser. Siden de politiske tradisjonene i Nord-Norge – i likhet med landet for øvrig – var prega av nøytralisme og skepsis til stormaktspolitikk, var det sterke krefter som prøvde å påvirke opinionen i retning av å støtte NATO og ”det atlantiske fellesskapet”.

⁹ Jens Petter Nielsen, Ønsket tsaren seg en isfri hamn i nord?, i *Historisk tidsskrift* nr. 4 1991; Jens Petter Nielsen, Tsar-Russland: potensiell trussel eller god nabo? Et gjensyn med ”den russiske fare”, i Fredrik Fagertun, Jan Eivind Myhre, og Teemu Ryymin (red.), *Det farefulle nord. Trusler og trusseloppfatninger knyttet til Nord-Norge gjennom tusen år*, Tromsø 2001.

¹⁰ Jf. Trond Bergh og Knut Einar Eriksen, *Den hemmelige krigen. Overvåking i Norge 1914–1997*, bind 1, *Overvåkingsystemet bygges opp 1914–1955*, Oslo 1998, kap. 9, og bind 2, *Storhetstid og stormkast 1955–1997*, Oslo 1998, kap. 5. Se også Knut Einar Eriksen og Einar Niemi, *Den finske fare. Sikkerhetsproblemer og minoritetspolitikk i nord 1860–1940*, Oslo – Bergen – Tromsø 1981.

¹¹ Trond Bergh, *Storhetstid (1945–1965)*, i Arne Kokkvoll og Jakob Sverdrup (red.), *Arbeiderbevegelsens historie*, bind 5, Oslo 1987, s. 184.

Motbildet av forholdet mellom øst og vest ble holdt fram av kommunistene og av enkelte andre grupperinger innafor arbeiderbevegelsen. Kommunistene var ikke mot modernisering og industriell utvikling, men de var motstandere av den dominerende vestlige samfunnsmodellen. I de første etterkrigsåra sto kommunistene relativt sterkt i landsdelen, men tapte gradvis terreng gjennom 1950-tallet.¹²

Til tross for den skyggen som stormaktsrivaliseringa etterlot seg, er det likevel lite som tyder på at den kalde krigen formørka det mentale klimaet i etterkrigstidas Nord-Norge. Gjennomgående ser historikerne på etterkrigstida som en periode prega av optimisme og framskrittstilje; det herska ei tru på at teknikken, vitenskapen og industrialiseringa kunne skape velferd og velstand – et samfunn der samhold og solidaritet er dekkende begrep. Kanskje var dette et såvidt dominerende motiv at det til en viss grad overdøvde støyen fra den kalde krigen ute på arbeidsplassene? Det var kanskje ikke så nøye at en tillitsvalgt var kommunist, bare han sørnga for arbeidernes framgang i et framgangsrikt samfunn?

1.3 Om den norske kald krig-litteraturen

1.3.1 Historiografi

Det er en god del historiske studier som har tatt opp den kalde krigens betydning for Nord-Norge, men det finnes likevel ingen overgripende studier om det regionale nedslaget fra før.¹³

De mest sentrale bidragene er det Knut Einar Eriksen som har gitt. Han har hatt hovedansvaret for å dekke sikkerhetsproblemene knytta til Nord-Norge både i bind 5 av *Norsk utenrikspolitikks historie*, som han skreiv sammen med Helge Øystein Pharo, og i tobindsverket om overvåking i Norge, *Den hemmelige krigen*, der Trond Bergh var medforfatter.¹⁴ Han har også skrevet ei rekke artikler med relevans for dette arbeidet, og står dessuten – sammen med Einar Niemi – bak referanseverket om

¹² Se Per Selle og Lars Svåsand, Radikalismens økologi i Nord-Norge, 1945–1977, i Ulf Lindström og Lauri Karvonen (red.), *Nordkalotten i politiken*, Lund 1983; Einar-Arne Drivenes og Hallvard Tjelmeland, Nordnorsk arbeiderbevegelse mellom region og nasjon, i Jostein Lorås og Øyvind Thomassen (red.), *Spenningenes land. Nord-Norge etter 1945*, Oslo 1997, s. 52.

¹³ For en utfyllende fortegnelse over litteraturen, se litteraturlista bak i avhandlinga.

¹⁴ Knut Einar Eriksen og Helge Øystein Pharo, *Kald krig og internasjonalisering, 1945–1965*, i Olav Riste (red.), *Norsk utenrikspolitikks historie*, bind 5, Oslo 1997; Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*.

sikkerhetsproblemene i Nord-Norge fra 1860 til 1940, *Den finske fare*.¹⁵ Jeg vil også få nevne at Eriksen har veileda flere hovedfagsstudenter som har skrevet oppgaver med tema som er relevante for mitt arbeid.¹⁶ Mange av de temaene som tas i opp i denne avhandlinga er tidligere behandla i Eriksens bøker og artikler, og det er også en stor grad av samsvar når det gjelder tolkingar av kilder og begivenheter mellom det foreliggende arbeidet og Eriksens mange arbeider. Jeg har likevel hatt som målsetting å utfylle og videreutvikle Eriksens bidrag på flere måter: For det første ved at jeg har hatt anledning til å analysere begivenheter og aktører i et mer gjennomført regionalt perspektiv. Dessuten har jeg tatt for meg nye emner og kilder, og også i større grad søkt å anvende samfunnsvitenskapelig teori på materialet.¹⁷

Forsvars- og sikkerhetspolitikken er uten tvil det emnet som er grundigst dekket fra før, og her er det først og fremst miljøet ved Institutt for forsvarsstudier som må trekkes fram. Rolf Tamnes har levert flere bidrag med direkte relevans for mitt arbeid. Ikke minst gjelder det doktoravhandlinga hans, som sammen med Mats Berdals doktoravhandling, er det grunnleggende arbeidet om USAs militære oppdemningspolitikk i nordområdene.¹⁸ Tamnes har også lagt fram et langtidsperspektiv på nordområdene sett i et internasjonalt lys.¹⁹ Videre er han en av de historikerne som i størst grad har bidratt til teoriutvikling på feltet, noe jeg skal komme tilbake til.²⁰ I de seinere åra har også Kjell Inge Bjerga og Kjetil Skogrand, begge med tilknytning til Institutt for forsvarsstudier, levert store studier som jeg har

¹⁵ Av artikler tenker jeg særlig på "Den russiske fare". Arvefiende eller god nabo?, i Einar Niemi (red.), *Pomor. Nord-Norge og Nord-Russland gjennom tusen år*, Oslo 1992; Finland – Den nordiske problemnaboen. Norges forhold til Finland 1917–1975, i Per Brunvand og Henrik Stenius (red.), *Finland–Norge. Rapport frå et seminarium om konflikter och samarbete mellan två grannländer*, Helsingfors 1994; Gjensyn med den finske fare: Finland og Nord-Norge under den kalde krigen, i Fredrik Fagertun, Jan Eivind Myhre og Teemu Ryymin (red.), *Det farefulle nord. Trusler og trusseloppfatninger knyttet til Nord-Norge gjennom tusen år*, Tromsø 2001. Boka jeg viser til er *Den finske fare*.

¹⁶ Blant anna Hanne Brusletto, Forhandlinger mellom Norge og Sovjetunionen om kraftutbygging i Pasvikelven 1945–1963. Norsk-sovjetisk brobygging under den kalde krigen, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 1994; Monica Fiorello, De norsk-sovjetiske forhandlingene om sjø- og fiskerigrensar i Varangerfjorden 1947–1962, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 1995; Inger Elisabeth Tveterås, Politisk-økonomisk samarbeid på Nordkalotten. Kirkenes–Enare-prosjektet (1945–1965), hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 1997.

¹⁷ La meg få nevne at Eriksen også er en av de historikerne som har vært mest oppmerksom på det vi kan kalle ei desentrert orientering tidligere.

¹⁸ Rolf Tamnes, *The United States and the Cold War in the High North*, Oslo 1991; Mats Berdal, *The United States, Norway and the Cold War*, Oxford – Basingstoke 1997. Se også Tamnes, Nordområdene i amerikansk strategi etter andre verdenskrig, i *Internasjonal politikk*, Temahefte II, 1985.

¹⁹ Tamnes, Penetrasjon og polarisering. Nordområdene i historisk perspektiv, i *IFS Info* nr. 2 1992.

²⁰ Se Tamnes, Ettpartistat, småstat og særinteresser. Tre skoler i norsk sikkerhetspolitikk, i *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 3 1986; Tamnes, Integration and Screening. The Two Faces of Norwegian Alliance Policy, 1945–1986, i *Forsvarsstudier* VI, 1987.

trukket veksler på. Kjell Inge Bjerga har skrevet historia om Øverstkommanderende for Nord-Norge, mens Kjetil Skogrand er forfatteren bak det bindet i verket *Norsk forsvarshistorie* som dekker tidsbolken 1940–1970.²¹ Sammen med Tamnes har Skogrand også stått bak den grunnleggende studien over norsk atompolitikk for perioden 1945–1970.²²

Forholdet mellom Norge og Sovjetunionen er det særlig Sven G. Holtsmark – også han med tilhold ved IFS – som har behandla. Han står bak flere studier som tar opp Svalbards og Nord-Norges plass i internasjonal politikk, med utgangspunkt i både sovjetiske og norske kilder.²³ Holtsmarks kjennskap til sovjetiske kilder har også satt han i stand til å kartlegge omfanget av den sovjetiske pengestøtta til norske kommunister fram til 1990.²⁴ Videre har han stått som hovedredaktør av ei verdifull kildesamling om norsk-sovjetiske relasjoner i perioden 1917–1955, og han har utforma et langtidsperspektiv på forholdet mellom Norge og Sovjetunionen.²⁵ Holtsmark har også veileda flere hovedfagsstudenter som har gitt svært verdifulle bidrag for mitt eget arbeid.²⁶

Samla sett må derfor Institutt for forsvarsstudier regnes for å være et kraftfelt i forskinga om Norge under den kalde krigen, ei vurdering som understrekes ved at instituttet også var tungt involvert i arbeidet med *Norsk utenrikspolitikks historie*, der Olav Riste dessuten var hovedredaktør. Med utgangspunkt i dette seksbindsverket har Riste også skrevet ei engelskspråklig oversiktsbok om emnet.²⁷ Sammen med Arnfinn

²¹ Kjell Inge Bjerga, *Enhet som våpen. Øverstkommanderende i Nord-Norge 1948–2002*, Bergen 2002; Kjetil Skogrand, *Alliert i krig og fred, 1940–1970*, i *Norsk forsvarshistorie*, bind 4, Bergen 2004.

²² Kjetil Skogrand og Rolf Tamnes, *Fryktens likevekt. Atombomben, Norge og verden, 1945–1970*, Oslo 2001.

²³ Se for eksempel Holtsmark, A Soviet Grab for the High North? USSR, Svalbard, and Northern Norway, i *Forsvarsstudier* nr. 7 1993; Nord-Norge, Sovjetunionen og norske trusseloppfatninger 1918–1945, i Fredrik Fagertun, Jan Eivind Myhre og Teemu Ryymin (red.), *Det farefulle nord. Trusler og trusseloppfatninger knyttet til Nord-Norge gjennom tusen år*, Tromsø 2001.

²⁴ Holtsmark, Gullet fra Moskva. Sovjetisk pengestøtte til norske kommunister 1917–1990, i *IFS Info* nr. 2 1999; Holtsmark, Udenlandsk finansiering af de nordiske kommunistpartier, 1917–1990, i Morten Thing (red.), *Guldet fra Moskva. Finansieringen af de nordiske kommunistpartier 1917–1990*, København 2001.

²⁵ Se *Norge og Sovjetunionen 1917–1955. En utenrikspolitisk dokumentasjon*, Oslo 1995; Norge og Sovjetunionen – bilateralisering og fellesstyre, i *NATO 50 år: Norsk sikkerhetspolitikk med NATO gjennom 50 år*, Oslo (DNAK) 1999.

²⁶ Som Ingunn Rotihaug, Sambandet Norge–Sovjetunionen 1945–1970. Kulturambassadør eller politisk reiskap?, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 1998; Ane Dalen Ringheim, Nordmenn i sovjetisk fangenskap 1940–1955, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 2002.

²⁷ Riste, *Norway's Foreign Relations. A History*, Oslo 2005 (1. utg. 2001).

Moland har Riste dessuten skrevet referanseverket om den norske etterretningstjenesten.²⁸

Også historikermiljøet med tilknytning til Universitetet i Tromsø (UiTø) har undersøkt den kalde krigens betydning for Nord-Norge. Fredrik Fagertun har skrevet en oversiktsartikkel om trusselbildene som var knytta til landsdelen under den kalde krigen, og hvilket nedslag disse fikk.²⁹ Den kalde krigen er dessuten et sentralt motiv hos Hallvard Tjelmeland, både i boka om avisen Nordlys' historie og i Tjelmelands bidrag i trebindsverket om norsk innvandringshistorie.³⁰ Tjelmeland har også skrevet ei innføringsbok for studenter på høgskoler og universiteter om den kalde krigen.³¹ Jeg vil også få nevne at noen av de byhistoriske arbeidene med utspring fra miljøet ved Universitetet i Tromsø har tatt opp kald krig-relaterte emner.³² Flere av forskerne ved Universitetet i Tromsø har dessuten berørt forholdet mellom modernisering og sikkerhetspolitikk under den kalde krigen.³³ Dette temaet har også opptatt historikere fra andre forskingsmiljøer, og særlig Trond Bergh, Øyvind Thomassen, Lars Petter Johansen, Karl L. Kleve og Kjetil Skogrand har levert sentrale bidrag her.³⁴

²⁸ Olav Riste og Arnfinn Moland, "Strengt hemmelig". *Norsk etterretningsteneste 1945–1970*, Oslo 1997.

²⁹ Fredrik Fagertun, Trusselbilder i nord under den kalde krigen, i Fredrik Fagertun, Jan Eivind Myhre og Teemu Ryymin (red.), *Det farefulle nord. Trusler og trusseloppfatninger knyttet til Nord-Norge gjennom tusen år*, Tromsø 2001.

³⁰ Christensen og Tjelmeland, *Flammende budbringer*; Hallvard Tjelmeland og Grete Brochmann, *I globaliseringens tid, 1940–2000*, i Knut Kjeldstadli (red.), *Norsk innvandringshistorie*, bind 3, Oslo 2003.

³¹ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, Oslo 2006.

³² Særlig gjelder det Hallvard Tjelmeland, *Fra byfolk og bona til tromsøværing, 1945–1996*, i *Tromsø gjennom 1000 år*, bind 4, Tromsø 1996; Oddvar Svendsen, *Storhetstid, brytningstid, framtidshåp*, i *Narviks historie*, bind 2, Narvik 2002. Svendsen har dessuten skrevet en hovedoppgave av interesse for mitt prosjekt, nemlig Kommunistene og fagbevegelsen. Norges Kommunistiske Parti og dets arbeid i fagbevegelsen i Tromsø i tida 1945–1965, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Tromsø* 1993.

³³ Ottar Brox, *Nord-Norge: Fra allmenning til koloni*, Tromsø 1984; Sanne Steenberg Hansen, Tre forsøg på at planlægge Nord-Norge, 1945 – 1951 – 1972, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Tromsø* 1993; Narve Fulsås, *Universitetet i Tromsø 25 år*, Tromsø 1993; Narve Fulsås, Eit perspektiv på den økonomiske omforminga av Nord-Norge dei siste hundre åra, i *LOS i Nord-Norge*, notat nr. 33, 1995; Hallvard Tjelmeland, Stat, ideologi og økonomi i Nord-Norge 1935–1995, i Øyvind Thomassen og Jostein Lorås (red.), *Spenningenes land. Nord-Norge etter 1945*, Oslo 1997.

³⁴ Trond Bergh, *Storhetstid*, s. 183–188; Øyvind Thomassen, Sivilisasjonens utpost og den kalde krigen. Førstillingar om Nord-Noreg som ein underutvikla og tilbakeliggande landsdel tidleg i 1950-åra, i Øyvind Thomassen og Jostein Lorås (red.), *Spenningenes land. Nord-Noreg etter 1945*, Oslo 1997; Lars Petter Johansen, Fra militært tomrom til militært tyngdepunkt. Opprettelsen av brigaden i Nord-Norge, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 1999, Karl L. Kleve, Luftforsvaret som infrastrukturutbygger i Nord-Norge under den kalde krigen – case-studie Andøya, i *Norsk Luftfartsmuseums skriftserie* nr. 6, 2003; Skogrand, *Alliert i krig og fred*, kap. 17.

1.3.2 To sentrale teorier

Det er grunn til å hevde at to teorier har stått sentralt i den norske historiske litteraturen som har behandla den kalde krigen. Den ene har stått sterkt i norsk internasjonal historieforskning; den andre har vært viktig som grunnlag for studier av indrepolitiske forhold. Begge teoriene kan knyttes til hovedstrømmen innfor internasjonale relasjoner, nemlig realismen, og det er derfor nødvendig å se nærmere på denne tradisjonen.

Realismen i sin moderne form brøt gjennom i løpet av 1930- og 40-tallet, med kritikk av idealismen som en viktig agenda.³⁵ Ifølge Øyvind Østerud holder idealismen fram at ”idealer, ønsker og prinsipper kan påvirke politikken – og forholdet mellom stater – på avgjørende måter”, mens realistene beskyldte denne retninga for å kle ”maktpolitikken i hellige gevanter”.³⁶ Den tidlige realismen knyttes gjerne til navn som E. H. Carr, Hans J. Morgenthau og Reinholdt Niebuhr, men også til ”oppdemningspolitikken far”, George F. Kennan. Reinhold Niebuhr skreiv en mengde artikler i 1946–47 der han oppfordra til å hjelpe Europa for å motstå kommunistene.³⁷ Morgenthau realismen bygde på europeisk tenking, men ble endelig utforma i USA. Boka hans, *Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace* (1948), fikk enorm innflytelse også i Europa. Både Kennan og Morgenthau understreka de *mange* konflikter mellom amerikanske og sovjetiske interesser, i første rekke på det sikkerhetspolitiske og det strategiske feltet.

De klart viktigste aktørene i internasjonal politikk, er – slik realismen postulerer det – *statene*. Statene er primært opptatt av å sikre egne interesser, og disse interessene formuleres utfra ganske stabile forutsetninger, slik som geopolitiske forhold, maktressurser og politisk system.³⁸ Den grunnleggende tesen innfor realismen er at interessekamp er det vanlige i forhold mellom stater. Fravær av overordna myndighet og liten grad av konsensus om normative føringer, er det som kjennetegner det internasjonale statssystemet. Dette driver også statene til å legge så stor vekt på sikkerhet som de gjør. Den ”klassiske” realismen til for eksempel Morgenthau formulerte et noe ”pessimistisk” verdensbilde: makta rår – det er normaltilstanden internasjonalt. Dette var et perspektiv som passa godt med den internasjonale situasjonen på 1940- og 50-tallet – først med den andre verdenskrig, og

³⁵ Øyvind Østerud, *Statsvitenskap. Innføring i politisk analyse*, Oslo 2002, s. 220.

³⁶ Østerud, *Statsvitenskap*, s. 218 og 220.

³⁷ Walter LaFeber, *America, Russia, and the Cold War 1945–2000*, New York 2002, s. 51.

³⁸ Etter Tor Egil Førland og Dag Harald Claes, *Europeisk integrasjon*, Oslo 1998, s. 95.

deretter med maktkampen mellom USA og Sovjetunionen.³⁹ Ifølge Øyvind Østerud har ei dominerende strømning innafor nyrealismen gått i ei ”modifiserende” retning, ”hvor ikke statlige-aktører, indre dragkamper bak den ”nasjonale interesse” – og ulike internasjonale avhengighetsbånd – også erkjennes som reelle faktorer”.⁴⁰ Dette, og spesielt det økte fokuset på ”gjensidig avhengighet”, kan derfor sies å ha drevet nyrealismen nærmere noen av de klassiske idealistiske innsiktene, noe som har fått forskere som Richard Ned Lebow til igjen å framheve styrken i den klassiske realistiske tradisjonen.⁴¹

Postrevisjonismen, som ble den dominerende retninga i kald krig-forskinga i løpet av 1970-tallet, har i hovedsak stått for en nyrealistisk innfallsvinkel, slik jeg har definert den. Postrevisjonistene hadde plukka opp mange av revisjonistene sine tema, som innenrikspolitikk og økonomi, og hadde også gjort studiet av forholdet mellom stater mer raffinert. Noen av dem, blant anna Geir Lundestad, la større vekt på de allierte landenes sin rolle, og på amerikansk politikk som systemorientert og stabiliserende. Dette farger blant anna det bildet han tegner i boka *America, Scandinavia, and the Cold War*, der han viser at amerikanerne i de første etterkrigsåra var fleksible og villig til å samarbeide med stater som hadde økonomiske systemer med sterk statlig styring, slik som i Norge.⁴²

Den realistiske teorien om småstaten i stormaktsspillet. I all hovedsak har norsk internasjonal historieforskning stått for den nyrealistiske tilnærminga, slik jeg har definert den ovafor. I en verden prega av interessekamp og skeive maktforhold, har man gjerne sett Norges samarbeid med ei stor og vennligsinna demokratisk maktblokk som både nødvendig og verdifull. Som Rolf Tamnes sier det om Norges tilslutning til Atlanterhavspakten i 1949: ”Veien til handlefrihet, til å sikre nasjonale interesser, måtte gå via lojalitet overfor vestmaktene i viktige sikkerhetspolitiske spørsmål.”⁴³

³⁹ Torbjørn Knutsen, *A history of International Relations theory*, Manchester 1997, s. 241.

⁴⁰ Østerud, *Statsvitenskap*, s. 223. Med denne definisjonen siktes det med andre ord ikke til Kenneth Waltz’ teori, slik den er utlagt i *Theory of International Politics*, New York 1979. I hans strukturelle realisme opereres det med et skarpt skille mellom innenrikspolitikk og internasjonal politikk, mens Morgenthau klassiske realisme avviser dette skillet.

⁴¹ Jf. Joseph S. Nye, *Understanding International Conflicts. An Introduction to Theory and History*, New York 2000, s. 6; Richard Ned Lebow, *The Tragic Vision of Politics. Ethics, Interests and Orders*, Cambridge 2003.

⁴² Geir Lundestad, *America, Scandinavia, and the Cold War, 1945–1949*, Oslo – Bergen – Tromsø 1980.

⁴³ Tamnes, Ettpartistat, småstat og særinteresser, s. 49.

De fleste norske historikere som har arbeidd med den kalde krigen vil kjenne igjen resonnementer som dette. Innafor ei maktblokk kan en småstat både få beskyttelse og samtidig ha innflytelse; utafør er den mye mer maktesløs. Kanskje kan dette dominerende perspektivet også ha virka disponerende med hensyn til begrepsbruken hos enkelte historikere når det gjelder den politiske leiren i Norge som *ikke* ville invitere USA til å bli Norges garantist, eller de som bare var mer skeptisk til det. Disse blir i enkelte sammenhenger omtalt som ”isolasjonister” eller ”moralister”, et ståsted som gjerne blir vurdert negativt innafor realismen.⁴⁴

Det synes vidare å være ei viss enighet blant historikerne om at det finnes noen relativt faste linjer i norsk utenriks- og sikkerhetspolitikk gjennom hele det forrige hundreåret: Den var vestvendt, men samtidig nølende og til tider lite entusiastisk. Man ville ha sikkerhetspolitiske garantier, men samtidig ikke binde seg *for* tett. Olav Riste har formulert modellen om ”den dobbelte bunnen” slik:

I første rekkje har Norge sett sin tryggleik sikra gjennom det ein oppfatta som ei stilleiande semje blant dei interesserte stormakter om å la Norge og Skandinavia vere i fred. I andre omgang, for det tilfelle at dette interessefelleskapet blant stormaktene skulle svikte, har Norge sett sin lit til at den eine eller den andre angelsaksiske stormakt – først Storbritannia, men etter 1945 først og fremst USA – i eigen interesse – ville sikre Norges sjølstende overfor andre stormakter.⁴⁵

I tråd med dette har Geir Lundestad framheva det tvetydige ved Norges utenrikspolitikk. Norge har vært ”den nasjonale internasjonalist”, hevder han.⁴⁶ Landet har blitt stadig tettere innvevd i internasjonalt samarbeid på ulike områder, men internasjonalt samarbeid har hele tida vært ledsaga av krav om særordninger. Norge har ønska å være ”med” – men samtidig ”ikke med”.

Det er ingen tvil om at småstats-realismen har gitt oss mange av de viktigste modellene og begrepene til å forstå norsk utenrikspolitikk. Historikeren Rolf Tamnes har betegna norsk utenriks- og sikkerhetspolitikk i etterkrigstida som ei spenning

⁴⁴ Tydeligst kommer dette fram hos Olav Riste. Se for eksempel studien *Isolasjonisme og stormaktsgarantiar. Norsk tryggingpolitikk 1905–1990*, *Forsvarsstudier* 3, 1991. Se også Olav Riste, *Ideal og egeninteresser: Utviklinga av den norske utanrikspolitiske tradisjonen*, i Sven G. Holtmark, Helge Ø. Pharo og Rolf Tamnes (red.), *Motstrøms. Olav Riste og norsk internasjonal historieskrivning*, Oslo 2003. Dette er også kommentert av Helge Ø Pharo: ”The terms internationalist and isolationist are primarily used to define security policy positions. For that purpose they are definitely to the point. For other aspects of Norwegian foreign relations they may not be [...], jf, Pharo, *Post-Cold War Historiography in Norway*, i Thorsten Borring Olesen, (red.), *The Cold War – and the Nordic Countries: Historiography at a Crossroads*, Odense 2004, s. 107, note 32.

⁴⁵ Riste, *Isolasjonisme og stormaktsgarantiar*, s. 8.

⁴⁶ Geir Lundestad, *Nasjonalisme og internasjonisme i norsk utenrikspolitikk: Et faglig-provoserende essay*, i *Internasjonal politikk* nr. 1 1985, s. 39–54.

mellom ”integrasjon” og ”avskjerming”. Tamnes’ formel er nært beslekta med et begrepspar som statsviteren Johan Jørgen Holst utvikla. Under den kalde krigen beskrev Holst norsk politikk overfor Sovjetunionen som ei stadig veksling mellom ”avskrekking” og ”beroligelse”.⁴⁷ Til sammen har Holst og Tamnes forsøkt å gi uttrykk for den balansegangen Norge har foretatt under den kalde krigen, både i forhold til Sovjetunionen (Holst: avskrekking og beroligelse), og innad i det vestlige samarbeidet (Tamnes: integrasjon og avskjerming).⁴⁸ Denne ”pendlinga” mellom øst og vest endra karakter i ulike faser av konflikten. Noen ganger kan den beskrive ei mer aktiv politisk linje (brubygging); andre ganger viser den til at Norge bare ønska å ”ligge lavt” og gjøre lite av seg.

Ei rekke av de mest kjente historiske teoriene er basert på elementer fra denne teoritradisjonen, som for eksempel teorien om ”den nordiske balansen”.⁴⁹ Men tradisjonen har også danna bakgrunn for forståelsen av Nord-Norge under den kalde krigen, som et ledd i denne nordiske balansen. Derfor kan det være nyttig å se nærmere på Norden først. I et konsentrat kan teorien risses opp som følger:

Norden var en arena som var utsatt for en maktpolitisk rivalisering, knuga mellom supermaktene. De nordiske statene måtte forsøke å manøvrere etter beste evne. Forhold som avskjerming fra øst kontra tilnærming til vest, kom til å stå sentralt. Resultatet ble at Norge, Danmark og Island definitivt tok bolig på den vestlige sida, under vingene av USA og forsvarsalliansen NATO. Naboene Sverige og Finland forsøkte å holde seg alliansefrie, noe de også klarte. Finland måtte riktignok inngå en pakt med Sovjetunionen, men bevarte alliansefriheta. Det gjorde også Sverige, men man knytta likevel sterke funksjonelle bånd til vest. Allerede på 1960-tallet ble det utvikla egne begrep som skulle beskrive den spesielle politiske situasjonen i Norden. Det var redaktøren Tomas Torsvik som introduserte begrepet ”nordisk balanse” tidlig på 1960-tallet. Seinere ble det videreutvikla av statsviteren Arne Olav Brundtland. Forestillinga om en ”nordisk balanse” var bygd på at de nordiske landene til sammen utgjorde ei form for likevekt. Denne likevekta gjaldt det

⁴⁷ Knut Einar Eriksen og Helge Ø. Pharo, Norsk sikkerhetspolitikk som etterkrigshistorisk forskningsfelt, i *LOS-senter notat*, nr. 13 1992, s. 35.

⁴⁸ Tamnes, *Integration and Screening*.

⁴⁹ Forsøkene på å beskrive det gjensidige nordiske hensynet har reint begrepsmessig gitt seg forskjellig utslag i Finland, Sverige og Norge; i Finland har man helst omtalt dette som ”den nordiske stabiliteten”, i Sverige om ”det nordiske mønster”, jf. Ola Tunander, Norge og Norden, i Torbjørn L. Knutsen, Gunnar Sørbo og Svein Gjerdåker (red.), *Norges utenrikspolitikk*, Oslo 1997, s. 288.

å holde på. Mange mente at den var hovedårsaken til at nordområdene forble et lavspenningsområde under størstedelen av den kalde krigen.

I dette perspektivet blir Nord-Norge et slags Norden i miniatyr. I Nordland og Troms ble det bygd opp militære styrker som skulle inngå i alliansens første forsvarslinje, og som dermed skulle bidra til å avskrekke Sovjetunionen. Dette ble mulig fordi NATO i 1950 ga Vest-Tyskland sjansen til å ruste opp, og fordi USA tilførte Norge store midler til militære formål. Vest-Tyskland ble medlem av NATO fra 1955. Dermed økte vestmaktas styrken sin på sentralavsnittet. Det medførte at fellesforsvaret kunne begynne å prioritere Nord-Norge. Men for Norge var det altså av avgjørende betydning å *balansere*, for både å virke avskrekkende og beroligende, noe som danna bakgrunnen for de norske sjøpålagte restriksjonene. Det gjaldt å holde spenningsnivået nede og å signalisere at Norge ikke hadde offensive hensikter. Dette var noe av årsaken til at norske myndigheter bestemte seg for at det ikke skulle være atomvåpen eller allierte baser i Norge i fredstid. Dessuten skulle det ikke være NATO-øvelser i Finnmark, og allierte fly og fartøy skulle heller ikke oppholde seg øst for 24. lengdegrad.

Teorien om den homogene arbeiderpartistaten. Det er også en lang tradisjon for å tolke indrepolitiske forhold som relaterer seg til den kalde krigen i lys av innsikter fra den realistiske teoritradisjonen. Slike tolkinger har gjerne tatt utgangspunkt i noen bitende formuleringer hos historikeren Jens Arup Seip, som for øvrig sjøl sympatiserte med Arbeiderpartiet.⁵⁰ ”Ettpartistaten” var merkelappen han satte på det politiske regimet under storhetstida til Arbeiderpartiet i perioden 1945–63.⁵¹ I forutsetningene er denne teorien i grunn ikke så ulik den forrige; også for Seip var norsk utenriks- og sikkerhetspolitikk avhengig av ”den ytre ramme”. Norges skjebne ble i stor grad bestemt av stormaktene. La meg ta et eksempel fra *Utsikt over Norges historie*:

På samme måte [som Napoleons-krigene] var Hitlers krig en direkte foranledning til at Norge igjen gikk inn i allianser og avhengighet. Sett slik,

⁵⁰ At han hele sitt liv stemte Arbeiderpartiet går fram av Tonje Tveite, ”Politikk er ikke idyll”: Jens Arup Seip som samtidsforfatter, i Egil Børre Johnsen og Trond Berg Eriksen (red.) *Norsk litteraturhistorie. Sakprosa fra 1750 til 1995*, bind 2, Oslo 1998, s. 284.

⁵¹ Jens Arup Seip, Fra embedsmannsstat til ettpartistat, i Jens Arup Seip, *Fra embedsmannsstat til ettpartistat og andre essays*, Oslo 1963, særlig s. 20–32. (Foredrag ble holdt i Det norske studentersamfund 14. september 1963.)

var selvstendigheten en gave som ble gitt, og som ble tatt tilbake. Napoleon ga, Hitler tok.⁵²

Seip sto altså inne for teorien om ”småstaten”, men la mest vekt på studiet av innenrikspolitikken og det norske politiske systemet.⁵³ Og i Seips kommentarer til slike indre forhold kommer det også fram noen nyanseforskjeller mellom disse to teoritradisjonene, særlig fordi Seip *framheva* betydninga av å markere ”særstandpunkter”, både internt i Norge, og i forhold til andre makter. Når skiftende Arbeiderparti-regjeringer unngikk dette, kom det av reint maktpolitiske overlegninger. Man tilpassa holdninger til handlinger, og deretter serverte man de ”vikarierende motiver” til offentligheta. Hos Seip var derfor maktpolitikken i liten grad kjeda sammen med det normative.⁵⁴ Han var atskillig mer skeptisk til makta – til Arbeiderpartiet – enn historikere som Sverre Steen og Magne Skodvin.⁵⁵ På en måte representerer Seips historiesyn også en slags motsats til Halvdan Koht. Koht mente at når bøndene og seinere arbeiderbevegelsen erobra makta, så gjorde det samtidig hele det politiske fellesskapet rikere. Seip derimot, så i 1963 tendenser til det motsatte: Arbeiderpartiet hadde erobret makta og var på god vei til å gjøre den politiske kulturen fattigere.⁵⁶ Det var trangt om plassen for dem med avvikende eller opposisjonelle standpunkter.⁵⁷

Teorien om den homogene arbeiderpartistaten la mye av grunnlaget for historiesynet til venstresida i arbeiderbevegelsen og til mange i partiet Venstre. For det tidligere Venstre-organet Dagbladet ”er Seip fremdeles som en husgud å regne”, skriver Trond Nordby noe spissformulert.⁵⁸ Mange av de som etter 1963 har forsøkt å beskrive hele ”klimaet” i Norge i etterkrigstida, har gitt Seip helt rett i sin beskrivelse når han sa at det nærmest hadde vært umulig å framsette oppfatninger som avvek fra

⁵² Jens Arup Seip, *Utsikt over Norges historie. Tidsrommet 1814–ca. 1860*, Oslo 1997 (1974), s. 17.

⁵³ Seip støtta seg til og bygde på arbeidene til Sverre Steen. Etter andre verdenskrig la Steen grunnlaget for det vi kan kalle ”Friheten i gave-tradisjonen” i studiet av 1814 – riktignok med den modifikasjon at det var Seip som fant formuleringa. Se for eksempel Trond Nordby, *I politikens sentrum. Variasjoner i Stortingets makt 1814–2000*, Oslo 2000, s. 32–36.

⁵⁴ Jf. for eksempel ”Jens Arup Seip som politisk teoretikar”, kronikk, Dagbladet 26. september 1981 av Hans Skjervheim; Francis Sejersted, *Demokratisk kapitalisme*, Oslo 1993, s. 305–328. (For Seips svar til Skjervheim, se ”Historie er ingen lek for barn”, replikk, Dagbladet 6. oktober 1981.)

⁵⁵ Slik sett lå han vel nærmere posisjonen til Edvard Bull d.y., med hans teori om ”toppfolkenes partnerskap”.

⁵⁶ Men Seips syn er ikke entydig fatalistisk. Han hevda jo til slutt i foredraget at de som satt med makta slett ikke *behøvde* å korrumpes av den. Foredraget kan altså både ses som en beskrivelse og et korrektiv.

⁵⁷ Se ”Bredside fra Seip”, intervju i Aktuell nr. 41 1963.

⁵⁸ Trond Nordby, Runes verden. Noen små bemerkninger til et stort verk, i Erik Rudeng (red.), *Kunnskapsregimer. Debatten om De nasjonale strateger*, Oslo 1999, s. 97.

oppfatninga til ledelsen i Arbeiderpartiet.⁵⁹ Seip kalte organisasjonskulturen for ”stalinistisk” – han anklaga altså anti-stalinisten Haakon Lie for *sjøl* å være en stalinist! I Arbeiderpartiet ble NATO-motstanderne piska til taushet av partisekretæren. Dessuten må det nevnes et anna moment. Ikke bare ble de opposisjonelle i sikkerhetspolitikken takla hardt, i tillegg var denne opposisjonen i utgangspunktet svak. Haakon Lie hadde med andre ord et stort spillerom. I et intervju med Dagbladet i 1978, ga Seip uttrykk for at sosialdemokratene hadde etablert et sterkt politisk maktapparat, ”langt sterkere enn de andre partier” – og han tenkte da særlig på den store idrettsbevegelsen og på LO- og DNA-kontoret: ”De forberedte seg på å overta staten organisatorisk og ikke militært. Denne organiseringen skjedde i en slags våpenstillstand, i en situasjon av kald krig.”⁶⁰

Heltene i denne fortellinga er de som frigjorde Norge fra åket: Seip sjøl, deler av partiet Venstre (inkludert Dagbladet), de radikale samfunnsforskerne, kretsen rundt Orientering (og partiet SF), samt de mange som ble grepet av den folkelige mobiliseringa utover på 1960-tallet. Disse gruppene kjempa mot det ”teknokratiske” og ”terapeutiske” samfunnet som Arbeiderpartiet hadde bygd opp; de var sterkt kritisk til mange sider ved det amerikanske samfunnet og til Norges bindinger til USA; de slåss mot USAs imperialistiske utenrikspolitikk; de engasjerte seg sterkt i nord-sør-problematikken – kort sagt: Det ble mobilisert til fordel for et friere, åpnere og mer rettferdig samfunn, ute så vel som hjemme.

Denne innfallsvinkelen har, i større eller mindre grad, danna bakgrunn for flere studier av kald krig-retalerte emner. I forhold til ytringsfriheta har pressehistorikerne Hans Fredrik Dahl og Henrik G. Bastiansen omtalt 1950-tallet som ei istid i Norge: ”Såpass drastiske ble inngrepene at det er vanskelig å snakke om noen full og reell ytringsfrihet i landet fra slutten av 1940-årene og til ut i 1960-årene.”⁶¹ Og Rune Slagstad følger opp:

Seips hypotese om et betydelig indre kontrollapparat har fått sin bekreftelse gjennom Lund-kommisjonens dokumentasjon av sammenfiltringen av parti, fagbevegelse og presse med de hemmelige tjenester: Det ble drevet kontroll

⁵⁹ Her synes det paradoksalt nok å være en stor grad av overenstemmelse mellom Seips og Edvard Bull d.y.s vurderinger. Bulls teori om ”toppfolkenes partnerskap”, som var satt opp som en slags motsats til Seip, gir et bilde av politikken som på ett nivå er beslekta med Seip.

⁶⁰ ”Med Jens Arup Seip som veiviser gjennom dramatiske år”. Intervju, Dagbladet 29. juli 1978.

⁶¹ Hans Fredrik Dahl og Henrik G. Bastiansen, *Hvor fritt et land? Sensur og meningstvang i Norge i det 20. århundre*, Oslo 2000, s. 193.

med meningsdannelsen gjennom politistatens metoder – en gjensidig informasjonsutveksling mellom overvåkningstjeneste og partisekretariat.⁶²

Når det gjelder spørsmålet om overvåking, så har det i de siste 15–20 åra kommet en jevn strøm av bøker som har tatt opp dette temaet, mange av dem med et fokus på forholdet mellom Arbeiderpartiet og overvåkingspolitiet.⁶³

1.3.3 Muligheter for videreutvikling

At det gjøres koblinger mellom Arbeiderpartiet og det ”kalde samfunnsklimaet” i etterkrigstida, er både nærliggende og også berettiga. Arbeiderpartiet hadde makt, og dette kunne slå ut i illiberale tendenser når makta ble brukt. Dette har vi sett mange eksempler på: I forhold til pressen ble det lagt sterke politiske føringer; i redaksjonene var det tendenser til sjølsensur; i forhold til overvåkinga av norske borgere ble det gjort mange overtramp av Arbeiderpartiet; kommunister og andre opposisjonelle fikk i liten grad slippe til i arbeiderpressen. Likevel støter teorien om den homogene arbeiderpartistaten, med dens tilbøyelighet til å se på Arbeiderpartiet som prega av en ”top-down”-kultur, på flere utfordringer.⁶⁴ For det første har Trond Nordby påpekt at Seips overordna analyse av Arbeiderpartiet i etterkrigstida – som et allmektig parti – slett ikke er holdbar.⁶⁵ For det andre forutsetter denne teorien et *homogent* Arbeiderparti, men også denne forutsetninga må modifiseres. I Knut Einar Eriksen og Helge Øystein Pharos bind av *Norsk utenrikspolitikk historie* ble det avdekka at det i realiteten var en temmelig hard drakamp om sikkerhetspolitikken i Arbeiderpartiet –

⁶² Rune Slagstad, *De nasjonale strateger*, Oslo 1998, s. 355.

⁶³ Noen av de viktigste er Roy Andersen, *Sin egen fiende. Et portrett av Asbjørn Bryhn*, Oslo 1992; Ronald Bye, *Sersjanten. Makt og miljø på Youngstorget*, Oslo 1987; Ronald Bye, Alf R. Jacobsen og Finn Sjue, *De visste alt. En dokumentasjon om niende etasje*, Oslo 1993; Bengt Calmeyer og Viggo Antonsen, *Forsinket oppgjør. Arbeiderbevegelsen og den politiske overvåking*, Oslo 1993; Christian Christensen, *Det hemmelige Norge*, Oslo 1983; Christian Christensen, ”Av hensyn til rikets sikkerhet”, Oslo 1990; Kjell Fjørtoft, *Lille-Moskva. Den glemte krigen*, Oslo 1983; Kjell Fjørtoft, *Spionfamilien*, Oslo 1986; Kjell Fjørtoft, *De som tapte krigen*, Oslo 1995; Oddmund Hammerstad, *Oppgjør: Med maktspill og overgrep i de hemmelige tjenestene*, Oslo 1997; Alf R. Jacobsen, *Mistenksomhetens pris. Krigen om de hemmelige tjenester*, Oslo 1995; Viggo Johansen, Pål T. Jørgensen og Finn Sjue, *Vi som styrer Norge. Arbeiderpartiet og de hemmelige tjenestene*, Oslo 1992; Bjørn Nilsen og Finn Sjue, *Skjult dagsorden. Mediene og de hemmelige tjenestene*, Oslo 1998; Kjell Vesje, *Youngstorgets hemmelige hverdag*, Oslo 1988.

⁶⁴ Se også Hallvard Tjelmeland, Utfordringa til det norske i sosialdemokratiet si stordomstid, i Håkon With Andersen, Anne Kristine Børresen, Ida Bull, Ingar Kaldal og Ola Svein Stugu (red.), *Historie, kritikk og politikk. Festskrift til Per Maurseths*, Trondheim 2002, s. 188 ff.

⁶⁵ Trond Nordby, Statsutviklingen under Arbeiderpartiet, i Trond Nordby (red.), *Arbeiderpartiet og planstyret*, Oslo 1993, s. 15.

mer enn det som var offentlig kjent i samtida.⁶⁶ Det var også en betydelig sikkerhetspolitisk opposisjon på borgerlig side. Sjøl om en majoritet av regjerings- og stortingspolitikkerne ga støtte til NATO-medlemskapet og de forpliktelsene alliansen medførte for Norge, så fant mange av de norske særstandpunktene næring i en temmelig seig opposisjon, ikke minst på Stortinget. Ei tredje utfordring for teorien om den homogene arbeiderpartistaten gjelder forbindelsene innad i partiorganisasjonen, det vil si sjølve spørsmålet om en ”top-down”-kultur, et problemkompleks som denne avhandlinga tar sikte på å avklare nærmere. Et fjerde moment er det sammenlignende perspektivet. Spørsmål som har å gjøre med hele ”samfunnsklimaet” i Norge under den kalde krigen, i hvor stor grad slike forhold kan knyttes til ett enkelt parti eller om andre momenter har spilt en større rolle, må holdes opp med et sammenlignende perspektiv for øye. Til tross for mange overtramp synes jo ikke det norske samfunnet å framstå som særlig intolerant dersom man sammenligner med andre stater i samme periode. Kanskje er det sånn at teorien om ettpartistaten har *undervurdert* tyngdekrafta av den kalde krigen i forhold til norsk politikk? Kanskje kan andre begreper og teoretiske rammer vise seg å være mer fruktbare? Et forslag i så måte er begrepet ”den kalde krigens kultur”.

Det er ikke lenge siden begrepet ”cold war culture” kom opp i den internasjonale forskinga. Ei viktig bok i den tidlige fasen var *The Culture of the Cold War* av Stephen J. Whitfield. Boka kom ut første gang i 1991. Et anna viktig arbeid var Joseph Nyes artikkel ”Soft Power” som sto på trykk året før, der hovedbudskapet var at sjølve maktbegrepet innafor studiet av internasjonale relasjoner måtte utvides – både på grunn av den økte betydninga av gjensidig avhengighet mellom aktørene i internasjonal politikk, men også fordi internasjonale relasjoner er oppdelt i ulike felt, slik som økonomi, kultur og den militær sektoren, og at makt innafor ett område ikke nødvendigvis kan konverteres over til et anna.⁶⁷ Dette hadde for så vidt Joseph S. Nye Jr. og Robert O. Keohane klarlagt allerede i 1977, med boka *Power and Interdependence*, men begrepet ”soft power” satte det hele mer på spissen. Kjerna i begrepet ”soft power”, eller ”mjuk makt” på norsk, er at det ikke bare er harde maktformer som bestemmer en stats innflytelse i verden, men også dens institusjoner,

⁶⁶ Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 23–26, 80–82. Se også min artikkel Med viten og vilje. Einar Gerhardsens reise til Sovjetunionen i 1955, i *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 3 2006.

⁶⁷ Joseph S. Nye Jr., Soft Power, i *Foreign Policy*, nr. 80 (høsten 1990). Argumentet er underbygd atskillig i bøker som *Bound to Lead. The Changing Nature of American Power*, New York 1990; og *Soft Power. The Means to Success in World Politics*, New York 2004.

kultur og ideologi. Dersom disse ses på som attraktive, øker maktgrunnlaget – og for USAs del har det lagt grunnlaget for dets hegemoni.

Forskninga på den kalde krigens kultur har i hovedsak funnet sted etter oppkomsten av ”den nye kulturhistoria”, med dens økte vekt på kulturelt skapte forestillinger, noe som har satt sitt preg på forskingsfeltet. Begrepet ”den kalde krigens kultur” står på to hovedsøyler: På den ene sida handler det om hvordan denne internasjonale konflikten ble kulturelt tilegna – og dermed også om kulturell modernisering generelt; på den andre sida om kulturell krigføring, om påvirkningsarbeid og propaganda, og hvilken effekt dette kan ha hatt. Det sistnevnte elementet er i den internasjonale litteraturen kjent under betegnelser som ”the cultural cold war”, ”psywar”, og lignende.

Studier av kulturell tilegning og omforming har et stort potensial til å bevege seg utafør aktørperspektivet i den klassiske diplomatiske historieskrivinga. Dette er kanskje retningas største *force*. Når det gjelder de mange studiene som har tatt for seg seg påvirkningsarbeid, så har de vært mer retta mot eliten. Under den kalde krigen var som kjent propaganda et viktig våpen for statsmaktene. I mitt arbeid har jeg hatt som målsetting å kombinere disse to elementene innafor forskingsfeltet, noe som er særlig aktuelt fordi arbeiderbevegelsen ble sett på som et strategisk viktig mål for både Sovjetunionen og USA. På den andre sida vil jeg samtidig forsøke å beskrive hvordan den kalde krigen generelt, og påvirkningsarbeidet spesielt, ble kulturelt tilegna. Nord-Norge egner seg godt som case i så måte, både på grunn av den utsatte beliggenheta og på grunn av Arbeiderpartiets styrke i regionen.

I forlengelsen av dette er det nødvendig med ei presisering av forholdet mellom mjuk makt, kulturspredning og politisk påvirkning. Som for Joseph S. Nye Jr. er det også mitt utgangspunkt at samfunnet kan sies å bestå av forskjellige institusjonelle felt – politikk, økonomi og kultur – som til en viss grad er *autonome*; de er autonome i den forstand at endringer i ett felt ikke nødvendigvis legger *avgjørende* føringer for endringer i et anna.⁶⁸ Endringer i politiske maktforhold fører ikke nødvendigvis til tilsvarende kulturelle endringer, og motsatt. Dette forteller oss samtidig noe om hvor problematisk det er å trekke direkte slutninger fra ett samfunnsområde til et anna – for eksempel fra det kulturelle til det politiske feltet.

⁶⁸ Se Gunnar Skirbekk, Kva forstår vi med eit fleirkulturelt samfunn?, *Arbeiderbevegelsens utredningssekretariat*, 1999, s. 3; Erik Oddvar Eriksen, Den komplekse modernisering, i Erik Oddvar Eriksen (red.), *Det nye Nord-Norge. Avhengighet og modernisering i nord*, Oslo 1996. For ei noe anna kategorisering, se Johan Fornäs, *Cultural theory and late modernity*, London 1995.

Teorien kan imidlertid prøves ut videre. Når det gjelder grensene for påvirkning mellom ulike samfunn og mellom et samfunns institusjonelle felt, vil jeg peke på noen innsikter fra den hermeneutiske tradisjonen.⁶⁹ Her er det et hovedsynspunkt at alle ytringer på den ene sida er forankra i avsenderens horisont og intensjon; men på den andre sida er det klart at slike ytringer *som sådan* samtidig har løst seg fra avsenderen. Avsenderen har ofte en hensikt med å framstille en sak på den ene eller andre måten, men ”ute i samfunnet” kommer dette meningsaspektet ut av avsenderens eksklusive forvaltning; ytringer og forståelsesformer blir del av samfunnets sjølforståelse og sjølfleksjon, og noen ytringer blir på denne måten sjøl virksomme og produktive. Blant anna derfor er det slik – og det er et grunnleggende synspunkt i tradisjonen etter Hans Georg Gadamer – at kultur egentlig ikke *kan* ”overføres” fra et samfunn til et anna; kultur er noe som mennesker har et aktivt forhold til: kultur er noe som også må *tilegnes*. Vi kan si det slik at spredning av kultur eller ideologi i stor grad er avhengig av hva vi som erkjennende subjekt sjøl velger å aktivisere.

Dette teoretiske utgangspunktet har ikke bare implikasjoner for teorien om mjuk makt, men er i høyeste grad også aktuell i forbindelse med visse tolkinger og påstander innafor begge de norske teoritradisjonene jeg har behandla ovafor. Jeg tenker da spesielt på tendensen til å se Norge som svært mottakelig for amerikansk påvirkning, og at dette kan ha hatt stor betydning for den norske politiske tilslutninga til det USA-leda NATO-prosjektet. Her kan et utdrag fra Rolf Tamnes tjene som eksempel:

De nære tosidige forbindelsene mellom Norge og USA under den kalde krigen var fundamentert på et politisk-ideologisk identitetsfellesskap. Begge var unge nasjoner som hadde måttet kjempe for sin uavhengighet, og som dyrket idealer som folkelighet, uavhengighet og antisentralisme. Begge lands utenrikspolitikk var gjennomsyret av idealisme, moralisme og eksepsjonalisme – både Gulliver og Lilleputt var således tilbøyelige til å se på seg selv som moralske stormakter. Samtidig fikk amerikanismen et sterkere fotfeste i det norske samfunn enn i de fleste samfunn i Europa, tuftet på en strøm av kulturelle, ideologiske, teknologiske og kommersielle impulser over Atlanteren.⁷⁰

⁶⁹ Her bygger jeg på Nils Gilje, *Mening og kontekst i humanistisk forskning: Quentin Skinners program for studiet av intellektuell historie*, i Nils Gilje, *Hermeneutikk i vitenskapsteoretisk perspektiv*, Bergen 1987, s. 50–101.

⁷⁰ Rolf Tamnes, *Det atlantiske perspektiv – visjon eller fortsatt realitet*, i *Forsvaret i en ny tid*, Oslo 2000, s. 65. For et anna eksempel, se Skogrand, *Alliert i krig og fred*, s. 18–19.

I dette utdraget ser vi at det kulturelle og det sikkerhetspolitiske flyter friksjonsfritt sammen – men er det for friksjonsfritt? Det er i hvert fall grunn til å se nærmere på hvor sterk dette ”politisk-ideologiske identitetsfellesskapet” egentlig var – ikke minst fordi historikere som Mats Berdal, John M. Pederson og Line Lillevik har påvist at nøytralismen var en levende kraft i den norske politiske kulturen i etterkrigstida.⁷¹ Dette problemkomplekset framstår derfor fremdeles som uavklart. Nord-Norge, med sine politiske tradisjoner, framstår som et godt utgangspunkt for å komme nærmere ei avklaring.

Den norske småstats-realismen er en temmelig åpen og eklektisk tradisjon.⁷² Vi kan likevel spore en tendens til å forklare Norges særegne utenrikspolitiske profil med modeller som er komponert utfra realismens postulater om maktpolitikk, slik som den nevnte Holst/Tamnes-modellen. Utfra denne modellen måtte Norge anvende sin sikkerhetspolitiske portefølje for å tilpasse seg de maktpolitiske svingningene internasjonalt. Her er det i siste instans de internasjonale maktforholdene som er den uavhengige variabelen, og andre forhold, slik som ideologi, er til en viss grad avhengig av denne.⁷³ Likevel kan ikke den norske småstats-realismen beskyldes for å ha neglisjert at ”Norge” samtidig har vært en sammensatt aktør på den internasjonale scenen, og som nevnt har tradisjonen på ingen måte avskjært seg fra å behandle spørsmål med tilknytning til indrepolitiske forhold og økonomi. I min analyse har jeg søkt å legge vekt på dette: at ideologiske strømninger og politiske tradisjoner har stor betydning for utforminga av et lands utenriks- og sikkerhetspolitikk, og dessuten at det heller ikke alltid er fruktbart å skille for strengt mellom innenrikspolitikk og utenrikspolitikk.⁷⁴ De kryssende konfliktlinjene i norsk politikk favner også om det utenriks- og sikkerhetspolitiske feltet, og det vil også være tilfeller hvor kulturelle og ideologiske strømninger som går på *tvers* av landegrensene får stor betydning; at trekk i innenrikspolitikken knytter an til krefter som gjør seg gjeldende internasjonalt. Under den kalde krigen finner vi flere aktuelle eksempler på slike forbindelser, og ett

⁷¹ Berdal, *The United States, Norway and the Cold War*, s. 162–171; John M. Pederson, *The United States' Relations with Norway and Sweden: Ideology and Culture in the Cold War, 1949–1961*, PhD-avhandling, *University of Nebraska* 1998, s. 128 ff; Line Lillevik, *Moments of Crisis: John F. Kennedy and the Norwegian Response to the Cold War, 1960–1964*, PhD-avhandling, *Yale University*, 2002. Disse innsiktene er også tydelig i Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*.

⁷² Se også Pharo, *Post-Cold War Historiography in Norway*, særlig s. 100–101.

⁷³ Tor Egil Førland, En empirisk bauta, et intellektuelt gjesp. Kritisk blick på *Norsk utenrikspolitikk historie* 1–6, i *Historisk tidsskrift* nr. 2 1999, s. 230 ff.

⁷⁴ Dette karakteriserer ifølge Torbjørn Knutsen også Odd-Bjørn Fures tilnærming til studiet av norsk utenrikspolitikk; jf. Torbjørn Knutsen, *Habitus og handlingsrom*, i *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 2 1997, s. 198.

eksempel som jeg forfølger i avhandlinga er det sosialdemokratiske samarbeidet i Norden.

Gjennom det store regionalismeprosjektet som blant anna Tromsø-historikerne Einar Niemi og Hallvard Tjelmeland har deltatt i, ble det dokumentert hvordan ulike aktører med ulike interesser etter hvert hekta seg på ”det nordnorske prosjektet”.⁷⁵ Det er med andre ord allerede godt dokumentert at historia om Nord-Norge derfor også er ei historie om hvordan kulturelle og politiske interesser konkurrerte med hverandre. I et anna arbeid med tema fra nordnorsk historie har for eksempel Teemu Ryymin vist hvordan utvelgelsesprosessen av kulturelle identitetsmarkører pågår i forskjellige politiske felt.⁷⁶ Aktører som historisk sett har forvalta interesser knytta til Nord-Norge, har samtidig forsøkt å meisle ut landsdelens symbolske former i tråd med disse, slik at identitetsmarkørene i størst mulig grad har samsvart med sitt eget politiske prosjekt. Hvordan ulike fellesskap dannes, endres og erstattes, er dermed også et spørsmål om politikk. Derfor var folks oppfatning om identitet, tilhørighet og ideologi gjenstand for kontinuerlig politisk drakamp. Også stormaktene, kanskje særlig stormaktene, opererte slik. Likevel er det i våre dager, som under den kalde krigen, slett ikke sånn at maktpolitiske forhold mellom stormaktene nødvendigvis er *avgjørende* når borgere gjør seg opp en mening om politikk, ideologi og identitet. Reint maktpolitiske spørsmål veies også opp mot andre hensyn. Derfor er det ikke sjølsagt at det atlantiske fellesskapet eller det europeiske fellesskapet har vært overordna andre spørsmål til eihver tid. Ideologiske, lokale, regionale, klassemessige, etniske eller kjønnsmessige forhold kan framstå som viktigere. På den ene sida måtte norske politikere derfor ta hensyn til realpolitiske avveininger og geopolitiske realiteter; på den andre sida var vurderinger av slike forhold samtidig festa i det norske politiske landskapet. Til sammen danner dette en temmelig kompleks konfigurasjon, og den endra seg dessuten over tid.

⁷⁵ Einar Niemi, Nordnorske regionale strategier: Fortidsforestillinger og hjemkomstmyter, i Trond Thuen (red.), Fortidsforståelser, *Kulturstudier* nr. 18, 2001; Hallvard Tjelmeland, Kva tid oppstod Nord-Norge? Regionaliseringsprosessar i Nord-Norge fram til ca. 1950, i Bjørn Petter Finstad, Lars Ivar Hansen, Henry Minde, Einar Niemi og Hallvard Tjelmeland (red.), *Stat, religion, etnisitet. Rapport fra Skibotn-konferansen 27.–29. mai 1996*, Tromsø 1997. Se også Narve Fulsås, Nord-Norge i går, i Peter Arbo, Sveinung Eikeland, Narve Fulsås og Trine Holm, Nordnorsk utsyn. En landsdelsstudie med tre scenarier, *Det samfunnsvitenskapelige fakultetets skriftserie*, A nr. 95, Universitetet i Tromsø, 2000.

⁷⁶ Teemu Ryymin, ”De nordligste finner”. Fremstillingen av kvenene i den finske litterære offentligheten 1800–1939, dr.art.-avhandling, *Universitetet i Tromsø* 2003, særlig s. 29–32, 351–367.

1.4 Om kildene og opplegget for avhandlinga

Denne studien har to utgangspunkt: Det omfattende kildematerialet som er samla inn ved ulike arkiv, bibliotek og institusjoner, samt den foreliggende litteraturen som kan knyttes til emnet. I kapittel 1.3 har jeg drøfta problemstillinger knytta til litteraturen om emnet; her skal jeg presentere de primærkildene som er benytta.

La meg først få presisere at det å skulle belyse hvordan den kalde krigen ble ”tilegna”, eller hvilke oppfatninger *om* den som grodde opp i skyggen *av* den, i utgangspunktet er svært komplisert og vanskelig å vurdere. Det er ikke lett å si noe sikkert om menneskers holdninger, tankeliv eller mentalitet i det hele tatt. Dessuten er det vanskelig å avgjøre hvilken autoritet de kildene man anvender har – for eksempel i forhold til hva ulike grupper eller ”folk flest” mener. Dette er spørsmål som metodologien ikke har entydige og klare svar på, og derfor vil det alltid være debatt om valg av kilder, og om de tolkingene en historiker har foretatt.

Den mest brukte kvalitetskontrollen hos historikerne går ut på å analysere hva som kom ut i andre enden – hvilke realiteter, handlinger og resultater som konkret lar seg beskrive. Dette trekket ved historiefaget kommer til uttrykk ved at begrepspar som ”ideer og realiteter” eller ”tanke og handling” forekommer temmelig ofte. Slik sett er denne avhandlinga tradisjonell; også jeg har brukt mye energi på å kartlegge de konkrete resultatene, men jeg har samtidig gått ut fra at ulike aktører *vanligvis* sier det de tenker, og gjør som de sier.⁷⁷ Dermed forutsetter jeg at de handlingsanvisningene som de ulike aktørene har foreskrevet, som regel også gjenspeiler deres vurdering av hva slags trussel den kalde krigen representerte, og hvordan man best kunne forholde seg til den.

Som vi har sett, finnes det en svært omfattende litteratur som kan bidra til å kaste lys over disse sammenhengene. Dette til tross: Mange områder er mørklagte. Et omfattende arkivarbeid har vært helt nødvendig. Der jeg baserer meg på primærkilder, har jeg gjennomgående forsøkt å diskutere mine funn i forhold til den tilgjengelige litteraturen, og i de tilfellene der jeg har benytta kilder som også andre har benytta tidligere, viser jeg også til disse arbeidene.

⁷⁷ Om dette spørsmålet har det vært ei viss faglig uenighet. Forskere som Hans Skjervheim og Francis Sejersted kritiserte Jens Arup Seips tilnærming til studiet av politikk – Sejersted blant anna for Seips lære om ”de vikarierende motiver”, som innbar at man gjennom en ”mistankenes hermeneutikk” konsekvent måtte se bak talemåtene for å finne de reelle motivene. Her slutter jeg meg altså til Francis Sejersted synspunkter. Se for eksempel Sejersted, *Demokratisk kapitalisme*, s. 305–328.

Til grunn for avhandlinga ligger et omfattende arbeid ved forskjellige arkiver i Norge og USA. Siden avhandlinga i hovedsak er disponert tematisk, har jeg benytta ulike kilder til de forskjellige kapitlene. Det er også kapitler som i større grad hviler på tidligere forskning enn på eget kildearbeid. Særlig gjelder dette for kapittel 2, men også de temaene som analyseres i kapittel 3 og 4 er det gjort mye forskning på tidligere, noe som gjenspeiles i henvisningene.

Kapittel 2 konsentrerer seg om hvordan Nord-Norge ble innleira i en sikkerhetspolitisk diskurs der de indre truslene var framtreddene. Siste del av kapitlet handler om overgangen fra andre verdenskrig til etterkrigstida, og her introduseres også den aktøren som skulle bli Norges viktigste alliansepartner under den kalde kirgen, nemlig USA. Denne delen av kapitlet er delvis basert på eget kildemateriale, først og fremst fra BNA-kontoret i State Department.⁷⁸

De indre truslene er et motiv som følges vidare i kapittel 3, som tar for seg spionasje, indre trusler og overvåking i Nord-Norge under den kalde krigen. Når det gjelder kapittel 3, har jeg gått gjennom alt relevant materiale ved PSTs arkiv i Bodø, den tidligere Distriktssentralen for Nord-Norge.⁷⁹ Jeg har også gått gjennom enkelte kildeserier ved PST i Oslo (DSE), samt kildemateriale etter DKN og ØKN som oppbevares ved Riksarkivet.⁸⁰ Arkivmaterialet etter POT forteller mye om de aktuelle trussebildene, men også om de tiltakene som ble iverksatt – hva man faktisk brukte tid på. Disse kildene gir også et inntak til den sovjetiske etterretningsvirksomheta i Norge under den kalde krigen, slik POT vurderte det, et aspekt ved kildene som jeg har forsøkt å utnytte. Det er likevel opplagt at disse kildene først og fremst gir svært mye som levninger, og at man samtidig må være varsom med å trekke for bastante konklusjoner om sovjetisk etterretningsvirksomhet på bakgrunn av de vurderingene som POT gjorde. Når det gjelder det overvåkingsarbeidet som forsvaret var involvert i, står arkivmaterialet etter DKN i ei spesiell stilling. I de første åra av den kalde krigen var DKN i høyeste grad en betydelig aktør, men dette svant hen på begynnelsen av 1950-tallet. Også kildemateriale fra Andreas Andersens arkiv, Koordineringsutvalget under regjeringens sikkerhetsutvalg og Forsvarsdepartementets H-arkiv etter 1945, har kommet til nytte i dette kapitlet.

⁷⁸ BNA er en forkortelse for Office of British Commonwealth and Northern European Affairs.

⁷⁹ Jeg har hatt full tilgang til alt materiale ved POTs arkiver i Bodø for min undersøkelsesperiode.

⁸⁰ Arbeidet med arkivene etter POT er tidkrevende fordi det ikke er anledning til å kopiere noe materiale, noe som innebærer at jeg har notert ned interessante opplysninger samtidig med gjennomgangen av kildematerialet. Ved DSE er det særlig Sambandet Norge-Sovjetunionen jeg har studert.

Kapittel 4 handler om trusselbildene i forsvaret på 1950-tallet, og hvordan disse satte sitt preg på den militære arkitekturen i landsdelen. Her har det vært et poeng å klargjøre nyanseforskjeller mellom Hæren og Luftforsvaret, og hvordan dette stilte seg i forhold til allianseforsvaret. Også her har kilder fra USAs State Department vist seg nyttige, særlig fra Policy Planning Staff; men det er først og fremst nasjonale kilder som er benytta i kapitlet, særlig forskjellige kildeserier fra forsvaret og Forsvarsdepartementet.⁸¹ I den forbindelse vil jeg nevne kildematerialet etter den militære sjefsnemda, som både er rikholdig og som gir et godt grunnlag for å forfølge enkeltsaker over tid. Det samme kan sies om Forsvarsdepartementets H-arkiv etter 1945, og ikke minst DNKs arkiver. Jeg har også hatt nytte av Koordineringsutvalgets arkiv, materialet etter regjeringas arbeid med sikkerhetsspørsmål (sikkerhetsutvalget og regjeringsskonferansene), Forsvarsdepartementets avdeling III (forsvarssamarbeid under A-pakten), kopibøkene etter Forsvarsstaben, samt privatarkivene etter Trygve Bratteli og Andreas Andersen. Erik Brofoss' og Einar Gerhardsens privatarkiver har vært avgjørende for å klargjøre forholdet mellom forsvars- og sikkerhetspolitikken og moderniseringa av Nord-Norge.

Sett i forhold til problemstillinga, legger kapittel 3 og 4 i stor vekt på Nord-Norge i betydninga geopolitisk grenseland, noe som også er et sentralt motiv i kapittel 5. I flere av kapitlene har det derfor vært nødvendig å ta opp forhold av mer allmenn art, enten på nasjonalt eller på internasjonalt nivå, fordi dette hadde stor betydning for forståelsen av Nord-Norge i en slik geopolitisk sammenheng. I kapittel 5 ser jeg nærmere på hvordan Nord-Norge framsto i det større geopolitiske bildet sett fra USAs ståsted. Utgangspunktet her er kildemateriale fra State Department i Washington DC, og fra USAs ambassade i Oslo. Jeg har gjennomgått korrespondansen mellom State Department og ambassaden i Oslo når det gjelder saksområdene politikk, forsvar, økonomi og kultur i perioden 1950–69. Jeg har også undersøkt en betydelig mengde såkalte "LOT Files", det vil si kilder som er knytta til spesielle funksjoner, temaer, hendelser eller aktører. I mitt tilfelle dreier det seg blant anna om det relevante materialet som vedrører State Departments involvering i Operations Coordinating Board (OCB), Policy Planning Staff (PPS) og National Security Council (NSC), men også andre LOT Files er undersøkt (se kildeoversikta).

⁸¹ Jeg har, av kapasitetshensyn, avgrensa meg fra å gå inn i arkivene etter FO/E.

Med kapittel 5 beveger avhandlinga seg også mer i retning av den andre innfallsvinkelen som jeg har funnet interessant i forhold til Nord-Norge som case, altså hvordan et mangfold av politiske tradisjoner og ideologiske strømninger satte sitt stempel på konflikten. Her har diverse rapporter og notater fra ambassaden i Oslo vært nyttige, men særlig viktig har likevel kildematerialet etter United States Information Agency (USIA) vist seg å være.⁸²

Det ”desentrerte” perspektivet blir videreført i kapittel 6, der ”Arbeiderpartiet, LO og det anti-kommunistiske arbeidet” blir analysert. Her er grunnlaget DNAs og LOs saksarkiv, som innafor utvalgte saksområder er gjennomgått for hele undersøkelsesperioden (se kildeoversikta). Dette kildematerialet oppbevares ved Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek i Oslo. For Arbeiderpartiets vedkommende har korrespondansen mellom partikontoret og kretspartiene (seinere fylkespartiene) gitt mye informasjon, og det samme gjelder for korrespondansen mellom LO sentralt og samorganisasjonene (seinere distriktskontorene). Jeg har også trukket veksler på kilder fra Arbeiderbevegelsens arkiv for Nord-Norge, som oppbevares ved Statsarkivet i Tromsø. Det dreier både om arkivene etter LOs distriktskontorer og materiale etter DNAs krets- og fylkespartier.

Ved siden av arkivarbeidet har jeg også gjennomført en systematisk gjennomgang av fem aviser, noe som danner basisen for kapittel 7 om arbeiderpressen. Det dreier seg om arbeiderpartiavisene Finnmarken, Nordlys, Fremover, Nordlands Framtid og Rana Blad.⁸³ Disse avisene er valgt både fordi de representerer ei geografisk spredning, men også fordi disse utgiverstedene har vært gjenstand for nærmere undersøkelser også utfra andre kilder, særlig fra Arbeiderpartiet og LO. Det går fram av kildeoversikta bak i avhandlinga hvilke hele årganger som er gjennomgått. I tillegg til gjennomgangen av hele årganger, er det også foretatt ei rekke avgrensa søk om enkeltsaker eller kald krig-relaterte spørsmål (se kildeoversikta). Det dreier seg om en stor mengde slike avgrensa søk, men jeg vil presisere at ikke alle sakene er undersøkt i alle avisene.

Avisene har vist seg å være ei svært god kilde for å kunne beskrive det regionale nedslaget av den kalde krigen i Nord-Norge, og de er brukt aktivt i flere kapitler. I den sammenheng har det også vært nyttig å gå gjennom flere klipparkiv

⁸² Til sammen har jeg kopiert over 500 dokumenter fra National Archives i Washington DC, noe som til sammen utgjør mange tusen sider kildemateriale.

⁸³ Ei liste over hvilke årganger som er systematisk gjennomgått finnes i kildeoversikta. Utgiverstedene er, i samme rekkefølge, Vadsø, Tromsø, Narvik, Bodø og Mo i Rana.

som sentrale aktører har etterlatt seg. Det dreier seg om personer som Andreas Andersen, Einar Gerhardsen, Erik Brofoss og Sverre Nilssen; dessuten ulike klipparkiv fra overvåkingspolitiets distriktssentral i Bodø, Overvåkingsentralen i Oslo og fra Distriktskommando Nord-Norge/ Øverstkommanderende for Nord-Norge.

2. Fra trusselbildenes arkeologi

Gjennom lange perioder har de ytre truslene mot Nord-Norge og kampen for nasjonens indre konsolidering blitt sett i sammenheng. Ideen har vært at man kunne redusere de ytre truslene gjennom indre konsolidering. Det var dette arbeidet myndighetene la størst vekt på i perioden fra ca. 1860–1940 – tidsrommet som blir beskrevet i dette kapitlet.

Om man tar forsvaret som eksempel, så er det sjølsagt at mulige ytre trusler var *hovedårsaken* til det militære nærværet i landsdelen. Men gjennom hele perioden hadde forsvaret i praksis også andre oppgaver.⁸⁴ Tom Kristiansen har skrevet at i ”perioden fra slutten av Den store nordiske krig i 1720 og frem til 1940 var den ytre trussel bare sporadisk den viktigste styrende faktor for det norske militærvesenet”. Forsvaret utførte ei rekke andre funksjoner som ”å opprettholde indre ro og orden, rettshåndhevelse, suverenitetshevdelse, ”fornorskning”, ”kolonisering”, sikring av produksjon, forsyninger og kommunikasjoner”.⁸⁵ Og, som Kristiansen har framheva i en anna sammenheng: ” Dette var den samme periode som det norske forsvaret ble etablert i sin moderne form. Det ble bygd opp regimenter, utskrivningsvesen, skoler, garnisoner, kort sagt det vi i dag vil kalle infrastruktur.”⁸⁶

Dette kapitlet skal tjene som et historisk bakteppe for den videre drøftinga av Nord-Norge under den kalde krigen. På hvilke områder ble tradisjonelle trusselbilder videreført, og hvor representerte den kalde krigen noe nytt? Dette er spørsmål vi må vende tilbake til seinere i avhandlinga, men de gir mer mening dersom vi kan holde dem opp mot tidligere perioder.

⁸⁴ Jf. for eksempel Eriksen og Niemi, *Den finske fare*; Tamnes, Penetrasjon og polarisering; Tom Kristiansen, Fra Europas utkant til strategisk brennpunkt. Trusselvurderinger og militære tiltak i nord fra 1900 til 1940, i *Forsvarsstudier* nr. 6 1993; Roald Berg, *På egen hånd 1905–1920*, i Olav Riste (red.), *Norsk utenrikspolitikk historie*, bind 2, Oslo 1995.

⁸⁵ Kristiansen, *Fra Europas utkant*, s. 10.

⁸⁶ Tom Kristiansen, *Grunntrekk i norsk militærhistorie til Atlanterhavspakten*, i Arne Olav Brundtland (red.), *Finsk og norsk forsvar: alltid for samme formål – alltid med ulik kurs?*, Utenrikspolitiske skrifter 1996.

2.1 Begrepet ”Nord-Norge”

Det vi i dag forstår som ”Nord-Norge” er i historisk sammenheng en relativt ny konstruksjon. Verken i middelalderen eller ”dansketida” var dette oppfatta som én sammenhengende region. I middelalderen var Finnmark regna som et landområde der de norske kongene hadde rett til å kreve inn skatter, og ikke en landsdel eller et lovområde på linje med for eksempel Hålogaland. Men gjennom en lang prosess, innleda i seinmiddelalderen, ble det etter hvert avklart hvilke landområder som utgjorde det norske territoriet.⁸⁷ Kalmarkrigen 1611–13, der Sverige blant anna måtte gi opp kravet om skattlegging og territoriale besittelser i Nord-Norge, var viktig. De mellomstatlige overenskomstene omkring de nordligste landområdene ble avklart gjennom reguleringa av riksgrensen mellom Norge og Sverige i 1751, og med Russland i 1826. Dermed var det landområdet som vi i dag betegner som ”Finnmark” endelig fastslått å være norsk territorium.

Men fremdeles hadde ikke den nordligste landsdelen noe eget samlende *navn*. Riktignok ble landsdelen behandla under ett på det rettslige området (ved lagmannsinstitusjonen) og i geistlige spørsmål (Tromsø stift fra 1803), men ellers ble den nordligste delen av Norge omtalt som ”Nordlandene” og ”Finmarken” eller ”de nordlige landsdeler”, slik som i vernepliktsloven av 1897, da alminnelig verneplikt ble innført også i Nord-Norge.⁸⁸ Men det er verdt å merke seg at forsvaret i Nordlands amt og Tromsø amt fra første stund ble sett under ett: organisasjonen gjaldt *hele* Tromsø stift, dvs. Nord-Norge.

Ideen om *ett* Nord-Norge oppsto trulig på slutten av 1800-tallet av nordlendinger som befant seg ”i eksil” – i Kristiania og i Amerika.⁸⁹ Om vi skal tru komponisten Ole Olsen, ble navnet Nord-Norge til på stamkafeen til Den nordlandske forening i Kristiania i 1884. Ifølge Olsen skjedde det ei kveldsstund da han og stortingsmann Sivert Nilsen satt og grunna over den klossede sammenstillinga ”Nordland” og ”Finmarken”: ” – ’End om vi kalder det ’Nord-Norge’ sa jeg. – ’Vi

⁸⁷ Se Lars Ivar Hansen, Grensefastsettingen på Nordkalotten fra middelalderen til 1751: Folkeslag – strategier – prinsipper, i Fredrik Fagertun, Jan Eivind Myhre og Teemu Ryymin (red.), *Det farefulle nord. Trusler og trusseloppfatninger knyttet til Nord-Norge gjennom tusen år*, *Speculum Boreale* nr. 1, 2001.

⁸⁸ Troms fylke ble riktignok skilt ut i 1866.

⁸⁹ Einar Niemi, Regionalism in the North: the Creation of ’North Norway’, i *Acta Borealia* nr. 2 1993.

kalder det 'Nord-Norge' sa Sivert Nilsen, 'og saa sprer vi det videre'. Det ble gjort og de bed paa saa det var en Lyst."⁹⁰

Narve Fulsås har argumentert for at dette identitetsskapende prosjektet nok også hadde andre og djupere røtter enn bare spontan fellesskapsfølelse og hjemlengsel ved kafébordene. Da industrialiseringa og urbaniseringa skjød fart på 1800-tallet, var det Sør-Norge som gjennomgående ble gjenstand for de største omveltningene. Fulsås framholder at "rundt hundreårsskiftet var det blitt eit utviklingsgap mellom dei nordlege fylka og resten av landet".⁹¹ Moderniseringstakta var altså ujevn i Norge, og den nordligste landsdelen var minst berørt. Dette var bakgrunnen for at det begynte å modnes en tanke hos handelsmenn, embetsmenn, redaktører og andre i landsdelen, om at dette var ei *skeivhet*, og at det måtte arbeides systematisk for å rette den opp.

I forhold til de andre landsdelene var Nord-Norge spesiell også i andre henseender. Nord-Norge var mer etnisk sammensatt. Dette gjaldt både for Nordland, Troms og Finnmark, sjøl om særlig Nord-Troms og Finnmark pekte seg ut. Det gamle navnet "Finmarken" gav assosiasjoner til "samenes land". Med begrepet "Nord-Norge" ville man understreke det *norske* ved landsdelen; men dermed undertrykte man også det fleretniske. Talen om Nord-Norge innebar også at personer i og utafor landsdelen begynte å oppfatte den mer som en del av nasjonen, på samme måte som andre landsdeler.⁹² Nord-Norge som helhet kunne nå sammenlignes med andre deler av landet. Og gjorde man det, kom det vitterlig fram at Nord-Norge hadde særlig mange innbyggere med anna etnisk bakgrunn enn den norske. Den kvenske andelen av befolkninga hadde steget dramatisk, særlig fra 1860-tallet av. Fram til 1860-tallet var Alta–Talvik det sognet som hadde flest kvenske innbyggere, men på denne tida ble bildet endra slik at Varanger ble området med tettest konsentrasjon av kvener. I Vadsø by var således om lag 60 % av befolkninga av finsk herkomst i 1870. I 1875 var ca. 25 % av befolkninga i Finnmark kvener.⁹³

⁹⁰ Olsen, sitert etter Einar Niemi, i Einar-Arne Drivenes, Marit Anne Hauan, Einar Niemi og Helge A. Wold, Den besværlige identiteten, i Einar-Arne Drivenes, Marit Anne Hauan, og Helge A. Wold (red.), *Nordnorsk kulturhistorie*, bind 1, *Det gjenstridige landet*, Oslo 1994, s. 13. Marit Martinsen har presisert at det riktige årstallet for denne tildragelsen er 1884, jf. Fembøringen på prærien. Nordlandslaget af Amerika 1908–1945, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Tromsø* 2003, s. 69. Først i 1892, etter sammenslåinga med Fembøringen, ble foreninga hetende Nordlændingernes forening.

⁹¹ Narve Fulsås, Nord-Norge – Ein ny historisk konstruksjon, i *Lofotposten 100 år, 1896–1996*, Svolvær 1996, s. 96.

⁹² Fulsås, Nord-Norge i går, s. 16.

⁹³ Eriksen og Niemi, *Den finske fare*, s. 31.

2.2 Russisk fare, forsvarsutbygging og fornorsking

Fra 1860- og 70-tallet slo staten inn på en politikk der målsettinga var å *fornorske* befolkninga. Denne politikken var for en stor del sikkerhetspolitisk motivert. Og i så henseende var det særlig *kvenene* som stod i fokus.⁹⁴ I større grad enn samene ble denne folkegruppa sett på med mistenksomhet fra norske myndigheter; de utgjorde en sikkerhetspolitisk risiko, og de ble – i likhet med samene – utsatt for ei hard fornorskingslinje. Norske myndigheter var for det første på vakt overfor det som ble oppfatta som ei spredning av fennomanske ideer innafør visse nasjonalistiske kretser i Finland. Her, mente norske myndigheter, drømte man om å samle alle etniske finner i én stat – om å etablere et finsk hegemoni over de ”etterblevna fins-ugriska stammar”.⁹⁵ For det andre var jo innvandrerne fra Finland i utgangspunktet russiske statsborgere. Finland var fra 1809 til 1917 et storfyrstedømme underlagt Russland. Norske myndigheter var redd for at kvenene kunne bli benytta som ei slags femtekolonne, og derigjennom øke den russiske innflytelsen i området. Denne vurderinga bygde på oppfatninga om at det eksisterte en ”russisk fare” mot Nord-Norge.⁹⁶

2.2.1 Den russiske fare

Forestillinga om den russiske fare oppsto mens Norge var i union med Sverige, og var en avart av den generelle vesteuropeiske russofobien.⁹⁷ Svenske myndigheter var svært bekymra for Russland. På svensk side forestilte man seg at et eventuelt russisk angrep mot Sverige-Norge ville komme over Østersjøen mot Stockholmsområdet. Utviklinga av *sentralforsvarsdoktrinen* ble det fremste svaret på denne sikkerhetspolitiske utfordringa.⁹⁸ Doktrinen utropte Sverige og Norge til et sammenhengende strategisk forsvarssystem, ei egen ”øy”. Et angrep måtte møtes med

⁹⁴ Begrepet ”kven” har siden tidlig nytid vært benytta på de finskspråklige innvandrere i Nord-Norge og etterkommerne deres. Innvandrere fra finsk område begynte å bosette seg i landsdelen allerede på 15- og 1600-tallet, men hovedtyngden av innvandringa kom i løpet av 17- og 1800-tallet.

⁹⁵ Eriksen og Niemi, *Den finske fare*, s. 31. Hvorvidt den norske oppfatninga var bygd på realiteter, skal jeg vende tilbake til i kapittel 2.3.1.

⁹⁶ Se for eksempel Nielsen, Ønsket tsaren seg en isfri havn i nord?; Jens Petter Nielsen, Det gamle Russland og det nye Norge (1905–1917). Et naboskap uten frykt?, i Vladislav Ivanovitsj Goldin og Jens Petter Nielsen, *Frykt og forventning. Russland og Norge i det 20. århundre*, Arkhangelsk 1996; K. E. Eriksen, ”Den russiske fare”. Arvefiende eller god nabo?

⁹⁷ Mer om dette, se Roald Berg, Russofobiens røtter 1820–1855, i Fredrik Fagertun, Jan Eivind Myhre og Teemu Ryymin (red.), *Det farefulle nord. Trusler og trusseloppfatninger knyttet til Nord-Norge gjennom tusen år*, Tromsø 2001.

⁹⁸ Roald Berg, *Profesjon – Union – Nasjon, 1814–1905*, i *Norsk forsvarshistorie*, bind 2, Bergen 2001, s. 108.

et samorda svensk-norsk militært motangrep, der de sentralsvenske områdene ville stå i sentrum. Karlsborg festning, på vestsida av Vättern, ble anlagt i 1819 ut fra denne tankegangen.

I Norge ble det utarbeida ei alternativ vurdering, og den kan spores helt tilbake til 1820- og 30-tallet. Her la man mer vekt på at Russland, som opprinnelig var ei innlandsmakt, hadde ei slags iboende *drift* mot verdenshavene. Dersom dette virkelig var tilfelle, hadde erobringa av Finland i 1809 letta russernes bestrebelser for å etablere havner ved Atlanterhavet. Veien til havet var stadig blitt korta ned for russerne. Flere advarsler pekte på dette. En av de som argumenterte sterkest for dette på norsk side, var oberst Nicolai Tidemand. Derfor har historikeren Roald Berg kalt denne trusselanalysen, hvor russofobien var innarbeida, for ”den tidemanske trusselanalyse”.⁹⁹ Siden utfylte Tidemand-eleven Jacob Gerhard Mejdell perspektivet ved å peke på at Finnmarkskysten var særlig sårbar overfor russiske framstøt.¹⁰⁰

Likevel må vi bevege oss fram til 1836 før den russiske trusselen framsto i sin ”klassiske form”, det vil si som ei forestilling ”om at Russland *trengte en isfri havn i Nord-Norge, fordi landet selv manglet isfrie havner med adgang til det åpne hav*”.¹⁰¹ Jacob Mejdell hadde sett for seg at i tilfelle Russland angrep fra nord, ville Nord-Norge bare være en transittstasjon, en etappe på veien, mot de virkelige målene i Sør-Norge og det sentrale Sverige. Men så, i 1836 formulerte britene Samuel Laing og John Rice Crowe tesa om at Russland hadde klare interesser i å erobre isfrie havner i Nord-Norge. Og dermed var det frøet sådd.

Seinere ble dette et argument som ofte ble gjentatt: at russerne hadde interesse av å erverve seg isfrie havner på norsk side. Blant anna argumenterte Bjørnstjerne Bjørnson med at man kanskje burde stille ei eller flere isfrie havner til disposisjon for russerne, men på den betingelsen at de fortsatt skulle være under norsk styre.¹⁰² Til dette må det knyttes en kommentar. Bjørnsons agitasjon bygde her på en misforståelse som var utbredt i samtida: at Russland mangla isfrie havner i nord innafor *eget* territorium. Realiteten var, og er, at Murmankysten er isfri hele året siden Golfstrømmen passerer forbi der.

⁹⁹ Berg, *Profesjon – Union – Nasjon*, bl.a. s. 158.

¹⁰⁰ Berg, *Profesjon – Union – Nasjon*, s. 125.

¹⁰¹ Sitat fra Nielsen, *Tsar-Russland*, s.72. Utheva av Nielsen. Nielsens artikkel, Ønsket tsaren seg en isfri havn i nord?, gir ei god innføring i problemfeltet.

¹⁰² Nielsen, *Det gamle Russland og det nye Norge*, s. 16.

På 1850-tallet skifta den svensk-norske utenrikspolitikken overfor Russland; den hadde tidligere vært vennligsinna. Under *Krimkrigen* (1853–56) forsøkte vestmaktene å begrense maktstillinga til Russland for dermed å forhindre en mulig russisk ekspansjon. Som ledd i dette inngikk Sverige–Norge en avtale med vestmaktene, *Novembertraktaten* (1855), hvor det het at man ikke skulle avstå noe territorium, innrømme noen territoriale rettigheter, eller la Russland besette noen del av landområdet. Til gjengjeld forplikta Frankrike og England seg til å støtte Sverige–Norge med militære midler i tilfelle russisk aggresjon.¹⁰³ Novembertraktaten ”institusjonaliserte de vestlige stormaktenes russerfrykt”, og plasserte Sverige–Norge på vestmaktenes side.

Befolkningstallet i Nord-Norge, som på Nordkalotten for øvrig, steig dramatisk i løpet av 1800-tallet, fra knapt 80 000 i 1801 til 259 000 hundre år seinere. Dette gjorde det mulig å i det hele tatt *rekruttere* folk til et forsvar. Og det var forestillinga om den russiske fare som spilte den avgjørende rollen ved etableringa av forsvaret i Nord-Norge. Norske militære var på slutten av 1800-tallet overbevist om at Russland kunne besette Nord-Norge ved hjelp av sjømakt. I tillegg kunne russerne nå også sette i gang en invasjon over land ved hjelp av jernbanen, som ble utbygd gjennom Finland til Tornedalen.¹⁰⁴ Via Ofotbanen, som også ble påbegynt og utbygd i samme periode, kunne russiske styrker nå helt til norskekysten. På svensk side førte denne utviklinga til at man oppga den gamle sentralforsvarslinja, som forutsatte et angrep mot Stockholm, og i stedet satsa på å bygge ut et troverdig forsvar i nord for å møte den russiske fare der. Boden festning ble en hjørnestein i forsvaret av Nord-Sverige.¹⁰⁵ Også på norsk side tilrådte de fagmilitære ei nokså omfattende utbygging, primært gjennom stasjonering av soldater på kystfort, og ved utplassering av marinefartøyer i området. Men dette så man lite til. I praksis var det så og si bare landstridskreftene som ble bygd ut. Den etableringa av landstridskrefter som fant sted, var i utgangspunktet bare ment som et første steg i ei større utbygging, men unionsstriden med Sverige førte til at forsvarsbevilgningene i stedet ble brukt til tiltak i Øst- og Midt-Norge. Hva var det så man bygde ut i Nord-Norge?

¹⁰³ Berg, *Profesjon – Union – Nasjon*, s. 158.

¹⁰⁴ En undersøkelse av militær tenkemåte i forbindelse med endringer i sivil infrastruktur (jernbane) og militær teknologi er foretatt av Palle Ydstebø i Geostrategi, trusselvurdering og operativ planlegging. Forsvaret av Nord-Norge 1880–1920, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Tromsø* 2000. Også utgitt i serien *Forsvarsstudier*, nr. 1 2001.

¹⁰⁵ Eriksen og Niemi, *Den finske fare*, s. 29; Ulf Tore Alexandersen, Spørsmålet om verneplikt i Nord-Norge 1815–1897. De sikkerhetspolitiske motivene for vernepliktsloven av 28. juni 1897, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Tromsø* 1999, s. 156 ff.

2.2.2 Etableringa av et forsvar i Nord-Norge

Det norske forsvaret ble tilført betydelig større ressurser i perioden fra 1880-tallet fram mot 1905, sett i forhold til tidligere år. Interessen for forsvarsspørsmål var stor, og med interessen fulgte ei utstrakt opprusting og modernisering. Det var ønsket om å stå militært sterkere overfor Sverige som gjorde den norske opprustinga mulig.¹⁰⁶ Innrettinga på forsvarsutbygginga ble særlig tydelig etter 1895. Det ble bygd ei rekke fort mot svenskegrensen, og den norske marinen ble særlig konsentrert om Oslofjorden og Skagerrak.¹⁰⁷

Men den militære trusselen fra Sverige mot Norge var i realiteten ganske liten. Den svenske militære opprustinga var ikke retta mot Norge, men mot Russland. Norge og Sverige kom til å skilles i fred, noe som slett ikke er vanlig når statsforbindelser oppløses.¹⁰⁸ At også stormaktene ville ha fred og stabilitet i Skandinavia, virka i samme retning.

Sjøl om unionsstriden førte til et anstrengt forhold mellom Norge og Sverige, så var følelsen av skjebnefellesskap større – i hvert fall i forhold til Russland. Dersom ett av landene ble angrepet av Russland, ville man støtte hverandre.¹⁰⁹ Dette førte til ei spesiell forsvarstenking omkring Nordkalotten og Nord-Norge. Norske og svenske militære innleda på 1890-tallet et samarbeid som i 1904 resulterte i en felles forsvarsplan. Det ville ha vært en sensasjon dersom dette hadde blitt kjent i 1904.¹¹⁰

Sambandet mellom folket og forsvaret ble utdjupa gjennom forsvarsforeninger, skyttervesenet og idrettsbevegelsen. I tillegg rekrutterte de militære avdelingene *lokalt*, slik at soldatene kom fra nærområdene. Og forsvarssaken engasjerte over det ganske land. I Bodø ble det etablert ei lokalavdeling av Forsvarsforeningen allerede i 1888, og samme år også i Hadsel, Hammerfest, Vardø og Vadsø. Forsvaret ble en etat som forente nasjonen; forsvaret virka som en nasjonsbygger under unionsstriden.

¹⁰⁶ Nils Ivar Agøy, *For konge og fedreland? Offiserer, politikk, unionsstrid og nasjonalisme 1890–1905*, Oslo 2001, s. 207.

¹⁰⁷ Kristiansen, *Grunntrekk*, s. 35.

¹⁰⁸ Berg, *Profesjon – Union – Nasjon*, s. 299.

¹⁰⁹ Berg, *På egen hånd*, s. 66.

¹¹⁰ Berg, *Profesjon – Union – Nasjon*, s. 269.

I 1854 ble lov om allmenn verneplikt innført i Norge, men her var Nord-Norge unntatt.¹¹¹ I perioden fram til 1876 kunne soldatene leie seg en stedfortreder hvis man ble utskrevet til krigstjeneste. Denne ordninga – *stillingsretten* – falt bort i 1876, og verneplikta ble dermed alminnelig. Først i 1897 ble alminnelig verneplikt også innført for den nordligste landsdelen.¹¹² Om vi ser bort fra de fåtallige soldatene som var stasjonert ved Vardøhus festning, fantes det altså ingen militær infrastruktur av betydning eller noen militær organisasjon i landsdelen på 1800-tallet. Innføringa av alminnelig verneplikt i Nord-Norge i 1897, kom hovedsakelig som et resultat av den spesielle sikkerhetspolitiske situasjonen i nord, med Russland som Norges og Sveriges felles trussel. Men den var også viktig sett i lys av nasjonsbygginga. Området skulle konsolideres som *norsk* ved å integrere det i resten av kongeriket. Nordlendingene, som de øvrige norske borgerne, hadde fra nå av samme plikt til å forsvare landet som alle andre. I 1898 ble dessuten alminnelig stemmerett innført for menn. Dermed kunne alle nordmenn, fra Nordkapp til Lindesnes, la stemmen sin bli hørt i unionskampen mot Sverige, om nødvendig med våpen i hånd.¹¹³

Forsvaret i Nord-Norge ble særlig konsentrert om Narvik-området, noe som først og fremst skyldtes malmen, men også fordi man her risikerte et angrep over to fronter: sjø og land (Ofofbanen). Med unntak for andre verdenskrig var likevel den militære tilstedeværelsen i Nord-Norge nokså beskjeden helt fram til 1950-tallet. Det var Sør-Norge som strategisk sett var mest interessant. Den sørlige delen av Norge lå nærmest Sentral-Europa og Østersjø-regionen. Sør-Norge, spesielt østlandsområdet, hadde også den største befolkningskonsentrasjonen. Dessuten var hele den sentrale statsadministrasjon lagt dit, sammen med den politiske og militære ledelsen. Nord-Norge var slik sett en periferi, også i den sikkerhetspolitiske sammenhengen.¹¹⁴ Men det fantes ei bekymring knytta til russerne, og til den etniske sammensettinga av befolkninga i Nord-Norge: Man kunne vel ikke bevæpne ei befolkning før man sikkert kunne stole på det nasjonale sinnelaget deres?

¹¹¹ Mer om betydninga av innføringa av allmenn verneplikt, se Terje H. Holms analyse i Geir Atle Ersland og Terje H. Holm, *Krigsmakt og kongemakt 900–1814*, i *Norsk forsvarshistorie*, bind 1, Bergen 2000, s. 284.

¹¹² Se Alexandersen, *Spørsmålet om verneplikt i Nord-Norge*.

¹¹³ Berg, *Profesjon – Union – Nasjon*, s. 269.

¹¹⁴ Veksten i forsvaret var jo likevel, relativt sett, stor, jf. Rolf Hobson og Tom Kristiansen, *Total krig, nøytralitet og politisk splittelse 1905–1940*, i *Norsk forsvarshistorie*, bind 3, Bergen 2001, s. 52.

2.2.3 Fornorsking

Det viktigste sikkerhetstiltaket som ble satt i verk i Nord-Norge var dermed den konsekvente *fornorskingspolitikken* som ble ført fra myndighetenes side. Forsvarsstrukturen som ble gjeldende i Nord-Norge etter 1897 var godt egna til det formålet, for den var spredt og desentralisert.

De fleste offiserene som fikk i oppgave å gjøre norske soldater av befolkninga i Nord-Norge, tok oppgaven sin alvorlig, sjøl om mange fant oppgaven vanskelig. Kaptein J. L. Gerner, som var sjef for kretskompaniet i Alta, forteller i et tilbakeblikk:

Alten kretskompani besto jo av en temmelig broket samling av rekrutter, nordmenn, kvæner, samer og blandingsraser. Jeg forsto straks at noen ”paradeavdeling” var det her ikke tale om å utdanne, og bestemte meg til å legge hovedvekten på skyteutdannelsen, marsjferdighet og evne til å finne seg til rette i fjellet.¹¹⁵

For å stimulere interessen for disse øvelsene, anskaffa Gerner straks et norsk flagg som den beste troppen fikk anledning til å heise utafør kaserna si, og ”herom ble det sterk konkurranse”.

Hauk Aabel – skuespilleren – var i 1898 i tjeneste som premierløytnant på Setermoen. Også der var det ei blanda forsamling som møtte opp:

Vi hadde en del lapper i kompaniet, de holdt sin egen huskende takt, som av og til voldte litt sjøgang i marsjen, men de var snille og lydige. Noen kvæner var der også, gode skyttere, men mutte og litt uvennlige.¹¹⁶

Da var det bedre stilt med de andre rekruttene – fra Harstad og der omkring. De ”var trauste, prektige gutter, mest sjøgutter, med kraftige armer”. Føttene deres derimot, var ”mindre sterke”, så de klarte seg nok ”bedre i båten enn på landjorden”.

Norsk frykt til tross: Den russiske militære trusselen mot Nord-Norge var egentlig temmelig liten i åra etter unionsoppløsninga. Russerne var i utgangspunktet ikke særlig interessert i å skaffe seg isfrie havner i nord. I realiteten var det *nordmennenes* virksomhet i disse områdene som vakte russernes interesse for Murmankysten.¹¹⁷ Nordmennene hadde drevet utstrakt næringsvirksomhet ved

¹¹⁵ Gerner, sitert etter Arne D. Dahl, *Nord-Norges Forsvar. Fra vikingtiden til i dag*, Trondheim 1948, s. 93.

¹¹⁶ Aabel, sitert etter A. D. Dahl, *Nord-Norges forsvar*, s. 70.

¹¹⁷ Jens Petter Nielsen, ”Den norske trussel”. Et lite kjent aspekt ved de russisk-norske forbindelser 1826–1917, i Einar Niemi (red.), *Pomor. Nord-Norge og Nord-Russland gjennom tusen år*, Oslo 1992, s. 53–67.

Murmankysten og i Østisen, og noen nordmenn hadde også bosatt seg på russisk side av grensen.¹¹⁸

Fra 1880- og 90-tallet av hadde man riktignok på russisk side begynt planlegginga for å opprette ei orlogshavn i nord.¹¹⁹ Etter interne stridigheter i tsarfamilien ble denne planen skrinlagt, men russerne forsto etter hvert at Murmankysten kunne komme til å få en viktig strategisk rolle hvis landet skulle bli blanda inn i en storkonflikt. Østersjø- og Svartehavsflåten sto i fare for å bli stengt inne. Under første verdenskrig ble jernbanen ført fram til Murmansk, og fra da av begynte oppbygginga av russiske baser i området. Jens Petter Nielsen har skrevet at ”motvillig og tvunget av krigens omstendigheter, gikk russiske myndigheter i gang med å bygge sine første militære havneanlegg i nord”.¹²⁰

Først etter at disse militære etableringene var kommet på plass, kan vi si at Russland hadde en militær kapasitet i nordområdene som kunne utgjøre en risiko for Nord-Norge. Men for militærvesenet i landsdelen fikk dette lite betydning. Den militære kapasiteten for de landbaserte styrkene ble ikke utvida i forhold til tidligere, snarere tvert imot. I 1912 ble Vardøhus festning midlertidig nedlagt av økonomiske årsaker. Og Hærens personell i Alta, Vardø og Hammerfest var først og fremst tenkt å skulle støtte nøytralitetsvernet i tilfelle sjøkrig. Tyngdepunktet for forsvaret var *Sør-Norge*; det var her man i første rekke tenkte seg at et oppgjør mellom stormaktene Tyskland og Storbritannia kunne få følger: En krig mellom flåtene i Nordsjøen ville utgjøre en risiko for Norge.¹²¹ Generelt betrakta de ledende norske politikerne i tida etter 1905 landet som en utkant i forhold til stormaktene, og det burde derfor være mulig for landet å føre en nøytralitetspolitikk. Skulle det nøytrale ankerfestet ryke, så stolte man på britene og deres sjøherredømme som Norges forsikring.¹²²

Arbeidet med flåteplanen av 1912 hadde gjort myndighetene klar over at et effektivt nøytralitetsvern ville bli ei hovedutfordring for forsvaret.¹²³ Dette krevde at Marinen ble spredt utover kysten i større grad enn da Sverige var hovedfienden. Første verdenskrig gjorde denne typen tiltak stadig mer aktuell. I Nord-Norge var det innløpene til Ofotfjorden, men også landområdet rundt Ofotbanen, som var vurdert å

¹¹⁸ Se Morten Jentoft, *De som dro østover. Kola-nordmennenes historie*, Oslo 2001.

¹¹⁹ Jens Petter Nielsen, Russisk fare mot Nord-Norge?, i *Ottar* nr. 4 1992, s. 38 ff.

¹²⁰ Nielsen, Russisk fare mot Nord-Norge?, s. 40.

¹²¹ Berg, *På egen hånd*, s. 68.

¹²² Dette er understreka av Olav Riste i mange sammenhenger, blant anna Isolasjonisme og stormaktsgarantiar, s. 6–9.

¹²³ Kristiansen, Grunntrekk, s. 37.

være mest utsatt. I 1912 bevilga man de første midlene til befestning av Ramsundet. Disse bevilgningene ble fulgt opp i 1914 og 1917.¹²⁴ I 1917 ble også den 5. Sjømilitære distriktskommando oppretta med base i Ramsund. Distriktskommandoen hadde ansvaret for området fra Dønna til grensen mot Russland.¹²⁵ Etter at første verdenskrig var avslutta, ga man opp utbygginga av Ramsund, og den ble dermed aldri ferdigstilt. I 1925 ble tanken om befestning av Ramsundet forlatt.

2.3 Finsk fare, ideologisk smittefare og fortsatt konsolidering

Første verdenskrig synliggjorde at landsdelen hadde fått økt strategisk betydning for de europeiske stormaktene. Konvoifarten, ubåtkrigen i Nordishavet, frakta over Ofotbanen – og den utstrakte varetransporten til Russland over Nord-Norge for øvrig – var alle eksempler på dette. Under krigen ble beredskapen høyna gjennom styrkinga av nøytralitetsvakta, som skulle takle disse problemene. Men noe av det som hadde skapt sterkest inntrykk var utviklinga i Russland og Finland mot slutten av krigen; for Russlands del ved revolusjonen, for Finlands del ved borgerkrigen.

2.3.1 Den finske fare

I 1917 erklærte Finland seg helt sjølstendig. Vinteren 1920 rykka finske styrker inn i russisk Pasvik og i Petsjenga (Petsamo) og sikra dette området, og ved freden i Dorpat i 1920 fikk dermed Finland felles grense med Norge også helt i nordøst. Finnene hadde fått sin ”ishavskorridor”. Russland var svekka, men den store naboen i øst ble ikke glemt. I Norge, og spesielt i Nord-Norge, var man nå redd for at kommunismen – *den røde fare* – skulle bre seg. Bekymringa for den ideologiske smittefaren skal vi straks komme tilbake til. Først skal vi ta for oss *den finske fare*.

Norske myndigheter regna med at et sjølstendig Finland ville ha større tiltrekningskraft på samer og kvener enn hva tsardømmet hadde hatt. Dette, kombinert med inntrykket av at Finland var en aggressiv og militært sterk småstat, gjorde at det var *Finland* som ble oppfatta som den farligste trusselen mot Norge i mellomkrigstida, ikke Sovjetunionen. Som vi vet fikk dette konsekvenser for kvenene i Norge. Men i tillegg til at norske myndigheter hadde sine tvil om lojaliteten til kvenene i forbindelse med en eventuell konflikt med Finland, hadde de også sine tvil

¹²⁴ Ydstebø, *Geostrategi, trusselvurdering og operativ planlegging*, s. 142.

¹²⁵ Se Hobson og Kristiansen, *Total krig, nøytralitet og politisk splittelse*, s. 110 f.

om kvenenes lojalitet i tilfelle et kommunistisk opprørsforsøk. Dette gjør at et begrep som ”den etno-kommunistiske trussel” kan være dekkende for norske myndigheters forståelse.¹²⁶

Myndighetene begrunna dette ved å peke på den ”storfinske” nasjonalistiske offensiven, men kunne også vise til finnenes resolute handlemåte i forhold til Russland. Finland makta ikke bare frigjøre seg i forbindelse med borgerkrigen etter den russiske revolusjonen; Finland makta også å legge under seg landområder som tidligere hadde tilhørt Russland – i Petsamo og i Karelen. Og ved å se på hva nasjonalistiske organisasjoner som Akademisk Karelen-Selskap (AKS) målbar av framtidige politiske målsettinger, var det grunnlag for å frykte Norges nye nabo i nord, ble det sagt. At det offisielle Finland dementerte disse spekulasjonene, synes ikke å ha dempa den norske uroa.¹²⁷

Bakgrunnen for at den første permanente militære avdelinga i Nord-Norge ble oppretta i 1921, var frykta for finnene. Det gjaldt Garnisonskompaniet i Kirkenes, som hadde grensevakt som sin primære oppgave.¹²⁸ Ifølge Knut Einar Eriksen og Einar Niemi var det den ”uklare grensesituasjon, revolusjonstruselen, og frykta for Finland og ”de unasjonale befolkningsgrupper” i grenseområdene”, som lå bak.¹²⁹

Det er rimelig å si at norske myndigheter ikke regna med at Finland representerte noen *umiddelbar* ytre trussel. Derfor iverksatte heller ikke norske myndigheter store militære utbygginger i nord. Men man kunne ikke se bort fra at tilgrensende stater kunne komme til å kreve grensejusteringer med henvisning til nasjonalitetsprinsippet, det vil si at områder med overveiende finsk befolkning kunne bli gjenstand for forhandlinger. Norske myndigheter var for så vidt ikke ukjent med denne formen for tenking fra *norske* grupperinger; under fredsoppgjøret foreslo Fredrik Wedel Jarlsberg, Norges sendemann i Paris, grensejusteringer i nord. Dette ble fulgt opp av Grensekomiteen, som råda Utenriksdepartementet til at Norge burde sikre seg Russisk Pasvik og området inntil Petsamo, samt gjøre beslag på ”den finske kile” ved Skibotn.¹³⁰ Årsaken var at hvis Norge i framtida skulle komme i en konflikt med Finland, så frykta man i diplomatiske og militære kretser ei ”avsnøring” i Skibotn. I så fall ville området nord for Storfjord bli uten forbindelse med det øvrige

¹²⁶ Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 36, 259–267.

¹²⁷ Eriksen og Niemi, *Den finske fare*, s. 140 f.

¹²⁸ Eriksen og Niemi, *Den finske fare*, s. 142 f; Kristiansen, *Fra Europas utkant*, s. 21.

¹²⁹ Eriksen og Niemi, *Den finske fare*, s. 143.

¹³⁰ Berg, *På egen hånd*, s. 259 ff.

Norge, og dermed før eller seinere falle ”som moden frukt i fiendens hender”, som grensekomiteen formulerte det.¹³¹ Men her kom altså finnene det norske initiativet i forkjøpet.

Den finske fare ble møtt med ei rekke tiltak fra norske myndigheter. Disse kan ordnes i tre kategorier: fornorsking, avskjerming og overvåking. Fra 1931 ble minoritetspolitikken i nord formelt koordinert i et eget organ; man satte da ned en komité med representasjon fra de involverte myndigheter, den såkalte *Finnmarksnevnden*.

Når det gjelder de forskjellige fornorskingstiltakene, var det nasjonaliseringa og språkpolitikken i skolen, kirka og forsvaret man la mest vekt på. Videre ble det oppretta radiosendinger på norsk; man spredte norske ukeblader og norsk litteratur gratis; kommunikasjonene innenlands ble forbedra, osv. Dette ble fulgt opp med etnisk diskriminering i forbindelse med jordbruksvirksomhet og anna næringsvirksomhet, mens myndighetene på den andre sida oppmuntra norsk nyrydding og bureising i grenseområdene. I deler av det offentlige var det yrkesforbud for samer og kvener.

Kvenene ble også overvåka av prester, offiserer, lensmenn osv., for å bedre myndighetenes oversikt. Denne sida ble stadig mer vektlagt i tida fra om lag 1920. Under Eivind Berggravs periode som biskop, samarbeida kirka og forsvaret nært, men også politiet og fylkesmannen bidro sterkt. Det ble i tillegg drevet etterretningsvirksomhet inne i Finland der norske offiserer deltok – noen ganger grundig forkledd som sportsfiskere.

For øvrig var avskjermingspolitikken en viktig del av innsatsen. Det gjaldt å holde samkvemmet over grensene på et minimum. Ved enkelte anledninger ble man oppmerksom på urovekkende tilstander. Blant anna bekymra myndighetene seg over omfanget av finsk litteratur, deriblant læstadianske bøker og trykksaker, som fantes i enkelte norske bygder. Finnmark, og da særlig Varanger-området, hadde vist seg å være utsatt for finsk propagandavirksomhet, og i 1935 gikk alarmen også i Skibotn. Generalstabssjef Otto Ruge fant det påkrevd å reise til området for å danne seg et inntrykk av virksomheta. Ruge rapporterte til Oslo at det i Skibotn opplagt burde iverksettes tiltak for å integrere bygda tettere til det norske samfunnet, og å motvirke

¹³¹ Knut Einar Eriksen og Einar Niemi, Finsk fare i Storfjord. Et førkrigsminne, i *Stensilserie B* nr. 17, Tromsø 1979, s. 3.

de finske framstøtene.¹³² Det var slike vurderinger og hendelser som gjorde at forsvaret aktivt gikk inn for å bedre kommunikasjonene innenlands, og motarbeida veibygging over grensene.

Ettertida har satt lys på myndighetenes trusselbilde fra flere hold. Den omfattende studien til Knut Einar Eriksen og Einar Niemi, *Den finske fare* (1981), påviste at de norske myndighetenes strategi for å bekjempe trusselen i hovedsak var todelt: For det første gjaldt det å holde kvenene sin kontakt med Finland så lav som mulig, altså en avskjermingsstrategi; for det andre gjaldt det å påføre dem kulturformen til det norske storsamfunnet, dvs. å fornorske dem. Seinere har historikeren Teemu Ryymin understreka at forholdet mellom de norske trusseloppfatninger og den finske interessen for kvenene ”best kan beskrives som et dynamisk vekselvirkningsforhold, der trusseloppfatningene og de derav genererte aktivitetene på den ene siden, førte til en styrking av trusseloppfatningen på den andre siden”, osv.¹³³ Denne mekanismen er velkjent fra internasjonal politikk. Hver gang fornorskingspolitikken hardna til – dvs. på 1860-tallet og i mellomkrigsperioden – så økte samtidig den finske interessen for kvenene.

Spørsmålene om de etniske gruppene, statenes interesser og eventuelle grensereguleringer, var alle sammen innleira i mellomkrigstidas nasjonalistiske forståelsesramme. Både Norge og Finland arbeidde i perioder med å få til grensereguleringer i nord. Journalisten Morten Jentoft har i den sammenheng vist at Finland under andre verdenskrig, i samarbeid med tyske myndigheter – og før landet sjøl ble med i det tyske felttoget mot Sovjetunionen den 22. juni 1941 – arbeidde for å gjøre Skibotn til ei finsk havn, helst underlagt finsk suverenitet gjennom en langsiktig ”leieavtale” med Norge.¹³⁴ Om denne saken hadde blitt kjent da, ville den sannsynligvis ha blitt ei belastning i forholdet Norge–Finland.

Det fantes altså både mistru og reelle interessemotsetninger mellom Norge og Finland i perioden 1920–44, da statene delte grense helt nord til Ishavet. Dette førte imidlertid også til at kvenene ble trukket inn i dette landskapet av mistenksomhet. For

¹³² Teemu Ryymin, ”Bein av vårt bein, kjøtt av vårt kjøtt”. Finske nasjonalisters og norske myndigheters kvenpolitikk i mellomkrigstiden, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Bergen* 1998, s. 106.

¹³³ Ryymin, ”Den norske fare” – minoritetspolitikken overfor kvenene sett fra Finland, i Fredrik Fagertun, Jan Eivind Myhre og Teemu Ryymin (red.), *Det farefulle nord. Trusler og trusseloppfatninger knyttet til Nord-Norge gjennom tusen år*, Tromsø 2001, s. 114.

¹³⁴ Morten Jentoft, Noen vendepunkter i nyere norsk-finsk historie, i Per Brunvand og Henrik Stenius (red.), Rapport frå et seminarium om konflikter och samarbete mellan två grannländer, *Renvall-institutets publikationer* nr. 6, Helsingfors 1994, s. 45 f.

norske myndigheter framsto kvenene i denne perioden først og fremst som en trussel; tidligere hadde de først og fremst vært regna som en ressurs.

2.3.2 Rød fare i Nord-Norge?

Forestillinga om "den røde fare" – at den norske arbeiderbevegelsen skulle bli smitta av den revolusjonære bolsjevismen, slo sterkt igjennom i kjølvannet av oktoberrevolusjonen og de tyske revolusjonsframstøtene i 1918.¹³⁵ I nordøst var Norges nærmeste nabo fram til 1920 en revolusjonær republikk. Noe stort ytre problem utgjorde ikke dette; norske myndigheter regna ikke med at den hardt prøva russiske (seinere sovjetiske) staten utgjorde noen direkte trussel mot Norge. "Den røde fare" var først og fremst et indrepolitisk problem, men problemet ble forsterka ved at kontakten mellom enkelte grupper i Norge og Russland, var tett.

Trusselbildet kan imidlertid spores lenger tilbake i tid enn til oktoberrevolusjonen. Det kunne høste inspirasjon i den gamle forestillinga om at det eksisterte en ytre russisk fare mot Norge, der de isfrie havnene sto i sentrum. Dette bidro til at norske myndigheter også kom til å følge nøye med på den revolusjonære virksomheta i Russland fra 1905 av, og den kontakten som var mellom nordmenn og russere.

Man var på det reine med at ei gruppe russere hadde slått seg ned i Nord-Norge etter hundreårsskiftet, og at noen av dem hadde gjort Vardø til et senter for trykking og utskipping av illegal litteratur til Russland.¹³⁶ Også kong Haakon 7., som var på reise i Finnmark i 1907, merka seg det sterke russiske nærværet:

Man har i disse egne en meget sterk Følelse af at Rusland er ens nærmeste Nabo og der er sikkert en fremtidig Fare, thi en Masse Finder flytter ind i Norge og bosætter sig, dog uden Ønske at blive norske. Selv Revolutionære har vi her oppe, et Sted hvor jeg gikk i land fandtes 3 av disse Herrer som ligefrem opmuntret Nordmændene til at lave Revolution og saa loves en ny Stat uden Overhovede og uden Love. Jeg fikk ikke seet noget til de Herrer, da Politiet ikke fandt at de burde være løse den dag.¹³⁷

¹³⁵ Se Nils Ivar Agøy, Militæretaten og "den indre fiende" fra 1905 til 1940. Hemmelige sikkerhetsstyrker i Norge sett i et skandinavisk perspektiv, dr.art.-avhandling, *Universitetet i Oslo* 1997, s. 126–132; Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 26–59; Fredrik Fagertun, "Rød fare" for Norge. Revolusjonsfrykt og kamp mot den indre fiende, 1918–1940, i Vladislav Ivanovitsj Goldin og Jens Petter Nielsen, *Frykt og forventning. Russland og Norge i det 20. århundre*, *Arkhangelsk* 1996, s. 63–96.

¹³⁶ Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 27 f. Mer om denne virksomheta, se Randi Rønning Balsvik, *Vardø. Grensepost og fiskevær*, bind 2, Vardø 1989, s. 141–145; dessuten Pirjo Saarinen, Vardø – Lenins viktigste bindeledd, artikkel i avisen *Finnmarken*, 7. nov 1987.

¹³⁷ Haakon 7., sitert etter Eriksen og Niemi, *Den finske fare*, s. 99.

Det at myndighetene la vekt på sambandet østover som en risikofaktor, slo naturligvis sterkest ut i Nord-Norge, og i særdeleshet Øst-Finnmark.

Som jeg har nevnt, kan man til en viss grad se den røde fare som en slags etno-kommunistisk trussel. Men også deler av den etnisk norske befolkninga var i søkelyset; heller ikke de ble fullt ut betrodd av sentrale myndigheter – de lot seg i for stor grad prege av omgivelsene sine, var omkvedet. Dette hadde man også fått erfare i tida etter oktoberrevolusjonen i 1917, da den revolusjonære stemninga i større grad hadde prega befolkninga i Nord-Norge enn i landet for øvrig.

I forbindelse med utbruddet av den spanske borgerkrigen i 1936 ble den ytre trusselen aktualisert på en ny måte. Tyskland brøt ikke-intervensjonslinja og ga støtte til Franco, mens Sovjetunionen engasjerte seg på regjeringas side. Denne konflikten hadde potensiale til å eskalere ytterligere, og en større konflikt mellom Tyskland og Sovjetunionen ville få følger for Nord-Norges strategiske stilling fordi Sovjetunionen da ville bli tvunget til å føre mye av skipstrafikken ut fra sine nordvestlige havner, og langs norskekysten.¹³⁸ Tyskland ville søke å hindre dette, antok man. Generalstaben konkluderte med at det var stor sannsynlighet for at Sovjetunionen ville etablere en etterretningstjeneste i Nord-Norge, og derfor burde man snarest styrke ”den negative etterretningstjeneste”, altså overvåking og kontraetterretning. Dette danna noe av bakgrunnen for opprettelsen av overvåkingspolitiet sommeren 1937. Samtidig ble også ”den positive etterretningstjeneste” i landsdelen styrka, og den retta særlig oppmerksomheta mot Murmankysten.¹³⁹

Når Harstad ble valgt som distriktskontor for overvåkingspolitiet i Nord-Norge, så hadde det sammenheng med at man ville samordne virksomheta med den militære etterretningstjenesten:

Tromsø og Narvik ville ligget mer aktuelt til som sete for overvaakinssentralen og Nord-Norge. Denne blev allikevel lagt til Harstad av hensyn til samarbeidet mellom ledelsen av landsdelens sivile og militære etterretningstjeneste. – Dette samarbeide fungerte bra og gav forutsetningene for en kontinuitet i tjenesten mellom de forskjellige dødvannsperioder.¹⁴⁰

¹³⁸ Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 40.

¹³⁹ RA, DKN, boks 326, mappe ”Organisasjon 1945–1948”, ”Resyme over organisasjonen av den militære etterretnings- og overvaakingstjeneste ved 6. Divisjon inntil 1940”, datert april 1947, signert Bjørn Aarseth.

¹⁴⁰ Samme sted.

2.4 Den bitre erfaringa

Vi har sett at de norske myndighetene la størst vekt på å bekjempe de indre truslene i landsdelen, men med ei større vektlegging av ytre trusler fra og med 1936. Åra fram mot krigsutbruddet tydeliggjorde at landsdelen gradvis var blitt mer interessant for stormaktene. Dermed ble også risikoen for å bli trukket inn i en krig stadig større.¹⁴¹ For Nord-Norges del var det spesielt motsetningene mellom Tyskland og Sovjetunionen som bekymra; stadig kunne man registrere tysk og russisk øvingsvirksomhet i nord. Som nøytralt land ville det i tilfelle krig mellom Tyskland og Sovjetunionen bli svært vanskelig for Norge å verne om nøytraliteten. For å sikre dette fikk forsvaret i Nord-Norge tilført betydelige midler i siste halvdel av 30-tallet.¹⁴²

Den 9. april 1940 viste det seg at Norges nøytralitet ikke stod til å verge. Mange hadde håpt på at landets beliggenhet i seg sjøl gav et vern mot å bli blanda inn i europeiske konflikter, men dette ble mindre og mindre sannsynlig. Storbritannias overlegenhet til sjøs var heller ikke tilstrekkelig til å sikre Norge. Tyskland angrep ikke bare fra sjøsida, men også gjennom lufta. Tysklands dominans over Skagerrakområdet var total etter at det hadde underlagt seg Danmark.¹⁴³ Og ikke bare det: Tyske styrker angrep i en eneste stor operasjon langs hele kysten opp til Narvik. Heller ikke de som *advarte* mot et mulig tysk angrep på Norge, som Otto Ruge, hadde tenkt seg noe slikt.¹⁴⁴ Ble Norge angrepet, så var det i de sørlige og østlige delene, mente han. Men de aller fleste, deriblant Norges utenriksminister Halvdan Koht, regna det som *usannsynlig* at tyskerne skulle kunne bryte gjennom det britiske flåtevernet i Nordsjøen og det norske kystvernet. Operasjon Weserübung var man altså uforberedt på i Norge. Derimot var det mange som tenkte seg at Norge kunne bli dratt inn i en europeisk storkrig. Særlig hadde Sovjetunionens angrep på Finland 30. november 1939, og den påfølgende vinterkrigen, vist at også Norges posisjon var svært usikker.

¹⁴¹ Se Tamnes, *Penetrasjon og polarisering*.

¹⁴² Jf. Hobson og Kristiansen, *Total krig, nøytralitet og politisk splittelse*, s. 228 f.

¹⁴³ Odd-Bjørn Fure, *Mellomkrigstid 1920–1940*, i Olav Riste (red.), *Norsk utenrikspolitikk historie*, bind 3, Oslo 1996, s. 14.

¹⁴⁴ Se for eksempel Olav Riste, *Weserübung: Det perfekte strategiske overfall?*, i *Forsvarsstudier* nr. 4 1990.

2.4.1 Kort om Nord-Norge under andre verdenskrig

Under andre verdenskrig ble Nord-Norge sterkt berørt. Etter hvert som krigen skred fram, ble nordområdene et strategisk viktig område av flere grunner. Dette kom blant anna til syne ved at konsentrasjonen av tyske soldater i Nord-Norge var langt større enn i landet for øvrig. Landet sett under ett hadde landsdelen om lag en tiendedel av folketallet mens om lag en tredjedel av alle tyske soldater i Norge var stasjonert her.¹⁴⁵

Opprinnelig lå det ikke i de tyske invasjonsplanene at Nord-Troms og Finnmark skulle underlegges en tung militær okkupasjon. Målsettinga med operasjon "Weserübung" var militærstrategisk, og området nord for Lyngen pekte seg vinteren og våren 1940 ikke ut som særlig betydningsfullt i så henseende.¹⁴⁶ Likevel ble sommeren 1940 startskuddet for ei stor tysk styrkeoppbygging i Nord-Norge, også i Finnmark. Bakgrunnen var de gryende tyske planene om et angrep på Sovjetunionen. Men også tanken om å avskrekke britiske og norske styrker fra å gjøre landgang i landsdelen, eller foreta seg sabotasjeaksjoner i området, spilte inn.¹⁴⁷

Tyskland angrep Sovjetunionen den 22. juni 1941. Angrepet viste til fulle hvorfor Sovjetunionen hadde lagt stor vekt på at ikke noen stormakter måtte få fotfeste i Nord-Norge. Med utgangspunkt i den strategiske flanken som landsdelen nå utgjorde, åpna tyskerne en ny front mot Sovjetunionen. Slitet, stillingskrigen og avmakta som skulle prege den ugjestmilde Litsafronten gjennom mer enn tre år, var i gang.¹⁴⁸ Dessuten hadde de tyske slagskipene fri adgang til Atlanterhavet fra de beskytta isfrie havnene i landsdelen, og tyske ubåter førte operasjoner mot de allierte konvoiene til Murmansk. Flyplassen på Bardufoss var hovedbase for de tyske flyoperasjonene mot de allierte konvoiene som gikk til Murmansk. Hitler la i det hele tatt stor vekt på nordområdene i den strategiske tenkinga si.¹⁴⁹

Da krigen gikk mot slutten, ble tyskerne pressa stadig lengre vestover i Finnmark og Finland av sovjetiske styrker. Som forsvarstaktikk valgte tyskerne "den

¹⁴⁵ Tjelmeland, *Kva tid oppsto Nord-Norge?*, s. 484.

¹⁴⁶ Olav Riste, *Stormaktene og nordkalotten 1940–1945*, i Helge Paulsen (red.), *Norge og den 2. verdenskrig. Motstandskamp, strategi og marinopolitikk*, Oslo – Bergen – Tromsø 1972, s. 39.

¹⁴⁷ Det såkalte Lofot-raidet 4. juli 1941 er betydningsfullt i denne sammenhengen og var en vekker for tyskerne, som etter dette la betydelig vekt på denne formen for trusler når det gjaldt militær oppbygging i nord. Se Olav Riste, *"London-regjeringa". Norge i krigsalliansen 1940–1945*, bind 1, Oslo 1995, s. 131–155, særlig s. 142.

¹⁴⁸ Skildra i Lars Gyllenhaal og James E. Gebhardt, *Slaget om Nordkalotten. Sveriges roll i tyska och allierade operationer i norr*, Lund 2001; Asbjørn Jaklin, *Nordfronten. Hitlers skjebneområde*, Oslo 2006, s. 81–114, 247–277.

¹⁴⁹ Se Jaklin, *Nordfronten*, flere steder.

brente jords taktikk”. Tyske styrker brente nesten alt menneskeskapt i området vest for Tanaelva og ned til Lyngen. Dette var et ledd i den tyske tilbaketrekkinga hvor man skulle konsolidere seg i ei forsvarsstilling ved Lyngen, *Festung Lyngen*. Fra Nord-Troms og Finnmark ble om lag 50 000 mennesker evakuert sørover. Omkring 23 000 rømte til skogs og til fjells, og overlevde i gammer, huler og under andre kummerlige forhold. Ingen anna landsdel følte storkrigen på huden slik man gjorde det i Nord-Norge.¹⁵⁰

Frigjøringa av Finnmark ble ei vanskelig nøtt for regjeringa. Ganske raskt etter at Sovjetunionen ble angrepet av tyskerne, hadde Stalin tatt kontakt med Churchill og bedt om hjelp til å åpne en ny front i nord. Churchill kom til å bale med denne tanken lenge. Da planene om en stor alliert landgang i Europa begynte å ta form i 1943, var amerikanerne likevel bestemt på at det endelige angrepet måtte skje mot kontinentet. Men Churchill var til å begynne med ikke helt overbevist. Kanskje burde man heller satse på å knuse tyskerne fra flankene? En plan som fikk kodenavn JUPITER gikk ut på å åpne en ny front med utgangspunkt i Tromsø, Narvik, Bodø og på Mo, men ble skrinlagt i 1943.¹⁵¹ Og da norske myndigheter seint i 1943 begynte å forberede frigjøringa av Norge, var det i månedene som kom ingen av de vestallierte som kunne love særlig mye hjelp, til regjeringas skuffelse. Vestmaktene hadde blikket festa på sørfronten og på sentralfronten. Sjøl om Norge først og fremst ble regna som britisk operasjonsområde, var det klart at sovjetiske styrker ville kunne frigjøre Finnmark først. Den norske regjeringa ønska ikke ei slik utvikling, men måtte se realitetene i øyene, og den 16. mai 1944 skreiv regjeringa under på likelydende frigjøringsavtaler med Storbritannia, USA og Sovjetunionen. Den nordligste delen av Nord-Norge ble frigjort av Den røde hær, men med støtte fra en norsk militærmisjon og en liten norsk styrke, noe som var symbolsk viktig.¹⁵²

¹⁵⁰ Mer om dette, se Anders Ole Hauglid, Knut Erik Jenssen og Harry Westrheim, *Til befolkningen! Brannhøsten 1944, gjenoppbyggingen etterpå*, Tromsø 1985; Knut Einar Eriksen og Terje Halvorsen, *Frigjøring*, i Magne Skodvin (red.), *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940–1945*, bind 8, Oslo 1987; Arvid Petterson, *Finnmarkskrigen. Tvangsevakuering, overvintring og oppbygging av norske militære styrker den siste krigsvinteren i Finnmark 1944–45*, i *Heimen* nr. 3 2002; Alf R. Jacobsen, *Til siste slutt. Skjebnedrama i krigens avsluttende fase*, Oslo 2004; Jaklin, *Nordfronten*, s. 279–292.

¹⁵¹ Olav Riste, ”London-regjeringa”. *Norge i krigsalliansen 1940–1945*, bind 1, 1940–1942: *Prøvetid*, Oslo 1995 (1973), s. 203–211, 214; Hans Kristian Eriksen, *Partisaner i nord*, Oslo 1979, s. 108–116; Magne Skodvin, *Norsk historie 1939–1945. Krig og okkupasjon*, Oslo 1991, s. 226; Jaklin, *Nordfronten*, s. 155–170.

¹⁵² Litteraturen om dette er oppsummert i Tom Kristiansen, *Forskningen om frigjøringa av Finnmark*, i *Ottar* nr. 4 1994.

2.5 I kjølvannet av krigen: USA og Norge

Før den kalde krigen var Nord-Norge, i likhet med det øvrige Norge, et område som i svært liten grad sysselsatte utenriksdepartementet i Washington (State Department). Det var heller ingen grunn til å prioritere Norge særlig høyt, siden forholdet mellom statene i utgangspunktet var godt, og siden landet betydde lite med hensyn til den internasjonale stillinga til USA.¹⁵³ For Norge var situasjonen nærmest motsatt: USA hadde lenge hatt stor betydning som mål for utvandrere, som økonomisk og teknologisk stormakt, og som reservoar for politiske og kulturelle strømninger.¹⁵⁴ Sjøl om det var Storbritannia nordmennene så til som garantisten for landets sikkerhet, var definitivt også USA viktig for Norge før krigen, slik landet forble det seinere.

De amerikanske embetsmennene som arbeidde med spørsmål knytta til Norge, utforma som oftest politikken som en integrert del av USAs Skandinavia-politikk. Skandinavia ble i stor grad sett på som en enhet. I tillegg hørte også Finland, og i noen saker Island med i dette bildet. I perioden fram til 1947 var det overveiende slik at USAs politikk overfor disse landene ble utforma ved de lokale ambassadene eller av de regionale spesialistene, noe som for Skandinavias del særlig var en oppgave for Office of British Commonwealth and Northern European Affairs (BNA) i State Departments Bureau of European Affairs (EUR). Det var bare unntaksvis at saker fra denne delen av Europa fløt opp til et høyere nivå i State Department. En slik sak gjaldt frigjøringa av Finnmark i 1944–45, som USA og Storbritannia, til tross for norske innvendinger og anmodninger, i all hovedsak overlot til det allierte Sovjetunionen.¹⁵⁵ USA hadde oppmerksomheten sin retta mot det kontinentale Europa, ikke mot nordområdene. Norge hadde altså fremdeles liten betydning for USA.¹⁵⁶

Likevel hadde andre verdenskrig endra USAs syn på verdien av det norske området. Da krigen gikk mot slutten kunne amerikanerne slå fast at Norge måtte tilskrives en ny strategisk posisjon som følge av krigserfaringene. I et notat som State Departments Office of British Commonwealth and Northern European Affairs (BNA) utarbeida i juni 1945, het det blant anna at:

¹⁵³ Se Wayne S. Cole, *Norway and the United States, 1905–1955. Two Democracies in Peace and War*, Ames 1989; Olav Njølstad, *Norge og USA*, i Torbjørn L. Knutsen, Gunnar Sørbo og Svein Gjerdåker (red.), *Norges utenrikspolitikk*, Oslo 1997.

¹⁵⁴ Se f.eks. Sigmund Skard, *USA i norsk historie: 1000 – 1776 – 1976*, Oslo 1976.

¹⁵⁵ G. Lundestad, *America, Scandinavia*, s. 39 ff; mer i NARA, RG 59, Lot 54 D 224, E1172, boks 17, mappe "Northern Front".

¹⁵⁶ Se G. Lundestad, *America, Scandinavia*, s. 343.

The present war has demonstrated the strategic importance of the northern provinces of Norway. A country possessing bases in the area is in an excellent position to disrupt Russian supply lines to Murmansk or Archangel and may also enjoy considerable immunity in the prosecution of naval operations in the North Atlantic.¹⁵⁷

Denne erkjennelsen fikk imidlertid små konsekvenser på kort sikt. Nord-Norge ble i realiteten sett på som ei strategisk utmark der et eventuelt makebytte med Sovjetunionen slett ikke var utenkelig.¹⁵⁸ Slik var realiteten under krigen, og slik ble det i det første året etter den. Det ble flere ganger gjort henvendelser til norske myndigheter som gjorde dette klart, og som kunne framkalle svettetokter på norsk side. Et slikt fant sted i mars 1943, da president Roosevelt kom med et utspill overfor utenriksminister Trygve Lie om mulige sovjetiske frihavner i Nord-Norge – i Narvik og Skibotn.¹⁵⁹ Og i 1944 og 1946 kom det initiativer fra Sovjetunionen med sikte på å endre Svalbards internasjonale status, fra norsk suverenitet til norsk-sovjetisk fellesstyre.¹⁶⁰ Men heller ikke dette ble det noe av.

Olav Riste har tolka Roosevelts utspill om frihavner i Nord-Norge som en ”flygeidé”. Den skal ha fordufta etter samtalen med Trygve Lie i 1943. Riste har videre knytta denne ideen sterkt til Roosevelts person – til de tanker han gjorde seg om organiseringa av forholdet mellom statene etter krigen. Etter samtalen Trygve Lie hadde med president Roosevelt, hørte nemlig ikke regjeringa mer fra amerikansk side om sovjetiske frihavner i Nord-Norge. Men som vi skal komme tilbake til, skyldtes det ikke at tanken om å kjøpslå med russerne om havner eller baser i Nord-Norge var blitt borte fra den amerikanske horisonten, tvert imot.

¹⁵⁷ NARA, RG 59, Lot 54 D 224, Records of the Office of British Commonwealth and Northern European Affairs, E 1172, boks 17, mappe ”Norwegian Program”, notat ”Possible Soviet Designs on Northern Norway”, datert 23. juni 1945.

¹⁵⁸ For eksempler fra krigsåra, se Olav Riste, *Ein idé og ein myte: Roosevelts frihamnstanke for Nord-Norge*, *FHFS notat* nr. 2 1982; Olav Riste, *Nord-Norge i stormaktspolitikken 1941–1945*, i Kyösti Julku (red.), *Nordkalotten i en skiftande värld – kulturar utan gränser och stater över gränser*, Rovaniemi 1987.

¹⁵⁹ Skildra av Trygve Lie i boka *Hjemover*, Oslo 1958, s. 84–96; Riste, *Ein idé og ein myte*.

¹⁶⁰ Lie, *Hjemover*, s. 147–172; Knut Einar Eriksen, *Svalbardspørsmålet fra krig til kald krig*, i Trond Bergh og Helge Ø. Pharo (red.), *Historiker og veiledere. Festskrift til Jakob Sverdrup*, Oslo 1989; Rolf Tamnes, *Svalbard og stormaktene: Fra ingenmannsland til kald krig, 1870–1953*, i *Forsvarsstudier* nr 7, 1991; Holtsmark, *A Soviet Grab for the High North?*; Sven G. Holtsmark, *Høyt spill. Svalbardspørsmålet 1944–47*, i *Forsvarsstudier* nr. 1 2004.

Det var en del usikkerhet i State Department omkring hvilke planer Sovjetunionen eventuelt hadde med hensyn til Nord-Norge.¹⁶¹ Fra vestlig side tilhørte Norge først og fremst Storbritannias interessesfære, men i kjølvannet av andre verdenskrig hadde det også blitt rydda en plass til Norge på det amerikanske tegnebordet.¹⁶² Derfor ble det vurdert hvordan USA skulle se på saken i tilfelle Sovjetunionen krevde innrømmelser i det hærsatte Finnmark. Sommeren 1945 ble tre scenarier trukket opp: for det første ei status quo-løsning; for det andre en utstedelse av spesielle transitt- eller baserettigheter, som blant anna kunne være aktuelt i forbindelse med de mange atlantiske havnene i Nord-Norge, og som ”*would also achieve in part an historic Russian aim*”; for det tredje en ren avståelse av territorium i deler av Nord-Norge.¹⁶³

Skulle det siste scenariet bli til virkelighet, for eksempel ved at territoriet nord for Narvik ble avstått, ville det forrykke maktbalansen i den nordatlantiske regionen. Ei slik løsning var ikke gunstig sett fra et amerikansk synspunkt. BNA-kontoret så derfor helst at Norge slapp å avgi territorium til Sovjetunionen, men på den andre sida: Mens krigen pågikk var Washington villig til å strekke seg for å møte eventuelle russiske krav i Nord-Norge og på Svalbard – både for å bevare samarbeidet innfor alliansen, og fordi dette ville lette argumentasjonen for et amerikansk nærvær på Island og på Grønland.¹⁶⁴

I et notat om hovedlinjene i USAs politikk overfor Norge fra 26. november 1945, kommer det fram at et av USAs langsiktige politiske mål når det gjaldt Norge var ”Non-transfer of Norwegian territory”.¹⁶⁵ Dette var den overordna målsettinga, men innfor denne kunne det likevel tenkes flere mulige løsninger. Dersom Sovjetunionen skulle forsøke å tilegne seg baser i Nord-Norge, måtte USA, dersom det var mulig, forsøke å få dette spørsmålet løst innfor ramma av FNs regelverk og

¹⁶¹ De sovjetiske planene er analysert i Holtsmark, *A Soviet Grab for the High North?*; Sven G. Holtsmark, *Nord-Norge i sovjetisk planlegging 1944–1945*, i *Ottar* nr. 4 1994; og Holtsmark, *Nord-Norge, Sovjetunionen og norske trusseloppfatninger*.

¹⁶² Fra amerikansk side et dette behandla i G. Lundestad, *America, Scandinavia*; fra britisk side i Knut Einar Eriksen, *Storbritannia og baseproblematikken i Norden, 1945–47*, i *Forsvarsstudier*, Oslo 1982; Knut Einar Eriksen og Magne Skodvin, *Storbritannia, NATO og et skandinavisk forbund*, i *Internasjonal politikk* nr. 3 1981.

¹⁶³ NARA, RG 59, Lot 54 D 224, Records of the Office of British Commonwealth and Northern European Affairs, E 1172, boks 17, mappe ”Norwegian Program”, notat ”Possible Soviet Designs on Northern Norway”, datert 23. juni 1945. Min utheving.

¹⁶⁴ Tamnes, *The United States and the Cold War*, s. 34.

¹⁶⁵ NARA, RG 59, LOT 54 D 224, Record of the Office of British Commonwealth and Northern European Affairs 1941–53, Entry 1172, boks 17, ”United States Policy Towards Norway”, datert 26. november 1945, vedlegg til ”Draft Country Statement – Norway”, datert 14. februar 1951.

charter. USA stilte seg altså ikke avvisende til sovjetiske baser i Nord-Norge. Det samme gjaldt eventuelle innrømmelser overfor Sovjetunionen når det gjaldt Svalbard: Den norske suvereniteten over øygruppa, slik den var traktatfesta, måtte ikke rokkes, men USA var villig til å godta ei løsning som innebar et felles norsk-sovjetisk forsvar av øygruppa.¹⁶⁶

Andre historikere har tidligere påvist at USA i forbindelse med Svalbard-saken fram til 1947 var villig til å innrømme Sovjetunionen baser der.¹⁶⁷ Det norske fastlandet har vært mindre omtalt, men Geir Lundestad har skrevet at beskjeden om at Den røde hær skulle trekkes ut av Øst-Finnmark, ble varmt mottatt ved den amerikanske ambassaden i Oslo og ved utenriksdepartementet i Washington.¹⁶⁸ Likevel viser altså min gjennomgang at amerikanerne *ikke* var fremmed for tanken om å tillate sovjetiske havne- eller baserettigheter i Nord-Norge også *etter* krigen – at Roosevelts idé så og si levde videre i ei anna tapping i State Department, sjøl om sovjetrusserne hadde trukket sine styrker ut av Finnmark høsten 1945. Men amerikanernes vilje til å kjøpslå med sovjetrusserne minka gradvis med tilspissinga i forholdet mellom stormaktene etter krigen. Fra og med 1947 var dette helt uaktuelt.¹⁶⁹

Et anna moment bør også noteres i denne sammenhengen: Det viser seg at Washington kobla ideen om mulige sovjetiske havner eller baser i Nord-Norge til ei angivelig gammel *sovjetisk* målsetting, noe som kan minne om tradisjonelle vesteuropeiske trusselbilder knytta til Russlands ekspansjonistiske vandring mot Atlanterhavet.

Var det da noe som helst hold i de norske og de vestalliertes bekymring for at Den røde hær ikke kom til å forlate Øst-Finnmark uten først å ha tilegna seg hele eller deler av territoriet, eller gjort beslag på anna måte? Sven G. Holtmark har undersøkt saken, og har funnet at de vestalliertes bekymringer ikke var henta helt ut av tomme lufta. Det *var* krefter i den sovjetiske generalstaben og på et lavere plan i utenriksadministrasjonen som i perioden 1944–46 sysla med tanken om at

¹⁶⁶ I notatet “United States Policy Towards Norway” het det: “It is further considered that we should not oppose the establishment of a mutual Soviet-Norwegian defense of the Spitzbergen Archipelago and Bear Island provided that this matter is also settled within the framework and within the spirit of the United Nations Charter [...]” For referanse, se forrige note.

¹⁶⁷ G. Lundestad, *America, Scandinavia*; K. E. Eriksen, *Storbritannia og baseproblematikken*; Tamnes, *Svalbard og stormaktene*.

¹⁶⁸ G. Lundestad, *America, Scandinavia*, s. 46.

¹⁶⁹ G. Lundestad, *America, Scandinavia*, s. 72–74.

Sovjetunionen burde sikre seg et militært fotfeste i Nord-Norge.¹⁷⁰ Men de ledende politiske myndighetene stilte seg ikke bak disse synspunktene. Med unntak for forslaget om ei endring av Svalbards status, ble derfor slike planer ikke lufta overfor Norge. I den sammenhengen bør det også nevnes at det fra sovjetisk side – i kjølvannet av Rooseveltts initiativ i 1943 – eksplisitt ble benekta at Sovjetunionen hadde ekspansjonistiske mål knytta til Norge. Utenriksminister Molotov ba ambassadøren til USA, Maksím Livitnov, meddele Roosevelt at ”Sovjetunionen ikke har, og heller ikke har hatt, noen som helst territoriale eller andre krav å fremme overfor Norge [...]”.¹⁷¹

Også den videre utviklinga, fram til dannelsen av Atlanterhavspakten i 1949, var prega av ei relativt forsiktig linje fra sovjetisk side overfor Norge og de andre skandinaviske landene. Man har ikke funnet noen holdepunkter for å hevde at Sovjetunionen – i forbindelse med forhandlingene om et skandinavisk forsvarsforbund i 1948–49 – forsøkte å utnytte situasjonen til å binde noen av disse landene til ”sin side”.¹⁷² Men Sovjetunionen forsøkte, naturlig nok, gjennom politisk press og en bilateraliseringsstrategi, å motvirke at de skandinaviske landene skulle binde seg til et vestlig forsvarssamarbeid, og seinere at de skulle ta del i Atlanterhavspakten. På denne bakgrunnen synes den sovjetiske politiske målsettinga i brubyggingsperioden i hovedsak å bekrefte det som Olav Riste har kalt for Koht-doktrinen i norsk sikkerhetspolitikk: ”at Sovjets fremste interesse var eit sjølvstendig Norge der ingen andre stormakter hadde strategiske posisjonar, og at konsekvensen av dette var at Norge ikkje måtte binde seg for sterkt til Vestmaktene, Sovjets hovudfiende”.¹⁷³ På en måte ble Kohts tradisjon ført inn i den kalde krigen: Det ble ei hovedlinje i norsk politikk at Norden måtte holdes som et relativt lavspent område i en maktpolitisk sammenheng, ikke minst av hensyn til Sovjetunionen.

¹⁷⁰ Holtsmark, A Soviet Grab for the High North?, s. 78–90, 101 ff., Holtsmark, Nord-Norge i sovjetisk planlegging.

¹⁷¹ Sitert etter Holtsmark (red.), *Norge og Sovjetunionen 1917–1955*, s. 303, dok 243.

¹⁷² Alexei A. Komarov, The USSR and the Scandinavian Defence Alliance, i Sven Eliæson og Hans Löden, *Nordisk säkerhetspolitik inför nya utmaningar*, Stockholm 2002, s. 170.

¹⁷³ Sitert etter Riste, *Isolasjonisme og stormaktsgarantiar*, s. 14.

3. Spionasje, indre trusler og overvåking

I forrige kapittel så vi på noen hovedtrekk ved synet på de ytre og indre truslene mot landsdelen i perioden før andre verdenskrig, og i kjølvannet av den. Hovedformålet med dette kapitlet er å undersøke hvordan trusselbildet innafor overvåkingstjenesten i Nord-Norge så ut i første halvdel av den kalde krigen.

I de to første delene av kapitlet beskriver jeg etableringa og drifta av et overvåkingssystem i Nord-Norge etter andre verdenskrig. Jeg legger størst vekt på å beskrive den politiske overvåkinga, retta mot de indre truslene, men går også inn på kontraetterretninga (spionkontrollen), retta mot Sovjetunionen og dets etterretningsvirksomhet i Norge, slik det avtegner seg i litteraturen og kildematerialet. I de to siste delene av kapitlet er således spionasjen og den sovjetiske etterretningsvirksomheta retta mot Norge via en større plass. Når det gjelder litteraturen, kan vi for spionkontrollens vedkommende konstatere at Lund-kommisjonen ikke hadde som oppgave å gi ei framstilling av slike forhold, og derfor står det lite og ingenting om sovjetisk etterretningsvirksomhet der. På dette området er det altså først og fremst *Den hemmelige krigen* av Trond Bergh og Knut Einar Eriksen man har støtte seg på, men også Olav Riste og Arnfinn Molands undersøkelse av norsk etterretningstjeneste og Sven G. Holtsmarks studie om den sovjetiske pengestøtta til norske kommunister, er viktige i denne sammenhengen.¹⁷⁴

For overvåkingstjenesten var det de indre truslene som først vakte interessen for Nord-Norge i en sikkerhetspolitisk sammenheng etter andre verdenskrig, sjøl om slike trusler sjølsagt også nå hang sammen med ytre forhold. Spionasjen og overvåkinga engasjerte først og fremst politiet, men også forsvaret tok del i arbeidet. I praksis – og som jeg tidligere har drøfta – førte et sammenfall i trusselvurderingene mellom flere institusjoner (forsvaret, politiske partier, organisasjoner og enkelte presseorganer), sammen med ei rollefordeling som gjennom tiår hadde vært uklar og

¹⁷⁴ Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*; Riste og Moland, ”*Strengt hemmelig*”; Holtsmark, Gullet fra Moskva; Holtsmark, Udenlandsk finansiering af de nordiske kommunistpartier. Det er dessuten mye å hente i den omfattende utredninga *Danmark under den kolde krig. Den sikkerhetspolitiske situation 1945–1991*, 4 bind, København 2005. Når det gjelder østtysk påvirknings- og etterretningsarbeid er det grunnleggende arbeidet Sven G. Holtsmarks *Avmaktens diplomati. DDR i Norge, 1949–1973*, Oslo 1999. Se også Sven G. Holtsmark, *DDR i norsk politikk 1949–1973. Myter og virkelighet*, i Thomas Wegener Friis og Andreas Linderøth (red.), *DDR og Norden. Østtysk–nordiske relationer 1949–1989*, Odense 2005. Det er også mye relevant stoff i Thomas Wegener Friis, *Den usynlige front. Om DDR's militære spionage i Danmark under den kolde krig*, København 2005.

flytende, til at politiets arbeidsfelt tidvis ble delt med andre aktører. Som Jens Chr. Hauge formulerte det i forklaringa si for Lund-kommisjonen: ”Det var ingen interessemotsetning mellom E-tjenestens mål og Det norske Arbeiderpartis mål om å bringe den kommunistiske bevegelse i retur”.¹⁷⁵ Det samme kunne vært sagt om overvåkingspolitiet. I forhold til de andre aktørene skal vi likevel se at POT utvikla seg som en sjølbevisst aktør som ganske raskt tok kontroll over arbeidsfeltet sitt.

3.1. Utgangspunktet for overvåkinga i Nord-Norge

Hva som ble oppfatta som den indre trussel må ses i sammenheng med den internasjonale situasjonen – med hvem som kunne tenkes å true Norge. Etter andre verdenskrig var dette en konstant størrelse for Nord-Norges del: Det kommunistiske Sovjetunionen og dets sympatisører i andre land utgjorde trusselen mot den nordligste regionen. Det kommer klart til uttrykk i kildematerialet. Ei omfattende oversikt overvåkingspolitiet utarbeida over spionsakene i Finnmark 1953–54, fører inn i utgangspunktet:

De særlige problemene i Nord-Norge har dog ikke bare sin årsak i disse geografiske forhold: den korte avstand til det russiske område. Fra gammelt av har store deler av befolkningen i sterkere grad enn ellers i landet vært kommunistisk orientert samtidig som det i flere distrikter har vært slik at folks følelse av å tilhøre den norske nasjon ikke har vært særlig sterk. [...] På slike steder som Skibotn i Troms, Alta og Pasvik i Finnmark har det finske innslaget i befolkningen tildels vært sterkere enn det norske. De vanskelige livsforhold og fattigdommen i mange av de nord-norske kommuner – og særlig i Finnmark – har selvsagt gjort sitt til kommunistenes sterke stilling. Disse forhold åpner i dag [i 1954] kanskje mer betenkelige perspektiver enn noen gang før fordi det for tiden legges betydelig vekt på den militære utbygging.¹⁷⁶

Det ble videre pekt på at sovjetrusserne ikke ville sky noen anstrengelser for å skaffe seg oversikt over den militære utbygginga, og i den sammenhengen var det en betydelig sjanse for at de ville støtte seg på norske kommunister; *de* kunne skaffe naboen i øst den informasjonen de trengte. Det var også en fare for at kommunistene i en kritisk situasjon ville vise seg å være organisert i hemmelige celler som kunne aktiveres til fordel for Sovjetunionen – for eksempel gjennom sabotasjeaksjoner.

¹⁷⁵ Jf. *Dokument nr. 15* (1995–96). Rapport til Stortinget fra kommisjonen som ble nedsatt av Stortinget for å granske påstander om ulovlig overvåking av norske borgere (Lund-rapporten), s. 523.

¹⁷⁶ PST, Bodø, Historisk interesse, oversikt: Spionsakene i Finnmark. Udatert og usignert, men skrevet i 1954.

I sitatet som er gjengitt ovafor ble det også nevnt ”at folks følelse av å tilhøre den norske nasjonen ikke har vært særlig sterk”. Særlig var forfatteren bekymra for ”det finske innslaget”. Gjennom Trond Bergh og Knut Einar Eriksens omfattende arbeid ble det da også klarlagt at POTs oppfatning om en ”finsk fare” for Nord-Norge vedvarte til inn på 1970-tallet.¹⁷⁷

Når overvåkingspolitiet så slik på situasjonen – hvilke erfaringer hadde de å trekke på som støtta opp under denne oppfatninga?

3.1.1. Historiske erfaringer sett fra politikammeret

Helt fra arbeiderbevegelsen slo gjennom som politisk kraft tidlig på 1900-tallet, hadde den generelt større oppslutning i Nord-Norge enn i landet for øvrig. Dette gav seg også utslag i oppslutninga om Det norske Arbeiderparti (DNA).¹⁷⁸ Det skal riktignok sies at den store oppslutninga om arbeiderbevegelsen ikke kom samtidig eller med samme kraft alle steder, og at den heller ikke utgikk fra de samme røttene. I Troms ble bevegelsen først etablert og konsolidert i landdistriktene, mens landdistriktene i Nordland ikke ble revet med i mobiliseringa før fra 1930-tallet av.¹⁷⁹ I Nordland var det byene og industristedene som først kom med. I Troms og Finnmark var det fiskerbøndene som først slutta seg sammen, i Nordland lønnsarbeiderne.

I arbeiderbevegelsen var det ei sterk internasjonal orientering med sterke bånd til likesinna i andre land. Dette bekymra myndighetene.¹⁸⁰ Et eksempel på den tette kontakten over grensene finner vi i en uttalelse fra fagforeninga Nordens Klippe i forbindelse med en razzia politiet hadde mot ei gruppe agiterende russere i Vardø i 1906: ”Vi svenske, finske, lapiske og norske arbeidere i forbundet ”Nordens Klippe”, sender eder, russiske brødre, vor tak og hilsen. I lider også for vår sak. Leve Russland”.¹⁸¹

Mens mange på den politiske venstresida følte et fellesskap med likesinna i andre land, som Sovjetunionen, så myndighetene i stedet naboen i øst som en ytre

¹⁷⁷ For ei oversikt, se Eriksen, Gjensyn med den finske fare.

¹⁷⁸ Se Drivenes og Tjelmeland, Nordnorsk arbeiderbevegelse mellom region og nasjon.

¹⁷⁹ Jf. Svein Lundestad, Fiskerbønder, arbeidere og arbeiderbevegelse i Nordland og Troms 1900–1940, i *Arbeiderhistorie*, 1990.

¹⁸⁰ Arbeiderbevegelsens arbeid over grensene på Nordkalotten er belyst i kapittel 6. Se også Dag Skogheim, *Klassekamp under nordlysflammer. Nord-norske arbeidere i kamp 1889–1918. En dokumentarisk beretning*, Oslo 1973; Ulf Lindstrøm og Lauri Karvonen (red.), *Nordkalotten i politiken*, Lund 1983; Siwert Norwall, *Arbetarrörelsens historie på Nordkalotten*, Kiruna 2005.

¹⁸¹ Sitert etter Eriksen og Niemi, *Den finske fare*, s. 97.

trussel, om enn ikke en *prekær* trussel.¹⁸² Som vi så i kapittel 2, fokuserte man i stedet hovedsakelig på den *indre* trussel. Ifølge et PM fra 1964, der overvåkingspolitiet foretok et historisk tilbakeblikk, ble det under revolusjonen oppretta en illegal forbindelse mellom ei gruppe aktive kommunister i Øst-Finnmark og Sovjetunionen. Kommunistene på norsk side fikk overført penger og diverse skrifter som ”ble videredistribuert og benyttet i den kommunistiske virksomhet, så vel her hjemme som i utlandet”.¹⁸³ Denne kontakten fortsatte inn på 1930-tallet. Det var særlig norske kommunister fra Vardø og Kiberg som var involvert. I kjølvannet av revolusjonen ble det også oppretta ”båtruter” mellom Vardø/Kiberg og Fiskerhalvøya, og politiet hadde opplysninger om at ei rekke mistenkelige personer ble frakta begge veier langs denne ruta.¹⁸⁴ Det var Richard Bodin, lederen av det sovjetiske handelskontoret i Vardø, som dreiv denne ruta, het det i rapportene.

I POTs PM synes det som man har blanda kortene noe på dette punktet. Det kontoret Richard Bodin og Trygve Nygaard leda, var *Kominterns hemmelige kontor* i Vardø, ”Vardø etat”.¹⁸⁵ Det sovjetiske handelskontoret, Finmarkens Handelscompagni, som også ble oppretta i 1920, ble derimot leda av russere. Ellers er det riktig som rapportene peker på, at det ble oppretta reiseruter langs hovedruta Vardø–Kiberg–Murmansk.

Vardø etat hadde flere viktige funksjoner. For det første formidla den litteratur, brev og anna materiale til Arbeiderpartiet og til andre partier i Vest-Europa som støtta de revolusjonære ideene. For det andre opprettholdt Vardø etat ei flittig brukt reiserute. Mange kjente personer brukte den; blant anna ble den benytta av DNA-delegasjonen som deltok på Kominterns andre kongress i 1920. I den delegasjonen var Einar Gerhardsen med.

Ifølge POT lyktes sovjetisk etterretning med å etablere ”etterretningsgrupper” i Øst-Finnmark som skulle kartlegge norske militære, økonomiske og politiske forhold. Overvåkingspolitiet klarte ikke å finne belegg for tilsvarende kontakter andre steder i landsdelen, men det ble pekt på at det:

¹⁸² K. E. Eriksen, Gjensyn med den finske fare, s. 146.

¹⁸³ Etter PST, Bodø, Historisk interesse, PM: Sovjetrussisk infiltrasjons- og etterretningsvirksomhet i Nord-Norge, Bodø 28. april 1964.

¹⁸⁴ PST, Bodø, Historisk interesse, notat: Opplysninger om sovjetrussisk etterretningsvirksomhet på Kiberg, Kirkenes 4/12-63. R.C. (Roy Carlsen).

¹⁸⁵ Mer om dette kontoret og forbindelsene østover, se Balsvik, *Vardø. Grensepost og fiskevær*, bind 2, s. 142 ff.

alt på denne tiden fantes [...] spredt rundt i hele landsdelen en håndfull aktive, og fanatiske kommunister, utdannet og øvet i Sovjet. I alle fall på det politiske området utførte de et intenst arbeide og la under dette grunnlaget for den kommunistiske virksomheten som siden har vært drevet i landsdelen og bygget samtidig opp de kadrene som helt fram til i dag har vært dominerende, f eks i Sør-Varanger, Vardø-Kiberg, Honningsvåg, Alta, Tromsø, Bø, Narvik, Sulitjelma mv.¹⁸⁶

Den kommunistiske ”undergravingsvirksomheta” som ble drevet i mellomkrigstida var altså etter det overvåkingspolitiet kjente til, klart mest utbredt i Øst-Finnmark. Det var også her det kom til avsløringer, som i tilfellene Edvard Belgonen fra Tana og Rudolf Bendiksen fra Kiberg.¹⁸⁷ I løpet av 1950- og 60-tallet klarte POT å få fram relativt mye informasjon om sovjetisk etterretning før andre verdenskrig.¹⁸⁸ Blant anna opplyste en tidligere partisan at Sovjetunionen hadde utplassert sendere i Bodø, Harstad, Tromsø og Hammerfest. Osvald Harjo opplyste til politiet at personer som Aksel Fagervik, Richard Bodin og Nils Harjo alle hadde vært sovjetiske agenter.¹⁸⁹ Ingvald Eriksen, som ble dømt for spionasje i 1954, innrømte for sin del å ha vært verva siden 1920-tallet.

3.1.2 Nærmere om trusselbildet

Hovedlinjene i POTs trusselvurderinger under den kalde krigen er kjent fra før, og vi kan med støtte i kildematerialet og i tidligere undersøkelser peke ut særlig fire grunner til at POT var spesielt bekymra for forholdene i Nord-Norge.

Det første, og viktigste, var Norges *geografiske plassering*. Nord-Norge var et grenseland mot Sovjetunionen, og var svært utsatt for etterretningsvirksomhet. For det andre ble Nord-Norge fra 1950-tallet et militært tyngdepunkt. Dernest var det slik at kommunistene sto noe sterkere her enn ellers i landet. Helt fram til begynnelsen av 1960-tallet lå NKP 2–3 prosentpoeng høyere i Nord-Norge enn i Sør-Norge, sjøl om de også gikk tilbake her (13,6 % i 1945 til 4 % i 1957). Men ved valget i 1953 gikk partiet fram i Finnmark (fra 17 % til 18,6 %). Og som vi har sett: Mange av disse kommunistene hadde tradisjoner for tett kontakt østover. Det fjerde momentet gjaldt spørsmålet om nasjonal pålitelighet – det som Trond Bergh og Knut Einar Eriksen har

¹⁸⁶ PST, Bodø, Historisk interesse, PM: Sovjetrussisk infiltrasjons- og etterretningsvirksomhet i Nord-Norge, Bodø 28. april 1964.

¹⁸⁷ Belgonen ble ikke dømt, angivelig fordi han ble avslørt før han fikk overlevert noen opplysninger.

¹⁸⁸ Det følgende bygger på Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 44–45.

¹⁸⁹ Nils Harjo var faren til Osvald Harjo.

kalt for ”denasjonaliseringsperspektivet”.¹⁹⁰ Også jeg har funnet tallrike eksempler på at dette perspektivet gjorde seg gjeldende.

Denasjonaliseringsperspektivet besto av to komponenter. For det første var det mange som tok utgangspunkt i at befolkninga i Nord-Norge var mer etnisk sammensatt, med flere samer og kvener, enn ellers i landet. Det var ei utbredt oppfatning både i politiet og i forsvaret at befolkninga dermed også var mindre nasjonalt pålitelig. Det kan blant anna vises til en uttalelse – på 1960-tallet – fra kontorsjefen i Forsvarets Sikkerhetstjeneste om at Finnmarks-befolkninga av historiske og etniske grunner ”hadde en svakere utviklet nasjonalfølelse og lojalitet”.¹⁹¹ Særlig kvenene syntes å være tiltrukket av kommunismen, mente man, noe valgresultatene i Finnmark også kunne tyde på. Som i mellomkrigstida kobla man altså sammen de to faktorene etnisitet og kommunisme (etno-kommunisme). Den andre komponenten besto i at spørsmålet om denasjonalisering gjerne ble knytta opp mot forhold som modernisering, grensetrafikk og politisk påvirkning, altså norsk konsolidering mer allment. Slike vurderinger, som angikk spørsmålet om tillit til sjølve det norske systemet, ble gjort både hos POT og i forsvaret, men sjølsagt også på høyeste politisk nivå i Arbeiderpartiet.

Så langt jeg kan se er det riktig som Trond Bergh og Knut Einar Eriksen har sagt, at det særlig var politiet og forsvaret som arbeidde for å motvirke den etno-kommunistiske trusselen i Nord-Norge, særlig i Finnmark. Overvåkingssjef Asbjørn Bryhn var såpass opptatt av dette at han i 1957 informerte NATOs spesialkomité for de hemmelige tjenestene om denne spesielle indre trusselen mot Finnmark og Nord-Norge.¹⁹² Politikerne deltok *ikke* i særlig grad i dette arbeidet. Arbeiderpartiet var opptatt av *kommunismen* som trussel, ikke de etniske minoritetene, og derfor var Arbeiderpartiet heller ikke prega av det såkalt etno-kommunistiske trusselbildet. Derimot jobba Arbeiderpartiet mye med det vi kan kalle for konsolideringsperspektivet, altså forhold som modernisering, grensetrafikk og politisk påvirkning. Derfor favna spørsmålet om støtte til grenseområdene i nasjonalt og kulturelt henseende om en brei skare innflytelsesrike mennesker, slik som Einar Gerhardsen nære rådgiver Andreas Andersen og utenriksminister Halvard Lange. Halvard Lange var i hele perioden opptatt av å opprettholde ”en tilfreds og

¹⁹⁰ Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 259–260.

¹⁹¹ Samme sted, s. 264.

¹⁹² Samme sted, s. 264.

norsksinnet befolkning i grensestrøkene i nord.”¹⁹³ Dette synspunktet ble også fulgt opp i politisk handling. I 1965 fortalte Lange til den amerikanske ambassadøren til Norge, Margaret Joy Tibbetts, at han hadde grepet inn overfor NRK for å få fortgang i utbygginga av fjernsynsnettet i grensestrøkene i nord:

Foreign Minister Lange told me on March 30 that the Government is aware of the keen desire of the North for television and realizes that it is politically essential to step up the planned expansion. If it is not available by 1969 at the latest the reaction will be very sharp.¹⁹⁴

Et anna interessant uttrykk for dette, gjelder spørsmålet om rettigheter til kraftutbygging i Pasvikelva. I Koordineringsutvalget for de hemmelige tjenestene sa Andreas Andersen følgende om Norges motiver for å engasjere seg i denne saken:

på lengre sikt [må man] regne med at utbygging av kraftverk og kommunikasjoner vil medføre økt folkesetting på den russiske side av grensen. Dette kan med tiden føre til et økt press på Øst-Finnmark. Det er derfor viktig at vi i størst mulig utstrekning sikrer oss adgang til å utnytte kraftressurser som kan styrke næringsgrunnlaget på den norske side av grensen.¹⁹⁵

Som en følge av det etnisk begrunna denasjonaliseringsperspektivet, som altså gjorde seg gjeldende innafor POT og forsvaret, viser nyere forskning at Finland og minoritetsgruppene i Nord-Norge ble oppfatta som en *sekundær* trussel i de to–tre første tiåra etter 1945. Til dette vil jeg understreke at etterkrigstidas finske fare i hovedsak var avleda av sovjet- og kommunistfrykta. Norske myndigheter regna med at hvis Sovjetunionen angrep Norge ved et isolert framstøt eller som ledd i en storkrig, ville man delvis komme over finsk territorium. I en sånn situasjon var man usikker både på den finske forsvarsevnen og forsvarsviljen. Dessuten bekymra man seg for at en del sovjetiske agenter, ikke minst finske agenter i sovjetisk tjeneste, kom seg over til Norge via Finland. På et møte i Koordineringsutvalget for de hemmelige tjenester høsten 1954 sa overvåkingssjef Asbjørn Bryhn at det var en stadig ”økende tendens fra sovjetisk side til å bruke finske statsborgere eller personer som er utstyrt med finske identitetspapirer for etterretningsoppdrag i Nord-Norge”.¹⁹⁶ Denne virksomheta hadde tatt seg opp etter at utbygginga av Rajakoski kraftverk kom i gang. Bryhn

¹⁹³ RA, FD, H-arkivet etter 1945, boks 19, mappe ”Veger, broer og jernbaner i Troms og Finnmark”, ”Norges politiske forhold til Finland”, datert 23 juni 1950, signert Halvard Lange.

¹⁹⁴ NARA, RG 59, SNF, CFPF 1964–66, Political & Defense, boks 2532, mappe ”Pol 2 Gen. Reports og Stat. Nor”, ”Impressions of North Norway”, datert 14. april 1965, signert Margaret Joy Tibbetts.

¹⁹⁵ RA, SMK, KU, protokoll 1954–1957, ”Notat. Tillegg til prot for møte i K.U. 8/9 1954” (skal være 9/8), datert 11. august 1954, signert Andreas Andersen.

¹⁹⁶ RA, SMK, KU, protokoll 1954–57, protokoll for møte den 6. oktober 1954.

mente at det var ”grunn til å tro at man fra sovjetisk side dirigerer etterretningsagentene gjennom Finland til Norge”. Som mottrekk var det for det første nødvendig med et utvida samarbeid med den finske Skyddspolisen i nord, og for det andre å innføre visse *avskjermingstiltak* overfor Finland og finske borgere.¹⁹⁷ Avskjermingstiltakene besto av fire elementer: 1) Man hadde strenge restriksjoner på trafikken over grensen, og finske henvendelser om tilgang til norske havner for næringsformål ble lenge forhålt fra politisk hold. 2) Man var svært forbeholden med hensyn til å bygge nye mellomriksveier eller utbedre eksisterende veier. 3) Fra 1957 ble Finnmark og Troms unntatt fra passunionen i Norden. Finner og svensker som kom over grensen ble avkrevd pass helt fram til 1972. Finner måtte også ha spesiell tillatelse for å få jobb i Nord-Norge, og de ble utstyrt med egne oppholds bøker som jevnlig måtte fornyes. 4) Alle finner som hadde opphold i Norge ble fra 1955 av ført opp i et eget register ved POTs distriktssentral i Nord-Norge, ei ordning som antakelig varte ved helt til slutten av 1970-tallet.

3.1.3 Partisanene – særlig om Kiberg

Ei gruppe som særlig ble mistenkt for spionasje i Nord-Norge etter krigen er kjent under begrepet *partisaner*. Dette har de blitt hetende sjøl om de i liten grad dreiv regulær sabotasjevirksomhet eller deltok i skarpe oppdrag. Hovedformålet var å bidra på alliert side i det sovjetiske etterretningsarbeidet.¹⁹⁸ Også her var personer fra Kiberg sentrale.

Den tyske okkupasjonen gjorde situasjonen utrygg for mange på den politiske venstresida. Fra første stund viste tyskerne stor interesse for kommunistenes virksomhet i Norge. Sjøl om det var et lite parti, var NKP det første politiske partiet som ble forbudt. Mange ble arrestert. På grunn av nazistenes forfølgelse var situasjonen også blitt uholdbar i Kiberg. Dette var hovedårsaken til at mer enn 50 personer flykta til Sovjetunionen høsten 1940. Seinere kom flere etter. Utfarten østover hadde også bakgrunn i at forbindelsen mellom Kiberg og norsk-russerne på

¹⁹⁷ Dette avsnittet bygger på K. E. Eriksen, Gjensyn med den finske fare, s. 148 ff; Tjelmeland og Brochmann, *I globaliseringens tid*, s. 89–95.

¹⁹⁸ Partisanenes historie er etter hvert tema for flere bøker og artikler. Se for eksempel H. Kr. Eriksen, *Partisaner i nord; Fjørtoft, Lille-Moskva; Gunnar Haarstad, I hemmelig tjeneste. Etterretning og overvåking i krig og fred*, Oslo 1988, s. 122–133; Tønne Huitfeldt, De norske partisanene i Finnmark 1941–1944: I skyggen av den kalde krigen, i *IFS-Info* nr. 3 1997; Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 2, s. 153–163; Morten Jentoft, *Mennesker ved en grense. En beretning om folk i Øst-Finnmark i historiens drama*, Oslo 2005; Alf R. Jacobsen, *Rød august. Den virkelige historien om partisanenes skjebne*, Oslo 2005; Jaklin, *Nordfronten*, s. 197–210.

Kolakysten lenge hadde vært tett.¹⁹⁹ De som på denne måten dro til Sovjetunionen under andre verdenskrig, kalles gjerne Sovjet-farere. Mange av de sovjet-farerne som hadde de rette forutsetningene, gikk i tjeneste for Sovjetunionen, der de enten fikk opplæringa gjennom Nordflåtens etterretningstjeneste eller NKVD. Slik kom om lag 45 stykker under Nordflåtens kommando, mens om lag 30 partisaner ble tilknyttet NKVD.²⁰⁰

Sovjetunionen uttalte offisielt at krigshandlingene etter 1. september 1939 var uttrykk for vestlig imperialisme. NKP ga uttrykk for den samme holdninga. NKP mente at man burde holde seg nøytralt til den imperialistiske stormaktskonflikten, og partiet støtta derfor ikke politikken til den norske regjeringa, som i 1940 ble etablert i eksil i London. I de seinere åra er det likevel kommet fram at flere kommunister, som Peder Furubotn, dreiv et aktivt motstandsarbeid *før* Sovjetunionen ble dratt med i krigen i juni 1941.²⁰¹ Dessuten støtta Troms NKP den norske forsvarskrigen fullt ut. I ei erklæring som ble trykt både i Nordlys og Harstad Tidende i april 1940, het det:

Alle medlemmer og sympatiserende av det kommunistiske parti og ungdomsforbund i Troms fylke oppfordres i denne alvorlige situasjon for vårt land på den mest aktive måte å understøtte den lovlige regjering Nygårdsvold – såvel i militærtjeneste som i sivilt hjelpearbeid. La oss være foregangsmenn i kampen mot den angripende nazifiende på den ytre og indre front.²⁰²

På det nasjonale planet ble likevel Tysklands angrep på Sovjetunionen et slags vendepunkt fordi det først nå kom ei allmenn oppfordring til væpna kamp fra NKPs side, noe som førte til ei *opptrapping* av motstandsarbeidet fra kommunistenes side.²⁰³

Partisanene ble trukket med i etterretningsvirksomheta på sovjetisk side allerede fra høsten 1940, og dermed altså lenge før Tysklands angrep på

¹⁹⁹ Se Jentoft, *De som dro østover*.

²⁰⁰ Haarstad, *I hemmelig tjeneste*, s. 128.

²⁰¹ Særlig har Terje Halvorsen brakt klarhet i dette spørsmålet. Se Terje Halvorsen, Kommunistene og Stalin–Hitler-pakten. Et kritisk oppgjør med tradisjonelle oppfatninger, i *Historisk tidsskrift* nr. 4 1995; Terje Halvorsen, Okkupasjonshistorien og de besværlige kommunistene, i Stein Ugelvik Larsen (red.), *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*, Oslo 1999. Halvorsen har dermed tilbakevist påstander fra for eksempel Haakon Lie om at slik motstand ikke fant sted før angrepet på Sovjetunionen (jf. Haakon Lie, *Hvem kan vi stole på? En dokumentasjon om Norges Kommunistiske Parti under den tysk-russiske alliansen 1939–1941*, Oslo 1974).

²⁰² Sitert etter Vidar Eng, Holdninger i Troms til regjeringens krigspolitikk 9. april til 9. juni 1940, masteroppgave i historie, *Universitetet i Tromsø* 2006, s. 92. Erklæringa ble trykt i Nordlys 16. april og i Harstad Tidende 28. april. Spesielt for Troms er ikke bare at NKP støtta forsvarskrigen, også NS i Troms gjorde det (samme sted, s. 109).

²⁰³ Tore Pryser, *Klassen og nasjonen (1935–1946)*, i Arne Kokkvoll og Jakob Sverdrup (red.), *Arbeiderbevegelsens historie i Norge*, bind 4, Oslo 1988, s. 366 ff; Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 83.

Sovjetunionen. Partisanene hadde sitt operasjonsområde fra Pasvikdalen i øst til Arnøya i vest. Oppgaven deres var å rapportere om tyskernes anlegg og virksomhet i det okkuperte Norge. Og arbeidet bar frukter. Som følge av partisanenes arbeid ble det senka flere tyske skip. Men ettersom tyskerne hadde utvikla en raffinert radiopeiletjeneste, kom de raskt i hælene på partisanene, og i 1943 ble de som fremdeles var i virksomhet ringa inn av det tyske sikkerhetspolitiet og etterretningstjenesten. På den tida var det fem partisangrupper i virksomhet langs kysten ned til Arnøya. Ifølge forfatteren Alf R. Jacobsen ble alle gruppene tillintetgjort av tyskerne, og ti partisaner ble drept.²⁰⁴ Fire nordmenn og to russere ble arrestert. De så samarbeid med tyskerne som eneste utvei. Blant anna som følge av dette, gikk mange sivile hjelpere en grusom skjebne i møte høsten 1943: 22 ble henretta og 31 personer fikk tukthus- eller fengselsstraff. Noen få partisaner fortsatte likevel virksomheta – blant anna i Bakfjord.²⁰⁵

I oktober 1944 rykka sovjetiske styrker inn i Øst-Finnmark og frigjorde området. Her ble Den røde hær stående i om lag ett år. I denne perioden pleide russiske etterretningsorganer kontakt med norske offiserer og sivile som de håpte å kunne benytte seg av også i framtida. Det inntraff mange direkte vervinger og vervingsforsøk. De fleste avviste disse framstøtene, men noen lot seg overbevise. Flere av disse var partisaner. De som ble verva som agenter for Sovjetunionen måtte skrive under ei agenterklæring som i norsk oversettelse lød omtrent slik:

Jeg undertegnede [...] erklærer meg herved villig til frivillig fra d.d. å arbeide for Murmansk MVD og aldri røbe for noen hva jeg måtte se og høre og er selv ansvarlig for brudd av kontrakten som jeg undertegner med mitt hemmelige navn [...] og med mitt rette navn [...].²⁰⁶

Konsekvensen for de som ble verva, og som fortsatte å gi opplysninger til den sovjetiske etterretninga etter krigen, var at man ikke lenger assisterte en alliert, men

²⁰⁴ Jacobsen, *Rød august*, s. 208.

²⁰⁵ Blant de partisanene som overlevde krigen var Trygve Eriksen, Fedje Gryllow, Otto Larsen, Emil Isaksen, Ragnvald Mikkelsen, Arnulf Mathisen, Eilif Dahl, Frants Juoperi, Alfred Halvari, Thorleif Utne, Oskar Olsen og Bjarne Nilsen, jf. Jacobsen, *Rød august*, s. 222.

²⁰⁶ Etter PST, Bodø, Historisk interesse, notat, mai 1967. Roy Carlsen. Også referert i Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 257. Sovjetunionens omfattende statssikkerhetstjeneste het fra 1934 NKVD (Hovedadministrasjonen for statens sikkerhet), men i 1938 ble det hemmelige politiet skilt ut under betegnelsen NKGB (Folkekommissariatet for statens sikkerhet). I 1946 fikk både NKVD og NKGB status som regjeringsdepartementer, men da under nye betegnelser – henholdsvis MVD (Innenriksdepartementet) og MGB (Departementet for statens sikkerhet). I 1953 fikk Lavrentij Berija kontroll over begge disse departementene, men maktkonsentrasjonen førte noen måneder etter til at han ble avsatt og henretta (i desember 1953). I mars 1954 oppsto så KGB (Komiteen for statens sikkerhet), som ei samling av MVD og MGB, men med begrensa domstolsmyndighet.

dreiv arbeid som kunne skade norske interesser i forhold til en anna stat. Ifølge overvåkingspolitiet dreiv sovjetrusserne også ei regulær kartlegging av befolkninga.²⁰⁷ I forbindelse med repatrieringa av krigsfangene og arbeidet med de russiske krigsgravene – og seinere ved flyttinga av disse – hadde dessuten sovjetrussiske etterretningsagenter rik anledning til å reise rundt i landsdelen, noe vi skal komme tilbake til.

Som et sikkert *minimum* var det 18 personer som skreiv under erklæringa og lot seg verve som agenter eller underagenter.²⁰⁸ Av disse var det bare Ingvald Eriksen som innrømte at han hadde blitt verva før krigen.²⁰⁹ Ut over disse 18 var det *minst* 24 personer som man sikkert kan si ble søkt verva. Som forsvaret og politiet antok i samtida, var de sovjetiske vervingsframstøtene mest hektisk i 1944–45. De tre sovjetiske ververne som gjorde størst lykke var kaptein Boris Filip Savsjenko, major Artemjev og kapteinløytnant Sotjagin – blant partisanene bare kalt ”Sothans”.

Om vi skal stole på kildene etter POT, var det altså mange som på en eller anna måte kom i irregulær kontakt med sovjetiske etterretningstjeneste i kjølvannet av andre verdenskrig. Den pensjonerte POT-tjenestemannen Ragnvald Haugseth har sagt at POT regna med flere titalls personer som på en eller anna måte var i befatning med sovjetisk etterretningstjeneste i Øst-Finnmark på 1950- og 60-tallet.²¹⁰ I hvilken grad var partisanene involvert? Trond Bergh og Knut Einar Eriksen har konstatert at fire av de som underskreiv partisanerklæringa under krigen ble dømt for spionasje etter krigen.²¹¹ I undersøkelsen deres kommer det også fram at Sovjet-farermiljøet ble ”spesielt utsatt for tilnærming fra sovjetisk etterretningstjeneste både under og rett etter krigen”.²¹²

POT mente likevel at det var flere enn fire partisaner eller Sovjet-farere som dreiv agentvirksomhet i etterkrigstida, og miljøet ble derfor holdt under oppsikt i lang

²⁰⁷ PST, Bodø, Historisk interesse, PM: Sovjetrussisk infiltrasjons- og etterretningsvirksomhet i Nord-Norge, Bodø 28. april 1964.

²⁰⁸ Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 254. I det tallet har jeg inkludert de sju som ble dømt for spionasje i 1953–54. Politimesteren i Sør-Varanger, Gunnar Haarstad, kom i 1959 fram til at det i perioden 1944–1959 var 41 personer bosatt i Sør-Varanger som var verva eller forsøkt verva, og 8 personer fra andre distrikter som var verva eller forsøkt verva i Sør-Varanger i disse åra, jf. brev til politimester Wallerud i Hammerfest datert 29. oktober 1959, PST, Bodø, Historisk interesse. Dette var før utbygginga av kraftverket i Boris Gleb tok til.

²⁰⁹ Ingvald Eriksen var POT-tjenestemannen Roy Carlsens onkel.

²¹⁰ Samtale med Ragnvald Haugseth 20. februar 2006.

²¹¹ Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 2, s. 162–163. Ifølge Alf R. Jacobsen hadde minst 7 partisaner på en eller anna måte kontakt med sovjetiske hemmelige tjenester etter frigjøringa, jf.

Jacobsen, *Rød august*, s. 225–226. I tillegg har Bakfjord-saken røtter tilbake til partisanvirksomheta.

²¹² Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 2, s. 163.

tid. Et notat om sovjetisk etterretningsvirksomhet på Kiberg, skrevet i 1963, gir et godt bilde av POTs vurderinger. Utgangspunktet var dette: ”Det kan nevnes at storparten av befolkningen i Kiberg allerede før de flyktet til Sovjet var kommunister, og engasjert i ulovlig etterretningsvirksomhet, og flere av disse var enige i å ”arbeide” for Sovjet.”²¹³ Roy Carlsen, mannen bak notatet, skreiv utførlig om hvor effektivt kapteinløytnant Sotjagin hadde arbeidd på rektutteringssida i Kiberg i 1944–45 – både blant hjemvendte Sovjet-farere og andre.

I 1946–47 ble båten til Sotjagin stadig observert i området utafor Kiberg.²¹⁴ Ei av POTs kilder kunne også fortelle at det en høst etter krigen ble ilandsatt tre sovjetrussere som oppholdt seg i Kiberg i 2–3 døgn, og at disse hadde møter med seks navngitte personer. Etter det kilda fortalte, hadde ”seksmannsgruppa” tilknytning til sovjetisk etterretning. Blant disse var det en kjent partisan som POT mente arbeidde kontinuerlig som agent helt fram til han døde midt på 1950-tallet. Mye pekte dessuten i retning av at ytterligere tre personer fra Kiberg var engasjert i agentvirksomhet. Ifølge POTs kilde var de fire gjenlevende i den opprinnelige seksmannsgruppa fremdeles aktive som agenter i 1963, da notatet ble skrevet. Det må understrekes at det var slik POT *oppfatta* situasjonen i samtida, og at vi ikke dermed kan trekke den slutninga at det var ei *korrekt* vurdering. I løpet av 1960-tallet ble det lagt ned mye arbeid fra POTs side når det gjaldt partisan- og Sovjet-farermiljøet i området Kiberg–Vardø. Men sjøl om enkelte fra dette miljøet ble fulgt helt til slutten av den kalde krigen, kom det ikke til noen siktelsar.

3.1.4 De hemmelige tjenestene og avgrensinga av feltet

Som vi har sett hadde politiet fra første stund etter frigjøringa 1944–45 mistanke om at russerne dreiv et omfattende etterretningsarbeid i Norge, og at norske statsborgere fortsatte å arbeide til fordel for Sovjetunionen. Mistankene fant også næring i erfaringene fra mellomkrigstida. Det var derfor av stor betydning å komme raskt i gang med kontraetterretninga og den politiske overvåkinga. Den samme oppfatninga gjorde seg gjeldende i forsvaret.

Det var forsvaret som kom først i gang med det som Vilhelm Evang kalte for den ”defensive etterretningstjeneste”, det vil si sikring mot indre truslar (også kalt

²¹³ PST, Bodø, Historisk interesse, Notat: ”Opplysninger om sovjetrussisk etterretningsvirksomhet på Kiberg”, datert 4. desember 1963, signert R C. (Roy Carlsen)

²¹⁴ Siste gang den ble observert i Kiberg-området skal ha vært i 1952.

”den negative overvåkingstjenesten”). Som vi flere steder har vært inne på, hadde forsvaret lang tradisjon for å drive slik sikring. Men det var ikke den eneste årsaken til at forsvaret raskt festa grepet; det hadde også sammenheng med tomrommet som oppsto i kjølvannet av krigshandlingene på nordfronten. Da tyskerne trakk seg tilbake, etterlot de et vakuum i Finnmark, der norsk offentlig myndighet var fraværende. For å sikre norske interesser og samtidig hindre at russerne skulle operere helt etter eget forgodtbefinnende, ble det beslutta å sende en norsk militærmisjon og en liten norsk styrke nordover. Militærmisjonen fikk også en viktig oppgave i å hjelpe sivilbefolkninga. Da den ankom Murmansk den 6. november 1944, besto sjølve militærmisjonen av 15 mann, mens de militære troppene løp opp i vel 250 mann.²¹⁵ Disse skulle altså ivareta de sivile og militære oppgavene i Finnmark i forbindelse med frigjøringa. Militærmisjonen ble leda av oberst Arne D. Dahl. Styrken ble gradvis tilført flere tropper slik at den våren 1945 var kommet opp i et antall på om lag tre tusen.²¹⁶

I 1945 ble Arne D. Dahl sjef for DKN. Overvåkingsarbeid var et felt som på ingen måte var nytt for han. Sammen med andre militære ledere i Nord-Norge hadde han også før krigen ivra for å intensivere overvåkinga av kommunister. Den gangen hadde han på eget initiativ satt i gang med registreringa, og det gjorde han også nå. Allerede i januar 1945 satt han med ei foreløpig oversikt over omfanget av den sovjetiske etterretningsvirksomheta.²¹⁷ Da fikk han overlevert ei liste på 63 personer som var blitt arrestert av tyskerne på grunn av sympatier for Sovjetunionen, eller at de mer direkte hadde bistått russerne. Det var etterretningsagenten Just Lippe, forøvrig sjøl en kjent kommunist, som hadde satt opp lista. Den var i Dahls øyer svært viktig, ettersom den ga et første oversyn over ”suspekta kommunister”.

Det er ikke framkommet noen opplysninger som indikerer at Arne D. Dahl eller andre dreiv ei systematisk overvåking av kommunister i perioden fram til 1947,

²¹⁵ Arne D. Dahl, *Frigjøringen av Finnmark*, i Sverre Steen (red.), *Norges krig 1940–1945*, bind 3, Oslo 1950, s. 570. Arvid Petterson har anført at de norske militære troppene besto av til sammen 233 befal og menige da de ankom Murmansk, men ifølge Arne D. Dahl var altså antallet litt høyere (jf. Petterson, *Finnmarkskrigen*, s. 170).

²¹⁶ En brei gjennomgang, med utgangspunkt i norske myndigheters syn, er gitt i Riste, ”*London-regjeringa*”, bind 2, s. 157–236. For utviklinga i Finnmark, se f.eks. Dahl, *Frigjøringen av Finnmark*; Eriksen og Halvorsen, *Frigjøring*; Petterson, *Finnmarkskrigen*; Einar Niemi, *Fra frigjøring til fred. Finnmark fra høsten 1944 til våren 1945, et historisk riss*, i Bjarne Langseth, *De første gjenreisere*, Vadsø 1994.

²¹⁷ Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 89 f.

men det kan godtgjøres at både politiet og forsvaret holdt et visst oppsyn med dem.²¹⁸ Det var likevel i 1947 at etterkrigstidas omfattende overvåking av kommunister tok til for fullt. I perioden 1947–51 var forsvarets engasjement i denne virksomheta meget vidtfnavnende, særlig i Nord-Norge.²¹⁹ Kartlegginga ble drevet fram gjennom lokale initiativ fra de ulike avdelingene og Heimevernet, ikke gjennom sentrale pålegg. Det var for eksempel Arne D. Dahl *sjøl* som i mai 1947 forsøkte å overbevise Hærens Overkommando om at det burde settes fart i arbeidet. Sjefen ved Forsvarsstaben II (E-staben), Vilhelm Evang, frarådde dette fordi det sentrale apparatet ennå ikke var godt nok utbygd.²²⁰ På høsten samme år satte likevel Dahl, som nå var blitt general, i verk tiltak på egen hånd. Før jul 1947 hadde Dahl klar en plan for overvåkingstjenesten i Nord-Norge – med andre ord en militær overvåkingstjeneste.²²¹ Planen gikk ut på at hver forsvarsgrein skulle settes opp med en egen E-offiser som også skulle ha ansvar for overvåkingsarbeidet. E-tjenesten skulle koordineres gjennom ei etterretningsnemnd der E-offiserene fra Sjøforsvarskommandoen, Luftforsvarskommandoen og Distriktskommandoen skulle møtes fast. Om innholdet i sjølve overvåkingsarbeidet het det at ”(uttak av personell og objekter, innsending av rapporter m v) er hver enkelt forsvarsgrens sak i samarbeid med det stedlige politi [...]”. Planen fikk støtte hos forsvarsledelsen i Oslo – med den tilføyelsen at også Finnmark landforsvar skulle settes opp med en E-offiser.²²² Dermed var alle forsvarsgreinene i landsdelen trukket systematisk inn i arbeidet for å kartlegge kommunistenes virksomhet. Kildene røper at forsvarets overvåkingsarbeid gikk enda videre. I løpet av 1947 organiserte DKN også et eget apparat gjennom sine regimentsjefer. På den måten fikk DKN egne kontakter og rapportører på nær sagt hvert eneste tettsted av betydning i Nord-Norge.²²³

²¹⁸ I følge politimesteren i Tromsø, Hans Henrik Klouman, var den militære etterretninga i 1946 betydelig, sjøl om det ikke er klart hva den gikk ut på, anna enn at virksomheta gikk inn på politiets enemerker, jf. Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 177 f.

²¹⁹ *Dokument nr. 15* (1995–96), s. 387 f, 483 f; Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 118 ff, 200 ff.

²²⁰ Noen flere forkortelser: I 1946 ble Forsvarsstaben oppretta og erstatta da Forsvarets Overkommando. Etterretningsdelen ble kalt Forsvarsstaben II, Fst II (tidligere FO II). Fra 1954 ble Avdeling II ved Forsvarsstaben en sjølstendig stab, Forsvarsstaben/Etterretningsstaben, Fst/E. I 1965 ble så sikkerhetsavdelinga skilt ut som egen stab, samtidig som Forsvarsstaben ble omdøpt til Forsvarets Overkommando, FO. Fra 1965 fantes altså de to stabene FO/E og FO/S.

²²¹ RA, DKN, boks 115, mappe ”460”, ”Plan for overvåkingstjenesten i Nord-Norge”, datert 12. desember 1947. Utarbeida av general Arne D. Dahl.

²²² RA, DKN, boks 122, mappe ”460”, brev fra Hærens Overkommando til general Dahl, datert 5. mars 1948, signert Pran.

²²³ Militære, lærere, tollere, sjølstendig næringsdrivende, vegoppsynsmenn og prester var blant de yrkeskategoriene som går oftest igjen i dette rapporteringsapparatet. Se RA, DKN, mappe ”1947 Overvåking”, særlig skrivet ”Overvåkingstjenesten”, datert 1. november 1947, signert general Dahl. I

Regimentsjefene skulle ikke bare utarbeide rapporter, men også forestå overvåking. Nord-Hålogaland Infanteriregiment nr. 15 satte i løpet av sommeren og høsten i gang med overvåking av ”spesielle objekter” – for øvrig i forståelse med politimesteren i Narvik.²²⁴ Innafor dette nettverket mellom regimentssjefene og sjefen for DKN diskuterte man også spørsmålet om ”uønskede personers disponering i tilfelle krig”.²²⁵ Det er uklart hvor lenge dette overvåkingssystemet på regimentsnivå pågikk.

Også hos E-tjenesten kom partisanene og Sovjet-farerne i søkelyset. DKNs E-offiser Chr. Christensen tok i oktober 1948 ganske enkelt utgangspunkt i at kommunistene måtte regnes som en femtekolonne. Ifølge Christensen utgjorde partisanene og Sovjet-farerne en egen kategori blant kommunistene, i det han regna det som sikkert at en kjerne blant dem arbeidde aktivt for Sovjetunionen. Man kunne regne med at de hadde to viktige oppdrag, nemlig a) å drive etterretningsarbeid, og b) planlegge og organisere grupper som skulle rette et anslag mot norske telthus, arsenaler, magasiner og lignende ved mobilisering.²²⁶ Den andre kategorien besto av resten av den kommunistiske leiren, ”kommunister som vi må regne som potensielle landssvikere”. Her så Christensen for seg to farer, nemlig a) ”personer som planlegger og organiserer streiker og annet som kan nedsette vår – tildels våre alliertes krigspotensial”, og b) ”personer som planlegger og organiserer distrikts- krets- og lagsstyrer som ved en russisk besettelse av vårt land vil stå parat til å ta over det kommunale styre, ledelsen og utnyttelsen av vår industri forøvrig”. DKNs E-tjeneste mente derfor at overvåking av kommunistene i høyeste grad var nødvendig også ut fra et militært synspunkt.

Den lille tilbakeholdenheta Evang først hadde lagt for dagen, fortok seg raskt. Etter at Dahl hadde satt i verk sine tiltak, gikk det nemlig ikke lenge før tjenesten ute i distriktene ble forsterka fra sentralt hold.²²⁷ Fra 1948 ble det plassert ut etterretnings- og sikkerhetsoffiserer i flere avdelinger som straks begynte å pleie kontakter blant privatpersoner og ansatte i strategisk viktige posisjoner (post, telegraf, osv). Disse

vedlegget er det lista opp mellom 50 og 60 foreslåtte kontakter for Nordland og Troms. (Lista for Finnmark var enda ikke klar) Det var også ei langt større liste på *aktuelle* kandidater.

²²⁴ RA, DKN, boks 326, mappe ”Organisasjon 1945–1948”, brev fra regimentsjef Dahl til DKN, datert 19. august 1947.

²²⁵ RA, DKN, boks 141, mappe ”352–363”, ”Uønskede personers disponering i tilfelle av krig”, datert 20. desember 1948, signert Arthur Hauge. Se også brev fra Nord-Hålogaland Infanteriregiment nr. 15 i samme mappe.

²²⁶ RA, DKN, boks 125, mappe ”1948”, Notat: ”Kommunister – 5 kollonne”, datert 24. oktober 1948, signert G 2, Chr. Christensen.

²²⁷ Se *Dokument nr. 15* (1995–96), s. 483 f; Riste og Moland, ”*Strengt hemmelig*”, s. 43 ff.

offiserene hadde en dobbeltrolle ved at de både rapporterte til sin avdelingssjef og direkte til E-staben. Arne Ekeland ble sendt til Finnmark Landforsvar, Chr. Christensen ble stasjonert ved Distriktskommando Nord-Norge i Harstad, Ole Snefjellå gjorde tjeneste for Sjøforsvarskommando Nord-Norge og Hallfred Skau ble E-stabens mann i Øst-Finnmark gjennom nesten 40 år – først ved Garnisonen i Sør-Varanger, seinere i en friere rolle.

Gjennom Lund-kommisjonens rapport ble det også bekrefta at E-staben knytta direkte kontakt med mange personer innafor arbeiderbevegelsen. En kort periode ble et ”hjelpespersonale” på fire personer helt eller delvis lønna av E-staben, to av dem i Nord-Norge.²²⁸ I Finnmark hadde Hans Engebretsen fra våren 1950 ei stilling som DNA/AOF-sekretær på fylkesnivå. Engebretsen hadde kontor i samme bygning som avisen Finnmarken. I Nordland og Troms var det Magne Jønsson, den seinere redaktøren av Nordlys, som hadde ei stilling som lønna DNA/AOF-sekretær. Det sentrale organet på Youngstorget som dreiv denne virksomheta, ”kontoret”, ble leda av Arbeiderpartiets faglige sekretærer Gunnar Sand og Sverre Sulutvedt. Det var kommunistregistrering Sand, Sulutvedt og medarbeiderne deres var satt til. I 1951, da grovarbeidet var gjort, ble den økonomiske støtta fra E-staben trukket tilbake. Men kontakten fortsatte sjøl om E-staben ikke lenger betalte lønna til disse personene. For øvrig samarbeida Sulutvedt i 1951 tett med Haakon Lie, men Lie har bestemt avvist at han kjente til Sulutvedts registreringsvirksomhet. Både Lund-kommisjonen og Bergh og Eriksens undersøkelser tyder likevel på at han kjente til den, sjøl om Rolf Gerhardsen og Konrad Nordahl var mer sentrale i forhold til de hemmelige tjenestene.²²⁹ At Lie i andre sammenhenger samarbeida med POT er imidlertid klart, og vi skal seinere se eksempler på nettopp det.

Sjøl om forsvaret i stor grad var involvert i den politiske overvåkinga og kontraetterretninga de første etterkrigsåra, fant likevel mesteparten av denne virksomheta sted i regi av overvåkingspolitiet. På begynnelsen av 1950-tallet ser dessuten arbeidsdelinga ut til å ha festa seg. I 1952 behandla DKN en disiplinærsak der en kommunist blant anna skal ha sagt følgende: ”Jeg har stått som aktivt medlem av Norges Kommunistiske Parti siden 1945, og som sådan har jeg liten interesse av miliære øvinger. I en eventuell krig kommer jeg ikke til å gå mot Sovjet-

²²⁸ *Dokument nr. 15* (1995–96), s. 526.

²²⁹ Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 481.

Samveldet.”²³⁰ I denne saken henvendte DKN seg straks til POT, som ble bedt om å ”holde mannen under oppsikt”. I 1956 kommer det klart fram i et skriv fra E-offiseren ved ØKN at overvåkingsarbeidet i Skibotn sorterte under POT, men at ØKN gjerne så for seg at grensekompaniet kunne få enkelte overvåkingsoppdrag.²³¹

Ei mer systematisk overvåking fra politiets side ble mulig først da overvåkingspolitiet, eller ”Fremmedavdelingen” som det først het, gjenoppsto i 1947. Tjenesten ble organisert i ni forskjellige distriktssentraler, hver med et antall politikamre under seg.²³² Tjenesten ble leda av Overvåkingssentralen i Oslo, der Asbjørn Bryhn ble tilsatt som sjef. I Nord-Norge var distriktssentralene lokalisert til Narvik, Harstad og Kirkenes. I den første tida var Helgeland politikammer underlagt Trondheim, men i 1952 ble dette politidistriktet overført til sentralen i Harstad. Samme år ble det også ansatt en politifullmektig i Harstad med oppgave å samordne overvåkingstjenesten i Nord-Norge. Den 1. juli 1963 ble imidlertid Distriktssentralen for overvåkingstjenesten i Nord-Norge flytta fra Harstad til Bodø.

I den første trusselvurderinga som Oslos politimester Kristian Welhaven presenterte i mai 1947, ble tre hovedområder pekt ut. For det første gjaldt det ”å kartlegge og holde oversikt med visse grupper landssvikere”.²³³ Dernest skulle man konsentrere seg om spionasje og anna illegal aktivitet, samt overvåke nordmenn som kunne mistenkes å ville delta i slikt arbeid. Det tredje satsingsområdet var å hindre fremmede makter fra å kartlegge norsk infrastruktur, og beskytte infrastrukturen mot sabotasje.

Mens Welhaven vurderte landssvikerne som det største overvåkingsproblemet i 1947, stilte saken seg annerledes i Finnmark. Her rapporterte politikamrene at de først og fremst var bekymra for kommunistene, særlig de som hadde vært i tjeneste for Sovjetunionen under krigen. Men fra 1948 fantes det ikke noe sprik i prioriteringene i noen del av landet. Etter vinterkrisa dette året (se kap. 4) ble det slått fast at kontraetterretninga, særlig retta mot den sovjetiske etterretningsvirksomheta i Norge, var POTs viktigste arbeidsfelt. I denne sammenhengen var det klart at de måtte interessere seg for norske kommunister.

²³⁰ RA, DKN, boks 214, mappe ”saksarkiv nr 357”, brev fra IR 15 til DKN, datert 7. mai 1952, signert J. Krogstie.

²³¹ RA, ØKN, boks 90, mappe ”010/63 Grensespørsmål”, Grensekontrollen i Helligskogen-området”, ved ØKNs E-offiser (usignert). Udatert, men fra månedsskiftet november–desember 1956.

²³² Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 106. Organisasjonens oppbygging og virksomhet i tida før og under krigen er behandlet samme sted, kap. 1–3.

²³³ Sitat etter samme sted, s. 111.

3.1.5 Sentrale trekk ved Politiets overvåkingstjeneste i Nord-Norge

Akkurat som forsvaret gikk også POT temmelig bredt ut. Man forsøkte å *kartlegge* NKP og alle organisasjoner og institusjoner som sto i kontakt med partiet så godt som mulig. Hva sto de for politisk? Hvilke organisasjoner ble benytta, og hvordan var aktiviteten i de såkalte dekkorganisasjonene? Hvilke ressurser sto til rådighet for kommunistene? Dernest ble det lagt ned store ressurser på *registrering*. Det tredje arbeidsfeltet for POT i bekjempelsen av kommunisttrusselen var direkte *overvåking* og *etterforskning*. Etter hvert kom også andre elementer inn.

Politiets overvåkingstjeneste var ikke en stor organisasjon, og det var begrensa hvor mange saker man hadde anledning til å følge opp. Derfor var kontakten med personer *utafor* overvåkingstjenesten svært viktig. Særlig gjaldt dette lensmennene. På begynnelsen av 1950-tallet var så å si alle lensmenn i Nord-Norge trukket med i overvåkingsarbeidet som medhjelpere.²³⁴ Men også utafør politiet bygde tjenestemennene på egen hånd opp et nettverk av kontakter som man kunne samarbeide med. Dette gjeldt for eksempel beredskapsmessig viktige samfunnsområder som kommunikasjon og samferdsel, media, partier og fagforeninger, offentlig forvaltning og mange bedrifter. Når det gjelder arbeiderbevegelsen, var kontaktbygginga særlig sterk overfor fagbevegelsen og deler av arbeiderpressen.²³⁵ Hensynet til registrering og overvåking kunne imidlertid føre interessen i retning av ulike organisasjoner og sammenslutninger som ikke umiddelbart framsto som strategisk viktige, men som tiltrakk seg oppmerksomhet fordi enkeltpersoner gjorde seg gjeldende der. I kjølvannet av Lund-kommisjonens rapport og Trond Bergh og Knut Einar Eriksens verk om overvåkinga i Norge, ble kontaktene og informasjonsflyten gjenstand for stor oppmerksomhet – både på grunn av omfanget, tidsspennet, metodene og de personlige konsekvensene for de mange som på en eller anna måte ble ramma.

Registreringsarbeidet bygde på et rasjonale som var knytta til trusseloppfatninga om at NKP, og mange av de kommunistiske tilhengerne, ikke var nasjonalt orientert, men styrt fra Moskva. I en krig eller ei krise ville et stort antall av disse opptre som femtekolonner, noe som gjorde kommunistregistrering til et avgjørende spørsmål i en beredskapsmessig sammenheng. Registreringa fikk et

²³⁴ Samme sted, s. 420.

²³⁵ Samme sted, s. 474.

betydelig omfang. På landsbasis ble antakelig litt under halvparten av alle som stemte kommunistisk registrert hos overvåkingspolitiet: ”En registrering som omfattet 30 000–35 000 nordmenn på midten av 1950-tallet, kan ikke ligge langt fra det faktiske forhold”, skriver Bergh og Eriksen.²³⁶ Ved kommunevalget i 1955 fikk NKP om lag 83 000 stemmer. I Nord-Norge ble det utarbeida kommunevise lister over ”upålitelige elementer”, og på grunnlag av disse satte man opp lister for politidistriktene, noe som igjen danna basisen for sentralregisteret for Nord-Norge. I 1952 omfatta dette sentralregisteret om lag 4100 navn.²³⁷

Som et ledd i beredskapsplanlegginga ble det også utforma planer som gikk ut på å internere ”de farligste” i en krise- eller krigssituasjon.²³⁸ Også her var DKN tidligst ute. Generalmajor Arne D. Dahl sørga allerede i 1948 for at det ble utarbeida interneringslister i DKN.²³⁹ POT-sjef Asbjørn Bryhn mislikte dette, og fikk satt en stopper for videre innblanding fra DKN i saken. Overvåkingspolitiet opererte med ei gradering fra A til C, der personer på A-lista hadde høyest prioritet. De første interneringslistene var klare i 1950, og de ble noe lengre enn regjeringa hadde lagt opp til: I 1956 var 311 ført opp på A-lista og 686 på B-lista. Opprinnelig hadde man tenkt seg et antall på om lag 150, 400 og 1500 fordelt på A, B og C.

Disse allmenne trekkene ved overvåkingssystemet gjorde seg gjeldende over hele landet. Men også i forbindelse med overvåkingsarbeidet er det tydelig at Nord-Norge ble oppfatta som et eget sikkerhetspolitisk felt. Tidligere har jeg pekt på særlig fire grunner til at overvåkingspolitiet fatta en spesiell interesse for forholdene i Nord-Norge: Den geografiske plasseringa, den militære utbygginga, utbredelsen av kommunismen og denasjonaliseringsperspektivet. Noen av disse momentene trakk oppmerksomheta særlig mot Øst-Finnmark, andre ikke. Overvåkingsarbeidet innad i landsdelen ble med andre ord differensiert. Det såkalte ”femtekolonne-problemet” var, slik overvåkingspolitiet så det, vesentlig mindre i de områdene som hadde størst forsvarsmessig betydning:

Av militær betydning i dag er foruten Bodø og Narvik, distriktene i Senja og Indre Troms hvor det kommunistiske innslag ikke på noen måte er avskrekkende og hvor det (iallfall for indre Troms’ vedkommende) er en stø

²³⁶ Samme sted, s. 275.

²³⁷ Samme sted, s. 272.

²³⁸ Mer om debatten om beredskapslovene, se Steinar Sjølyst, *Krigslov og dødsstraff. Om bakgrunnen for beredskapslovgivningen, og diskusjonen omkring lovforslagene høsten 1950, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1971*; Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 283–294.

²³⁹ Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 286.

og pålitelig befolkning uten noen særlig blanding. Finnmark – hvor forholdene er verst – har ikke på langt nær samme militære betydning.²⁴⁰

Disse to forholdene, grenseproblemene og spionasjen mot de militære anleggene, skal undersøkes nærmere i det følgende.

3.2 Gjennombruddet: 1953–54

Til tross for innsatsen til POT, forsvaret og andre organer, ble det i perioden fra 1945 og fram til 1953 ikke arrestert noen personer i Nord-Norge mistenkt for spionasje.²⁴¹ Dette året ble et vendepunkt i så måte.

Den første som kom i politiets søkelys var en mann som kalte seg Hans Ivar Johansen. På reisene sine rundt om i Øst-Finnmark legitimerte han seg stadig vekk med en dåpsattest, noe som vakte folks mistenksomhet. Politiet ble varslet og mannen ble arrestert i Vadsø den 22. juli 1953. Etter hvert kom det fram at dåpsattesten var falsk, og at mannen egentlig het Edvin Bernardovitsj Hansen. Det viste seg at han var norsk-russisk og kom fra Fiskerhalvøya. Han oppga at han var sendt til Norge for å være en nordmann fra Kiberg om å reise over til Sovjet. ”Hele historien så nærmest sinnsvak ut”, kommenterte POT etter Hansens klønete framferd. På denne bakgrunnen ble det besluttet å overlate Hansen til sovjetiske myndigheter. Men så inntraff noe uventet. Etter nye opplysninger fra en russisk avhopper ved navn Pavlov tårna problemene seg på nytt opp for Hansen. Og nå hadde han tydeligvis ting å fortelle: ”[Politibetjent] Carlsen måtte ikke bli sint på han, men han hadde nok dessverre fortiet og løyet endel”.²⁴² Etter 14 dager med nye avhør innrømte Hansen at han var blitt verna i 1945, og at han da hadde underskrevet den tidligere nevnte ”erklæring”. Hansen fortalte også at han i 1947 hadde vært to ganger i Kirkenes, og hatt kontakt med en nordmann der. Også i 1949 var det meningen å komme til Kirkenes, men turen endte i stedet i ei fyllekule i Nikel. Formålet denne gangen var å komme i forbindelse med Arnulf Kristiansen i Kiberg, noe som ikke lyktes. Saken endte med at Hansen

²⁴⁰ PST, Bodø, Historisk interesse, oversikt: Spionsakene i Finnmark. Udatert og usignert, men skrevet i 1954. Sitat fra s. 3.

²⁴¹ Danielsen-saken i 1951 var riktignok på visse punkt knytta til forhold i Nord-Norge.

²⁴² Der ikke annet er angitt, følger jeg i dette underkapitlet et notat fra PST, Bodø, Historisk interesse, oversikt: Spionsakene i Finnmark (heretter ”Spionsakene”). Udatert og usignert, men skrevet i 1954. Notatet er på 46 sider. Her s. 28.

måtte tilbringe ett år i fengsel og ble utvist fra landet etter endt soning.²⁴³ Avisen Finnmarken hadde fulgt saken nøye, og under overskrifta ”Landets forsvarsevne må ikke svekkes” kunngjorde avisen enkelte deler av domspremissene med utheva skrift:

Norge har påtatt seg store økonomiske byrder til landets forsvar, og det er nødvendig å sørge for at landets militære forsvarsevne og motstandskraft forøvrig ikke blir svekket gjennom virksomhet av fremmede agenter, eller norske medhjelpere, en virksomhet som ville kunne få betydelige skadevirkninger på norske interesser.²⁴⁴

Om formiddagen den 18. august 1953 flykta altså en løytnant i MVD over til Norge og ba om politisk asyl.²⁴⁵ Gregorij Feodorovitsj Pavlov opplyste at han hadde tjenestegjort to år i avdelinga som dreiv offensiv etterretning mot Norge og Finland. Han var opprinnelig fra Karelen, og beherska derfor både russisk og finsk. Sjøl om Grensepolitiet raskt tok hånd om han, hadde 4–5 nordmenn rukket å observere endel av det som hadde foregått. Pavlov ble kledd om i blå norsk battledress for ikke å vekke oppsikt. Dette forhindra ikke at det kort etter begynte å versere rykter i Sør-Varanger om en russisk avhopper, men etter POTs oppfatning gjorde ikke dét særlig skade; de som seinere ble arrestert ”hadde bare godt av denne lille nerveprøve”.²⁴⁶ Samme dagen som Pavlov hadde tatt seg over grensen, begynte han å forsyne POT med opplysninger om ei rekke nordmenn og finner som var eller hadde vært agenter. I fôret på en hestehandlerpung hadde han sydd inn navn eller dekknavn på 30 nordmenn og 22 finner. Den 19. august ble Pavlov transportert til Oslo med fly for videre avhør – ei dramatisk reise skulle det vise seg.

Det var politibetjent Ragnvald Haugseth som avhørte Pavlov i Kirkenes den 18. august, og det var også han som skulle føre Pavlov til Oslo dagen etter.²⁴⁷ De reiste med et lite sjøfly som tok tre mann: flygeren, Haugseth og Pavlov. På sjøflykaia i Bodø, der de måtte mellomlande, ble de møtt av to ukjente offiserer fra Luftforsvaret. De fortalte Haugseth at det var de som skulle føre fangen videre til Oslo; han kunne bare reise hjem igjen. Til dette repliserte Haugseth at han var politimann og dessuten i fangetransport, og at ingen kunne gi ordre til han om hva han skulle gjøre og ikke gjøre. De to ville dessuten ikke si hvem som hadde sendt dem.

²⁴³ Dommen ble referert i Finnmarken 27. april 1954.

²⁴⁴ Finnmarken 30. april 1954.

²⁴⁵ Spionsakene. Saken er ellers omtalt i Haarstad, *I hemmelig tjeneste*, s. 134–142; Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 250–259.

²⁴⁶ Spionsakene, s. 6.

²⁴⁷ Avsnittet bygger på intervju med Ragnvald Haugseth 5. juli 2002 og 20. februar 2006, og framstår altså slik han erindrer disse forholdene.

Haugseth gjorde dem da oppmerksom på at han var bevæpna, og at han ikke kom til å levere fangen fra seg. Det gjorde han da heller ikke, og de ukjente mennene måtte gi seg. På grunn av det enorme arbeidspresset POT hadde på denne tida, ble saken aldri etterforska. Episoden var, slik Haugseth ser det, mest sannsynlig basert på en misforståelse fra forsvarers side. Men dersom det *ikke* var det, har Haugseth forestilt seg at to organisasjoner kunne tenkes å ha stått bak: For det første KGB, noe han holder for helt usannsynlig, og for det andre den norske militære E-tjenesten, noe han mener er mer sannsynlig: "[Det] var *Evang*; han var ute etter den karen for å få opplysninger av han av militær karakter i Sovjet – før politiet fikk avhørt han. Det er mulig han også skulle gjøre Bryhn et pek. Så ille var [forholdet dem imellom]."²⁴⁸

Vel framme i Oslo fortsatte forhørene under ledelse av politiførstebetjent Kaleb Nytrøen. Pavlov fortalte at han fra høsten 1951 hadde vært ansatt som finsk tolk i forvaltninga i det hemmelige politiet i Murmansk. De opplysningene han satt inne med, skreiv seg dels fra hva han hadde snappa opp i samtaler mellom MVD-offiserer, dels fra hva han sjøl hadde sett og hørt når han var med som tolk på agentmøter, og dels fra hva han hadde sett av navn og dekknavn i agentkartoteket i Murmansk.²⁴⁹ Politiet kontrollerte opplysningene hans, og kunne slå fast at Pavlov var troverdig.²⁵⁰ Og hva som bedre var: POT klarte å identifisere nesten samtlige på Pavlovs liste. Etter ei hektisk etterforskning ble i alt ti personer sikta, men politiet frafalt seinere siktelsen mot tre av dem. Sju personer ble dermed tiltalt og dømt for spionasje til fordel for Sovjetunionen.

Var det ideologien som dreiv dem inn i agentvirksomheta? Bergh og Eriksen har konkludert med at så ikke var tilfelle: "På bakgrunn av egne beretninger synes det likevel som om de som lot seg verve, først og fremst ble fristet av penger, ikke skremt av trusler eller motivert av ideologi."²⁵¹ Asbjørn Bryhn, POT-sjefen i Oslo, landa ikke helt på den samme konklusjonen som historikerne. I oppsummeringa hans het det at "motivene har sannsynligvis i de fleste tilfellene vært blandet – både kommunistisk overbevisning eller sympati og tanken på fortjeneste".²⁵²

Opprullinga av agentnettverket i Sør-Varanger var en seier for POT på mange måter, sjøl om den også kom i stand ved hjelp av en god porsjon flaks. Likevel var

²⁴⁸ Referert etter utskrift av intervju fra 5. juli 2002.

²⁴⁹ Spionsakene, s. 8.

²⁵⁰ Se Haarstad, *I hemmelig tjeneste*, s. 138.

²⁵¹ Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 256. De som hadde vært i tjeneste lengst hadde mottatt 8000–9000 kroner av sovjetrusserne. Noen hadde bankinnskudd som var enda høyere.

²⁵² PST, Bodø, "B-sirkulære nr. 20" (oversiktsrapporter), 1. januar 1954.

opprullinga et signal til politikerne om at tjenesten fungerte slik de hadde forutsatt. Disse avsløringene bidro også til å svekke den sovjetiske etterretningsvirksomheta i Nord-Norge i flere år framover. Foruten at etterretningsapparatet hadde fått seg en alvorlig knekk, visste POT nå med større sikkerhet hvordan russerne jobba. Et anna resultat var at de hemmelige tjenestene rett og slett fikk bekrefte sine mistanker, noe som samtidig sementerte det trusselbildet man allerede hadde bygd på gjennom flere år. Men størst effekt hadde nok spionsakene ved at de kunne gjøres kjent for all verden, og dermed gli inn norsk politikk.

3.3 Sovjetisk etterretning og en spion fra Bakfjord

I forbindelse med spionsakene i Finnmark i 1953–54 hadde POT danna seg et inntrykk av hvilke opplysninger Sovjet var spesielt interessert i. De fleste opplysningene som var overlevert sovjetrusserne var av lokal karakter, blant anna om grensevaktholdet, politiet, de militære forholdene, A/S Sydvaranger, om norske enkeltpersoners politiske innstilling og om mulige rekrutteringsobjekt. Men de militære myndighetene slo samtidig fast at dersom en mulig angriper benytta seg av de opplysningene som var framkommet, så var forsvaret av Finnmark svekka.

3.3.1 Vurderingene bak ”Operasjon Asfalt”

Etter at den store militære utbygginga i Nord-Norge kom med i gang, særlig etter at den militære integrasjonen skjöt fart innafor NATO fra 1951, var Sovjetunionen først og fremst ute etter å kartlegge den militære infrastrukturen og organisasjonen. Var Nord-Norge, i større utstrekning enn det som ble sagt gjennom offisielle kanaler, et mulig springbrett for angrep mot Sovjetunionen? Holdt Norge det man lovte med hensyn til basepolitikken? Forberedte man stasjonering av utenlandske tropper i Norge? En vei sovjetrusserne kunne kontrollere dette på, gikk gjennom etterretning. Da kunne også krigsgravene være en innfallsport.

I 1951 ble nesten alle de sovjetiske krigsgravene i Nord-Norge, som lå spredt utover hele landsdelen, samla på en stor krigskirkegård på Tjøtta i Nordland. Flyttinga ble kalt ”Operasjon asfalt”, fordi levningene ble frakta i asfaltsekker.²⁵³ Tradisjonelt har man nokså ensidig knytta dette til den kalde krigen: Det er kjent at norske

²⁵³ Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 63.

styresmakter mistenkte sovjetisk etterretning for å bruke de spredte krigsgravene som ei god unnskyldning for å reise vidt rundt i Nord-Norge og gjøre observasjoner og holde kontakt med sine agenter – *derfor* ble krigsgravene flytta.²⁵⁴

Dette bildet må trulig nyanseres. Allerede under andre verdenskrig, trulig i 1943, satte den tyske okkupasjonsmakta i Norge i gang forarbeider med tanke på å samle allierte graver i Norge.²⁵⁵ Etter krigen ble samling av krigsgraver ei omfattende virksomhet i hele Europa – med de kjente og store krigskirkegårdene og minnestedene vi kjenner i dag som resultat. Også norske styresmakter måtte gripe fatt i sakskomplekset. Det første man sørga for, var å sikre skikkelige minnesteder for de falne soldatene på alliert side. Derest gjaldt det å påvise og få midlertidig gravlagt de mange døde krigsfangene – de fleste av dem sovjetiske eller jugoslaviske – som den tyske okkupasjonsmakta hensynsløst hadde drevet i døden. Deretter gikk man i gang med å samle disse krigsgravene, i 1951 de sovjetiske, i 1954 de tyske. Likevel står det fast fast at norske styresmakter så på den sovjetiske etterretningsvirksomheta som en trussel, og at dette også var et viktig motiv bak det at samlinga av de sovjetiske krigsgravene skjedde i de formene som er beskrevet tidligere.

Fra norsk side starta planlegginga av ”Operasjon asfalt” i 1948, etter utbruddet av den kalde krigen. Sovjetiske myndigheter hadde da gjort flere henvendelser med sikte på å få satt i stand de mange sovjetiske krigsgravene.²⁵⁶ Sovjetunionen var fra 1946 av innstilt på å bevare den spredte gravstrukturen, både av politiske grunner – som et minne om den felles kampen mot ”det tysk-nazistiske tyranniet” – og fordi det ville ”gi våre konsulære medarbeidere større muligheter til å reise rundt i landet”.²⁵⁷ Siden de sovjetiske krigsgravene var spredt på strategisk viktige steder, var for eksempel sjefen for Sjøforsvarskommando Nord-Norge ”av den oppfatning, at de

²⁵⁴ Jf. for eksempel Tor Jacobsen, *Smeltedigelen. Den dramatiske historien om jernverksbyen Mo i Rana*, Oslo 1988, s. 101; Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 63; Dag Ingemar Børresen, Vi vil oss et land! Norges Kommunistiske Parti i Helgeland og Salten distrikt – Med tyngdepunkt på Mo i Rana 1945–1960, rapport nr. 14, Mo i Rana Prosjektet, *Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet* 1999, s. 274; Thor Helge Eidsaune, Kirkegårdskrigen 1951, i *Materialisten* nr. 1/2 2001; Marianne Neerland Soleim, Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945 – antall, organisering og repatriering, dr. art.-avhandling, *Universitetet i Tromsø* 2004, særlig s. 448, 451–452.

²⁵⁵ Takk til Steinar Aas for disse opplysningene om krigsgravenes historie.

²⁵⁶ Soleim, *Sovjetiske krigsfanger*, s. 446. ”Operasjon asfalt” omfatta i alt ca. 200 gravplasser i Norge, 95 av dem i Nord-Norge, jf. samme sted, s. 449.

²⁵⁷ Holtmark (red.), *Norge og Sovjetunionen 1917–1955*, dok 283, s. 366.

russiske – i likhet med f. eks. de britiske – bør samles på ett sted – for på den måte å motvirke den årvisse inspeksjon av disse spredte gravsteder”.²⁵⁸

Sjølve flyttinga av de falne sovjetiske krigsfangene kom altså i gang i 1951, og i flytteprosessen innebar at mange minnesmerker og gravmonument ble revet, noe som på sikt bidro til å svekke nordmenns erindring om de sovjetiske krigsfangenes rolle under okkupasjonen.²⁵⁹ Mange betrakta dessuten dette som rein gravskjending, noe som utløste en mengde protester lokalt – ikke bare fra offisielt sovjetisk hold og fra norske kommunister, men også fra mange andre. Det lokale engasjementet tydeliggjorde at mange norske hadde et sterkt forhold til gravstedene, som et symbol på den felles kampen mot nazi-Tyskland.²⁶⁰ Slike protester kom for dagen både i Tromsø, Narvik og Harstad. Særlig stor var motstanden i Mo i Rana, der kommunistene organiserte demonstrasjoner. Presset fra over 300 demonstranter gjorde at forsvarsminister Jens Christian Hauge bestemte seg for å stanse flyttinga fra Mo i Rana, men ellers skulle operasjonen gjennomføres etter planen. DKN-sjef Arne D. Dahl karakteriserte demonstrasjonen på Mo for ”kommunistisk prøvemobilisering” og foreslo at det burde planlegges mottiltak mot kommunistene som måtte settes i verk ”ved eventuell mobilisering”.²⁶¹

3.3.2 Oppmerksomhet mot den militære kapasiteten

Den mest omfattende militære aktiviteten på norsk side skjedde sør for Lyngen-linja, og dermed ble også den sovjetiske etterretningsvirksomheta trukket sørover. I 1954 brakte POT inn til avhør en mann som ble utlevert fra Sovjet over Storskog. Senjamannen innrømte at han var verva som agent for å spionere på oppbygginga av flyplasser, marinestasjoner, strategiske veier og anna som kunne være av interesse. I 1954–55 fikk POT også inn urovekkende meldinger fra Finland. Der ble det rulla opp ei rekke saker der finske borgere ble dømt for spionasje til fordel for Sovjetunionen. Det var ekstra bekymringsfullt at flere av disse personene kunne fortelle at de også hadde vært på reiser i Nord-Norge. Flertallet av finlenderne var verva i forbindelse med utbygginga av tre kraftstasjoner på sovjetisk side, der det finske firmaet Imatra Voima var entreprenør. POT la til grunn at det hadde vært en lang rekke agenter i

²⁵⁸ RA, DKN, boks 141, mappe ”352–363”, legg ”Krigsgraver”, ”Uoffisielt besøk av ambassadeattasjeer”, brev til Sjefen for Sjøforsvaret, datert 2. september 1948, signert T. Briseid.

²⁵⁹ Soleim, *Sovjetiske krigsfanger*, s. 452.

²⁶⁰ Soleim, *Sovjetiske krigsfanger*, s. 448.

²⁶¹ RA, DKN, boks 184, mappe ”352–357”, ”Kommunistisk prøvemobilisering i Mo i Rana”, brev til sjefen for Hæren og ØKN, datert 26. november 1951, signert Arne D. Dahl.

virksomhet i Nord-Norge ut over det man hadde greid å skaffe seg oversikt over. Dette ble bekrefta da kraftutbygginga i Pasvikelsva kom i gang. Tidligere hadde Sovjetunionen invitert finske selskap til å bygge ut anlegg i Pasvik-vassdraget; nå sto norske selskap for tur. Flere norske firmaer deltok i utbygginga av skoltefossanlegget i Boris Gleb, og arbeidet starta i 1960 (se også kap 6.2.2).

Straks anleggsarbeidet kom i gang, kunne overvåkingspolitiet registrere at sovjetisk etterretningspersonell ble plassert i forskjellige stillinger i den sovjetiske funksjonærstaben ved anlegget.²⁶² Disse kom både fra grensetroppenes etterretningstjeneste, KGB og den militære etterretningstjenesten. I ettertid kunne ikke overvåkingspolitiet med sikkerhet slå fast hvor omfattende etterretningsvirksomheta hadde vært, men den ble karakterisert som ”meget omfattende”. Det er flere eksempler på at nordmenn ble forsøkt verva som agenter for Sovjetunionen. Om lag 15–20 arbeidere meldte til politiet at de var utsatt for vervingsframstøt. I forståelse med politiet opprettholdt ca. halvparten av kontakten med russerne.²⁶³

Fra norsk side la man vekt på å etablere en sikker passeringskontroll; man forsøkte å klarlegge det sovjetiske etterretningsapparatet; man foretok sikkerhetsundersøkelser av alle som fikk passeringkort til området; man utførte en grundig observasjonstjeneste, og man bygde ut et omfattende kontaktnett inne på anleggsområdet. Etter det POT erfarte, var den sovjetiske etterretninga særlig interessert i følgende opplysninger: a) anleggene til Forsvarets Etterretningstjeneste i Sør-Varanger, og i hvor stor grad NATO-personell var involvert i disse; b) andre forsvarsanlegg, særlig i Øst-Finnmark, men også andre steder i landsdelen; c) den politiske innstillinga til mange navngitte nordmenn, og norske reaksjoner på forskjellige politiske hendelser; d) politiets virksomhet og avdelingenes arbeidsområder.

Utover på 1950-tallet økte den temmelig omfattende skipsbaserte spionasjen retta mot Norge. Det dreide seg om alt fra handelsfartøy, vanntankere, fiskebåter – og selvfølgelig fra Nordflåten. Antallet fartøyer som opererte langs kysten økte fra år til år. I 1960 var det for eksempel registrert anløp av 12 sovjetiske handelsfartøy i landsdelen. I 1963 var dette steget til 36. I 1965 var det i Bodø politidistrikt registrert

²⁶² Dersom ikke anna er angitt, bygger avsnittet på et udatert og usignert notat: ”Etterretningsvirksomhet over grensen mellom Sovjet og Norge”, PST, Bodø, men det går fram at det er skrevet høsten 1966.

²⁶³ Bergh og Eriksen, Den hemmelige krigen, bind 2, s. 194; jf. også intervju med Ragnvald Haugseth 20. februar 2006.

hele 79 skipsanløp fra østeuropeiske stater.²⁶⁴ Samtidig sank gjennomfarten av sovjetiske fartøyer i norsk territorialfarvann fra 300 i 1959 til 64 i 1963. Kanskje reiste man i stedet direkte dit man ønska?²⁶⁵

Et tilbakevendende tema var at skipsanløpene helt tydelig hopa seg opp mens det pågikk militære øvelser. Byer som Harstad, Bodø, Tromsø, Hammerfest og i noen grad også Svolvær, ble vist stor interesse. Særlig var de sovjetiske vanntankerne hyppige gjester. En merknad i årsoversikta fra politimesteren i Senja i 1968 er interessant. Der het det at ”det er påfallende at Harstad i det forløpne år ikke har hatt delegasjonsbesøk fra øst. Dette indikerer vel at østlig etterretning blir dekket gjennom andre kanaler – for eksempel gjennom skipsfartens etterretning”.²⁶⁶ Distriktssentralen i Bodø utarbeida derfor en omfattende oversikt over sammenhengen mellom anløpsfrekvensen og militærøvelsene. Under øvelsene ”WINTER TRAIL” og ”COLD WINTER” i 1965 var man oppe i 25 anløp per uke, under ”BAR FROST 65” var det om lag 10 anløp hver uke, osv.²⁶⁷ Ellers i året var anløpsfrekvensen på mellom null og to ganger per uke, men med lange perioder uten anløp. Også for Andøya var dette problemet påtrengende. Sovjetisk etterretning hadde store problemer med å legitimere offisielle reiser ut til Andenes, og dermed ble etterretning fra skip og ubåter særlig aktuelt der. I rapporten fra politimesteren i Lofoten og Vesterålen 1968 het det derfor: ”Som meddelt i tidligere årsoversikter manøvrerer øststatfartøylene nært opp mot flyplassen på Andøy hvor de tar seg god tid. Den russiske vanntankeren GROSNEY har spesielt vært interessert i flyplassområdet [...]”.²⁶⁸

Som vi tidligere har vært inne på, fant det sted ei omfattende etterretningsvirksomhet i forbindelse med offentlige reiser i regi av den sovjetiske ambassaden. I perioden fra 1950–58 ble det fra ambassadens side foretatt 19 reiser i Nord-Norge, dels langs riksvei 50, dels med hurtigruta og dels med fly. Reisevirksomheta økte i omfang fra om lag 1960. I åra 1959–63 ble det således foretatt hele 21 reiser i landsdelen. I tillegg hadde POT registrert 25 russiske reiseselskaper og foredragsturneer fra 1959–63. I de fleste reiseselskapene

²⁶⁴ PST, Bodø, boks: ”Årsoversikter 1967–1970”, mappe ”Årsoversikter 1967” (Distriktssentralen i Nord-Norge).

²⁶⁵ Et eksempel på dette kom fram i saken mot Selmer Nilssen, der russerne avtalte å møte han i nærmere angitte havner – blant anna i Hammerfest i 1966, der de russiske kontaktene benytta skipet ”Sigulda”.

²⁶⁶ PST, Bodø, boks: ”Årsoversikter 1967–1970”, ”Årsoversikt 1968”.

²⁶⁷ PST, Bodø, ”Sovjetrussisk etterretningsvirksomhet mot Nord-Norge i de siste år”, udatert og usignert notat, men skrevet i 1966.

²⁶⁸ PST, Bodø, boks: ”Årsoversikter 1967–1970”, ”Årsoversikt 1968”.

identifiserte POT en eller flere etterretningsoffiserer. POT fant det også bevist at den sovjetiske E-tjenesten utnytta reisene rundt i Nord-Norge til å holde kontakt med verva agenter. Fra om lag 1963–64 fant det imidlertid sted ei vesentlig endring i dette bildet, idet reisene i regi av ambassaden ble redusert drastisk. Overvåkingspolitiet tolka dette som ei omlegging i den sovjetiske etterretningsstrategien i forhold til Nord-Norge, ei omlegging som skjøv fire metoder i forgrunnen: a) operasjoner fra sjøen, særlig fra fiskeflåten, b) delegasjonsreiser fra Sovjetunionen til Nord-Norge, c) satsing på agenter verva blant nordmenn og d) virksomheta til Sambandet Norge–Sovjetunionen.

Det var i forbindelse med all reisevirksomheta i Nord-Norge at Sambandet Norge–Sovjetunionen ble særlig interessant for POT. Slik *de* så det, var veksten i virksomheta til Sambandet sterkt tilskynda av Sovjetunionen, som ville ha flere bein å stå på med hensyn til etterretningsvirksomheta, og på samme tid få flere kanaler til å fremme sin politiske agenda. Det meste tyder likevel på at den sovjetiske satsinga på Sambandet i all hovedsak var uttrykk for et politisk påvirkningsforsøk overfor den norske opinionen. Sambandets historiker, Ingunn Rotihaug sier det slik:

Sambandet sitt kulturarbeid var likevel eitt av svært få verkemiddel russarane meinte dei hadde i kampen mot auka britisk og amerikansk innverknad i Norge. Organisasjonen var sett på som eit potensielt middel til å komme i kontakt med grupper av nordmenn innan kunst, vitskap og politikk. Å etablere slike kontaktnett var ein svært viktig del av arbeidet til dei sovjetiske diplomatane, og eit verkemiddel for å nå ut til den norske opinionen med synspunkta sine. Men Sambandet var i høg grad eit verkemiddel av avgrensa verdi.²⁶⁹

På midten av 1950-tallet var Sambandets virksomhet nærmest hensovna i Nord-Norge. I 1958 var det registrert ni lokalavdelinger, men ingen av dem kunne rapportere om noen virksomhet av betydning. Ved årsskiftet 1957–58 var ”en kjent norsk kommunist” på reise til Sovjetunionen. POT antok at han der drøfta utveksling av turistreiser og reiseselskaper. I hvert fall kom de første slike i stand i 1959. I 1959 etablerte også Sambandets avdeling i Kirkenes et eget styre, ”Sambandets distriktsstyre for Finnmark”, som spesielt skulle koordinere reisevirksomheta og utveksle reisegrupper. Ingunn Rotihaug har ikke funnet dekning for at opprettinga av distriktsstyret var initiert fra russisk side.²⁷⁰ Hun har derimot kunnet konstatere at russerne i etterkant stilte seg svært positiv til det nye styret, og regna det som et godt

²⁶⁹ Rotihaug, Sambandet Norge-Sovjetunionen, s. 206.

²⁷⁰ Rotihaug, Sambandet Norge-Sovjetunionen, s. 118.

redskap for å koordinere delegasjonsreisene mellom landene. Styret sto bak reiseoppleggene i 1959 og 1960. Etter opplysninger POT satt inne med, ble det fra sovjetisk side i 1960 tatt initiativ til at distriktsstyret skulle utvide området sitt slik at det omfatta Nord-Norge ned til Narvik. Vi bør vurdere POTs opplysninger med en del skepsis. Det er slett ikke sikkert de hadde rett i sine analyser. Men *om* sovjetrusserne sto bak, så fikk de ønsket sitt innfridd.

I 1962 raste det så en debatt i Sambandets avdelinger i Nord-Norge om det burde opprettes et *permanent kontor* til å ta seg av virksomheta, og om dette i så fall skulle legges til Tromsø. Ifølge POT var det bare et par stykker visste at det fra russisk side var kommet hemmelig tilsagn om at et nystarta kontor ville motta støtte på 35 000 kroner årlig. Også her virker det som russerne fikk viljen sin. Det nystarta kontoret ble oppretta seint på høsten 1962, kommunisten Ole Sundfør ble sekretær, og året etter ble det fatta vedtak om at distriktsstyrets område skulle favne om hele Nord-Norge. Ifølge POT ble støtta fra Moskva riktignok ikke på 35 000, men 25 000 årlig.²⁷¹ POT-tjenestemannen Helge Claussen skreiv i 1963 at ”ved å plasere kontoret i Tromsø, var det russernes ønske å få et senter i Nord-Norge hvortil de under legale påskudd kunne utvide sin reisevirksomhet både fra ambassaden i Oslo og over grensen i Sør-Varanger”.²⁷²

Sjøl om virksomheta først og fremst gikk ut på vanlig kontakt over grensen, blant anna på det kulturelle området, er det på det reine at Sambandet også ble benytta til å sirkulere sovjetisk etterretningsspersonell. Dette var sjølsagt helt ukjent for de som deltok i kulturarbeidet. Men sett fra den sovjetiske *etterretningstjenesten*, måtte Sambandet framstå som et heldig foretak. I den nærmeste tida blomstra Sambandets virksomhet, og ble samtidig noe av et mareritt for overvåkingstjenesten. Nordlendingene viste seg som godtruende, mente POT, og beit på det russiske agnet som ble bydd dem i tøværet mellom øst og vest. Mange nordlendinger snakka om gammelt samkvem og om tradisjoner fra pomortida. Dersom det ikke ble rydda opp, skreiv Helge Claussen, kunne ”landsdelens nasjonale holdning stå i fare”.²⁷³ Derfor ble det satt inn harde midler for å knuse Sambandet, der POT gikk ut over sine fullmakter og blanda seg direkte inn i den politiske kampen (se kap. 7).

²⁷¹ PST, Bodø, Diverse saker, ”Forb. mak. 1964”, Notat: ”Sambandet Norge–Sovjetunionen – regnskapsoversikt for Nord-Norgeskontoret”.

²⁷² PST, Bodø, Diverse saker, ”Forb. mak. 1963”, ”Notat: Norsk Sovjetrussisk Samband, distriktsstyret for Nord-Norge, Nord-Norges-kontoret”, 29. mars 1963.

²⁷³ Sitert etter Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 2, s. 172.

En av POTs viktige oppgaver var altså å følge med på hva ambassadepersonellet foretok seg på rundturene sine. Som venta, via de den militære infrastrukturen ei spesiell oppmerksomhet. Etter POTs syn hadde mange av disse reisene utelukkende etterretning som formål, og når man summerte alt det som var kartlagt, var resultatet nedslående. Så og si samtlige veier i landsdelen var befart av sovjetrusserne, og hele kyststrekninga var kartlagt. I tillegg var samtlige radar- og linkanlegg i landsdelen observert – og de fleste av dem fotografert. Sovjetrusserne hadde også inngående kjennskap til forskjellige havneanlegg, særlig havnene i Bodø, Harstad og Hammerfest. Ved at det også var benytta fly på mange av disse turene, var følgelig også flere av flyplassene observert. Det gjaldt Bodø, Bardufoss, Kirkenes og Narvik. Andøya var som nevnt forsøkt kartlagt på en anna måte.

Flyplassene var helt tydelig av spesiell interesse for sovjetisk etterretning. Men i hvor stor grad var også disse kartlagt? Bakfjord-saken ga et svar på det, og siden den er så grundig etterforska av POT, er den et godt eksempel på en virkelig agenthistorie.

3.3.3 Bakfjord-saken

Bakfjord-saken hadde røtter tilbake til andre verdenskrig.²⁷⁴ Høsten 1942 kom det en sovjetisk ubåt til Bakfjord. Folk kom i land, og etter samtaler ble det inngått en avtale med Nilsen-familien der de sa seg villig til å hjelpe etterretningspersonellet som seinere ville bli satt i land. Oppunder jul 1942 returnerte ubåten, og med seg hadde den to russere og én nordmann, Pavel Bogdanov, Nikolaj Sisov og Arnulf Mathisen fra Kiberg.²⁷⁵ Fram til november 1944 var det hele tida etterretningsfolk i Bakfjord. Det ble foretatt skifte av mannskap om lag hver 6 måned.

Det var særlig Selmer Nilsens far Anton, broren Edmund, og svogeren Haldor Lindvall som bisto russerne; først og fremst ved å holde dem i skjul, men også ved å gi dem opplysninger om den tyske skipstrafikken. Bakfjord-folket gjorde på denne måten en svært viktig krigsinnsats som partisaner. Men som jeg tidligere har vært inne på: Tyskernes radiopeilinger utgjorde en konstant trussel mot partisanene, og i 1944

²⁷⁴ For ei oversikt over Selmer Nilsens biografi vises det til Kjell Fjørtoft, *Spionfamilien*, Oslo 1986. Sjøøl bygger jeg denne framstillinga på diverse notater fra det omfattende materialet som finnes i arkivet til PST i Bodø, dvs. fem bokser og ei rekke permer, samt noe anna materiale. Særlig nyttig som oversikt er statsadvokat Thor Ougs innledningsforedrag i rettsaken som ble ført for lagmannsretten, samt utskrifta av rettsboka for Hålogaland Lagmannsrett 11. desember 1967, begge i boks "Bakfjordsaken II".

²⁷⁵ Fjørtoft skriver i boka si at Bakfjord-folket først kom i kontakt med etterretningsgruppa 12. mars 1944, men ifølge etterforskningsmaterialet ble kontakten oppretta i oktober 1942.

ble Anton, Edmund og Haldor tvunget til å flykte til Murmansk. Der oppholdt de seg til april 1945. I denne perioden skreiv de under den såkalte ”agenterklæringa”.

Helst ville vel Bakfjord-folket ha glemt hele erklæringa og levd som alle andre, men slik skulle det ikke gå. Høsten 1948 dukka det på nytt opp en russer i bygda. Det var ”Kolka”, en av etterretningsagentene fra krigens dager. ”Kolka” minna dem om de erklæringene som var undertegna. Han fortalte at Sovjetunionen hadde bruk for deres tjenester nå som det var en militærallianse under oppseiling i vest. Dersom de viste seg vrangvillige, kunne han jo la informasjon tilflyte norske myndigheter...

Kravet hans var at en fra familien skulle bli med til Sovjet og bli opplært av GRU som etterretningsagent, helst som radiotelegrafist. Etter et hektisk familieråd ble det bestemt at den 17 år gamle Selmer Nilsen måtte reise. I 1948 dro han altså for første gang til Sovjetunionen. Han returnerte til Norge våren 1949. Han hadde ikke skrevet under noen erklæring i Murmansk, men han hadde lovd å følge de instruksjonene Haldor Lindvall ga han. Dessuten kvitterte han for to radiosendere som han tok med seg.

I perioden 1949–52 var Selmer Nilsen del av en etterretningsgruppe som ellers besto av Edmund Nilsen og lederen Haldor Lindvall. De dreiv ikke noen utstrakt virksomhet; meninga var nok heller at de skulle være en slags beredskapsgruppe i tilfelle det skulle komme en ny krig. Likevel tok gruppa seg to ganger over til Vaidaguba på Fiskerhalvøya, der særlig Lindvall formidla opplysninger. Totalt mottok de noe over 10 000 kroner fra russerne disse åra.

Selmer Nilsens agentvirksomhet tok for alvor til i 1953. Etter at han ble dimittert fra en særdeles kortvarig militærtjeneste den 16. september, der han visstnok simulerte ”astmabronkitt” og ble fritatt, tok han seg over til Sovjetunionen ved Boris Gleb for å få klarhet om situasjonen sin. Blant annet snakka han med en tolk som sannsynligvis var identisk med Gregorij Pavlov.²⁷⁶ Under oppholdet i Murmansk fikk han friska opp kunnskapene sine innen radiotelegrafi, koding, chiffriering, morse osv. Han påtok seg også et svært omfattende etterretningsoppdrag. I tidsrommet 1953–65 fotograferte han og gjorde nitide studier av Ramsund orlogsstasjon, Skattøra flystasjon, Bardufoss flystasjon, Bodø flystasjon, Andøya flystasjon, Banak flystasjon, forsvarets lyttestasjon på Fauske, Olavsvern, Luftforsvarets radarstasjon i Kautokeino

²⁷⁶ Dette etter statsadvokat Thor Ougs innledningsforedrag.

– og flere andre anlegg. Dessuten skaffa han sovjetiske etterretningsorganer informasjon om en mengde andre forhold. Han var altså en effektiv og nyttig spion, sjøl om de norske hemmelige tjenestene ikke regna han som en av GRUs store agenter.²⁷⁷ Han fikk da også utbetalt minst 75 000 kroner av oppdragsgiveren sin, som hadde hovedansvaret for den sovjetiske militære etterretninga. Men hva var det slags opplysninger han konkret kunne gi?

For det første serverte han fotografier og tegninger av de nevnte anleggene til sine oppdragsgivere, og han merka en mengde installasjoner av på kartet til dem. Dessuten ble han grundig pumpa for opplysninger hver gang han var i Sovjetunionen, dvs. i 1953, 1954, 1956, 1960 og 1962. Jeg skal ta noen eksempler fra de viktigste områdene han undersøkte.

I perioden 1954–60 var han tre ganger og gjorde undersøkelser omkring Ramsund orlogsstasjon. I 1954 var han passasjer på lokalbåten som gikk forbi stasjonen, og på turen benytta han sjansen til å panoramafotografere den. GRU var imidlertid ikke helt fornøyd med bildematerialet, og to år etter var han på nytt i området – denne gangen i en lånt motorkutter. Også i 1956, og fire år seinere, i 1960, var det først og fremst fotografering det dreide seg om. Den militære etterretninga i Sovjetunionen fikk på denne måten god oversikt over området.

Selmer Nilsens aktivitet i Bodø-området foregikk i åra 1956–63. Her la han ned en betydelig innsats. Sommeren 1956 var han på sitt første besøk i byen. Informasjon om utbygginga av flystasjonen var det store målet. Det var på denne tida en voldsom anleggsaktivitet i byen, så ingen lot til å bry seg med at han snek seg inn på flystasjonen. Han tok mange bilder av området, blant anna av landingsstripa, taksebanene og noen hangarer og andre bygninger. Da han returnerte til Bodø i 1958 var det havna han var mest interessert i. Sovjetunionen var på denne tida engstelig for USAs ubåtprogrammer, og frykta at de kom til å benytte seg av norske havner i forbindelse med ubåttrafikken. Dette var en av årsakene til at de var så opptatt av det som foregikk på Burøya, der forsvaret var i gang med anleggsarbeid. GRU mistenkte at det kunne være ei havn for Polarisubåter som var under oppføring. På bakgrunn av den informasjonen Nilsen skaffa til veie, kunne russerne konstatere at det likevel ikke dreide seg om ei ubåthavn, men et tankanlegg.

²⁷⁷ Jf. Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 2, s. 165, note 50.

I 1960 var han igjen i Bodø, og denne gangen var det flystasjonen som sto i fokus. Som i 1956 panoramafotograferte han flystasjonen fra flere hold, blant annet ved at han klatra opp på Rensåsen og opp på høyden ovafor Rønvik sykehus. Tidspunktet for Selmer Nilsens opphold i Bodø i 1960 har vært debattert. Var han i Bodø i et spesielt ærend? Statsadvokat Thor Oug antyda dette i sitt innledningsforedrag under rettsaken:

Muligens hadde dette [...] sammenheng med det amerikanske U-2-flyet. Tiltalte trakk denne slutning etter samtaler med en telegrafist fra forsvaret som han hadde følge med på hurtigruten, men gikk ut fra at hans oppdrag ikke lenger var aktuelt, da det kom melding om at flyet var skutt ned over Sovjetunionen.²⁷⁸

Det er dessuten på det rene at russerne i andre sammenhenger var svært interessert i den virksomheten amerikanerne drev med på flystasjonen. Tre år seinere greide nemlig Nilsen å skaffe seg opplysninger om amerikanske militærfly på Bodø flystasjon, og at disse flyene ellers var stasjonert på Grønland.

I løpet av oppholdet i Bodø sommeren 1960 og høsten 1963 klarte Nilsen dessuten å skaffe seg opplysninger om etterretningstjenestens lyttestasjon på Fauske – som forøvrig ble behørig fotografert. Han greide også å skaffe seg detaljerte opplysninger om ØKNs anlegg på Reitan, alle linkstasjoner i Nord-Norge og om hvordan disse var knyttet til Reitan, osv. Han overvar og fotograferte også leveringa av de første F-104-G ”Starfightere” til Luftforsvaret i Bodø sommeren 1963.²⁷⁹ I det hele tatt fløt det mye informasjon til GRU gjennom Nilsens mange reiser til Bodø og i landsdelen forøvrig. Noe av materialet overleverte han sjøl på sine reiser til Sovjetunionen, noe ble sendt via radio. Nilsen sendte også opplysninger til en såkalt ”levende postkasse” i Øst-Tyskland, mens annen materiale ble lagt i såkalt ”døde postkasser”, det vil si på forhånd avtalte gjemmesteder. Nilsen hadde to slike i Bodø. Et av dem lå i et gatekryss sentralt i byen. Denne ”postkassa” ble i den andre enden antakelig betjent av russisk etterretningspersonale som var ombord på de mange østeuropeiske skipene som anløp havna.

Overvåkingspolitiet hadde lenge hatt mistanker til Selmer Nilsen, men den konkrete avsløringa kom nærmest ved ei tilfeldighet. Mens sønnen til Haldor Lindvall var inne til førstegangstjeneste på Maukstadmoen i Indre Troms, fortalte han til kompanisjef Erling Hoem at han visste om en radiosender i Bakfjord. Dermed ble

²⁷⁸ Etter statsadvokat Thor Ougs innledningsforedrag.

²⁷⁹ I dommen står det at leveringa fant sted i 1964, men det riktige her er 1963.

hele apparatet satt i gang. Nilsen ble pågrepet, og tilståelsen kom raskt. Selmer Nilsen ble av Hålogaland lagmannsrett den 19. desember 1967 dømt til 7 ½ års fengsel og en bot på 75 000 kroner. Haldor Lindvall og Edmund Nilsen ble dømt til henholdsvis 1 ½ års og 9 måneders betingta fengselsstraff.

3.4 Oppsummering

Dette kapitlet bygger først og fremst på kilder fra overvåkingstjenesten, DKN og på den tilgjengelige litteraturen. Kapitlet presenterer dermed først og fremst trusselbildene og tiltakene slik disse tjenestene *sjøl* har nedtegna dem.

Kildene bekrefter hovedtrekkene i det bildet som er tegna i Lund-rapporten og i Trond Bergh og Knut Einar Eriksens omfattende arbeid, men de har også gitt meg anledning til å grave djupere i visse saker. Blant anna har jeg vist at DKN var mer involvert i overvåkingsarbeidet enn det man tidligere har visst. Fram til begynnelsen av 1950-tallet var DKN sterkt involvert i overvåkingsarbeidet, og i en periode på slutten av 1940-tallet hadde DKN en godt utbygd overvåkingstjeneste. Videre har jeg også kunnet gi ei oversikt over sovjetisk etterretningsvirksomhet i Nord-Norge i perioden, slik det avtegner seg i kildematerialet. Det er ikke grunn til å tru at overvåkingstjenesten satt på noen fasit på dette området. Opplysninger i disse kildene, og som er gjengitt her, kan i framtida vise seg å fortelle like mye om trusselforestillingene innafor POT og DKN enn om sovjetisk etterretningsarbeid slik det ”egentlig” var. Dette er det imidlertid ikke mulig å få avklart før man får tilgang til det relevante kildematerialet på russisk side, det vil si hos KGB og GRU, som var de østlige tjenestene som i særlig grad hadde Norge som ansvarsområde.²⁸⁰

²⁸⁰ Det bør også nevnes at en gjennomgang av kildene etter FO/E ville ha fylt ut dette bildet.

4. Under allianseparaplyen: trusler og forsvar

I dette kapitlet skal jeg drøfte en svært betydningsfull omformingsfaktor i nordnorsk historie, nemlig den utbygginga av forsvaret som skjøt fart med utbruddet av den kalde krigen. Emnet er som kjent svært omfattende, og jeg derfor valgt å begrense meg til noen utvalgte sider ved prosessen. Jeg legger hovedvekta på å få fram forbindelsen mellom trusselbilder og forsvarets utforming eller ”arkitektur”, slik det for eksempel kommer fram i lokaliseringa av de militære avdelingene, veibyggingssaker, flyplassetableringer, og lignede.

Jeg har valgt å behandle det seine 1940- og tidlige 1950-tallet grundigst. Det var i den perioden at spenninga var størst, og det var da Nord-Norge ble en prioritert region i militær sammenheng. De trusselbildene, strategiske scenarioene og forsvarskonseptene som ble utvikla da, ga i neste omgang støtet til svært omfattende endringer i landsdelen – mer omfattende enn i andre regioner i landet. Gjennom 1950-tallet kunne nordlendingene med egne øyer se hvordan forsvarsverket gradvis ble bygd ut, reint fysisk. På den måten ble den kalde krigen visualisert i en eksepsjonell grad i Nord-Norge. I forlengelsen av dette vil jeg også ta for meg spørsmålet om forsvarets rolle som moderniseringsagent.

Denne utbygginga hadde ikke kommet i stand uten alliert støtte, særlig fra USA. Derfor er det også nødvendig å sette Nord-Norge nærmere på plass reint geostrategisk, særlig i forhold til USA og NATO, men sjølsagt også i forhold til norske myndigheter. Mer allmenne nasjonale og internasjonale utviklingstrekk har derfor fått en relativt stor plass i kapitlet.²⁸¹ Det finnes en rik litteratur som kan føre oss i retning av et svar på dette spørsmålet, og som jeg henviser til når det gjelder de forsvars- og sikkerhetspolitiske forholdene som faller utafor ramma for dette kapitlet.²⁸²

²⁸¹ Her vil jeg legge til at USAs interesse for Nord-Norge i en *politisk-ideologisk* sammenheng blir analysert i kapittel 5.

²⁸² Særlig Berdal, *The United States, Norway and the Cold War*; Bjerga, *Enhet som våpen*; Knut Einar Eriksen, Norge i det vestlige samarbeidet, i Trond Bergh og Helge Ø. Pharo (red.), *Vekst og velstand. Norsk politisk historie 1945–1965*, Oslo 1989; Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*; Johansen, *Fra militært tomrom*; Lundestad, *America, Scandinavia*; Olav Njølstad, Under en radioaktiv himmel. Norge og atomprøvesprengningene, 1955–63, i *Forsvarsstudier* nr. 3 1996; Olav Njølstad og Olav Wicken, *Kunnskap som våpen. Forsvarets forskningsinstitutt 1946–1975*, Oslo 1997; Riste og Moland, ”Strengt hemmelig”; Skogrand, *Alliert i krig og fred*; Skogrand og Tamnes, *Fryktens likevekt*; Tamnes, *The United States and the Cold War*.

4.1 Den kalde krigen som drivkraft: Forholdet USA–Norge

I 1947 kom det et omslag i amerikansk politikk overfor Skandinavia og Norge, noe som reflekterer det spente forholdet mellom stormaktene allment. Inntil da hadde ikke Washington hatt noen større problemer med den norske ”brubyggingspolitikken”, men nå ble amerikanernes kommentarer overfor norsk politikk mer kritisk stemt. Samtidig hadde USA nesten tatt steget opp på sida av Storbritannia som Norges viktigste vestlige garantimakt. Men også London klagde over manglende norsk støtte. I forkant av Norges tilslutning til Marshallplanen, mente den britiske utenriksministeren at Sverige og Danmark antakelig ville bli med, men at Norge kunne komme til å si nei.²⁸³ I denne saken, som i mange andre, måtte Oslo nå foreta vurderinger og valg i en situasjon der motsetningene mellom vest og øst var tydelige.

Fra 1947 var altså USAs relasjoner til Norge styrt etter en øst–vest-tankegang. Dette ble illustrert da Svalbard-saken dukka opp igjen på nytt dette året. Nå var det viktig å hindre at sovjetrusserne fikk etablere seg på med baser på øygruppen, siden basene eventuelt kunne fungere som et offensivt springbrett mot USA.²⁸⁴ Et anna synlig uttrykk for den økte interessen fra de vestlige stormaktene, var den økte etterretningsvirksomheta på norsk jord fra amerikanske og britiske hemmelige tjenester. Dette ble i sin tur et viktig argument for de norske myndighetenes satsing på å bygge ut en solid norsk hemmelig tjeneste: å sikre nasjonal kontroll og hindre andre lands hemmelige tjenester i å etablere og drive denne typen virksomhet i Norge.²⁸⁵

For USA var det i 1947 likevel ikke den mulige militære konfrontasjonen med Sovjetunionen som var viktigst, men den politiske kampen. Da gjaldt det for de skandinaviske landene, som for de andre landene i Vest-Europa, ”to ’stand up and let themselves be counted’ in the struggle with Soviet Communism”.²⁸⁶ Som et svar på det sikkerhetsproblemet som var i emning, økte kravet fra Washington om politisk tilslutning. Blant anna var amerikanerne misfornøyd med Norges opptreden i FN, der landet en sjelden gang – i likhet med de andre skandinaviske landene – stemte

²⁸³ K. E. Eriksen, Norge i det vestlige samarbeid, s. 186; jf. også Helge Ø. Pharo, Marshallplanen sett fra amerikansk side. Norge i komparativt perspektiv, i *Historisk tidsskrift* nr. 2 1989, s. 191–192.

²⁸⁴ Se K. E. Eriksen, Storbritannia og baseproblematikken, s. 73; Tamnes, Nordområdene i amerikansk strategi, s. 12. For studier av Svalbard-saken sett fra sovjetisk side, se Holtmark, A Soviet Grab for the High North?; Holtmark, Høyt spill.

²⁸⁵ Jf. Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 127–128, bind 2, 517–518, 545–546.

²⁸⁶ G. Lundestad, *America, Scandinavia*, s. 86.

annerledes enn USA, og flere ganger avholdt seg fra å stemme. Den amerikanske utenriksledelsen krevde at man valgte side i kampen mellom ”det gode og det onde”. Washington mislikte at store grupper i Norge forbandt USAs utenrikspolitikk med imperialismen.²⁸⁷ Videre ble både Trumandoktrinen, som forplikta USA til å hjelpe alle frie land som var trua av kommunistisk ekspansjon og totalitær ideologi, og Marshallplanen, som gjennom en åpnere verdenshandel skulle bidra til å stabilisere Vest-Europa og gjøre befolkninga motstandsdyktig mot sovjetiske framstøt, møtt med reserverte holdninger på norsk side.²⁸⁸

Mot slutten av 1947 var det derfor en viss disharmoni å spore i forholdet mellom statene, noe som først og fremst var knytta til ulike vurderinger i utenriks- og sikkerhetspolitikken. Washington krevde et brudd med Sovjetunionen; Norge ville unngå dét. USA så med uvilje på slike mellomstandpunkt: Valget sto mellom kommunisme eller frihet (dvs. anti-kommunisme). Washington mente i stigende grad at Norges brubyggingspolitikk bar i seg en form for innebygd umoral: Norge var vestlig innstilt, men ikke villig til å bære kostnadene ved å forsvare denne innstillinga. I stedet for at nordmennene tok et klart standpunkt, overlot de til USA å kjempe Norges kamp. John D. Hickerson, leder for den europeiske avdelinga i State Department, noterte den 27. oktober 1947 at ”we have been fighting Norway’s fight with no help whatever from Norway”.²⁸⁹

USA stilte altså sterke krav om tilslutning, både fra Norge og andre land. Norge kunne ikke innfri disse i 1947, og kom heller ikke seinere til å gjøre det fullt ut – sjøl om man kom amerikanerne langt i møte. Man kan si at Oslos innstilling til Washingtons absolutte krav fra 1947 av, var prega av en viss pragmatisme. Også London var i perioden 1945–48 misfornøyd med Norges og Danmarks tilpassingspolitikk overfor Sovjetunionen.²⁹⁰ Denne maktpolitiske og ideologiske pragmatismen – særlig Norges mer imøtekommende holdning overfor Sovjetunionen – var en av grunnene til at amerikanerne gradvis kom til å interessere seg mer for Nord-Norge i en politisk sammenheng, noe jeg skal jeg komme nærmere tilbake til.

²⁸⁷ ”Whatever noble motives we may profess, we are in fact actuated by a spirit of imperialism”, sitert etter Geir Lundestad, USAs politikk overfor Norge, 1945–1948. Truman-administrasjonens holdning til brobygging og sosialdemokrati, i *Stensilserie B*, Tromsø 1976, s. 21.

²⁸⁸ Om Hellas-saken og den internasjonale tilspissinga, se Jakob Sverdrup, *Inn i storpolitikken*, i Olav Riste (red.), *Norsk utenrikspolitikk historie*, bind 4, Oslo 1996, s. 214–223.

²⁸⁹ Sitert etter Lundestad, USAs politikk overfor Norge, s. 21.

²⁹⁰ Eriksen og Skodvin, *Storbritannia, NATO og et skandinavisk forbund*, s. 444.

4.2 Den kalde krigen som trusselbilde i Norge

I løpet av 1948 og vinteren 1949 orienterte Norge seg mot den vestlige leiren, der USA utgjorde sentrum. Den mer aktivt vestorienterte norske politikken fra 1948 av, ble hilst velkommen i USA. Nå så Washington med større velvilje på Norge, også jamført med de andre skandinaviske landene. Norge aksepterte betingelsene for Marshallplanen, ble tilslutta Organisasjonen for europeisk økonomisk samarbeid (OEEC), Coordinating Committee (CoCom), og fra 4. april 1949 Atlanterhavspakten. Landet var ikke lenger alliansefritt.

Det er ingen tvil om at det var de reinte sikkerhetspolitiske vurderingene som trakk Norge inn i Atlanterhavspakten.²⁹¹ Arbeiderpartiregjerings primære ønske mot slutten av 1947 og vinteren 1948 var ”et tredje alternativ”, det vil si et nært samarbeid mellom sosialdemokratiske partier i Vest-Europa, med et tyngdepunkt i Storbritannia. I grove trekk korresponderte dette også med utenriksminister Bevins strategi. Bevin hadde helt fra 1945 vært fascinert av tanken om en ”Western Union”, et tredje alternativ, bygd på aksene Paris–London. Da han lansert den såkalte Bevin-planen i Underhuset den 22. januar 1948, var det primært *dette* han hadde i tankene; det var altså ikke en invitasjon til amerikansk hegemoni.²⁹² I første omgang skulle alliansen omfatte fem land: Storbritannia, Frankrike og Be-Ne-Lux-statene. Andre stater skulle eventuelt trekkes inn seinere. Det var sannsynligvis meningen at de skandinaviske statene skulle tolke dette som en invitt. Knut Einar Eriksen og Magne Skodvin har vist hvordan resolusjonen som ble vedtatt av representantskapet i Oslo Arbeiderparti den 3. februar 1948, langt på vei var et britisk bestillingsverk som var formidla til Haakon Lie fra den britiske ambassadøren.²⁹³ Etter Bevins tale, men *før* den kommunistiske maktøvertakelsen i Tsjekkoslovakia, gikk de fleste borgerlige politikere og et toppsjikt i Arbeiderpartiet inn for ei alliansetilknytning, eller i hvert fall ei nyordning av norsk utenriks- og sikkerhetspolitikk. Dette toppsjiktet besto av politikere som

²⁹¹ Mer om dette, se Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 31 ff.

²⁹² Sean Greenwood, *Britain and the Cold War*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire og London 2000, s. 53.

²⁹³ Eriksen og Skodvin, *Storbritannia, NATO og et skandinavisk forbund*, s. 471–472. Haakon Lie har for øvrig protestert mot dette: ”Vedtaket i Oslo Arbeiderparti var så visst ikke et britisk ”bestillingsverk”. Det var et framstøt fra Arbeiderpartiets formann for å få til en omprøving av vår utenrikspolitikk.”, Haakon Lie, *Skjebneår 1945–1950*, Oslo 1985, s. 241.

Einar Gerhardsen, Martin Tranmæl, Konrad Nordahl og Haakon Lie. Halvard Lange var mer nølende.²⁹⁴

Etter at Bevins alternativ gradvis smuldra opp i andre halvdel av 1948, framsto et skandinavisk forsvarsforbund med garantier fra Storbritannia og USA om våpenleveranser og hjelp i tilfelle krig, som det beste alternativet sett fra norsk side.²⁹⁵ Ei skandinavisk løsning hadde også stor støtte i opinionen. Men fra svensk side var det ikke aktuelt å inngå avtaler med vestmaktene som endra på nøytralitetspolitikken. Her hadde Oslo et anna syn, og dermed falt det skandinaviske alternativet.²⁹⁶

Norske myndigheter frykta Sovjetunionen og den internasjonale kommunismen så sterkt at man var villig til å inngå en forsvarsallianse i fredstid. Hvordan arta frykta seg? Hvordan så trusselbildet ut?²⁹⁷

4.2.1 Vinterkrisa

I sine erindringer spør Einar Gerhardsen seg: ”Var vi redde i Norge? Ja, vi var det. Vi var redde for at Stalins ønske om et ”sikkerhetsbelte” rundt Sovjetunionen også omfattet Norge.”²⁹⁸

Som vi har sett, var en sovjetisk invasjon av Nord-Norge regna som usannsynlig på 1920- og 30-tallet. Det man var redd for var en slags ideologisk invasjon: at de kommunistiske ideene skulle få fotfeste i Norge. I brubyggingsperioden var trusselen fortsatt først og fremst ideologisk, knytta til kampen mellom sosialismen og kapitalismen. Innafor arbeiderbevegelsen var likevel denne trusselen tona ned fram til utbruddet av den kalde krigen, mens den både i forsvaret og politiet i høy grad ble holdt ved like. Med den kalde krigen ble trusselbildet – som i den førrevolusjonære tida – igjen knytta til harde geopolitiske realiteter. Regjeringa, politiet og forsvaret var svært bekymra for at Sovjetunionen kunne gripe til makt eller presse Norge på anna vis.

I 1947 sendte Norge en okkupasjonsstyrke til Tyskland. Den hadde som sitt fremste formål å bidra til stabiliseringa av Tyskland i kjølvannet av andre verdenskrig.

²⁹⁴ Knut Einar Eriksen, *DNA og NATO. En redegjørelse for debatten og vedtakene i Det norske Arbeiderparti 1948–49*, Oslo 1972, s. 34–43.

²⁹⁵ Se Eriksen og Skodvin, *Storbritannia, NATO og et skandinavisk forbund*, s. 479–481.

²⁹⁶ Litteraturen som omkranser dette temaet er stor. For ei innføring, se Eriksen og Pharo, *Norsk sikkerhetspolitikk som etterkrigshistorisk forskningsfelt*, s. 26–32.

²⁹⁷ Det var ikke bare Nord-Norges utsatte posisjon som var forklaringa på Norges sikkerhetspolitiske omvurdering, sjøl om *jeg* særlig vil rette fokuset på hvordan militære myndigheter vurderte muligheten for å forsvare den nordligste landsdelen.

²⁹⁸ Einar Gerhardsen, *Samarbeid og strid. Erindringer 1945–55*, Oslo 1971, s. 196.

Men målsettinga endra seg med oppkomsten av den kalde krigen. Siden den sentrale delen av kontinentet, særlig Tyskland, var det høyest prioriterte området for supermaktene, så bandt både øst og vest opp mye av styrkene sine der. Dermed framsto det som mest sannsynlig at et eventuelt militært angrep på Norge ville komme sørfra som ledd i et breiere angrep på Vest-Europa. Dette bidro til at de norske styrkene i Tyskland – Tysklandsbrigaden – fikk en anna funksjon.²⁹⁹ I perioden 1948–50 var det uklart hvordan Tysklandsbrigaden skulle forholde seg dersom det virkelig *ble* krig mellom øst og vest, med utspring i Tyskland. Men fra 1950 var det ingen tvil om at Tysklandsbrigaden i realiteten var en dekningsstyrke for Norges strategiske sørflanke. Styrken var på omlag 4000 mann, og var forlagt til den britiske okkupasjonssonen, under britisk kommando, i perioden 1947–53. Men sjøl om mesteparten av Norges stående styrker var plassert i Tyskland, la likevel norske myndigheter fra starten av stor vekt på trusselvurderinger knytta til Nord-Norges stilling. Disse vurderingene understreka den sikkerhetspolitiske usikkerheta som rådde.³⁰⁰

Allerede våren 1947 ga de økte spenningene mellom øst og vest seg konkrete utslag i norsk politikk. I april gikk det ei oppfordring fra Arbeiderbladet til Arbeiderpartiet om å bryte fullstendig med NKP. Arbeiderbladet tegna et bilde av Sovjetunionen som ei aggressiv og ekspansjonistisk makt, og dessuten de norske kommunistene som ”mulige landssvikere og femtekolonnister”.³⁰¹ Bak utspillet sto blant andre Martin Tranmæl og Haakon Lie. Men tida var ikke moden for et slike toner, og Tranmæl og Lie høsta lite støtte for utspillet sitt. Men i løpet av noen måneder endra situasjonen seg dramatisk.

²⁹⁹ Grundig behandla i Rolf Tamnes, *Kamp mot russerne på tysk jord? Tysklandsbrigaden og den kalde krigen 1947–1953*, i *Forsvarsstudier* V, 1986; se også Skogrand, *Alliert i krig og fred*, s. 162–164.

³⁰⁰ Politiske utspill som fra sovjetisk side kanskje var ment som sonderinger og til å utløse politiske forsikringer fra norsk side, ble på norsk side satt inn i en mer truende kontekst, slik at Sovjets henvendelser kan ha virka kontraproduktivt på lengre sikt (ved at Norge gikk inn i et USA-dominert NATO). Forholdet Sovjetunionen–Norge danner sånn sett en parallell til resultatene av Stalins politikk overfor Tyskland og Øst-Europa, og vestens reaksjoner på denne politikken. For ei vurdering av resultatene av Stalins politikk på dette området, se Melvyn P. Leffler, *The Cold War: What Do “We Know Now”?*, i *American Historical Review* nr. 2 1999, s. 521 ff; Vladimir Pechatnov, *Stalin’s Role in the Cold War – some observations based on new evidence*, *Nobelintituttet*, 2001, s. 18 ff; Vladislav Zubok og Constantine Pleshakov, *Inside the Kremlin’s Cold War. From Stalin to Khrushchev*, London 1996; Vojtech Mastny, *The Cold War and Soviet Insecurity. The Stalin years*, New York 1996. Sett fra norsk side, se Eriksen, *DNA og NATO*, særlig s. 84.

³⁰¹ Eriksen, *DNA og NATO*, s. 77,

Flere hendelser i løpet av vinteren 1948 fikk alarmen til å gå i Norge, og denne dramatiske perioden har derfor blitt betegna som *vinterkrise*.³⁰² Den 25. februar overtok kommunistene makta i Tsjekkoslovakia, med støtte fra Moskva. To dager etter begynte forhandlingene mellom Sovjetunionen og Finland om en forsvarspakt – den som ble hetende Vennskaps-, Samarbeids- og Bistandspakten (VSB-pakten), og som ble undertegna 5. april. Fra 5.–8. mars kom det meldinger fra ambassadene i Moskva, Helsinki og Warsawa om at også Norge ville få ”tilbud” om en lignende pakt. Norge var på det tidspunktet den eneste staten i Europa med grense til Sovjetunionen som ikke hadde inngått en militær avtale med Moskva. I mars–april nådde dessuten konfliktnivået i Tyskland, særlig med hensyn til Berlin-spørsmålet, nye høyder i forholdet mellom øst og vest.

Vinterkrise satte nervene i helspenn hos norske politiske og militære ledere. Den 29. februar, to dager etter at Sovjetunionen hadde gått ut med pakt-forslaget overfor Finland, holdt Einar Gerhardsen den kjente Kråkerøytalen. Der argumenterte han for at det var de norske kommunistene som representerte den største umiddelbare trusselen mot rikets sikkerhet. Den mest overhengende faren var altså indrepolitisk. I perioden som fulgte, ble NKP satt i forbindelse med trusler mot Norge på tre måter.³⁰³ For det første gjaldt det faren for et kommunistisk kupp i Norge, men dette ble betrakta som lite sannsynlig. Dernest gjaldt det anklager om undergravingsarbeid i fredstid, dvs. en mistanke om at kommunistene ikke arbeidde for norske interesser, men sovjetiske. Muligheten for sabotasjeaksjoner føyde seg inn i dét bildet. For det tredje dreide det seg om muligheten for landsforræderi i forbindelse med en militær konflikt med Sovjetunionen.

De to siste alternativene, kommunistiske undergravingsarbeid og landsforræderi ved et sovjetisk angrep, var altså de mest sannsynlige truslene fra kommunistisk hold. At det ble drevet kommunistisk undergravingsarbeid var myndighetene temmelig sikre på. På et møte i den nordiske samarbeidskomiteen i februar 1948 ga Einar Gerhardsen uttrykk for at kommunistene sannsynligvis planla en større sabotasjeaksjon for å ramme malmtransporten fra Kiruna til Narvik.³⁰⁴ Han pekte samtidig på at sjømannsorganisasjonene var svært utsatt for kommunistisk

³⁰² Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 143–163.

³⁰³ Etter Eriksen, *DNA og NATO*, s 74 f.

³⁰⁴ Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 149. Han kan ha fått opplysninga fra POT.

infiltrasjon. Ved ei sikkerhetspolitisk krise ville skipsfarten være viktig for Norge, siden den hadde stor strategisk verdi i stormaktspolitikken.³⁰⁵

Det at kommunistene ble utpekt som den største sikkerhetsrisikoen, viser at norske myndigheter ikke så på et ensidig sovjetisk angrep på Norge som den mest umiddelbare trusselen. Året etter kom den såkalte ”baseerklæringa”, som også peker i samme retning. Den vanligste oppfatninga var at krigen, dersom den kom, lå noen år inn i framtida.³⁰⁶ Men sjøl om det særlig var den indre trusselen som ble løfta fram, ble det også iverksatt flere tiltak for å sikre seg mot sovjetisk aggresjon. Det var dessuten enkelte perioder der det så mørkere ut enn ellers. Vinteren og våren 1948 var en slik periode. Einar Gerhardsen-biografen Finn Olstad skriver at statsministeren på denne tida regna med at faren for krig var høyst reell.³⁰⁷ Mange delte denne oppfatninga. I de nærmeste åra, i hvert fall fram til avslutninga av Koreakrigen og Stalins død i 1953, lå frykta for krig som en konstant understrøm hos mange. I en spørreundersøkelse som ble tatt opp den 16. oktober 1948 ble det spurt: ”Tror De det vil bryte ut en ny verdenskrig i løpet av de neste 10 år?” 53 % av de spurte i Norge trudde det, mens 27 % hadde ei tru på at så ikke ville skje.³⁰⁸

Vinterkrisa ble altså ei sikkerhetspolitisk brekkstang. Fra nå av ble norske kommunister politisk isolert. Krisa førte til at både utenriksminister Halvard Lange og forsvarsminister Jens Chr. Hauge forespurte vestmaktene om eventuell diplomatisk og militær hjelp dersom situasjonen skulle bli enda mer prekær for Norge. Den spente situasjonen utløste også ekstraordinære bevilgninger til forsvaret for å øke beredskapen. Og økinga var betydelig: Det samla forsvarsbudsjettet var oppinnelig på 206 millioner kroner; nå ble det lagt 100 nye millioner kroner på toppen.³⁰⁹ Den 10. mars 1948, seks dager før de ekstraordinære bevilgningene ble vedtatt, hadde forsvarsminister Jens Chr. Hauge ”fått tilslutning til ei heil rekkje beredskapstiltak som i sum innebar ei kraftig styrking av det militære forsvaret i Nord-Norge”, skriver historikerne Olav Riste og Arnfinn Moland.³¹⁰ Blant anna gjaldt disse tiltakene økt aktivitet innafor etterretning og overvåking. Dessuten ble mesteparten av de

³⁰⁵ Mer om dette, se Lars Christian Jenssen, *Skipsfartens plass i det vestlige forsvar. Etableringen og konsolideringen av skipsfartsberedskap i NATO og Norge 1949–1967*, dr. art.-avhandling, *Universitetet i Bergen* 2001.

³⁰⁶ Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 56.

³⁰⁷ Finn Olstad, *Einar Gerhardsen – en politisk biografi*, Oslo 1999, s. 231.

³⁰⁸ Bjørn Alstad (red.), *Norske meninger*, bind 1, *Norge nordmenn og verden*, Oslo 1969, s. 92, artikkel 11.

³⁰⁹ Eriksen, *DNA og NATO*, s. 80.

³¹⁰ Riste og Moland, ”*Strengt hemmelig*”, s. 32.

tilgjengelige militære fly- og flåtestyrkene satt inn i den militære beredskapen i Nord-Norge. Et tiltak som skulle få lang varighet, var opprettinga av ei ny stilling for en egen øverstkommanderende i Nord-Norge (ØKN) i krig.³¹¹ Beslutninga ble tatt på et møte i den sentrale sjefsnemda den 8. april. På dagen ett år etter, ble ordninga utvida til også å gjelde i fredstid. I 1949 ble ØKN-stillinga lagt til hærledelsen i Harstad, og ØKN fikk en egen stab rundt seg.

Kjell Inge Bjerga, som har skrevet ØKNs historie, sier at vedtaket om å etablere en egen øverstkommanderende i Nord-Norge også må forstås på bakgrunn av erfaringene fra andre verdenskrig. Krigen hadde vist at det i krisetider var behov for en ledelse som kunne koordinere forsvarsgreinene. Slik sett føyer opprettinga av en øverstkommanderende i Nord-Norge seg inn i et større mønster: 9. april hadde ei virkningshistorie som satte et preg på de fleste krisetiltak som ble satt i verk både i 1948 og i åra som fulgte. I det rådende trusselbildet framsto parallellene tydelig: Risikerte man ikke at NKP-tilhengerne ville hjelpe fienden på samme måten som NS-folkene hadde stilt seg til rådighet for nazi-Tyskland? For kommunistene – mange av dem hadde kjempa innbitt mot nazistene under krigen – måtte denne sammenlikninga både fortone seg som underlig og, som Knut Einar Eriksen har formulert det, djupt urettferdig.³¹² Men like fullt ble sammenlikninga dratt, og like fullt var mange ikke-kommunister virkelig bekymra for at noe slikt kunne skje.

4.2.2 Frykta for ”kupangrepet”

Det er liten tvil om at det var i Nord-Norge, særlig Finnmark, at situasjonen ble vurdert å være mest prekær. Sommeren 1949 skreiv general Arne Dagfin Dahl, sjefen for Distriktskommando Nord-Norge, til forsvarsminister Jens Chr. Hauge: ”Jeg vil gjerne nytte høvet til å si at det etter min mening ikke vil være mulig å holde [Finnmark] gjennom noen lengere tid mot et angrep fra øst.”³¹³ Sjøl om utgangspunktet til general Dahl var pessimistisk, så argumenterte han samtidig for flere stillinghjemer til forsvaret av Finnmark. Dels ble dette argumentet støtta opp av den heldige psykologiske virkinga tiltaket vil ha i offentligheta, og dels argumenterte han med at det var nødvendig å ha et svært dyktig befall i Finnmark, på grunn av ”*finnmarkssoldaten*”. Soldatene fra Finnmark hadde nemlig visse særtrekk:

³¹¹ Bjerga, *Enhet som våpen*, s. 32 f.

³¹² Eriksen, *DNA og NATO*, s. 75.

³¹³ RA, DKN, boks 141, mappe ”00–201.4”, ”Finnmark landforsvar”, uttalelse fra DKN til forsvarsministeren, datert 1. juli 1949.

Finnmarkssoldaten har mange betingelser for å kunne bli en god guerillasoldat. Han er overmåte nøysom og meget hardfør, utrolig flink med hendene og kan omtrent alle slags håndverk, har gjennomgående god greie på motorer, maskiner og sprengstoff og er like intelligent som gjennomsnittet av våre soldater ellers i landet. Men han mangler ofte initiativ, er godtroende, mangler med andre ord den frekthet og pågåenhet som en god guerillasoldat må ha i utpreget grad.³¹⁴

Det ser likevel ikke ut til at general Dahl tilbakeførte disse ”manglene” til mentale eller etniske særtrekk, men i all hovedsak ”de vanskelige skoleforhold og den spredte bebyggelse”.

Befalet måtte altså være førsteklasses og tjenestetida lang nok til å få gjennomført den nødvendige opplæringa. I tillegg kom det nevnte ”kommunistproblemet”. Forsvarsledelsen så på kartlegginga og bekjempelsen av kommunismen også som et *militært* problem. Særlig ”ille” var forholdene i Finnmark. Forsvarets engasjement innafor overvåking av norske borgere og innenlands kommunistbekjempelse har jeg allerede berørt. Her skal jeg bare poengtere at det også var viktig for forsvaret å sikre sin egen organisasjon mot ”den 5. kollonne” i tilfelle krig. Derfor gjaldt det å sile soldater og befall, noe som var spesielt aktuelt i Finnmark. Det viktigste i den sammenhengen var at det fra begynnelsen av 1950-tallet ble innført ei særordning der alt personell ved Garnisonen i Sør-Varanger skulle sikkerhetsundersøkes. Bekymringsmeldinger knytta til personelloppsettinga av Finnmark landforsvar, HV i Finnmark og GSV kom stadig til uttrykk hos de militære sjefene i Nord-Norge. For eksempel oppga general Dahl to årsaker til at forsvaret i Finnmark burde styrkes med soldater og befall utafra: For det første at ”denne styrke betegner et direkte pluss for Finnmarksoppsetningene som i seg selv er uhyre svake i dette område”; for det andre at ”en stor del av Finnmarksungdommen i dag politisk sett ikke kan ansees å være pålitelige og at det derfor innebærer en stor risiko å bruke dem nettopp ved grensen”.³¹⁵ Dahls utgangspunkt når det gjaldt grensevaktholdet var ellers at man burde holde seg til den gamle ordninga med ”trauste, sterke bondegutter, gode skiløpere og friluftsfolk” sørfra.³¹⁶ Han fikk støtte fra hær sjefen, general Hansteen, og det er også interessant å merke seg at forsvarsminister Hauge ser ut til å ha delt Dahls synspunkter, i hvert fall om at Garnisonen i Sør-Varanger burde bli

³¹⁴ Samme sted.

³¹⁵ RA, DKN, boks 141, mappe ”00–201.4”, ”Finnmark landforsvar”, datert 1. juli 1949, signert general Dahl, sendt til forsvarsminister Hauge.

³¹⁶ RA, DKN, boks 141, mappe ”352–363”, ”Vakthold i Sør-Varanger”, datert 22. desember 1948, signert general Dahl. Se også Eriksen og Pharo, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 265.

holdt med befall og mannskap fra Sør-Norge.³¹⁷ Det er uklart i hvor stor grad GSV ble tilført mannskap utafra, men fra tidligere forskning vet vi at det på slutten av 1960-tallet trulig var praksis å skjære ned andelen finnmarkinger ”i størst mulig utstrekning”.³¹⁸

Men hva slags krig var det man så for seg? Det var venta at et sovjetisk angrep på Norge ville komme når marka var tilfrosset eller snødekt. Dette ville lette den sovjetiske framrykkinga betydelig. Sovjetrusserne hadde vist styrken sin i vinterkrig under andre verdenskrig, blant anna ved Litsafronten.

I den regionale forsvarsledelsen var det ei reell frykt for et slikt overfall vinteren 1949, like før Norge slutta seg til Atlanterhavspakten.³¹⁹ Den 18. februar løp det inn følgende melding til general Dahl fra Hærens Overkommando:

De finske militære myndigheter går ut fra at Norge slutter seg til Atlanterhavspakten og at Sovjetsamveldet som følge herav vil besette den finsk-norske grensen nord for Kilpisjärvi. Russerne vil bruke veien over Rovaniemi, og antas besette veien Rovaniemi–Torneå. Det antas at Sovjetsamveldet har trukket sammen flere divisjoner i Sallaavsnittet. Den finske sivilbefolkning i de områder som berøres, måtte i tilfelle evakueres for å gi plass for innkvartering av de russiske tropper.³²⁰

Disse opplysningene stamma fra ei finsk kilde som til da hadde vært pålitelig, sjøl om man naturligvis måtte være varsom med det som ble meddelt. Opplysninga førte til at general Dahl umiddelbart ga lokalforsvarssjefen i Troms, oberst Hunstad, beskjed om å forberede seg til å eventuelt flytte sin garnison fra Setermoen til Skibotn, for å forsterke grensevakta der. Samme dag skreiv Dahl til sjefen for Forsvarsstaben og sjefen for Hæren for å drøfte sovjetiske kapasiteter og hensikter. Dahl regna det som sannsynlig at sovjetrusserne – samtidig som de rykka inn i Nord-Finland – også ville rykke fram mot norskegrensen fra Petsjenga, og fra Lottadalen via Ivalo mot norskegrensen ved Karasjok. Men hovedmålet var, ifølge Dahl, ”de svenske malmkilder”.³²¹

³¹⁷ RA, DKN, boks 141, mappe ”00–201.4”, notat: ”Finnmark landforsvar”, datert 13. juni 1949, signert forsvarsminister Hauge, sendt til sjefen for Hæren og sjefen for DKN.

³¹⁸ Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 266.

³¹⁹ For ei framstilling av DKNs historie, se Oddvar Jenssen (red.), *Det organiserte forsvar i Nord-Norge og Distriktskommando Nord-Norge 100 år*, Harstad 1997.

³²⁰ RA, DKN, boks 141, mappe ”313–314”, brev fra general Dahl til formannen i sjefsnend Nord-Norge, admiral Briseid, datert 18. februar 1949.

³²¹ RA, DKN, boks 141, mappe ”343–345”, brev fra general Dahl til sjefen for Hæren og sjefen for Forsvarsstaben, ”Forberedelser i Nord-Russland”, datert 18. mars 1949.

Et IL-telegram som oberst Vilhelm Evang (sjefen for etterretningstjenesten, FO II) sendte nærmere tre måneder seinere, fikk Dahl til å senke skuldrene. Evang slo fast at ”de rapporter som kom om konsentrasjonene av russiske landmilitære styrker fra Salla og nordover til Ishavet, har vært sterkt overdrevet og har vært spredt bevisst fra sovjet-rusisk side”.³²² Ifølge Evang hadde ryktespredninga vært benytta fra sovjetisk side som et politisk pressmiddel mot Norge i forbindelse med forhandlingene om Atlanterhavspakten. Det finnes ingen indikasjoner på det, men dersom det skulle være hold i at Sovjetunionen bevisst satte ut slike rykter, virka det i tilfelle mot sin hensikt – for øvrig akkurat som ryktene i 1948 om at Norge ville motta et lignende ”tilbud” som det Finland hadde fått.³²³ Dette eventuelle politiske presset bidro ikke til å avverge et tettere samarbeid mellom Norge og vestmaktene – tvert imot, det økte oppmerksomheta på norsk side om muligheten for et ”kupangrep”. Men da må det samtidig understrekes at sentrale norske myndigheter heller ikke i 1949 anså faren for et sovjetisk angrep som overhengende.

Hvordan skal begrepet ”kupangrep” forstås? Det må ikke tolkes som noe i retning av et kommunistisk kupp, for det var, som jeg tidligere har påpekt, regna som helt usannsynlig. Et ”kupangrep” må heller forstås som et voldsomt og hurtig angrep over en brei front – et overraskelsesangrep som kunne betegnes som et nytt ”Weserübung”.³²⁴ I forbindelse med en diskusjon i sjefsnemda i 1951, der temaet var ei eventuell utbygging av et ”stormfritt fort på Banak”, ble det opplyst at ”fortet ved Banak var tenkt å kunne holde en angriper stangen i en del timer – kanskje noen dager”.³²⁵ Flyplassene ville, etter den oppfatninga som rådde grunnen, bli angrepet plutselig og overraskende ”i likhet med angrepet på Pearl Harbour [sic.]”. Noe lignende hadde jo skjedd i Norge i 1940. På et møte i sjefsnemda i mai 1950 uttalte general Hansteen at ”vi i alle fall ville få et kort varsel hvis russerne skulle gå gjennom Finland”.³²⁶

Etter et møte i Forsvarsrådet den 5. april 1949 ble de norske militære tiltakene i Nord-Norge oppsummert av forsvarsminister Hauge i fire punkt:

”1. Det indre militære beredskap bringes i orden så snart som overhodet mulig.

³²² RA, DKN, boks 141, mappe ”343–345”, brev fra Evang til Dahl, ”Offensiv E-tjeneste”, datert 6. mai 1949.

³²³ Maxim Korobochkin, Soviet Policy Toward Finland and Norway, 1947–1949, i *Scandinavian Journal of History* nr. 3 1994, s. 206.

³²⁴ En anna sak er at norske myndigheter i den sammenheng, altså i tilfelle et sovjetisk angrep, regna med at enkelte norske kommunister ville samarbeide med fienden.

³²⁵ FOB, SSN, møte 13. juli 1951.

³²⁶ FOB, SSN, møte 19. mai 1950; se også Johansen, *Fra militært tomrom*, s. 43 ff.

2. Etterretnings- og rekognoseringstjenesten styrkes så langt det er mulig.
3. Tiltak som peker i retning av frykt for øyeblikkelig krigsfare settes ikke i verk.
4. Forsvarsdepartementet undersøker nærmere spørsmålet om forholdene tillater en økning av garnisonen i Finnmark og i tilfelle på hvilken måte.”³²⁷

Det var altså viktig å iverksette tiltak som *ikke* bidro til å øke spenninga og forverre situasjonen på Nordkalotten. Likevel er det karakteristisk for stemninga at det var etter *dette* møtet det ble tatt et initiativ for å beordre en øverstkommanderende i Nord-Norge i fredstid.³²⁸ Fra og med 1950 var det øverstkommanderende i Nord-Norge som samordna forsvarsplanene i landsdelen.

Et eventuelt overraskelsesangrep kunne ikke stanses i Finnmark. Det sto helt klart både for ØKN og for andre norske militære sjefer – blant anna basert på de erfaringene tyskerne hadde gjort under andre verdenskrig – at den egentlige forsvarslinja måtte gå ved Lyngen, det tyskerne ga navnet *Festung Lyngen*. Også en anna sentral del av tyskernes forsvarsplaner ble videreført. Under krigen var det oppført mer enn 100 kystforsvarsverk mellom Lyngen og Sandnessjøen.³²⁹ Mange av disse ble drifta vidare og tilpassa det norske forsvaret.

Forsvaret gikk nokså grundig inn i de tyske krigserfaringene.³³⁰ Blant anna fløy forsvaret sommeren 1949 fem høyere tyske offiserer til Oslo for å utarbeide ”utførlege rapportar med bl.a. synspunkt på forsvaret av Norge og ei drøfting av ulike russiske angepsalternativ, til bruk for det norske planarbeidet”, skriver Olav Riste og Arnfinn Moland.³³¹ Dette var et arbeid som i høyeste grad engasjerte de militære sjefene. Tre måneder tidligere hadde Hærens Overkommando gjort ferdig en studie med tittelen ”Oversikt over visse forhold i Nord-Norge og Finnland under siste

³²⁷ RA, DKN, mappe ”315–316”, skriv fra Hærens Overkommando, ”Tiltak i Nord-Norge”, signert W. Hansteen, datert 28. april 1949. Se også Riste og Moland, ”*Strengt hemmelig*”, s. 49. For ei innføring i framveksten av etterretningstjenesten Finnmark fra 1947 og om norske trusselvurderinger knytta til nordomådene, se Riste og Moland, ”*Strengt hemmelig*”, særleg s. 43–50.

³²⁸ Dette går ikke fram av Bjergas bok om ØKN, *Enhet som våpen*. Se s. 34 f.

³²⁹ Bjerga, *Enhet som våpen*, s. 26.

³³⁰ I boka *Til siste slutt* skriver Alf R. Jacobsen: ”I min naivitet trodde jeg at man under den kalde krigen ved de militære høyskolene hadde gjennomført nitide studier av [Lapplandsarméens tilbaketog] ettersom man i tilfelle en militær konflikt måtte regne med å kjempe mot sovjetrusserne i det samme terrenget. Jeg har åpenbart tatt feil.” (s. 268) Sjøl om det ikke finnes offentlig tilgjengelige – og grundige – studier om emnet, så gjennomførte flere militære institusjoner analyser om tyskernes krigsføring. De forsvarsplanene som ble utarbeida for Nord-Norge på slutten av 1940- og begynnelsen av 1950-tallet, var i stor grad basert på de tyske erfaringene. Se for øvrig også Riste og Moland, ”*Strengt hemmelig*”, s. 50; Johansen, *Fra militært tomrom*, s. 43.

³³¹ Sitat fra Riste og Moland, ”*Strengt hemmelig*”, s. 50.

krig”.³³² Den konkluderte optimistisk med at Lyngenstillinga lot seg holde – under gitte forutsetninger – ”selv mot en stor overmakt”. Av de forutsetningene som var helt avgjørende, var blant anna: Luftherredømme; ”herredømme over kystleden sørover fra Narvik slik at forsyninger kan bringes fram. (80 % av de tyske forsyninger gikk sjøvegen Narvik–Trondheim!)”; ei sperrestilling i Lyngen basert på to fulle divisjoner; og dessuten et sterkt forsvar av flankene – både mot svenskegrensen og mot kysten.

Vi skal straks vende tilbake til den videre planlegginga og utbygginga av forsvaret i Nord-Norge, men først må vi undersøke hvordan disse norske vurderingene fortonte seg i forhold til vestmaktens interesser i området.

4.3 Nord-Norge i alliansens strategi

4.3.1 Washington og Skandinavia

Mens forhandlingene om et skandinavisk forsvarsforbund pågikk, hadde Washington hele tida den holdninga at dersom alternativet var ei ”svensk løsning”, så måtte den falle. I et kald krig-perspektiv framsto nemlig den svenske nøytralitetspolitikken som ”an absurd procedure” for Washington. Dersom den svenske linja vant fram, ville det ikke bare sette kommunikasjonsmulighetene over Atlanteren på spill, men også sikkerheta til Storbritannia. NSC-28/2 konkluderte derfor med at:

From the United States military viewpoint, the participation of all Scandinavian countries, but especially Denmark and Norway, in a defensive alliance as part of a North Atlantic security system would be most desirable. From the long-term point of view, such a course would also offer the greatest assurance of security to the Scandinavian nations.³³³

Den svenske løsninga var altså helt uakseptabel slik Truman-administrasjonen så det. Et skandinavisk forsvarsforbund som stilte seg nøytralt mellom øst og vest ville ikke tjene amerikanske interesser. I ei eventuell krise eller en krig, kom Skandinavia til å bli revet med. I et slikt scenario forestilte det nasjonale sikkerhetsrådet (NSC) seg at Skandinavia raskt ville bli tatt – eller i det minste dominert – av Sovjetunionen. Den amerikanske militære sjefsnemda mente i juni 1948 at Sovjetunionen var i stand til å

³³² RA, DKN, boks 141, mappe ”343–345”, ”Oversikt over visse forhold i Nord-Norge og Finland under siste krig”, datert 22. april 1949.

³³³ NARA, RG 59, Lot 61 D 167, Records of the Policy Planning Staff Relating to State Department Participation in the National Security Council 1935–62, Entry 1583 A, boks 42, NSC-28/2 “The Military Implications to the United States of a Scandinavian Pact”, datert 3. februar 1949.

nøytralisere de norske flybasene i løpet av 10 dager og å okkupere landet innen 45 dager.³³⁴ Likevel var et slikt scenario, sett fra et amerikansk militærstrategisk synspunkt, naturligvis uheldig – noe man måtte *prøve* å motvirke. Sjøl om amerikanerne også i en periode etter inngåelsen av Atlanterhavspakten så det som håpløst å forsvare Norge, så måtte det gå klare og entydige signaler til Moskva om at Skandinavia og Norge tilhørte vesten; derfor burde de skandinaviske landene også ha formaliserte bindinger dit.

Slik Tage Erlander kom til å se det, var det den mistrua supermaktene hadde vist i forhold til om de skandinaviske landene kunne klare å holde seg utafør en kommende stormaktskrig, som i siste instans torpederte forhandlingene om et skandinavisk forsvarsforbund. Både Sovjetunionen og USA var like mistenksomme, skreiv han i et brev til Gerhardsen – og avslutta:

Det är alltså misstron utifrån som mötte oss och denne misstros numera innsedde konsekvenser, som har gjort att jag har accepterat ”mitt livs största politiska nederlag” med relativt jämnmod.³³⁵

På denne bakgrunnen kan vi si at det både var politiske og militære grunner til at USA ville ha Norge med i Atlanterhavspakten. Slik Washington så det, var det viktig å møte den sovjetiske trusselen med vestlig samhold. Det var også viktig at et norsk ja til Atlanterhavspakten kunne bidra til å trekke Island og Danmark med (og dermed også Grønland). Det ville gi store strategiske gevinster dersom begge disse landene kunne knyttes intimt sammen med USA. Videre la amerikanerne ei viss vekt på at også Norge kunne komme til å spille en rolle i den amerikanske militære luftstrategien.³³⁶

Særlig tre dokument, NSC-28/1, NSC-28/2 og NSC-121, trakk opp den strategiske betydninga Skandinavia hadde fått for USA i og med den kalde krigen.³³⁷ USAs viktigste strategiske interesser var å hindre Sovjetunionen fra å opprette fly-, rakett- og ubåtbaser på det norske fastlandet, på Svalbard, Bjørnøya og Grønland. I tilfelle krig var det i stedet USA som måtte sørge for å etablere baser og

³³⁴ Tamnes, *The United States and the Cold War*, s. 41.

³³⁵ Arbark, EG, boks 2, brev fra Erlander til Gerhardsen, datert 11. november 1971.

³³⁶ Tamnes, *The United States and the Cold War*, s. 43.

³³⁷ Referansen til den kalde krigen er eksplisitt: NARA, RG 59, Lot 61 D 167, Records of the policy Plannings Staff Relating to State Department Participation in the National Security Council 1935–62, Entry 1583 A, boks 42, NSC-28/1, “The Position of the United States With Respect to Scandinavia”, datert 3. september 1948; [samme], NSC-121, “The Position of the United States with Respect to Scandinavia and Finland”, datert 8. januar 1952; [samme], NSC-28/2 “The Military Implications to the United States of a Scandinavian Pact”, datert 3. februar 1949.

kommunikasjonssystemer disse stedene. Nå var ikke Svalbard og Bjørnøya så viktig for USA – i basespørsmål hadde Washington særlig øyene retta mot Grønland og Island. Det viktige var å motarbeide at *sovjetrusserne* fikk baser der. Som det het i NSC-121: ”any demands for outright cession of the Archiplelago to Russia or the establishment of a Russo-Norwegian condominium such as the Soviets proposed in November, 1944 should be resisted by the Norwegians with prompt and firm diplomatic pressure”.³³⁸ To av de refererte dokumentene, NSC-28/1 og NSC-28/2, ble utmeisla som sikkerhetspolitiske grunndokument i forbindelse med sonderingene om Atlanterhavspakten. Og som flere historikere har dokumentert, bidro Norges utsatte stilling under vinterkrisa i 1948 på en avgjørende måte til å trekke amerikanerne inn i de forhandlingene som leda fram til dannelsen av Atlanterhavspakten ett år seinere. Flere momenter spilte inn: kuppet i Tsjekkoslovakia, kommunistenes sterke stilling i Italia og Frankrike, det sovjetiske kravet om en pakt med Finland. Etter henvendelser fra utenriksminister Lange og forsvarsminister Hauge, som begge følte Norges posisjon trua, ba den britiske utenriksministeren, Ernest Bevin, USA om å ta tak i situasjonen ”before Norway goes under”, som han uttrykte det.³³⁹

I denne sammenhengen må man også ta hensyn til at Storbritannias og USAs syn på Norge og nordområdene – militært og politisk – var ukoordinert og tildels avvikende fram til 1946–47.³⁴⁰ Sett fra britisk side var Svalbard og det nordlige Norge i denne perioden militærstrategisk temmelig uinteressant; militært kom USA tidligere til å oppvurdere den strategiske betydninga til området. Britene hadde følgelig ingen ønsker om å opprette militære baser i Norden, og så med skepsis på amerikanernes ønsker om baser på Island og Færøyene fordi de frykta at dette ville gjøre det lettere for russerne å legitimere sine eventuelle krav – for eksempel overfor Norge. Også sett fra en politisk synsvinkel stilte saken seg noe annerledes for Storbritannia, sett i forhold til USA. Storbritannia ble tidligere enn USA opptatt av å føre en politisk-ideologisk oppdemningspolitikk overfor Sovjetunionen i Norden. Utenriksdepartementet i London hadde dessuten lenge vært opptatt av at Storbritannia måtte være åpne overfor norske ønsker og interesser. Norge befant seg i den britiske interessesfæren, og da måtte nordmennene også oppleve det slik.

³³⁸ NSC-121, se forrige note.

³³⁹ Se særlig G. Lundestad, *America, Scandinavia*, s. 178–182; Eriksen og Skodvin, *Storbritannia, NATO og et skandinavisk forbund*, s. 476 f., sitatet fra s. 476.

³⁴⁰ Avsnittet bygger særlig på K. E. Eriksen, *Storbritannia og baseproblematikken*.

Når det gjelder forholdet USA–Skandinavia, kan vi oppsummert si at den kalde krigen i første omgang ledet til at amerikanerne fra 1947 avførte en politikk som gikk ut på å nekte sovjetunionen adgang til skandinavisk territorium, slik det blant anna er uttrykt i NSC 28/2 fra 3. februar 1949: ”It is in the security interest of the United States that Norway, Denmark, and Sweden remain free of domination by the USSR.”³⁴¹ Fra høsten 1948 arbeidet også de vestlige stormaktene for at Norge og Danmark skulle bli med i den planlagte Atlanterhavsalliansen. Et svensk medlemskap ble i første omgang vurdert som urealistisk, men ønskelig på sikt. Etter at Norge ble medlem av Atlanterhavspakten, søkte USA å sikre de amerikanske interessene gjennom det integrerte forsvars- og sikkerhetssamarbeidet. Norges forsvars- og sikkerhetspolitikk ble dermed i stor grad samordnet med amerikansk politikk på feltet, hovedsakelig gjennom NATO. Og i stedet for mulige sovjetiske baser i Norge, sonderet Washington nå terrenget for å etablere framtidige amerikanske baser her. På dette punktet gjorde trulig den tidligere latre amerikanske interessen for baser i Norge det lettere for Norge å motstå påtrykket fra USA etter 1949.³⁴²

4.3.2 Nord-Norge og allianseforsvaret

Atlanterhavspakten, som Norge tiltrådte i april 1949, var en tradisjonell militær allianse, ikke en integrert militær organisasjon. Dette kan illustreres ved å se på hva Forsvarskommissjonen av 1946, som avgav innstilling i oktober 1949, uttalte om Norges forpliktelser:

I korthet kan partenes forpliktelser etter Atlanterhavspakten derfor sies å være:
 1. *I fredstid* å opprettholde og utvikle sin individuelle og felles evne til å motstå væpnet angrep – ved selvhjelp og gjensidig støtte. 2. *I tilfelle av trusel* mot en parts territoriale ukrenkelighet å rådslå med hverandre. 3. *Ved væpnet angrep* mot en av dem å bistå den angrepne part ved å ta slike skritt som de anser nødvendige.³⁴³

Atlanterhavspakten ble i amerikanske dokumenter kalt for North Atlantic Treaty (NAT). Det var først i Brussel i desember 1950, etter at Koreakrigen hadde brutt ut i juni samme år, at den ble en integrert militær organisasjon, det vil si en forsvars- og sikkerhetspolitisk samarbeidsorganisasjon med et felles forsvar (North Atlantic Treaty

³⁴¹ NARA, RG 59, Lot 61 D 167, Records of the Policy Planning Staff Relating to State Department Participation in the National Security Council 1935–62, Entry 1583 A, boks 42, NSC-28/2 “The Military Implications to the United States of a Scandinavian Pact”.

³⁴² Jf. Tamnes, Nordområdene i amerikansk strategi, s. 12.

³⁴³ *Innstilling fra Forsvarskommissjonen av 1946*, del 1, *Grunnleggende synspunkter og forslag*, s. 34.

Organisation – NATO). Nord-Koreas angrep på Sør-Korea nørte på denne måten ikke bare opp under den militære integrasjonen, men også den amerikansk-støtta utbygginga av forsvaret i Nord-Norge. Fra 1950–51 ble dermed USA mye mer direkte involvert i norsk forsvarsutbygging, i planarbeid og i militære strategier som angikk Norge og Nord-Norge.³⁴⁴

NATO ble tidlig delt i to kommandoområder med tilhørende hovedkvarterer. Europakommandoen (SHAPE) ble oppretta i 1951, Atlanterhavskommandoen året etter. Europakommandoens sjef hadde tittelen Supreme Allied Commander Europe (SACEUR), mens sjefen for Atlanterhavskommandoen ble kalt Supreme Allied Commander Atlantic (SACLANT). Sjefene for disse kommandoene har alltid vært amerikanere. I forhold til Europakommandoens tenking var Norge fra starten av strategisk underordna sentralavsnittet, og vurdert som et område som neppe kunne holdes i en krig.³⁴⁵ Riktignok ble den ene av Europakommandoens fire regionale felleskommandoer, Nordkommandoen, lagt til Kolsås, men dette endra lite på de faktiske allierte prioriteringene.³⁴⁶ Europakommandoen planla ut fra en *kontinentalstrategi*. Det ble Norges lodd å kjempe om oppmerksomhet slik at nordflanken kunne bli tilgodesett. Man måtte så og si ”rydde seg en plass, ikke i lyset, men i skyggen av stormakten i øst”.³⁴⁷ Sitatet er henta fra en artikkel av J. P. Nielsen som tar for seg ”den russiske fare” på 1800-tallet, men parallellen er slående.³⁴⁸ Utfallet av de norske bestrebelsene var avhengig av hvilken strategisk betydning de vestlige stormaktene *sjøl* tilla nordområdene. Opprettelsen av Atlanterhavskommandoen i 1952 var slik sett gunstig for Norge og Nord-Norge. SACLANT prioriterte fra første stund den allierte utbygginga i Nord-Norge, særlig flyplassene i Bodø og Andøya.

Norges geografiske plassering gjorde landet interessant for USA og NATO på flere måter. Norges strategiske betydning hadde sjølsagt først og fremst bakgrunn i de

³⁴⁴ For ei konsentrert innføring i hvilke utfordringer den militære integrasjonen skapte for Norge, se Riste, *Isolasjonisme og stormaktsgarantiar*, s. 21–41.

³⁴⁵ Her må det skytes inn at også når det gjaldt sentralavsnittet på begynnelsen av 1950-tallet ble det i en krig vurdert som sannsynlig at NATO måtte foreta ei evakuering.

³⁴⁶ Nordkommandoens NATO-forkortelse var AFNORTH (Allied Forces Northern Europe); sjefens var CINCNORTH. Nordkommandoen på Kolsås ble nedlagt i 1994. De andre opprinnelige regionale stabene i Europakommandoen var Sentralkommandoen i Fontainebleu, Sørkommandoen i Napoli og Middelhavskommandoen på Malta. Supreme Headquarters Allied Powers Europe (SHAPE) ble lagt til Paris (seinere flytta til Mons, Belgia). Dwight D. Eisenhower ble den første øverstkommanderende for Europa.

³⁴⁷ Utførlig behandla av Tamnes, *The United States and the Cold War*, s. 63–87; Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 66–70.

³⁴⁸ Se Nielsen, *Tsar-Russland*, s. 68.

politiske endringene i forholdet mellom stormaktene, men også i de store omveltningene på det militær-teknologiske feltet.

På 1950-tallet begynte Sovjetunionen utbygginga av et voldsomt militærapparat på Kolahalvøya. Ved inngangen til 1960-tallet var den sovjetiske Nordflåten like stor som Østersjøflåten, og ved utgangen av tiåret var den blitt klart størst av de fire sovjetiske flåtene.³⁴⁹ Også om vi holder flåtestyrkene utafør, var den sovjetiske militærmakta på Kolahalvøya enorm.³⁵⁰ Som utgangspunkt for å skaffe seg en oversikt over dette, var norsk territorium utmerket, ikke minst ettersom Norge fram til 1952 var det eneste NATO-landet med grense til Sovjet. Dette er bakgrunnen for at man har bygd ut et svært omfattende etterretningsapparat i Norge, med Finnmark som en hovedarena. Etterretningstjenesten har innhenta informasjon om den militære aktiviteten og kapasiteten i Sovjetunionen, overvåka ubåter, fly, overflatefartøy og andre militære innretninger; den har registrert og tolka prøvesprenginger; den har analysert den sovjetiske satellitt- og rakett-teknologien, osv. Dette skulle vise seg å bli Norges viktigste bidrag innafor alliansen.³⁵¹

At den norske etterretningstjenesten fikk slike dimensjoner, skyldes i all hovedsak den store amerikanske interessen og den økonomiske støtta som fulgte med. I 1952 ble det inngått en første tosidig avtale mellom Norge og USA som regulerte samarbeidet om etterretningstjenesten.³⁵² Seinere ble samarbeidet og avtaleverket videreutvikla. Norge utvikla også et tosidig samarbeid med Storbritannia – og i tillegg var det nordiske samarbeidet på området betydelig.³⁵³

På norsk side var etterretningssjefen, oberst Vilhelm Evang, den sentrale strategen. Han så at et sammenfall av trusselvurderinger og målsettinger mellom USA, Storbritannia og Norge kunne bringe med seg vanskelige utfordringer, men også store muligheter. Evang var klar over, og fikk også erfare, at USA og Storbritannia var svært interessert i å drive etterretning med Norge som utgangspunkt. For Evang ble det en hovedoppgave å vri dette til Norges fordel: På den ene sida ved å

³⁴⁹ Bjerga, *Enhet som våpen*, s. 165; John Kristen Skogan, Nordflåtens utvikling siden 1968, i *Internasjonal Politikk* nr. 1 1977, s. 7.

³⁵⁰ Et interessant bidrag til hvordan asymmetrien i maktforholdet mellom Norge og Sovjetunionen kunne oppleves, er Tønne Huitfeldts og Arild Hjerdes studie, Sør-Varanger juni 1968. Den sovjetiske styrkedemonstrasjonen, i *Forsvarsstudier* nr. 3 2003.

³⁵¹ Riste og Moland, "Strengt hemmelig", s. 341–350 (konklusjonen).

³⁵² Riste og Moland, "Strengt hemmelig", s. 131 ff.

³⁵³ Når det gjelder forholdet til Sverige, se Magnus Petersson, Man lär sig ... "vem man kan hålla i hand när leken blir allvar": Svensk militär underrättelsetjänst under första delen av det kalla kriget, i Sven G. Holtmark, Helge Ø. Pharo og Rolf Tamnes (red.), *Motstrøms. Olav Riste og norsk internasjonal historieskrivning*, Oslo 2003.

utnytte interessen til å bygge ut et etterretningsapparat i stor stil; på den andre sida ved å holde etterretningstjenesten under nasjonal kontroll og sikre at norsk suverenitet ble håndheva. Evang lyktes i stor grad med begge deler.³⁵⁴

I pionertida, på begynnelsen av 50-tallet, ble den personbaserte innsamlingsaktiviteten intensivert (på engelsk forkorta til HUMINT). I perioden 1952–54 var det ei rekke agentoperasjoner inn på sovjetisk territorium fra finsk og norsk område.³⁵⁵ Samtidig var norske shippingagenter på ferde i flere russiske havner, og også betrodde personer på selfangstskuter og hvalbåter var involvert.³⁵⁶ Etter hvert ble det utvikla ”ein slags norsk spesialitet, nemleg innsamling av informasjonar ved hjelp av personar om bord på norske handelsskip som hadde fraktoppdrag til og frå hamner i kommunistland”, skriver historikerne Olav Riste og Arnfinn Moland.³⁵⁷

Etter hvert var det innen sambandsetterretninga (COMINT) at den sterkeste ekspansjonen kom. Typiske COMINT-anlegg var de såkalte lyttestasjonene, der arbeidet for en stor del besto i å fange opp og dekode sambandet til den sovjetiske militære radiotelegrafi- og radiotelefonitjenesten. Det viktigste var å finne ut hva som kunne karakteriseres som normal aktivitet på sovjetiske side, og hva som var avvik. På den måten kunne en raskt oppdage nye våpentyper eller økt militært aktivitetsnivå.³⁵⁸ Den elektroniske etterretninga (ELINT) hadde som oppgave å følge aktiviteten til sovjetiske radar-, styre- og navigasjonssystemer i Nordvest-Russland. Både sambandsetterretninga og den elektroniske etterretninga var av uvurderlig betydning, både som grunnlag for vestlig planlegging og strategi, og med hensyn til kontroll og varsling. Dette defensive aspektet, særlig det at Norge bidro så sterkt til å framskaffe realistiske vurderinger av Sovjetunionens militære kapasitet, var noe statsminister Einar Gerhardsen la stor vekt på.³⁵⁹ Men informasjonen hadde også et viktig offensivt siktepunkt, blant anna ved at den kunne avdekke de tryggeste flyrutene inn i Sovjetunionen i tilfelle et alliert angrep.

Fra slutten av 50-tallet, med den økende sovjetiske ubåttaktiviteten, økte også interessen for å drive akustiske etterretning (ACINT) i havområdene. Ute i

³⁵⁴ Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 89–93.

³⁵⁵ Det dreide seg i alt trulig om ca. 14–15 operasjoner, jf. Riste og Moland, ”*Strengt hemmelig*”, s. 101.

³⁵⁶ For ei interessant skildring av hvordan en hvalbåtskipper kom til å arbeide for FO/E, se Einar Bakke, *Askeladd i kald krig. Et streiftog i den nære historia, sammen med Arnt Olsen – fisker, kvalfanger, oppsynsmann, sjøheimevernsskipper – og hemmelig agent*, Stamsund 1998.

³⁵⁷ Riste og Moland, ”*Strengt hemmelig*”, s. 345.

³⁵⁸ Riste og Moland, ”*Strengt hemmelig*”, s. 130–131.

³⁵⁹ Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 92.

Norskehavet og Atlanterhavet utgjorde sovjetiske atomubåter en svært alvorlig trussel mot det nordamerikanske kontinentet. I en krig kunne ubåtene dessuten avskjære livlinja over Atlanterhavet fra USA til Europa. Den økte ubåttaktiviteten var bakgrunnen for etableringa av et anlegg for akustisk etterretning i Nord-Norge, ved den lille bygda Stave på Andøya. I tillegg til disse anstrengelsene fra norsk og amerikansk side for å følge med på den sovjetiske ubåttaktiviteten, ble det også bygd opp anlegg for å holde kontakt med allierte ubåter. Mest kjent i så måte er nok sambandssystemet LORAN C, som opererte i en støttestøttfunksjon for de strategiske ubåtene i Polaris-klassen.

Både britene og amerikanerne satte store ressurser inn på flyoperasjoner retta mot innhenting av informasjon fra Sovjetunionen på 1950-tallet, enten ved fotografering eller gjennom ELINT-COMINT-flygninger. Mot slutten av 1950-tallet økte interessen både fra britisk og amerikansk side.³⁶⁰ Dette hadde flere årsaker. For det første ville man vite mer om Sovjetunionens prøvesprengninger av atomvåpen på Novaja Semlja. Fra midten av 1950-tallet bygde det seg også opp ei stor uro på amerikansk side når det gjaldt kapasiteten til den sovjetiske strategiske bombeflystyrken. Hadde det utvikla seg et sovjetisk overtak – et ”bomber gap”? Uroa ble ikke mindre med Sputniksjokket og de signalene dette sendte om hvilken kapasitet som lå i Sovjetunionens langtrekkende rakettvåpen. – Var det nå også et ”missile gap”?

På Plesetsk-basen sør for Arkhangelsk bygde Sovjetunionen sin første utskyttingsbase for interkontinentale ballistiske missiler som kunne nå USA. U-2-flyet, som ble skutt ned over Sverdlovsk den 1. mai 1960, og som var på tur fra Pakistan til Bodø, skulle fly over nettopp Plesetsk. Slik kan vi se at en årsak til den amerikanske interessen for Nord-Norge, var den teknologiske utviklinga. Det viktigste for Norge i den sammenhengen var at krigføringa i stor grad ble løfta fra bakken og opp i lufta. Fly og raketter ble leveringsmidler for atomvåpen, og det heva samtidig Norges posisjonen i øst-vest-konflikten. Landet ble en viktig brikke både i den såkalte perimeterstrategien og polarstrategien.³⁶¹

Offensivt kunne dette bety at eventuelle NATO-operasjoner retta mot Sovjetunionen ville involvere norske flyplasser. Tidlig på 1950-tallet var rekkevidda

³⁶⁰ Riste og Moland, ”*Strengt hemmelig*”, s. 110.

³⁶¹ Mer om begrepet ”polarstrategi”, se Tamnes, *The United States and the Cold War*, s. 31, og flere steder.

til de amerikanske strategiske bombeflyene ikke større enn at man måtte mellomlande i Norge – dersom slike operasjoner skulle skje over norsk territorium, vel å merke. Derfor var Strategic Air Command (SAC), som hadde kommandoen over USAs strategiske bombestyrker, interessert i å skaffe seg tidsavgrensa baserettigheter i Norge.³⁶² Dette var et ledd i USAs perimeterstrategi, dvs. utbygginga av et nettverk av baser som omslutta Sovjetunionen.³⁶³ SAC-avtalen ble inngått i 1952, men ble sagt opp i 1960 – både på grunn av den teknologiske utviklinga (nå hadde man interkontinentale missiler), og som et norsk avskjermingstiltak i kjølvannet av U-2-episoden.³⁶⁴ Med de interkontinentale våpnene ble Norges betydning først og fremst styrt av at transittrutene gikk over nordområdene, og at Norge dermed ble en viktig kontroll- og varslingspost i USAs polarstrategi.

De norske områdene var også viktige med tanke på kontrollen over de nordlige sjøterritoriene – både passasjen til og fra det nordlige Sovjetunionen, og mellom Vest-Europa og Nord-Amerika. Kontroll over norskekysten betydde altså bedre kontroll over Atlanterhavet. Dersom en storkrig brøt ut, ville det være avgjørende for vestmaktene å holde forsyningslinja mellom Amerika og Europa inntakt. Man måtte få tilskudd av amerikanske soldater, militærmateriell, mat, osv. Men det var på den andre sida også avgjørende for Sovjetunionen å komme seg ut i Atlanterhavet fra Kolahalvøya; Russland hadde allerede under første verdenskrig forsert utbygginga av jernbanen til Murmansk for å gjøre byen til et knutepunkt for utskiping og lossing. Norges betydning i den maritime strategien ble stor i siste halvdel av den kalde krigen.

4.4 Forsvarets arkitektur

I 1958 uttalte direktøren for Norges Bank, Arbeiderparti-strategen Erik Brofoss, at den militære aktiviteten hadde betydd mye for utviklinga av Salten-området, og at framtida også i høy grad ville bero på omfanget av den militære virksomheta. Slik han så det, var forsvaret altså knytta til moderniseringa av landsdelen for øvrig. Forsvaret var en moderniseringsagent – det vil si: Forsvaret var *også* en moderniseringsagent.³⁶⁵

³⁶² Tamnes, *The United States and the Cold War*, s. 69–74, 99–103, Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 96–102.

³⁶³ Tamnes, *The United States and the Cold War*, s. 31, 47.

³⁶⁴ Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 216.

³⁶⁵ Arbark, EB, boks 149, "Notat til Utbyggingsfondet for Nord-Norge", datert 20. januar 1958.

Men den konkrete utforminga – forswarets arkitektur – kom ikke som et resultat av slike sivile hensyn. Den militære infrastrukturen ble utforma i samsvar med alliansens behov. Utbygginga ble likevel ikke ”tredd ned over hodet” på Norge; svært mange forsvarsetableringer og utbyggingstiltak kom faktisk som et resultat av norske initiativ. Det gjaldt, som Rolf Tamnes har påpekt, å gjøre NATO, særlig USA, interessert i de norske forsvarsproblemene, for så å tjøre fast allierte styrker til innsats i Norge.³⁶⁶ I et helhetsperspektiv kan vi derfor si at utforminga av forsvaret ble sterkt prega av hva NATO kunne tilby og hadde behov for på den ene sida, og hvilke ønsker og restriksjoner Norge satte opp i forhold til NATO på den andre. Luftforsvaret ble på denne måten et alliert satsingsområde, mens de sjømilitære oppgavene i stor grad ble ivaretatt av den amerikanske og den britiske marinen. Satsinga på Sjøforsvaret ble derfor relativt beskjedent.³⁶⁷ Og mens Luftforsvaret og store deler av Sjøforsvaret fikk ei svært nær tilknytning til alliansesamarbeidet, gjaldt dette i mindre grad Hæren etter at Tysklandsbrigaden ”kom hjem” i 1953. På mange måter ble Luftforsvaret og Hæren motpoler. Hæren var også i større grad enn Luftforsvaret opptatt av de tradisjonelle trusselbildene, slik jeg har beskrevet dem i kapittel 2. Gjennom noen eksempler skal jeg gå mer konkret inn på slike problemstillinger. Da går vi først til Skibotn.

4.4.1 Gamle trusler i ei ny tid: Tilfellet Skibotn

Skibotn og Lyngen var høyeste grad en heit potet i den kalde krigen. Både politiet og forsvaret betrakta mellomriksveien mellom Norge og Finland som en sikkerhetsrisiko. Skibotn var et av de første stedene som ble erklært som forbudt område, slik at uvedkommende som kom inn på militært område kunne bli straffeforfulgt.³⁶⁸

Men ikke alle så slik på saken. Om man ser nærmere på kilder fra Arbeiderpartiet, så var vurderingene mye mer splitta – eller kanskje heller nyansert: Noen var svært bekymra, andre var det ikke; noen arbeidde for økt samkvem, andre for avskjerming i forhold til Finland. Fordi Nord-Finland ble sett på som en mulig sovjetisk angrepsvei, så blir trusselvurderingene som angår mellomriksveien mellom Norge og Finland et slags barometer på mer allmenne norske holdninger til hvordan man skulle forholde seg til konflikten mellom øst og vest: Gikk veien gjennom kritisk

³⁶⁶ Dette er framstilt flere steder, men se særlig Rolf Tamnes, *Norway's Struggle for the Northern Flank, 1950–1952*, i Olav Riste (red.), *Western Security: The Formative Years. European and Atlantic Defence 1947–1953*, Oslo 1985.

³⁶⁷ I perioden 1953–60 het forsvarsgreina offisielt *Marinen*.

³⁶⁸ FOB, SSN, møte den 12. november 1952.

dialog eller kompromissløs oppdemming? Kildene viser også hvordan man på norsk side tenkte *ulikt* når det gjaldt å takle de mange utfordringene som den kalde krigen bydde fram for Nordkalotten.

Samtidig virvler mellomriksveiens historie også opp mange spørsmål som angår forholdet til Norges nordiske nabo Finland. Dette gjelder forhold av både politisk, økonomisk og kulturell art. Her fantes ei grense, og en vei som krysset denne. Hva representerte dette? En sikkerhetspolitisk risiko? En etterlengta landgang over til nordiske frender? En økonomisk mulighet? Et kulturelt spel? – Og hva med samene og kvenene? Ble veien ei ny kilde til mistenksomhet inn i etterkrigstida?

Som vi så i kapittel 2, var det jo ikke noe nytt at befolkninga i Skibotn og ferdselen over grensen ble sett på som en sikkerhetsrisiko, tvert imot. Skibotn har ei lang historie som knutepunkt når det gjelder ferdsel og handel på Nordkalotten. Som kjent har det vært handla på markedet i Skibotn i flere hundre år, da særlig på seinhøsten og vinteren. Skibotn ble, som Reidun Mellem har skrevet, ”eit lite senter for Nordkalott-bebuarane i vid omkrets omkring Treriksrøysa”.³⁶⁹ I løpet av 1800-tallet kom det både post og telegraf til bygda, og grensetrafikken gjorde det også nødvendig å ansette en tollfunksjonær. Stua på Helligskogen ble reist i 1846–47, og skulle være til nytte for de mange reisende over grensene, primært mellom Skibotn og Karesuando.

Den funksjonen som Skibotn hadde i en *regional* sammenheng ble naturligvis sett på som både nødvendig og positivt av dem det gjaldt, dvs. de som bodde i regionen. At trua, *læstadianismen*, og andre kulturelle referanserammer som man hadde felles på tvers av statsgrensene – at slike forhold *bandt sammen*, kan vi også legge til grunn. Men stedets strategiske posisjon fikk ei anna betydning både på nasjonalt og internasjonalt nivå.

I en *nasjonal* sammenheng ble Skibotn ei kilde til bekymring for myndighetene på grunn av de mange *sikkerhetspolitiske* faremomentene man mente å se. Disse oppsto først og fremst fordi Skibotn grenser til Finland, og fordi en stor del av befolkninga i Skibotn og i omlandet var av finsk avstamning, altså *kvener*. Uttrykket ”den finske fare” dekkja, i Knut Einar Eriksens og Einar Niemis bok med samme navn – *både* den kvenske og den samiske befolkninga i Nord-Norge. Begge befolkningsgruppene ble i lang tid sett på som såkalt ”fremmede nationaliteter”. Slik

³⁶⁹ Reidun Mellem, *Med russisk krigsutstyr gjennom Skibotn-dalen. Bolagstida 1916–1918*, Tromsdalen 1988, s. 9.

den norske staten så det, var det et problem at de ble vurdert å ha ”mangelfull kulturell evne og svak nasjonal identitet” i ei tid da sentralmakta hadde liten sans for personer og grupper innafor statsgrensene som falt utafor den norske kulturelle referanseramma. Men som vi tidligere har vært innom, var det særlig kvenene som også ble sett på som et sikkerhetspolitisk problem av norske myndigheter.

Med hensyn til *veispørsmålet*, så fikk den såkalte avskjermingsstrategien den nokså alvorlige konsekvensen at det i hele mellomkrigstida ikke ble bygd en eneste fast veiforbindelse over den 850 kilometer lange grensen til Finland. I 1929 ble det riktignok åpna en slags begrensa kontakt med det finske veinettet, nemlig med ferga fra Svanvik i Sør-Varanger over til Salmijärvi i Petsamo, men denne forbindelsen sto i lang tid uten kontakt med det norske stamveinettet.³⁷⁰

Hva så med veien i Skibotn?³⁷¹ Etter langttrekkende debatter som gjaldt ei eventuell utbygging av en mellomriksvei ut fra Øst-Finnmark, men som altså ble skrinlagt, ble spørsmålet om en mellomriksvei til Finland over Skibotn stående mer og mer sentralt. Saken ble lufta med finske myndigheter tidlig på 1930-tallet, men på den tida viste de *liten* interesse for prosjektet. Først etter 1935 ble det fart i finsk politikk når det gjaldt denne saken. Fra norsk militært hold var signalene utvetydige: Forsvaret ville ikke ha noen slik mellomriksvei. Skulle det bygges en vei over grensen, så skulle den gå gjennom Signaldalen og over til *Sverige*, noe som forøvrig var helt i tråd med de kravene som Troms fylkesting hadde reist både i 1923, 1929 og 1934. Resultatet var at ingen av alternativene ble realisert før krigen, og at veibygginga oppover Skibotndalen ble stansa. I stedet prioriterte man for det første å bygge ut veier slik at det støtta opp under norsk bureising i utsatte grensestrøk, og for det andre å knytte samiske og kvenske bygder sammen men norske bygder. Derfor ble veien fra Kvesmenes til Skibotn bygd ut sånn at ”den avstengte og lite norsksindede bygd Skibotten så snart som mulig får forbindelse vestover”, som Finnmarksnevnden formulerte det.³⁷²

Som nevnt kom oppbygginga av forsvaret i noen grad til å basere seg på de tyske planene fra krigen. I tillegg til ulike militære planer og forsvarsverk hadde tyskerne etterlatt seg ei anna stor arv av sikkerhetspolitisk betydning, nemlig

³⁷⁰ Jf. Eriksen og Niemi, *Den finske fare*, s. 205; se også Jentoft, Noen vendepunkter i nyere norsk-finsk historie, s. 43.

³⁷¹ I tillegg til Eriksen og Niemi, *Den finske fare* (s. 204–213) vises det her til Eriksen og Niemi, *Finsk fare for Storfjord*.

³⁷² Eriksen og Niemi, *Den finske fare*, s. 248.

infrastruktur – blant anna to mellomriksveier mellom Norge og Finland. I en rapport fra utenriksdepartementet i 1950 sies det:

Ved byggingen av vegen Karasjok – Enare og i enda høyere grad ved byggingen av vegen sønnefor Finnmark – gjennom den finske kile til Lyngenfjord – hadde tyskerne skapt en helt ny og meget vanskeligere militærstrategisk situasjon med hensyn til Forsvaret av det nordligste Norge.³⁷³

Dette sto i hvert fall klart for forsvarsledelsen i Nord-Norge da den kalde krigen tilspissa seg i 1948–49. Stemninga var utrolig spent, og Skibotn var i brennpunktet.

Et brev skrevet av utenriksminister Halvard Lange sammenfatter problemene som knytta seg til forholdet Norge–Finland og trafikken over grensen:

Sikkerhetsmessige hensyn kan tildels gjøre det ønskelig å redusere trafikken over grensen og samkvemmet mellom den norske og finske grensebefolkning mest mulig. Militære grunner kan også tale for at vi unnlater å bygge nye veger over eller i nærheten av grensen; likeledes at vi unnlater å forsterke eller utbedre de veger som allerede finnes. På den annen side vil en altfor vidtgående avsperringspolitikk kunne få uheldige økonomiske følger for de to fylker som grenser mot Finnland. Spesielt vil en avsperringspolitikk kunne komme til å gå ut over selve grensebefolkningen med den følge at denne befolkning får følelsen av at de norske myndigheter ikke viser tilstrekkelig forståelse for dens interesser. En slik utvikling kunne igjen føre til konsekvenser som fra et nasjonalt og politisk synspunkt ville være uheldige eller betenkelige. Blant annet kan man ikke se bort fra risikoen for at enkelte grensestrøk blir avfolket. Etter Utenriksdepartementets oppfatning er det av vesentlig betydning, politisk sett, at vi har en tilfreds og norsksinnet befolkning i grensestrøkene i nord.³⁷⁴

Av *veiene* var det altså riksvei 870 Skibotn–Finland grense som var regna som den farligste innfallsporten til landsdelen, både fordi den lå så nært opptil Indre Troms, og fordi en angriper kunne bruke veien til å ”avsnøre” resten av Nord-Troms og Finnmark. Den finske kile var også betrakta som den mest *sannsynlige* angrepsretninga.³⁷⁵ Tankegangen er temmelig lik den vi finner i mellomkrigstida, men nå ble den satt inn i ei anna ramme: Et endra og mer intenst trusselbilde.

I 1947 hadde general Dahl sett for seg å bygge ut veiforbindelsen til Finland, siden dette i tilfelle ville være den korteste veiforbindelsen til Sør-Norge. Den kalde krigen snudde opp ned på dette. Men vi kan slå fast at forsvaret og politiet ut gjennom

³⁷³ RA, FD, H-arkivet etter 1945, boks 19, mappe ”Veger, broer og jernbaner i Troms og Finnmark”, rapport fra ekspedisjonssjef Peter Anker i UD: ”Reise til Finnmark april 1950. Samferdselsproblemer i grensetraktene i nord”.

³⁷⁴ RA, FD, H-arkivet etter 1945, boks 19, mappe ”Veger, broer og jernbaner i Troms og Finnmark”, brev signert Halvard M. Lange, ”Norges politiske forhold til Finnland”, datert 23. juni 1950.

³⁷⁵ FOB, SSN, møte 29. mars 1954.

1950-tallet igjen begynte å se med mildere øyer på mellomriksveier fra Finnmark til Finland. Derfor ga både politiet og forsvaret allerede i 1955 "tillatelse til" at det ble bygd to nye mellomriksveier til Finland: Veien fra Tana til Ivalo over Utsjok kom tidlig på 60-tallet, mens veien fra Pasvik til Ivalo ble bygd seinere. Denne utbygginga var forøvrig i full samstemmighet med lokale ønsker. Fra midten av 1950-tallet økte de lokale og kravene til økt kontakt over grensen, noe som ville få både politisk, kulturell og økonomisk betydning. Og etter hvert etterkom altså Forsvarsstaben disse kravene. Forsvarsstaben mente at "den nasjonale betydning av en bedring og stabilisering av livsvilkårene på den norske side av grensen [er] viktigere enn den strengt militære betydning av de nevnte veiprojekter".³⁷⁶

Det var ikke bare i Finnmark det var et lokalt press for økt kontakt med Finland; dette gjaldt også det øvrige Nord-Norge. I Nord-Troms var Nord-Troms Arbeiderparti den fremste drivkrafta. Det er et mønster som går igjen i hele landsdelen at Arbeiderpartiets kretspartier arbeidet energisk for økt samkvem og mer handel over grensene på Nordkalotten. Dette arbeidet leda på 1960-tallet ut i det såkalte Nordkalott-samarbeidet, som vi skal se nærmere på seinere.

Til å begynne med ble ønskene fra kretspartiet i Nord-Troms kontant avvist fra forsvaret og politiet. Forsvarsstaben uttalte i 1950 at:

Skibotnvegen er en meget farlig framrykkingslinje som fører direkte inn i Troms Innland. For forsvaret ville det være av særlig stor betydning å kunne korke denne operasjonslinje. Forsvarsstaben slutter seg til forslaget om at vedlikeholdet av vegen stanses.³⁷⁷

Tidligere hadde enkelte røster i forsvaret til og med gått inn for å sprengte i stykker veilegemet, men nå måtte man i stedet foreta ei kursendring i den motsatte retninga. I perioden 1950–53 ble det bevilga totalt 535 130 kroner til utbedring av veien.³⁷⁸ Men forsvaret sørga samtidig for å utstyre den med en stor mengde minekamre. Fra 1953–54 ble det også utplassert en stående grensevakt på Brennfjell og Helligskogen, ei første sikring mot et kupp-angrep.

³⁷⁶ RA, SMK, KU, Protokoll 1954–1957, møte 20. juni 1955.

³⁷⁷ FOB, Forsvarsstaben, kopibok 1950–51, "Sløyfing av vedlikehold på Riksveg 930 Karasjok–Anarjokka bru, 18. km, og Riksveg 870 Skibotn–Finnland grense", brev til Forsvarsdepartementet, stempla 8. juni 1950, signert Ole Berg.

³⁷⁸ Etter Svein-Otto Presthus, Vegbygging i Troms 1949–1959. Planar, oppfølging og grunnlegging, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Tromsø* 1989, appendiks 3, 10-årsplanen for vegbygging i Troms, Framdriftsplanen.

Forholdet til den finske staten var ambivalent; det var, som Rolf Tamnes har formulert det, ”like mye preget av gjensidig mistenksomhet som av samklang”.³⁷⁹ For det første mente norske myndigheter at dersom Sovjetunionen gikk til angrep på Norge, så ville sovjetiske styrker benytte Nord-Finland som oppmarsjrområde, trulig uten nevneverdig finsk motstand. For det andre – og dette viser ambivalensen – frykta de norske hemmelige tjenestene at Sovjetunionen i stor skala benyttet seg av finner for etterretningsformål i Norge. For å motvirke dette, *samarbeida* det norske overvåkingspolitiet utmerket og tett med den finske skyddspolisen.³⁸⁰ Men dette samarbeidet var ikke nok. I oktober 1954 klagde sjefen for POT, Asbjørn Bryhn, over at opphevelsen av passtvangen for nordiske borgere hadde svekka muligheten for kontroll med finske borgere som kom til Norge. Tre år etter ble han bønnhørt, for som vi har sett tidligere ble det i 1957 presisert i forskrifta at Finnmark og Troms skulle tas ut av den nordiske passunionen (jf. kap 3.1.2).³⁸¹

4.4.2 NATO setter preg på utbygginga i Indre Troms

NATOs forsvarsplaner, slik de framsto på første halvdel av 1950-tallet ga, slik norske myndigheter så det, en lite tilfredsstillende sikkerhetsgaranti for Norge. NATOs planer tok utgangspunkt i at Norge ville bli trukket med i en krig som følge av et sovjetisk angrep på sentralavsnittet, og i dette bildet framsto Sør-Norge som en ”taktisk flanke”. I et slikt scenario forestilte man seg at også Sverige ville bli trukket med, noe som ville utgjøre et meget betydelig militært bidrag på vestlig side.

Norske myndigheter argumenterte på sin side med at Sverige slett ikke *behøvde* å bli trukket med i en krig, og heller ikke at et angrep på Norge nødvendigvis måtte komme sørfra. Det kunne tvert imot komme nordfra – inn i Nord-Norge. Som general Berg i Forsvarsstaben sa det sommeren 1951: ”Hender det noe, er det vel sannsynlig at et angrep på Nord-Norge kommer først.”³⁸²

For å møte et slikt angrep måtte forsvaret styrkes betydelig. Hærens Overkommando hadde fått i oppdrag å utrede mulighetene for å stanse et eventuelt sovjetisk angrep i Lyngen, og konkluderte med at det burde bygges ut et moderne festningsanlegg i Lyngen-området, *Lyngen festning*:

³⁷⁹ Rolf Tamnes, *Oljealder 1965–1995*, i Olav Riste (red.), *Norsk utenrikspolitikks historie*, bind 6, Oslo 1997, s. 53.

³⁸⁰ Jf. RA, SMK, KU, Protokoll 1954–1957, møte 6. oktober 1954.

³⁸¹ K. E. Eriksen, Gjensyn med den finske fare, s. 149; Tjelmeland i Tjelmeland og Brochmann, *I globaliseringens tid*, s. 89–95.

³⁸² FOB, SSN, møte 16. juni 1951.

Forslaget går ut på at det bygges ut et landfestningsanlegg – kalt Lyngen festning – som skal dekke de fem innmarslinjer mot Troms innland. Anleggene konsentrerer seg om et hovedanlegg i Lyngenfjordens bund, et anlegg ved Øvergård, ett på Nordgårdsåsen og ett ved Skibotnveien.³⁸³

I tilknytning til den store landmilitære utbygginga som Hæren måtte stå for, omfatta planen også ei betydelig utbygging av kystvernet i en vid omkrets. Når det så gjaldt spørsmålet om også Luftforsvaret primært skulle få oppgaver som var nært knytta til Hærens planer, så ble det uenighet. Dette skal jeg vende tilbake til seinere.

Hele planen om en ”Lyngen festning” var ifølge oberst Pran basert på forestillinga om et ”kupangrep”. Hensikten med festninga var først og fremst å sikre mobiliseringa i Norge. Som general Holtermann sa det: ”Hvis derfor festningen kunne holde imot et eventuelt angrep i 14 dager, ville den ha løst sitt oppdrag.”³⁸⁴ Oberst Pran mente videre at planen gjorde det nødvendig å ta stilling til ”Tysklandsbrigadens eventuelle overføring til Troms innland”.

Når planene om Lyngen festning aldri ble realisert i den opprinnelige formen, så henger dette blant anna sammen med at Tysklandsbrigaden ble overført til Nord-Norge. Opprettinga av Brigaden i Nord-Norge forhindra likevel ikke at det *ble* utretta et betydelig ”sperrearbeid” i Lyngen-området, men de største utbyggingene kom litt lenger sør, særlig i triangelet Indre Troms–Harstad–Narvik, og dessuten i Salten. Denne omvurderinga var i stor grad et resultat av samkjøringa innafor fellesforsvaret.

I forbindelse med at det under Koreakrigen ble oppretta et felles allianseforsvar høsten 1950, en ”enhetskommando og felleshær med betydelig økning av amerikansk støtte”, ble det fra norsk side stilt opp klare ønskemål. Noen av disse gjaldt forsvaret av norsk og dansk territorium. I disse samtalene ble det antyda at amerikanerne ”går med på å forsvare Nord-Norge og Danmark”.³⁸⁵ Dette kom også klart til uttrykk i den reviderte utgaven av NATOs mellomlange forsvarsplan fra desember 1950 (MC 26/1), der ei målsetting fram mot 1954 var å bli i stand til å holde tilbake et eventuelt sovjetisk angrep i Lyngen-området. Denne målsettinga gjaldt i prinsippet; reelt sett gikk det lengre tid før NATO mente dette var mulig å oppnå.

En komité leda av den britiske generalen sir Andrew Thorne, kom til den konklusjonen at Norge ville få et bedre balansert forsvar dersom Tysklandsbrigaden

³⁸³ FOB, SSN, møte 16. juni 1951.

³⁸⁴ FOB, SSN, møte 15. oktober 1952.

³⁸⁵ FOB, SSN, møte 23. september 1950.

ble kalt hjem.³⁸⁶ Thorne-komiteen leverte den endelige rapporten i oktober 1951. Også den såkalte ”12-mannskomiteen”, som ble nedsatt på NATOs rådsmøte i Ottawa samme høst, anbefalte dette.³⁸⁷

I samtaler med de militære sjefene i NATO kom det også klart fram hvilken vekt som ble tillagt *luftmakt* – på flyvåpenets rolle i forsvaret av Nord-Norge. I 1952 ga feltmarskalk Montgomery, nestkommanderende ved Europakommandoen, beskjed til sjefen for Luftforsvaret om å sørge for at ”Hæren ble ordentlig orientert om ”air power” ”. [...] ”Deputy SACEUR ga deretter uttrykk for at måten å stoppe russiske flåtestyrker i Nord-Norge var ved bruk av fly. Dette gjaldt for øvrig ikke bare de russiske flåtestyrker, men også landstyrker som søkte å ta seg fram.”³⁸⁸ Ei større vektlegging av luftmakt i Nord-Norge var også nødvendig av en annen grunn: Dersom Atlanterhavskommandoen skulle kunne sette de nødvendige sjømilitære stridskreftene inn på nordflanken, så var man avhengig av luftherredømme. Feltmarskalk Montgomerys visjoner ble klart forstått på norsk side, og de ble brukt til å øve påvirkning på Europakommandoen. Hos SHAPE hadde man tidligere vært imot ei vesentlig oppgradering av flyplassen på Bardufoss, men med Montgomerys velsignelse nådde norske myndigheter nå gjennom med ønskene sine, og fikk styrka invasjonforsvaret i nord.³⁸⁹

De planene man hadde bygd på i Norge, som var sterkt prega av tankesettet i Hæren og av tyskernes erfaringer, måtte altså modifieres. Likevel lå hovedlinja på norsk side fast, og den var jevnt over mer optimistisk enn det general Holtermanns uttalelse kunne gi inntrykk av:

I Nord-Norge må Troms-området på tilsvarende måte som Østlandet forsvares hårdnakket. Når dette ikke lenger er mulig, må det gås over til en oppholdende strid med tilbaketrekning sydover med hensikt å vinne tid. [...] Marinens hovedstridskrefter må disponeres til Nord-Norge ved mobilisering [...].³⁹⁰

Dette var sjefsnemdas intensjon. Ved en eventuell retrett skulle styrkene trekkes tilbake mot Trøndelag. Denne planen var i realiteten *svært ærgjerrig*, og det tok flere år før de vestlige stormaktene i det hele tatt aksepterte den. Denne aksepten – fra 1956

³⁸⁶ Johansen, *Fra militært tomrom*, s 26 ff.

³⁸⁷ Norges representant i komiteen var Erik Brofoss. Komiteen skulle utrede forholdet mellom militær utbygging og økonomiske forhold i de enkelte landene.

³⁸⁸ FOB, SSN, møte 29. august 1952.

³⁸⁹ Kjetil Vengstad, Luftforsvarets hjørnesteiner. Norge og Natos infrastrukturprogram 1950–57, masteroppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 2006, s. 50–52.

³⁹⁰ FOB, SSN, møte 17. november 1953; Eriksen og Pharo, *Norsk utenrikspolitikk historie*, bind 5, s. 69.

av – skjedde omtrent samtidig med at de store militære utbyggingene i landsdelen begynte å bli ferdigstilt.

Til tross for den allierte satsinga på Norge, kan vi likevel spore ei usikkerhet på norsk side om hvor effektiv den vestlige ”sikkerhetsgarantien” egentlig var. For eksempel understreka Andreas Andersen i 1974, i et brev til Thorvald Stoltenberg, at NATO-pakten ikke var en automatisk virkende militærpakt: ”Artikkel 5 bestemmer at det enkelte medlemsland selv bestemmer med hvilke midler det vil oppfylle forbundsplikten. Jeg mener denne bestemmelsen er av betydelig interesse for et land i vår stilling.”³⁹¹ Det avgjørende spørsmålet var, ifølge Andersen, om forutsetningene om hjelp utafra var realistiske. Og videre: ”Det samme gjelder de planer som er lagt for sammendragning og overføringer av styrker fra sør til nord for å muliggjøre at Nord-Norge kan holdes som et effektivt baseområde for NATO-styrker. Hvis man betviler dette – hva jeg er tilbøyelig til å gjøre av mange grunner – er man også tilbøyelig til å sette spørsmålsteget ved selve forsvarsorganisasjonen og de doktriner den i dag bygger på.”

Vedtaket i Stortinget i juni 1952 om å trekke tilbake Tysklandsbrigaden og å opprette en stående brigade i Nord-Norge, var i tråd med anbefalingene fra NATO. De spesifikke detaljene og den konkrete planlegginga av hvor Brigaden i Nord-Norge skulle forlegges, lå imidlertid hos norske myndigheter.³⁹² Både Distriktskommando Nord-Norge og Forsvarsstaben ønska å legge brigaden tett opp til Lyngen-linja, mens Hærens Overkommando og Forsvardepartementet ville samle brigaden i Bardu og Målselv. Argumentasjonen fra Forsvarsdepartementet og Hærens Overkommando var i den sammenhengen særlig influert av økonomiske hensyn: I Bardu og Målselv hadde man allerede en militær infrastruktur å bygge på, og den videre utbygginga ville derfor falle rimeligere med dette alternativet. I hovedsak gikk departementets og hærledelsens syn gjennom, men ikke uten konsesjoner. Ved å plassere en garnison på Skjold, og dessuten et infanterikompani i Skibotn, hadde man delvis kommet DKN og Forsvarsstaben i møte. I all hovedsak var utbygginga av de ulike anleggene til Brigaden i Nord-Norge ferdige ved årsskiftet 1955–56. Da var også det meste av materiellet og mannskapene på plass.

³⁹¹ RA, SMK, AA, boks 2, mappe ”notater 1960–74”, brev til Thorvald Stoltenberg, datert 12. januar 1974. Brevet gir et riss av Andersens ”refleksjoner om sikkerhets- og forsvarspolitik”.
³⁹² Se Johansen, *Fra militært tomrom*, s. 69 ff.

4.4.3 I tilfelle krig – hva med sivilbefolkninga?

I det tilfelle Sovjetunionen faktisk gikk til angrep på Norge – hva skulle da skje med sivilbefolkninga? I bind 4 av *Norsk forsvarshistorie* skriver Kjetil Skogrand:

Under en drøfting i sjefsnemda i januar 1951 uttalte øverstkommanderende i Nord-Norge at hovedoppgaven for Finnmarks del måtte være evakueringen av befolkningen. Drøftingene kom også inn på det som ble omtalt som ”masseødeleggelse” – bruk av den brente jords taktikk, slik tyskerne hadde gjort under sin tilbaketrekning i 1944. Spørsmålet ble opplevd som meget følsomt, men øverskommanderende i landsdelen fikk fullmakt til selv å treffe avgjørelsen om å svi av infrastrukturen dersom han ikke kunne komme i kontakt med regjeringen.³⁹³

Dette *kan* gi et inntrykk av at saken var avgjort med dette, men her skal vi se at spørsmålet om evakuering og ”masseødeleggelse” ble brakt videre. Det som ble drøfta i møtet i sjefsnemda den 25. januar 1951, da spørsmålet kom opp, var forsvarsplanen for Nord-Norge. På bakgrunn av de rådene forsvarsminister Hauge hadde fått i dette møtet, skulle han så fremme forslaget om en ”Forsvarsplan for Nord-Norge” for regjeringa.

Hvilken skjebne møtte saken etter dette? For å svare på spørsmålet må man for det første bringe klarhet i om det eventuelt var ei *tvangsevakuering* norske myndigheter planla, på samme måte som den tyskerne hadde utført? For å få gjennomført en masseødeleggelse var man nemlig først avhengig av å tvangsevakuere befolkninga.

Sjefen for Distriktskommando Nord-Norge, general Dahl, hadde lenge ivra for ei totalevakuering (tvangsevakuering) i tilfelle krig. Allerede sommeren 1949 skreiv han til forsvarsminister Hauge om forsvaret av Finnmark:

Målet må være å holde så lenge at den sivile befolkning kan greie å komme unna. Deretter må landet på ny legges øde. Når det er gjort, bør også alle stridskrefter trekkes ut for å delta i striden annet steds for mest mulig å konsentrere styrkene om forsvaret av Troms.³⁹⁴

I 1951 fungerte general Dahl som ØKN, og han deltok i den forbindelse på det omtalte møtet i sjefsnemda i 1951. Der uttalte han blant anna: ”Øverskommanderende, fylkesmannen og en del andre hadde på et møte for en stund siden vært enig om at man i hemmelighet skulle forberede planene for en eventuell

³⁹³ Skogrand, *Alliert i krig og fred*, s. 37.

³⁹⁴ RA, DKN, boks 141, mappe ”00–201.4”, ”Finnmark landforsvar”, uttalelse fra DKN til forsvarsministeren, datert 1. juli 1949.

totalevakuering.”³⁹⁵ Dahls forslag om ei totalevakuering synes altså å ha hatt støtte til å begynne med, og forslaget møtte også forståelse i sjefsnemda. Men i etterkant av drøftinga i sjefsnemda i januar 1951, forsvant støtta. Knut Einar Eriksen og Helge Pharo skriver i *Norsk utenrikspolitikks historie*:

Hans forslag om totalevakuering ble imidlertid avvist av de sentrale militære og politiske myndigheter, med den begrunnelse at en slik plan ville representere et signal om at Finnmark i realiteten var oppgitt i utgangspunktet.³⁹⁶

Avvisninga ble understøtta ved at et utvalg som ble satt ned av sjefsnemda i 1951, konkluderte med at tvangsevakuering ikke måtte komme på tale. Da sjefsnemda i januar 1954 på nytt hadde spørsmålet om ”Totalevakuering av Finnmark” på sakslista, ble det utfallet som følger: ”Sjefsnemda vedtok å opprettholde sitt tidligere vedtak i saken om planlegging av en kontrollert frivillig evakuering av Finnmark.”³⁹⁷ Men det ble bestemt at 8–9000 av bybefolkninga i Finnmark skulle evakueres til Helgeland når krig trua. Denne ”uttyninga” av byene gjaldt ikke bare for Finnmark. Også andre byer i Norge skulle evakueres slik at et angrep ikke skulle få en sjokkarta effekt på sivilbefolkninga. Midt på 1950-tallet hadde forsvaret identifisert 65 sannsynlige atombombemål i Norge. I 1958 uttalte sjefen for Sivilforsvaret, generalmajor Holtermann, at evakueringsplanen for de større byene i Norge gikk ut på at 80 % av innbyggerne skulle kunne evakueres innen kort tid.³⁹⁸

General Dahl ga seg imidlertid ikke med dette. I et foredrag for Oslo Militære Samfund den 8. oktober 1954, der han argumenterte sterkt for å styrke forsvaret i Nord-Norge, ga han også uttrykk for at Norge i en tredje verdenskrig måtte erklæres som krigsskueplass fra første dag, og at ei totalvakuering av ”visse særlig utsatte landsdeler” måtte forberedes i fredstid.³⁹⁹ På et møte i Regjeringens sikkerhetsutvalg ga forsvarsminister Kai Knudsen uttrykk for at Dahl hadde ”gitt feilaktige opplysninger om de beredskapstiltak som var truffet for å beskytte sivilbefolkningen og om målsettingen for våre forsvarsplaner”.⁴⁰⁰ Statsminister Oscar Torp oppfatta general Dahls uttalelser som ”helt utilstedelige”. Knudsen tok deretter saken videre til

³⁹⁵ FOB, SSN, møte 25. januar 1951.

³⁹⁶ Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 69 f.

³⁹⁷ FOB, SSN, møte 26. januar 1954.

³⁹⁸ ”Ny evakueringsplan for norske byer.” Nyhet, Nordlands Framtid, 13. mars 1958.

³⁹⁹ Jf. referat skrevet for Regjeringens sikkerhetsutvalg, RA, SMK, RS, protokoller 1951–59, møte 11. november 1954.

⁴⁰⁰ RA, SMK, RS, protokoller 1951–59, møte 11. november 1954.

Forsvarsrådet, før han satte punktum med en uttalelse til Arbeiderbladet der regjeringas syn ble formidla offentlig.

Kildene viser altså at ikke var aktuelt for norske myndigheter å anvende ”den brente jords taktikk” slik som tyskerne hadde gjort. En slik plan ville dessuten ha kollidert med det generelle trusselbildet som myndighetene så for seg. Det norske myndigheter planla etter, var et ”kupangrep” – at Norge sannsynligvis ville bli utsatt for et massivt angrep over en brei front, også gjennom ”den finske kile”. I et slikt scenario hadde ikke forsvaret (eller sivilforsvaret) anledning til å gjennomføre en ny ”brent jords taktikk”.⁴⁰¹ Den tyske krigsmaskinen hadde trukket seg kontrollert tilbake, og brent ned nesten alt menneskeskapt systematisk. Under den kalde krigen hadde det norske forsvaret verken hadde tid til, ressurser til, og til slutt heller ikke planer om å gjøre noe lignende. Men i en krisesituasjon *ville* det bli aktuelt med mindre ødeleggelser, slik at ikke fienden skulle dra for mye nytte av norsk infrastruktur.

4.4.4 Utbygginga av Luftforsvaret: Bodø og Andøya

Vurderinga av trusselen mot Norge, slik jeg beskrev den i kapittel 4.2, ble opplevd som akutt i den regionale forsvarsledelsen, og den dystre stemninga prega også den politiske og militære ledelsen. Det førte til at man både på nasjonalt og regionalt nivå satte i verk øyeblikkelige tiltak for å skjerme seg mot både indre og ytre trusler. Forsvarets arbeid for å trygge landet mot en ytre fiende, og de tiltakene som ble iverksatt i Nord-Norge i den forbindelse, ble også sterkt prega av hva alliansen kunne stille til disposisjon – særlig av hva USA anbefalte og ga støtte til. Fra norsk side var man sjølsagt i høyeste grad klar over dette. I en svært omfattende redegjørelse om beredskapspolitikken i februar 1951, la forsvarsminister Hauge stor vekt på at Norge ikke hadde hatt noen mulighet til å gjennomføre et slikt program alene:

Det er samarbeidet innenfor A-pakten og solidariteten innenfor denne pakt – nærmere bestemt De Forente Staters omfattende støtte – som gjør det mulig for oss. Regjeringen har gått ut fra – og det skjer i forståelse med de amerikanske myndigheter – at det aller meste av våpen, materiell og militære forsyninger vil komme som hjelp til Norge utenfra uten vederlag. [...] Det er

⁴⁰¹ Sivilforsvarssjefen beregna at det ville ta minst tre uker å totalevakuere Finnmark, jf. RA, SMK, AA, boks 1, mappe ”notater 1953–56”, Notat: ”Møtet i Forsvarsrådet torsdag 11. november 1954”, datert 13. november 1954, signert Andreas Andersen.

tale om en støtte som går opp i mange milliarder kroner, og som absolutt sett vil overstige de norske forsvarsutgiftene flere ganger.⁴⁰²

Fra norsk side undersøkte man sjølsagt alle de mulighetene som måtte finnes for å støtte sikringa av landet. Men på den andre sida var også grundige planer og forslag fra norsk side sterkt etterspurt av amerikanske myndigheter.⁴⁰³ De ga ikke støtte til hva som helst. Et arbeidsområde for øverstkommanderende i Nord-Norge var nettopp å samkjøre forsvarsplanene i Nord-Norge med allierte planer.⁴⁰⁴ Fra 1958 ble ØKN innlemma i den allierte kommandostrukturen.⁴⁰⁵

Når det gjaldt utbygginga av Luftforsvaret, hadde Norge sterk alliert støtte. Sjefen for Nordkommandoen, admiral sir Patrick Brind, sa i 1952 at siden man ikke kunne overføre hær- og flystyrker hurtig nok til Norge i tilfelle krig, ”hadde en måttet legge hovedvekten på disse to grener under oppbyggingen av Nordregionens styrker”.⁴⁰⁶ Når det gjaldt sjømakt, var det hele tida klart at Norge i hovedsak måtte støtte seg på allierte bidrag fra særlig USA og Storbritannia – med andre ord ei videreføring av eldre sikkerhetspolitiske oppfatninger.⁴⁰⁷

Sett fra Europakommandoens side, var utbygginga av forsvaret i Nord-Norge et ledd i alliansens planer om et framskutt forsvar av sentralavsnittet på kontinentet, og av USA. Også sørflanken ble gjennomgående ansett som viktigere enn nordflanken. Slik sett var ikke Nord-Norge noe sentrum i den kalde krigen, men en interessant periferi som NATO hadde som forsett å kunne forsvare. Med Atlanterhavskommandoen ble Nord-Norges betydning i et såkalte transkontinentalt perspektiv forsterka.⁴⁰⁸ Det var flere momenter som aktualiserte ei videre utbygging

⁴⁰² RA, FD, Avd. III, boks 78, mappe ”Forsvarsorganisasjon (Program)”, ”Forsvarsministerens redegjørelse i lukket Stortingsmøte mandag 12. februar 1951 om beredskapspolitikken”; se også (samme sted) ”Den norske regjeringens foreløpige planer for utbyggingen av forsvaret i Norge”, memorandum, datert 6. februar 1951.

⁴⁰³ I RA, SMK, Referat fra regjeringskonferanser, bind 7, møte 20. januar – går det fram at USAs ambassadør og ECA-misjonen hadde etterspurt et samla økonomisk og militært program for 1951.

⁴⁰⁴ Se bl.a. FOB, SSN, møte 24. april 1950. Når det gjelder ledelsesstrukturen i det norske forsvaret, så høsta regjeringa mange erfaringer på dette området gjennom ei studiereise som Trygve Bratteli gjorde til Washington D.C. i januar 1950. Resultatet – ei utredning på drøyt 20 sider – ble oversendt til forsvarsminister Hauge i mars 1950. Se Arbark, TB, Da. Kronologisk ordnet korrespondanse, boks 4, mappe ”Forsvarskommisjonen av 1946 I”, ”Den øverste ledelse av Forsvaret i De Forente Stater”, datert januar 1950.

⁴⁰⁵ Bjerga, *Enhet som våpen*, s. 40.

⁴⁰⁶ FOB, SSN, møte 30. juni 1952.

⁴⁰⁷ Jf. Arbark, TB, Da. Kronologisk ordnet korrespondanse, boks 4, mappe ”Forsvarskommisjonen av 1946 I”, ”A.P.s lydbandopptak av forsvarsminister Hauges foredrag på Oslo Arbeiderpartis representantskapsmøte 17/1-50”, s. 6.

⁴⁰⁸ Mer om dette, se Skogrand, *Alliert i krig og fred*, s. 23–28.

av luftmakt i Nord-Norge i den forbindelse.⁴⁰⁹ For det første var det behov for mer luftovervåking i nordområdene. Dernest hadde SACLANT ansvaret for å bygge ut et barrierekonsept langs akse Grønland–Island–Storbritannia, som skulle demme opp for sovjetiske sjøstridskrefter i en krig. SACLANT skulle også trygge konvoitrafikken i Norges nærområder. I en krig måtte man dessuten gå ut fra at SACLANTs flåtestyrke – Striking Fleet Atlantic – ville operere i de nordlige havområdene, og de ville ha behov for flystøtte og landbaserte støttepunkter. Det var overlegninger som dette som danna bakgrunnen for at NATO i desember 1952 ga klarsignal til utbygginga av Andøya flystasjon. SACLANTs fokus på de nordlige havområdene kom også til å få konsekvenser for flyplassen i Bodø. Her var det imidlertid snakk om ei utviding, for som kjent var det etablert en militær flyplass der fra før. I 1950 hadde Forsvarsdepartementet gått inn for at Bodø flystasjon skulle bli hovedflystasjon i Nord-Norge, noe som var avgjørende for at utbygginga der ble innlemma i tredje del av NATOs infrastrukturprogram, som ble vedtatt av alliansen i februar 1952.

Verken i Bodø eller på Andøya hadde man hatt noe særlig med den militære sektoren å gjøre før krigen. I 1947 var det heller ikke noe som tyda på at Bodø kom til å bli et militært sentrum. Denne endringa kom med NATO-medlemskapet. Spissformulert kan vi si at Bodø ble det andre militære sentrum i Nord-Norge fordi amerikanerne ønska det, og at Andøya ble bygd ut fordi NATO hadde behov for ”et framskutt synkefritt hangarskip for SACLANTs flåte”.⁴¹⁰ Disse allierte ønskemålene kom likevel ikke i motsetning til de norske myndighetenes ønsker; både den regionale og nasjonale militære ledelsen ga påtrykk i retning av økt alliert satsing. Imidlertid utfordra den allierte satsinga på Luftforsvaret den regionale utforminga av forsvarsstrukturen, slik man tradisjonelt hadde tenkt om dette. Luftforsvaret, som hadde sterk alliert støtte, trakk her det lengste strået.

Blant de militære lederne i Nord-Norge dominerte to ulike syn på forsvarsstrategien. Det ene synet kan vi knytte til Hæren og til Troms; det andre til særlig Bodø og til Luftforsvaret. Hæren mente at forsvarrets overordna forsvarskonsept skulle knyttes til den tradisjonelle defensive forsvarslinja i Indre Troms. Hæren sto videre på at Sjø- og Luftforsvarets oppgave var å støtte opp om dette. Til en viss grad fikk Hæren viljen sin med hensyn til Sjøforsvaret, men når det gjaldt Luftforsvaret ble

⁴⁰⁹ Resten av avsnittet bygger på Vengstad, Luftforsvarets hjørnesteiner, s. 57–58.

⁴¹⁰ Mer om Bodø se Kjetil Skogrand, Bodø og forsvaret av Nord-Norge 1945–1967, i *IFS Info* nr. 5 1998; Bjerga, *Enhet som våpen*, særlig s. 76–85; om Andøya, se Kleve, Luftforsvaret som infrastrukturutbygger i Nord-Norge. Sitat fra Kleve, s. 28.

det større problemer. Luftforsvarets strategi var nemlig en helt annen; den var basert på et konsept om offensiv luftmakt. Hva ligger i dette?

Luftforsvaret ble direkte knyttet til NATOs sentrale forsvarsdoktrine om såkalt *massiv gjengjeldelse*. Den gjaldt offisielt fra 1953 til 1967, og gikk ut på å bekjempe Sovjetunionen med et voldsomt alliert kjernefysisk luftangrep. Man skulle bølge inn over Sovjetisk territorium og ødelegge sovjetiske styrker på egen jord, *før* de kom til Norge. De norske skvadronene skulle ikke sjøl benytte atomvåpen, men støtte allierte fly som bar atomvåpen. I løpet av 1960-tallet – formelt sett i 1967 – ble det overordna forsvarskonseptet endra i hele NATO, og det medførte at Luftforsvaret fikk defensive luftforsvarsoppgaver som gikk mer i retning av å støtte land- og sjømilitære styrker. Avskjæringer inngikk i disse oppgavene.

Salten-regionen ble et støttepunkt i strategien både til Europakommandoen og Atlanterhavskommandoen i NATO. NATO-ledelsen mente at ØKN burde flyttes til Bodø – fordi byen lå mindre utsatt til enn for eksempel Harstad, fordi Bodø var det beste utgangspunktet for offensive luftoperasjoner, og fordi man bedre kunne koordinere norske styrker og NATO-styrker fra Bodø. I 1955 avtalte Norge og NATO at hele den nordnorske forsvarsledelsen skulle flytte. I 1963 ble det nye hovedkvarteret på Reitan åpna, og ØKN flytta fra Harstad til Bodø for godt. Som tidligere nevnt ble også Distriktssentralen for overvåkingstjenesten i Nord-Norge flytta fra Harstad til Bodø samme år. Bodø var blitt knutepunktet.

Og på Reitan satt ØKN med den totale oversikta. Rett over Saltenfjorden lå stasjonen på Kletkoven. Den hadde som funksjon å binde sammen radarkjeda til NATO, som spente seg tvers over Europa fra Tyrkia til Nord-Norge, og sto ferdig i 1958. I krigshovedkvarteret på Reitan – som sto ferdig i 1963 – kunne man dermed ta inn radarbildene fra stasjonen i Sørreisa, som igjen tok inn radarbildene fra Kautokeino, Honningsvåg og Vardø.

4.4.5 Sjølpålagte restriksjoner som ledd i lavspenningspolitikken

De sjølpålagte restriksjonene danna ei slags overordna ramme når det gjaldt forsvarets arkitektur. De mest kjente tiltakene gikk ut på at det ikke skulle utplasseres atomvåpen eller være allierte baser i Norge i fredstid. Men det var snakk om flere

begrensninger. Rolf Tamnes har samla dem i sju grupper, og vi skal se nærmere på tre av dem:⁴¹¹

1) *Basepolitikken*. Her var kjerna et norsk nei til stasjonering av allierte kampenheter i landet i fredstid. Dette lå i bunnen allerede før Norge ble medlem av Atlanterhavspakten, og budskapet ble formelt erklært i ei note overfor Sovjetunionen den 1. februar 1949. Der het det: ”Den norske regjering vil ikke tiltre noen overenskomst med andre stater som innebærer forpliktelser for Norge til å åpne baser for fremmede makters stridskrefter på norsk territorium så lenge Norge ikke er angrepet eller utsatt for trusler om angrep.”⁴¹² Utbruddet av Koreakrigen i 1950 satte denne erklæringa på en første test. I første omgang leda det økte vestlige påtrykket til ei presisering fra forsvarsminister Hauge om at erklæringa ikke hindra utbygging av militære anlegg, forhåndslagring, allierte øvelser på norsk territorium eller kortvarige besøk av allierte fly og flåtestyrker.⁴¹³ Høsten 1951 ble det så framsatt et ønske fra NATO om å utplassere en flyving på Torp, og etter sterkt påtrykk bøyde Torp-regjeringa i 1952 av, og sa seg villige til å forsøke å skyve på baserestriksjonene. Regjeringa møtte imidlertid sterk motbør i utenrikskomiteen av et tverrpolitisk flertall anført av Einar Gerhardsen, og framstøtet ble derfor avvist.⁴¹⁴ Basereservasjonen ble stående.

2) *Atompolitikken*. Hovedelementet i norsk atompolitikk gikk ut på at Norge sa nei til lagring av atomstridshoder i fredstid. President Eisenhower hadde i 1953 lansert ”The New Look”, der atomvåpnene ble tildelt en avgjørende rolle, og NATOs militærdoktrine ble året etter basert på ”massiv gjengjeldelse”. Fram mot NATO-toppmøtet i Paris i desember 1957 kom to spørsmål i forgrunnen, nemlig utplassering av mellomdistanseraketter i medlemslandene, og opprettelse av atomammunisjonslagre for taktiske atomvåpen.⁴¹⁵ Utplassering av mellomdistanseraketter var aldri aktuelt for den politiske ledelsen i Norge, og på rådsmøtet gjorde også statsminister Gerhardsen et framstøt – sammen med Danmark –

⁴¹¹ Tamnes, *Oljealder*, s. 100. Restriksjonene når det gjaldt andre lands *hemmelige tjenesters virksomhet* i Norge har vi allerede berørt. Jeg går ikke inn på restriksjonene som gjaldt *Svalbard*, *vesttysk deltakelse* på nordflanken eller *anløpspolitikken*, der man forutsatte at allierte krigsskip ikke hadde atomstridshoder om bord ved besøk i Norge.

⁴¹² Etter Holtsmark (red.), *Norge og Sovjetunionen*, dok. 324, s. 425.

⁴¹³ Dette åpna blant anna for den såkalte SAC-avtalen fra 1952, der man tillot begrensa baserettigheter for amerikanske strategiske bombefly på Gardermoen. Flyene skulle imidlertid ikke stasjoneres på Gardermoen permanent.

⁴¹⁴ Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 101.

⁴¹⁵ Skogrand og Tamnes, *Fryktens likevekt*, s. 114.

om å utsette hele spørsmålet.⁴¹⁶ Her fikk han ikke gehør, men han lyktes i å få nedfelt de inntil da klareste formuleringene NATO i retning av forhandlings- og avspenningsvilje.⁴¹⁷ På rådsmøtet i Paris gjorde Gerhardsen det også klart at lagring av atomstridshoder for taktiske atomvåpen på norsk jord, ikke var aktuelt i fredstid. Innafor Arbeiderpartiet var det uenighet om dette spørsmålet: Ei gruppe, med Haakon Lie, Dag Bryn, Olav Larssen og Per Monsen, helte i retning av den fagmilitære vurderinga som ville tillate atombevæpning. Ei anna gruppering, rundt Halvard Lange, Nils Handal, Trygve Bratteli og Konrad Nordahl, ville unngå å låse fast et nei for framtida, og på den måten bevare et større norsk handlingsrom. Ei tredje, bestående av blant andre Einar Gerhardsen, Andreas Andersen og Finn Moe, tenderte mot å nedfelle reservasjonen som norsk politikk.⁴¹⁸ I 1961 ble denne ikke-lagringsdoktrinen bekrefta i Stortinget, og i 1963 gjorde forsvarsminsiter Gudmund Harlem det klart at norske styrker heller ikke skulle trene på bruk av atomvåpen i krig. Da var også det allierte presset på Norge avtatt, blant anna fordi man nå hadde ubåtbasserte missiler å støtte seg på, men også på grunn av ei glidende overgang i Kennedy-administrasjonen til fleksibel respons.⁴¹⁹

3) *Begrensninger på alliert virksomhet i Nord-Norge generelt, og i Finnmark spesielt.* Sammen med baserevevasjonen hadde Jens Christian Hauge formulert en anna viktig reservasjon da Norge ble medlem i Atlanterhavspakten, nemlig at Norge måtte være svært forsiktig med å tillate alliert aktivitet i nord. Militært sett var Nord-Norge en slags ”buffersone mellom Vesten og Sovjetunionen”.⁴²⁰ Denne linja ga mange konkrete utslag. For det første ved at sjølvve forsvarsarkitekturen i Nord-Norge ble prega av kraftig utbygging i Nordland og i Troms opp til Lyngen, mens Finnmark forble mer militært uttynna. Dernest streka norske myndigheter rundt 1960 opp en grense som sa at allierte øvelser og tokt ikke skulle finne sted øst for 24° Ø; i 1958 for allierte luftstyrker, i 1960 for sjøstridskreftene.⁴²¹ I kjølvannet av U-2-episoden ble denne begrensninga innsnevra ytterligere: allierte flyginger fra norsk territorium

⁴¹⁶ Men Haakon Lie var trulig for utplassering i Norge, jf. samme sted, s. 119.

⁴¹⁷ Poul Villaume, *Fra antimilitaristisk neutralisme til atlantisk aktivisme. Hovedlinier i sosialdemokratisk udenrigs- og sikkerhedspolitik gennem 70 år*, i *Arbejderhistorie* nr. 4 1999, s. 26.

⁴¹⁸ Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 265–273; Skogrand og Tamnes, *Fryktens likevekt*, s. 121–128.

⁴¹⁹ Skogrand og Tamnes, *Fryktens likevekt*, s. 319.

⁴²⁰ Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 33.

⁴²¹ Knut Egeland Moen, *Selvplagte restriksjoner i nord, 1945–1965*, i *Forsvarsstudier* nr. 5 1998, s. 40.

skulle nå heller ikke finne sted over *internasjonalt* territorium øst for 24° Ø.⁴²² Videre utforma norske myndigheter ei begrensning som sa at allierte hærstyrker ikke fikk øve i Finnmark. Denne avgrensinga oppsto i 1962–63 i forbindelse med overgangen til fleksibel repsons på den ene sida, og den voldsomme utbygginga av den sovjetiske Nordflåten på den andre. Da ble det oppretta en mobil NATO-styrke, det såkalte ”Brannkorpset” (AMF), som ble tildelt oppgaver i Nord-Norge. Dette førte ikke bare til et påtrykk om å åpne for øvelser i Finnmark, men også om å lempe på flyrestriksjonene. Begge deler ble avvist.⁴²³

De sjølpålagte restriksjonene har vært mye omtalt i forskningslitteraturen, og de kan føres tilbake til flere motiver. Med støtte i en dominerende modell har historikerne på et overordna nivå villet tolke dette som et beroligelseselement overfor Sovjetunionen på den ene sida, men også som en avskjermingsstrategi i forhold til NATO på den andre (jf. kap. 1.3.2). I tråd med dette har Rolf Tamnes pekt på fire konkrete motiver for restriksjonene.

Det første og overgripende motivet var altruistisk: Lavspenning i nord ville bidra til å dempe stormaktsmotsetningen, noe som måtte være i alles interesse. Norge ønsket for det andre å berolige russerne og gi dem færre påskudd til å iverksette mottiltak. [...] Lavspenningen kunne for det tredje bidra til at russerne lot Finland være i fred. For det fjerde var de selvpålagte begrensningene et middel til å dempe motstanden mot NATO-politikken i norsk opinion.⁴²⁴

De sjølpålagte restriksjonene berører på denne måten ei vedvarende spenning som var knytta til Norges NATO-medlemskap. Som Knut Einar Eriksen og Helge Ø. Pharo har påpekt, ble spørsmålet om trygghet og integrasjon i alliansen på den ene sida, og nasjonal suverenitet og handlefrihet på den andre, ei vanskelig nøtt i norsk politikk.⁴²⁵ Spissformulert kan det sies at det politiske flertallet følte seg tvunget til å ”kjøpe” trygghet, men ville på samme tid ”selge” minst mulig av den nasjonale suvereniteten og den politiske handlefriheta. Av slike grunner ville de fleste politikerne unngå en for tett militær integrasjon i NATO. Men spørsmålet romma også en anna dimensjon, nemlig hvilken politisk strategi som var mest tjenlig i den kalde krigen mer allment. Oppå det grove underlaget av enighet om at Norge måtte føre en lavspenningspolitikk overfor Sovjetunionen, var det betydelig uenighet om hvilke praktiske utslag denne

⁴²² Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 215.

⁴²³ Vi kommer nærmere inn på den offentlige debatten om de sjølpålagte restriksjonene og forsvarsproblemet i Finnmark i kapittel 5.4.5.

⁴²⁴ Tamnes, *Oljealder*, s. 100.

⁴²⁵ Jf. Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 16–18.

politikken skulle få. Ikke minst gjaldt dette i Arbeiderpartiet, og særlig gjaldt det forsøkene på å spille en brubyggerrolle – til tross for NATO-medlemskapet. Dette engasjerte ikke minst statsminister Einar Gerhardsen, noe vi skal komme tilbake til i kapittel 6. Det kan også dokumenteres at både Gerhardsen og hans rådgiver Andreas Andersen la vekt på at den sovjetiske handlemåten i nord også måtte ses i lys av de *legitime* sikkerhetsinteressene landet måtte ivareta. I en tale ved NATOs 10-årsjubileum i 1959 understreka Gerhardsen dette: ”Vi erkjenner fullt ut at også Sovjet-Samveldet og dets allierte har berettigede sikkerhetsmessige interesser å ivareta, og at de har krav på å kjenne seg trygge innenfor sine egne grenser.”⁴²⁶ Fra vestens side var derfor ei ensidig satsing på militær oppdemming en vei som ikke var politisk farbar. I tråd med dette talte Andreas Andersen derfor – og i likhet med Sveriges statsminister Tage Erlander – ikke bare om oppdemmingspolitikk, men også om det Sovjetunionen måtte oppfatte som ”innringingspolitikk”.

4.5 Forsvaret – en samfunnsinstitusjon som alle andre?

Som jeg har vært inne på, var utforminga av forsvarsarkitekturen i svært liten grad prega av distriktspolitiske hensyn. Men overalt hvor forsvaret etablerte seg, ble etaten sjølsagt også en betydningsfull økonomisk faktor. Gjennom 1950- og 60-tallet var det mange lokalsamfunn som fikk sanne dette. Ved inngangen til 1970-tallet var det stadig flere som begynte å argumentere for at forsvaret måtte benyttes mer direkte som et distriktspolitisk virkemiddel. I den offentlige utredninga *Om landsdelsplan for Nord-Norge*, heter det for eksempel:

Forsvarets beredskapsmessige og vernende formål må komme i første rekke, men hvor militære og strategiske hensyn ivaretas like godt ved ulike stedsvalg eller i andre valgsituasjoner, bør regionalpolitiske hensyn være utslagsgivende.⁴²⁷

⁴²⁶ RA, SMK, AA, boks 3, mappe ”Eskp. sjef Andersen – Foredrag”, ”Ved NATO’s 10-årsjubileum. Statsministerens tale ved festmøtet i Oslo rådhus fredag 3. april 1959. Utkast”. Se også Andreas Andersens foredrag for Oslo Militære Samfund 6. januar 1958, RA, SMK, AA, boks 3, mappe ”Eskp. sjef Andersen – Foredrag”: ”Vi må erkjenne at ikke bare NATO, men også Sovjet har sine sikkerhetsproblemer, og vi må gå ut fra at begge vil se sine interesser best tjent med en avspenning og nedrustning.” Gerhardsens dialog med sikte på nedrusting og avspenning hvilte på det fundamentet av maktbalanse mellom blokkene man hadde oppnådd – jf. hans teori om ”fryktens likevekt” fra 1955 – et standpunkt som i utgangspunktet anerkjente at Sovjet hadde sine legitime sikkerhetsinteresser å ivareta.

⁴²⁷ *NOU 1972:33. Om landsdelsplan for Nord-Norge. Forslag til plan for utviklingen av landsdelen*, s. 176.

Til tross for disse forsettene: Forsvarsetableringer og -utbygginger ble også i fortsettelsen en intern, militær affære.

4.5.1 Modernisering og konsolidering

Rune Slagstad skriver i *De nasjonale strateger* at ”motivet om industriell modernisering [fløt] sammen med motivet om militær oppdemming. [...] Regjeringens ambisjon var å forene modernisering med atlantisk integrasjon”.⁴²⁸ Her sto, etter Slagstads oppfatning, Erik Brofoss og Jens Chr. Hauge som de mest sentrale aktørene. Sjøl om Slagstad er blitt kritisert for å tøyse dette argumentet vel langt, kan synspunktene hans forenes med funnene til historikere som Olav Njølstad og Olav Wicken.⁴²⁹ I boka *Kunnskap som våpen* konkluderer de med at Forsvarets forskningsinstitutt i perioden 1946–1975

utviklet seg fra et lite, løst organisert og på mange måter isolert forskningsinstitutt med begrenset våpenteknisk og vitenskapelig spisskompetanse, til et middelsstort, mer sentralisert og på en rekke felter høykompetent forsknings -og utviklingscenter med stor nasjonal og internasjonal kontaktflate og betydelig samfunnsmessig innflytelse. Suksessen kan delvis forklares med at instituttet passet inn i myndighetenes strategi for gjenoppbygging og modernisering av det norske samfunn, der industrirettet og høyteknologisk forskning var et sentralt virkemiddel.⁴³⁰

Jens Chr. Hauge utvikla tidlig – og før tilslutninga til Atlanterhavspakten – en strategi for å modernisere forsvaret. Den militære moderniseringa måtte skje på en måte som ga Norge tilgang til ressurser, teknologi og kunnskap hos de vestlige stormaktene, først og fremst Storbritannia. Det måtte altså opprettholdes ei funksjonell binding til vestmaktene. Huges – og Norges – holdning i dette spørsmålet, kolliderte med Sveriges posisjon, og var avgjørende for at det Skandinaviske forsvarsforbundet aldri ble realisert.

Forsvaret skulle moderniseres og bringes på høyde med samtida si – og det skulle også den nordligste landsdelen. Mente myndighetene å bruke forsvaret som en moderniseringsagent også i så måte?

⁴²⁸ Slagstad, *De nasjonale strateger*, s. 267.

⁴²⁹ Særlig har Helge Ø. Pharo vært kritisk til Slagstads argumentasjon. Det er for eksempel feil å se opprettinga av Forsvarets Forskningsinstitutt – i 1946 – som uttrykk for en bevisst plan om vestlig militær integrasjon i fredstid. Motivet om å bruke den atlantiske integrasjonen til industriell modernisering hører hjemme i en seinere fase, jf. Pharo, *Post-Cold War Historiography in Norway*, s. 103, særlig note 18.

⁴³⁰ Njølstad og Wicken, *Kunnskap som våpen*, s. 499.

I den grad det finnes noen form for sammenheng her, så er den avleda. Så langt jeg kan se, gir Erik Brofoss – sjølve krumtappen i planlegginga for å modernisere Nord-Norge – knapt noe sted uttrykk for at han så på forsvarets virksomhet i landsdelen i et sivilt moderniseringsperspektiv. Det synes heller å være slik at ringvirkningene fra den militære utbygginga var å betrakte som en positiv bieffekt. Om ressursbruken også kunne gi positive virkninger for det sivile samfunnet, så var det sjølsagt bra, men slett ikke noen forutsetning. I det offentlige ordskiftet finner man relativt ofte referanser til at den militære utbygginga hadde en positiv effekt på det sivile samfunnet, og noe som trulig bidro til at den store ressursbruken på forsvaret ble mer spiselig for NATO-skeptikerne. Likevel er det nok lettere å finne eksempler på at den *sivile* utbygginga var ment å gi sikkerhetspolitiske effekter som også ville gagne forsvarets sak.

Sett i et sikkerhetspolitisk lys hadde forsvaret en klar interesse av å støtte moderniseringa av Nord-Norge. Moderniseringspolitikken ville både støtte opp under forsvarets infrastruktur, og samtidig bidra til å konsolidere landsdelen. Da Nord-Norge-planen var under oppseiling i 1951, kom følgende momenter fram i sjefsnemda:

Av særlig interesse for Forsvaret syntes å være utbyggingen av Nordlandsbanen fram til Bodø og utbyggingen av endel veier fra de tettbebygde strøk inn til Riksveien. Likeledes ville det være ønskelig med en utbygging av telegraf- og telefonnettet. Det syntes også å være enighet om at næringslivet i Nord-Norge burde utvides, slik at det kunne bidra til å underholde de styrker som var stasjonert der oppe i fred og i tilfelle av en krig.⁴³¹

Da Forsvarsdepartementet ble bedt om å uttale seg i forbindelse med Nord-Norge-planen, ga det uttrykk for at ei vellykka modernisering av landsdelen ville gi befolkninga økt økonomisk trygghet, noe som igjen ville føre til økt forsvarsvilje. Det ble også pekt på at dette ville virke nasjonalt konsoliderende og gi mindre grobunn for kommunisme.⁴³² Men departementet understreka at ei forutsetning for moderniseringsprogrammet var at det samtidig ble understøtta av ei forsert utbygging av forsvaret i landsdelen.

Hvor sterkt var det sikkerhetspolitiske motivet i moderniseringspolitikken overfor Nord-Norge? Mange historikere har interessert seg for dette spørsmålet. I bind

⁴³¹ FOB, SSN, møte 9. august 1951.

⁴³² Johansen, *Fra militært tomrom*, s. 61.

5 av *Arbeiderbevegelsens historie i Norge* skriver Trond Bergh at regjeringa framheva den forsvars- og sikkerhetspolitiske sida av Nord-Norge-planen for *amerikanerne*.⁴³³ I forkant av statsminister Einar Gerhardsen besøk i Washington på forsommeren 1951, hadde handelsminister Erik Brofoss orientert ECA-misjonen i Oslo om Nord-Norge-planen. I orinteringa understrekte Brofoss ”meget sterkt sakens politiske betydning”.⁴³⁴ I kjølvannet av samtalene med mr. Gross i ECA-misjonen, satte så Brofoss opp et memorandum som statsministeren måtte sørge for å få levert til de rette amerikanske instanser.⁴³⁵ I memorandumet ble det brukt sterke argumenter for ei eventuell økonomisk støtte fra amerikansk side til Nord-Norge-planen, blant anna fordi utbyggingsplanene måtte ses på som sikkerhetspolitisk konsoliderende med hensyn til nordflanken:

The Norwegian government desires to emphasise once again how vital it is politically that Northern Norway, and the people as a whole, should fully appreciate and understand that this very important frontier region is not regarded as an expendable territory, but as a potential outpost of the West and a fortress of confidence.⁴³⁶

Men amerikanerne beit ikke på dette agnet – de mente at nordmennene sjøl fikk finansiere Nord-Norge-planen. Og slik ble det: Amerikanerne støtta Norge og Nord-Norge med store midler, men de gikk først og fremst til forsvaret. Og med få unntak brukte forsvaret pengene på reint militære oppgaver.

Regjeringa benytta altså sikkerhetspolitisk argumentasjon i forbindelse med Nord-Norge-planen for å sikre amerikanske midler da det gikk mot slutten av Marshallhjelpa. Norge hadde også tidligere søkt midler fra Marshallhjelpa til industrireiseing i Nord-Norge med en sikkerhetspolitisk begrunnelse. I 1950 gjaldt det A/S Sydvaranger, men da gikk Erik Brofoss imot ei slik løsning: ”Jeg tror det ville vekke alt for stor oppmerksomhet om motverdimidler ble brukt til et anlegg som i den grad ligger nær den russiske grensen.”⁴³⁷ Året etter, i 1951, var Brofoss’ generelle

⁴³³ Bergh, *Storhetstid*, s. 184.

⁴³⁴ Arbark, EB, boks 145, Notat: ”Utbyggingsprogrammet for Nord-Norge”, datert 16. mai 1951.

⁴³⁵ Se Arbark, EB, boks 145, mappe ”Utbyggingsprogrammet for Nord-Norge 1”, ”The Development Program for Northern Norway”, datert mai 1951. Mest utfyllende drøfta hos Thomassen, Siviliasjonens utpost og den kalde krigen; Johansen, *Fra militært tomrom*, s. 58–66.

⁴³⁶ Arbark, EB, boks 145, mappe ”Utbyggingsprogrammet for Nord-Norge 1”, ”The Development Program for Northern Norway”, datert mai 1951.

⁴³⁷ Brofoss, sitert etter Odd-Harald Kvammen, Gjenreisningen av A/S Sydvaranger 1945–1952. En studie av ytre betingelser og forhold, hovedoppgave i historie, *Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet* 1999, s. 102.

skepsis mot den amerikanske innflytelsen over norske investeringer blitt mindre, noe som tydelig kommer fram i memorandumet til Gerhardsens USA-reise.

Lanseringa av Nord-Norge-planen skjedde i 1951, samme året som et stort ekstraordinært beredskapsprogram var til politisk behandling. Flere historikere har ment å se ei viss samkjøring også her. Var det ei samkjøring?

I et interessant tilbakeblikk redegjorde Erik Brofoss for forholdet mellom Nord-Norge-planen og den militære utbygginga. På et landsstyremøte i Arbeiderpartiet i februar 1951 kom det til følgende ordveksling, som bare delvis har vært kjent før, men som jeg her kan gjengi i større bredde:

Jeg [Brofoss] påpekte at hvis ikke noe ble gjort, ville en måtte regne med en betydelig avfolkning av de tre nordligste fylker. Jeg tilføyet da noe uforsiktig at en måtte unngå en diskusjon basert på at det ikke var mulig å leve for eksempel et sted som Moss, som på det tidspunktet tok imot ganske mange arbeidere fra Nord-Norge. Det viktigste var at folk kunne få en jobb. Vårt grunnproblem ville bli mangelen på arbeidskraft.

Denne uttalelse vakte en voldsom reaksjon særlig fra Finnset i Narvik, og noe mindre saklig artikulert fra Jaklin. Argumentet var blant annet at når det nå ble krevd at vi skulle delta i et internasjonalt forsvarssamarbeid, som ville legge store byrder på oss, burde en ha noe å forsvare.⁴³⁸

NATO-skeptikerne Odd Finseth og Ingvald Jaklin – redaktører i henholdsvis *Fremover* og *Nordlys* – var opptatt av det måtte sikres betydelige ressurser til den sivile moderniseringa i tillegg til den militære utbygginga. Hva svarte Brofoss til dette?

[Jeg sa] at jeg skulle ta på meg å legge fram i regjeringen noen synspunkter og gi en skisse til et opplegg av et spesielt Nord-Norge program. Det var dette som skjedde i regjeringskonferansen i 1951, hvor jeg la fram stoff som jeg hadde samlet på i lengre tid.⁴³⁹

Diskusjonen mellom Brofoss, Finseth og Jaklin på landsstyremøtet i Arbeiderpartiet i februar 1951, var altså en utløsende årsak til at Nord-Norge-planen ble lagt fram i 1951 og behandla i Stortinget året etter. Tidligere har blant anna Øyvind Thomassen

⁴³⁸ Arbark, EG, boks 2, brev fra Brofoss til Gerhardsen, datert 10. desember 1971. Blant anna har Ottar Brox og Sanne Steenberg Hansen vist til denne diskusjonen tidligere, men jeg bygger her på nytt og breiere kildetilfang. Se Brox, *Nord-Norge: Fra allmenning til koloni*, s. 86; Steenberg Hansen, *Tre forsøg*, s. 63.

⁴³⁹ Arbark, EG, boks 2, brev fra Brofoss til Gerhardsen, datert 10. desember 1971. Brevet ble skrevet i forbindelse med at Brofoss hadde fått en dedisert utgave av Gerhardsens bok *Samarbeid og strid. Erindringer 1945–1955*. Brofoss hadde behov for å utdjupe det som sto om Nord-Norge-planen. Det går ellers fram av brevet at Brofoss så på distriktsproblematikken som ”det viktigste feltet i økonomisk politikk”.

og Lars-Petter Johansen sett Finseths utspill først og fremst som ei understreking av at ei sivil modernisering av Nord-Norge ville bidra til å støtte opp under den politiske konsolideringa av landsdelen – og dermed fungere som en slags grunnmur under forsvarsutbygginga.⁴⁴⁰ Men det kan også pekes på et anna motiv. Både Finseth og Jaklin var opprinnelig skeptiske til den norske integreringa i NATO, og begge mente dessuten at det måtte være ei målsetting å ikke drive det militære investeringsnivået høyere enn det som var absolutt nødvendig (se kap. 7). Finseths og Jaklins uttalelse var i så måte mer ei understreking av at det oppskrudde militære investeringsnivået ikke måtte gå på bekostning av den sivile gjenreisninga og moderniseringa. Som vi tidligere har vært inne på, hadde sentrale personer i Arbeiderpartiet i flere år før 1951 vært i sving med å utarbeide en moderniseringspolitikk for landsdelen. Denne regionpolitiske tenkinga kan føres tilbake til åra før den kalde krigen brøt ut. Den sikkerhetspolitiske spenninga på begynnelsen av 1950-tallet danna således ei ramme rundt Nord-Norge-planen, og var ikke sjølve drivkrafta bak utforminga av Arbeiderpartiets moderniseringspolitikk i Nord-Norge.⁴⁴¹ Dette kommer også klart fram i et foredrag som byråsjef Eivind Erichsen i Handelsdepartementet holdt i Sosialøkonomisk samfund høsten 1951, der han tok for seg bakgrunnen for planen.⁴⁴²

Dette til tross: Det må være rett å betrakte den sikkerhetspolitiske dimensjonen som et tilleggsmotiv i moderniseringspolitikken – på flere måter. For det første ville den bidra til å konsolidere landsdelen og dempe oppslutninga om kommunismen. Dette er et moment som flere historikere har lagt vekt på. Narve Fulsås mener for eksempel at det var et generelt trekk ved norske myndigheters politikk å forsøke ”å balansere den sterke utbygginga i dei sovjetiske nordområda, ikkje bare militært, men også økonomisk og kulturelt, for å kunne bevare lojalitet og kontroll i området”:

Såleis har t.d. sentrale embetsmenn framheva at vedtaket om å opprette Universitetet i Tromsø i 1968 må sjåast ikkje bare i eit distriktspolitisk, men også i eit tryggingpolitisk perspektiv – ja, som eit paradedøme på at tryggingpolitikk i Norge har dreid seg om mykje meir enn kuler og krutt.⁴⁴³

⁴⁴⁰ Se Thomassen, *Sivilisasjonens utpost*, s. 124; Johansen, *Fra militært tomrom*, s. 63. Hos Ottar Brox, i boka *Nord-Norge: Fra allmenning til koloni* (s. 86), er ikke denne koblinga så tydelig.

⁴⁴¹ Se også Tjelmeland, *Stat, ideologi og økonomi*, s. 190 f.

⁴⁴² Men også Erichsen ga uttrykk for at planen ”dessuten har viktige politiske sider, ikke minst slik som den utenrikspolitiske situasjon for tiden er”, og han antyda med dette at ei positiv økonomisk og sosial utvikling i nord ville gi mindre grobunn for kommunistisk framgang; moderniseringa ville med andre ord bidra til å avskjære muligheten for misnøye-retorikk. Se RA, HD, Nasjonalbudsjettkontoret, boks 23, mappe ”Regjeringsutvalget; div grunnmateriale”, ”Orientering om utbyggingsprogrammet for Nord-Norge på møte i Sosialøkonomisk samfund, Oslo, av byråsjef Eivind Erichsen”, datert 21. september 1951.

⁴⁴³ Fulsås, *Eit perspektiv*, s. 9; se også Fulsås, *Universitetet i Tromsø 25 år*, s. 32.

At dette beskriver et viktig trekk ved norsk sikkerhetspolitikk, også i etterkrigstida, kan det ikke være tvil om. I tillegg til Universitetet i Tromsø, kan også NRK nevnes som eksempel. Blant anna ble utbygginga av fjernsynsnettet i Finnmark forsert på 1960-tallet med samme begrunnelse. For det andre kan vi kanskje si at moderniseringa av Nord-Norge ble det viktigste ideologiske signalflaget til Arbeiderpartiet i den kalde krigens kultur. På den måten viste Arbeiderpartiet at vel nok var Norge tilknytta vestblokka, men dette betydde ikke at man samtidig hadde gitt opp vandringa mot et sosialistisk samfunn. I tillegg til dette kan man også spore et tredje sikkerhetspolitisk moment i forbindelse med moderniseringa av Nord-Norge, nemlig innafor produksjon av strategiske råvarer. Ifølge Erik Brofoss kunne ei slik satsing ”bidra til å øke Vest-Europas forsvarspotensial”.⁴⁴⁴ Her var det særlig utnyttinga av jernmalmen man hadde i tankene – både i Sør-Varanger og i Rana.

4.5.2 Forsvarets økonomiske betydning

Til tross for at den militære utbygginga kom som en følge av forsvars- og sikkerhetspolitiske overlegninger, er det klart at forsvaret etter hvert ble ei økonomisk *kraft* enkelte steder, samtidig som den militære sektoren gjorde seg gjeldende i nærmest hver kommune i Nord-Norge under den kalde krigen. I en studie som økonomen Tormod Andreassen foretok i 1972, kom det ikke uventet fram at forsvarets virksomhet i enkelte områder var en betydelig økonomisk faktor.⁴⁴⁵ Særlig pekte han på områder som Indre Troms, Andøya og Porsanger. På disse stedene utgjorde forsvaret den økonomiske basen. Andre regioner ble ikke behandla under samme kategori fordi forsvaret tross alt ikke kunne sies å utgjøre *basen*, som Ofoten, Salten og Harstad-området.

Der forsvaret var ei basisnæring, bidro etaten sterkt til den økonomiske utviklinga på flere måter: ved at den etterspurte varer og tjenester i landsdelen; at militæret bidro til å heve utdannelsesnivået og den faglige kunnskapen (f.eks. om teknologi); at forsvaret sysselsatte mange personer og hindra utflytting; og at forsvaret stilte en god del militært utstyr og infrastruktur til benyttelse også for den sivile sektoren. Dessuten stilte forsvaret sine tjenester til disposisjon for det sivile samfunn

⁴⁴⁴ Arbark, EB, boks 145, Memorandum: ”Utbyggingsprogrammet for Nord-Norge”, datert 12. mai 1951 (utarbeida til statsministerens USA-tur).

⁴⁴⁵ Tormod Andreassen, Forsvarets virkninger på norsk økonomi, i *Samfunnsøkonomiske studier* nr. 22, Oslo 1972, s. 95 ff.

på en lang rekke områder, som brann- og redning, medisinsk utstyr og personell, utdanning, kulturelle aktiviteter, osv.⁴⁴⁶

I 1955 holdt fylkesmann Haug holdt et foredrag om den militære ekspansjonen i Troms, der han dokumenterte at kommunene Øverbygd, Målselv og Bardu sto seg godt i forhold til de andre kommunene i Troms.⁴⁴⁷ Dette skyldtes utelukkende den militære utbygginga. Haug viste til at Bardu kommune i 1955 utligna skatt for 1 397 000 kroner. Av dette utgjorde militære personlige skatteyttere 724 000, altså mer enn halvparten. I Målselv var de tilsvarene tallene på henholdsvis 1 788 000 og 327 000 kroner, og for Øverbygd 331 000 og 11 600 kroner. I tillegg til dette kom sjølsagt den indirekte effekten av forsvarets virksomhet, slik at den reelle økonomiske betydninga av forsvarets virksomhet var atskillig høyere. ”Det er vel ikke for meget sagt at disse kommuner i de nærmeste år helt må basere sin økonomi på den militære virksomhet.” Her hadde Haug sine ord i behold: I 1968 kunne Bardu og Målselv til sammen kreve inn 14,4 millioner i skatt, der halvparten av beløpet skreiv seg fra militært ansatt personell. Forsvarets folk tjente også etter forholdende godt.

I perioden 1950–67 var det befolkningsvekst både i Bardu og Målselv, noe bare to andre landkommuner i Troms kunne vise til.⁴⁴⁸ Hovedårsaken var den militære virksomheta, som hadde en voldsom effekt: Det samla antallet militært tilsatte i de to kommunene var i 1968 på 1564 personer, noe som tilsvarte 51,8 % av den totale sysselsettinga.⁴⁴⁹ Dette inkluderer det sentralt lønna personellet som hadde arbeidet sitt ved militære enheter i de to kommunene. Dette medfører at de som reelt sett arbeidde innafor forsvaret i Bardu og Målselv, var flere enn de som ble registrert i de offentlige statistikkene. Etter statistikkene var det i Bardu og Målselv i 1970 henholdsvis 34,7 % og 33,1 % som var sysselsatt i ”offentlig administrasjon og forsvar”.⁴⁵⁰

Finansdepartementet opererte på begynnelsen av 1970-tallet med følgende basisnæringer: Jordbruk, skogbruk, fiske, bergverk, industri, utenriks sjøfart og forsvar. Ifølge beregninger som departementet gjorde, ville ei økning i den militære aktiviteten på 100 personer gi en effekt som samla tilsvarte ei økt sysselsetting på 225 personer i Indre Troms. For å måle sysselsettingseffekten, kunne altså hver militært

⁴⁴⁶ For mer om dette, se Skogrand, *Alliert i krig og fred*, s. 352–360.

⁴⁴⁷ ”Den militære ekspansjon i Troms”, foredrag trykt i Nordlys 5. november 1955.

⁴⁴⁸ Andreassen, *Forsvarets virkninger*, s. 108. Opplysningene i det videre bygger på Andreassen.

⁴⁴⁹ Beregna ut fra opplysninger i Andreassens tabell, s. 117.

⁴⁵⁰ Liv K. Sundheim, *Forsvar og lokalsamfunn. Om bakgrunnen for og konsekvenser av militær etablering i Indre Troms, hovedoppgave i geografi, Universitetet i Bergen 1979*, s. 112.

ansatte i Indre Troms ganges med 2,25. På Andøya var det tilsvarende tallet beregna til 2,35, og i Porsanger 2,18. I 1965 var det 5260 forsvarsansatte i Nord-Norge, et tall som steig til ca. 5500 i 1972.⁴⁵¹

Av tallene kan vi også lese en del andre utviklingstrekk. Mens tallene viser at omlag halvparten av alle de som hadde Bardu og Målselv som arbeidssted i 1968 arbeidde innafor forsvaret, så var situasjonen dramatisk annerledes om vi går 18 år lenger tilbake i tid.⁴⁵² I 1950 sysselsatte primærnæringene 50,2 % av målselvdølene og 47,7 % av bardudølene.⁴⁵³ I Bardu var det i 1970 bare 9,5 % som var sysselsatte innafor primærnæringene.⁴⁵⁴ I løpet av 18 år hadde de sindige dølene gjennomlevd en økonomisk og sosial revolusjon. Nå kan jo sjølsagt ikke alt dette føres tilbake til den militære utbygginga, men den hadde åpna en ny mulighet utafor jordbruket. Som Ronald Nygård sier det i sin hovedoppgave om den militære utbygginga i Målselv:

Etter min mening var de som nedla gårdsbrukene og tok seg arbeid i forsvaret, brukere som ikke fant drifta økonomisk forsvarlig og derfor ønsket å heve sin levestandard. Forsvarets etablering ga dem den ønskede anledning.⁴⁵⁵

Det at forsvaret etter hvert ble en så mektig økonomisk faktor i Indre Troms, endra også på maktforholdene mellom næringene. Stadig vekk kom forsvarets arealbehov i direkte konflikt med primærnæringene. Som oftest måtte bøndene, og også reindriftssamene, vike.⁴⁵⁶

Den samme markante utviklinga som vi finner i Indre Troms, kan også registreres både på Andøya, i Porsanger, i Salten-regionen, og flere andre steder.⁴⁵⁷ I åra 1964–68, da alle andre kommuner i Vesterålen opplevde nettoutflytting, utmerka Andøya seg ved ei gjennomsnittlig nettoinnflytting på 7 personer årlig. I denne perioden økte også sysselsettinga i kommunen, mens den gikk ned dersom man ser Nordland fylke under ett. Andreassen fant at den militære aktiviteten på Andøya var

⁴⁵¹ Det oppgitte tallet for ansatte i forsvaret i Nord-Norge i 1965 og 1972 inkluderer *ikke* de som var tilsatt sentralt, som hadde arbeidssted i Nord-Norge.

⁴⁵² Her vil jeg presisere at sjøl om det særlig var Bardu og Målselv som fikk den store sysselsettingseffekten av forsvarets virksomhet, så spredte forsvarets ringvirkninger seg til andre kommuner, slik som Lenvik, Sørreisa, Salangen, Dyrøy og Lavangen.

⁴⁵³ Ronald Nygård, Militæranlegg og lokalsamfunn i Målselv, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Trondheim* 1976, s. 57; Sundheim, Forsvar og lokalsamfunn, s. 64.

⁴⁵⁴ Sundheim, Forsvar og lokalsamfunn, s. 64. Dersom vi tar med de som er lønna sentralt, blir prosentandelen enda lavere.

⁴⁵⁵ Nygård, Militæranlegg og lokalsamfunn i Målselv, s. 123.

⁴⁵⁶ Sundheim, Forsvar og lokalsamfunn, s. 157.

⁴⁵⁷ Andreassen, Forsvarets virkninger, s. 110–115.

årsaken til over halvparten av veksten i den sivile sysselsettinga i samme periode.⁴⁵⁸ Når det gjelder Banak flystasjon og Garnisonen i Porsanger, så kom den største veksten på 1970-tallet.⁴⁵⁹ Likevel er det grunnlag for å hevde at Porsanger ble sterkt berørt av den militære virksomheta allerede på 1960-tallet.

Da sjefen for Luftkommando Nord-Norge, general Tufte-Johnsen, gikk over i ny stilling i juli 1962, oppsummerte han fornøyd at det var brukt mer enn en milliard kroner til den militære utbygginga i Nord-Norge fram til da:

Vi kunne nevne fullføringen av Bodø flyplass, nyanlegget av Andøya flyplass, videre utbygging av Bardufoss, nyanlegg på Banak og utbygging av en omfattende kontroll- og varslingskjede som i høy grad vil styrke forsvaret og sikkerheten innen flygingen.⁴⁶⁰

4.6 Oppsummering

Gjennomgangen i dette kapitlet har vist at Norges innveving i alliansen fikk store konsekvenser både med hensyn til planlegging og utbygging av forsvaret i Nord-Norge, og for samfunnet som helhet. Men sjøl om dette vil være hovedkonklusjonen, så hadde man innafor ramma av alliansen et visst handlingsrom der man kunne spille ut sin egen politikk, også der den sto i opposisjon til hovedlinja i alliansen. Norske politikere knytta strenge reservasjoner til NATO-medlemskapet. Enkelte norske militære sjefer søkte også å meisle ut egne posisjoner. Vilhelm Evangs ledelse av Forsvarets Etterretningstjeneste er kanskje det beste eksemplet på dét, men vi har også sett at noe av den samme tankegangen gjorde seg gjeldende når det gjaldt planlegginga av forsvarsutbygginga i Nord-Norge, og at dette kanskje i størst grad prega hærledelsen.

Likevel var denne innflytelsen avgjørende begrensa av at det var amerikanerne som satt på ressursene – både materielt og til en viss grad også kunnskapsmessig. Norske myndigheter måtte operere med dette for øye. De kunne be om mye, men de fikk bare støtte dersom amerikanerne også kunne gå god for det. Dette viste seg blant anna ved at amerikanerne særlig ville satse hardt på to forsvarsgreiner i Norge: etterretning og luftforsvar. Amerikanerne var gjennomgående også innstilt på å føre

⁴⁵⁸ Mer om forholdet mellom forsvarsutbygging og modernisering, se Kleve, Luftforsvaret som infrastrukturutbygger.

⁴⁵⁹ Ei framstilling av Banak flystasjon i perioden 1955–70 er gitt av Håvard Klevberg i Luftmakt i Finnmark. Banak flystasjon i Den kalde krigen, 1955–1970, i *Forsvarsstudier* nr. 4 1996.

⁴⁶⁰ En milliard kr. Har gått med til de militære utbygninger i Nord-Norge.” Intervju, Nordlands Framtid, 12. juli 1962.

en mer kompromissløs oppdemningspolitikk i forhold til Sovjetunionen enn det enkelte politikere, som statsminister Einar Gerhardsen, ønska seg. I tillegg til de forskjellene i geopolitisk utgangspunkt som dette kan ses som et uttrykk for, er det også et eksempel på hvordan hvordan ulike politiske strategier og tradisjoner satte sitt stempel på den kalde krigen – et tema som vil bli drøfta nærmere i de følgende kapitlene.

5. Mjuk makt, hard kamp: Norsk nøytralisme og amerikansk oppdemming i Nord-Norge

Det har vært hevda at noe av årsaken til USAs voldsomme dominans etter andre verdenskrig kan føres tilbake til takknemlighet og beundring. Befolkninga i Vest-Europa var takknemlig for USAs innsats under krigen, og dessuten kom vesteuropeerne til å sette Amerika og amerikanske verdier og kultur så høyt at dette ble et stort fortrinn for USA i den internasjonale politikken. På denne måten, ved at ”det amerikanske” ble begjært og konsumert – ja, rett og slett at man så på USA som et forbilde – fikk USA opparbeida seg ei såkalt ”mjuk makt” som det kunne støtte seg på, og som kom i tillegg til den mer håndfaste makta.⁴⁶¹ USA var altså ikke bare mektig militært og økonomisk; det var samtidig den inspirerende lederen av den frie verden som viste vei kulturelt og ideologisk. USA hadde evnen til å overbevise og overtale. Ved å se nærmere på forholdet USA–Norge, med et spesielt fokus på Nord-Norge, skal jeg i dette og seinere kapitler undersøke hvor langt det er rimelig å strekke denne teorien. I dette kapitlet er det den norske nøytralismen, USAs påvirkningsstrategier og politiske oppdemming i Nord-Norge som blir systematisk undersøkt. Sjøøl om det politisk-ideologiske feltet dermed står i sentrum, er også forbindelsen til det kulturelle feltet av betydning, særlig fordi kultur var et integrert element i påvirkningsstrategiene fra amerikansk hold.

5.1 Noen historiografiske observasjoner om forholdet USA–Norge

Det finnes både oversiktsverk og mer avgrensa studier om norsk-amerikanske relasjoner. De mer spesialiserte undersøkelsene har gjerne vært knytta til fire felt, nemlig migrasjon, utenriks- og sikkerhetspolitikk, økonomi og kulturelle forhold.⁴⁶² I dette underkapitlet skal jeg avgrense meg til å gjøre noen betraktninger om hva

⁴⁶¹ Se særlig Nye Jr, *Soft Power*; Nye Jr. *Soft Power*.

⁴⁶² Pionerer på feltet er Halvdan Koht og Sigmund Skard. Ei god forskningsoversikt om de norsk-amerikanske relasjonene finnes i Geir Lundestad, *Research Trends and Accomplishments in Norway on United States History*, i Lewis Hanke (red.), *Guide to the Study of United States History Outside the U.S. 1945–1980*, bind 3, New York 1985. Ei nyere oversikt er gitt av Olav Njølstad i artikkelen *Norge og USA*.

historieforskinga har hatt å si om den amerikanske påvirkninga på Norge i etterkrigstida, med vekt på 1950- og 1960-tallet.

Det første man kan registrere er at forholdet Norge–USA under oppkomsten av den kalde krigen, og særlig det at Norge valgte å motta Marshallhjelpa og seinere slutta seg til Atlanterhavspakten, har interessert historikerne sterkt. Derfor vet vi mye om relasjonene mellom statene i perioden 1945–49. Ei hel rekke undersøkelser har gjort både de kulturelle, politiske og økonomiske forbindelsene mellom Norge og USA godt kjent.⁴⁶³ Når det gjelder tida etter dette, er kunnskapen vår mer skeivt sammensatt: omfattende på enkelte felt, dårligere på andre.

Det andre som er slående, er i hvor stor grad norske studier om perioden etter 1949 har hatt NATO-samarbeidet som ramme. Her må jeg skynde meg å tilføye at også andre felt har vært dekket, særlig det økonomiske og vitenskapelige området, der flere historikere har lagt ned et betydelig arbeid.⁴⁶⁴ Men forsvars- og sikkerhetspolitikken har altså fått reservert mer plass. Og de forskerne som har skrevet sine arbeider på bakgrunn av materiale som hovedsakelig stammer fra militære arkiver i Washington, eller tilsvarende i Norge, har trukket fram det nære samarbeid mellom Norge og USA på dette området. Det militære samarbeidet, særlig når det gjaldt etterretning, var såpass tett at Rolf Tamnes har karakterisert det som ”en allianse i alliansen”.⁴⁶⁵

En tredje observasjon er at undersøkelser som tar utgangspunkt i norsk politikk framstiller forholdet Norge–USA som mer reservert og til tider omstridt,

⁴⁶³ Se blant andre Magne Skodvin, *Norden eller NATO? Utenriksdepartementet og alliansespørsmålet 1947–1949*, Oslo – Bergen – Tromsø 1971; Eriksen, *DNA og NATO*; Eriksen, Norge i det vestlige samarbeidet; G. Lundestad, *America, Scandinavia*; Pharo, Marshallplanen sett fra amerikansk side; Kai Roger Pedersen, *The United States and Norwegian Reconstruction 1945–1953*, PhD-avhandling, *University of Rochester* 1988; Cole, *Norway and the United States*; Tor Egil Førland, *Cold Economic Warfare. The Creation and Prime of CoCom 1948–1954*, doktoravhandling, *Universitetet i Oslo* 1991; Frode Liland, *De som elsket Amerika. Kollektive forestillinger om Amerika i Norge 1945–1949*, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 1992; Bård Idås, *USA og sosialdemokratiet. Truman-administrasjonen og forholdet til Storbritannia og Norge, 1945–1951*, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 1998.

⁴⁶⁴ Eksempler her er G. Lundestad, *Research Trends and Accomplishments*; Njølstad og Wicken, *Kunnskap som våpen*; Fredrik W. Thue, *Empirisme og demokrati. Norsk samfunnsforskning som etterkrigsprosjekt*, Oslo 1997; Fredrik W. Thue, *In Quest of a Democratic Social Order. The Americanization of Norwegian Social Scholarship 1918–1970*, dr. philos.-avhandling, *Universitetet i Oslo* 2006; Øyvind Thomassen, *Herlege tider. Norsk fysisk planlegging ca. 1930–1965*, dr. art.-avhandling, *Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet* 1997; Even Lange, *Norske ingeniører i Amerika 1900–1950. En moderne svennevandring*, i Trond Bergh og Helge Ø. Pharo (red.), *Historiker og veileder. Festskrift til Jakob Sverdrup*, Oslo 1989; Kai Roger Pedersen, *Marshallhjelpens program for faglig skoleing*, i *Arbeiderhistorie*, 1999; Rolf Petter Amdam, *Industrikomiteen i New York. Ein kanal for kunnskapsoverføring frå USA til Norge*, i *Historisk tidsskrift* nr. 1 2000.

⁴⁶⁵ Tamnes, *The United States and the Cold War*.

også når det gjelder visse NATO-spørsmål. Dette kan vi få et inntrykk av ved å se på overskriftene i Knut Einar Eriksens oversiktsartikkel om ”Norge i det vestlige samarbeidet” i boka *Vekst og velstand. Om Norge og NATO* heter det: ”Norge i NATO – en litt brysom alliert”.⁴⁶⁶ Også i Knut Einar Eriksens og Helge Pharos bok om norsk utenrikspolitikks historie fyller de politiske konfliktene som har hjem søkt forholdet mellom landene ganske mange sider. Her heter det i konklusjonen – i samsvar med Tamnes’ funn – at ”Norge innenfor enkelte saksområder hadde et så nært forhold til amerikanerne at enkelte historikere har funnet det rimelig å karakterisere forholdet som en allianse i alliansen”. Dette endrer likevel ikke på hovedinntrykket om at Norges forhold til både NATO og USA har vært et ømtålig kapittel i den politiske historia. Norske historikere har da også, som Trond Bergh har formulert det, ”tradisjonelt vært opptatt av den kalde krigen som en konflikt- og splittelsesfaktor i arbeiderbevegelsen”.⁴⁶⁷

For å oppsummere: Norsk historieforskning har avdekka at Norges tilslutning til Atlanterhavspakten i 1949 var omstridt, og sjøl om Norges NATO-medlemskap også seinere har vært en kilde til politisk uenighet, så har landet samtidig hatt et tett militært samarbeid med USA. Den militære påvirkninga på Norge fra den mektige alliansepartneren har vært stor (jf. forrige kapittel). Forskinga har videre vist at det har vært ei utstrakt vitenskapelig utveksling mellom de to landene, som delvis har funnet sted innafør ramma av det militære samarbeidet (f.eks. gjennom Forsvarets Forskningsinstitutt). Samtidig viser det seg at det finnes lite forskning som kan si noe om forholdet mellom alliansesamarbeidet på den ene sida, og det politisk-ideologiske og kulturelle feltet på den andre. Noen forskere har likevel antyda at det finnes ei sterk forbindelseslinje mellom dem.

Rolf Tamnes er en av flere som – ut fra studier på det forsvars- og sikkerhetspolitiske området – har framheva den norske befolkningas sterke støtte til regjeringas linje i disse spørsmålene.⁴⁶⁸ Men resonnementet er utvikla vidare: Det sies at det ikke bare var slik at myndighetenes NATO-linje hadde brei folkelig appell; den var i tillegg understøtta av et djuptfølt kulturelt slektskap over Atlanterhavet, der Norge utmerka seg ved å være særlig vennlig innstilt. ”Knappt noe folk i Europa lot

⁴⁶⁶ K. E. Eriksen, Norge i det vestlige samarbeidet. Se også Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, særlig s. 31–54, 85–106, 259–286 og 414–417.

⁴⁶⁷ Trond Bergh, Arbeiderbevegelsen i Norge og den kalde krigen, i Håkon With Andersen, Anne Kristine Børresen, Ida Bull, Ingar Kaldal og Ola Svein Stugu, *Historie, kritikk og politikk. Festskrift til Per Maurseth på 70-årsdagen 7. juni 2002*, Trondheim 2002, s. 150.

⁴⁶⁸ Tamnes, *Oljealder*, s. 61 ff.

seg som det norske fascinere av amerikansk kultur og amerikanske verdier”, heter det hos Tamnes.⁴⁶⁹ Dette er ikke et synspunkt han er alene om å hevde – tvert imot: det er *vanlig* å hevde at landet i etterkrigstida har vært *særlig* mottakelig for amerikansk kulturell påvirkning.

I bind 5 av *Norsk idéhistorie* tøytes dette perspektivet atskillig lengre. Andreas Hompland skriver her at for nordmenn kunne ikke noe anna land måle seg med Amerika: ”Amerika hadde monopol på våre drømmer og fantasier. Vi elsket Amerika høyere enn oss selv.”⁴⁷⁰ Ifølge Hompland var dette en drøm, en ”altoppslukende kjærlighet” som varte i over 20 år. Men så, i andre halvdel av 1960-tallet, var det slutt. ”Amerika” ble tatt ned fra pidedestallen, undersøkt nøye, og delvis forkasta. Det ble gjort ettertrykkelig – av hans egen generasjon. Homplands utlegning er etter min oppfatning problematisk – både fordi den ikke er tilstrekkelig empirisk undersøkt, men også fordi den bygger på ei for enkel oppfatning av hvordan politisk-ideologiske impulser og kultur spres. Det synet på amerikansk påvirkning som Hompland står som eksempel på, kan karakteriseres som økonomistisk, særlig fordi det i stor grad knytter graden av påvirkning til hegemonimaktas enorme maktbase. I kapittel 1.3.3 gjorde jeg rede for det problematiske ved dette.

De viktigste uttrykkene for den norske befolkningas åpenhet mot Amerika er identifisert helt klart: Det er den utstrakte norske støtta til NATO og det er mengden av amerikansk-inspirerte kulturuttrykk i Norge. Det er åpenbart at enkelte norske historikere mener det er sterke koblinger mellom det militære og det politisk-ideologiske og kulturelle nivået, noe som kanskje tydeligst kommer fram i begrepet *atlantisme*. I en omfattende studie av USAs politikk overfor nordområdene under den kalde krigen, benytter Tamnes først og fremst dette begrepet i forbindelse med de tette *militære* båndene Norge utvikla til Storbritannia og USA.⁴⁷¹ Fra tidligere forskning vet vi dessuten at den atlantiske visjonen på begynnelsen av 1950-tallet strakte seg mye lenger enn som så, der Norge, særlig ved utenriksminister Halvard Lange, mente at det atlantiske fellesskapet også burde favne om områder som politikk, kultur og

⁴⁶⁹ Tamnes, *Oljealder*, s. 61 f.

⁴⁷⁰ Trond Berg Eriksen, Andreas Hompland og Eivind Tjønneland, *Norsk idéhistorie*, bind 6, *Et lite land i verden 1950–2000*, Oslo 2003, s. 441.

⁴⁷¹ Jeg sikter her til *The United States and the Cold War*.

økonomi, og at det skulle omfatte de statene som delte noen grunnleggende politiske idealer og tufta styret sitt på demokratiske institusjoner.⁴⁷²

Tamnes har videre understreka at atlantismen tjente flere formål. Det var for det første viktig å forsøke å gi NATO en breiere profil enn den reint militære. På denne måten var atlantismen også skapt med henblikk på norsk innenrikspolitik.⁴⁷³ Dernest ville Norge søke å hindre NATO fra å bre seg sørover, og dermed trekke oppmerksomheta vekk fra nordflanken. Men det lå ikke bare reint sikkerhetspolitiske hensyn bak Norges skepsis mot å utvide alliansens virkeområde, men også ideologiske. Norge var mot at udemokratiske land som Portugal og Spania skulle bli medlemmer av NATO. Dessuten var Norge en forkjemper for mer demokratiske beslutningsprosesser i organisasjonen. Om den fikk gjennomslag, ville den norske profilen også bidra til å legge bånd på tysk og fransk innflytelse, og forhåpentlig dempe det europeiske integrasjonsarbeidet.

Et viktig spørsmål, som det fremdeles hersker noe uklarhet om, er hvilken grad av resonans denne visjonen egentlig møtte. I bind 5 av *Norsk utenrikspolitikks historie* slår Eriksen og Pharo fast at Langes tanker møtte motbør internasjonalt, ikke minst i Washington. Der godtok en ikke Norges standard for hvem som skulle få stå under den atlantiske paraplyen, hva samarbeidet skulle omfatte, eller hvordan det skulle organiseres.⁴⁷⁴ Tamnes har derfor som nevnt konkludert med at det atlantiske partnerskapet først og fremst utvikla seg på det militære området, men at Norges erklærte invitasjon (atlantismen) bidro til å trekke USA nærmere Norge enn noen anna nordisk stat.⁴⁷⁵ Motsatt kunne amerikanerne nå lettere fram til Island og Danmark gjennom "den norske kanalen", og samtidig dra Sverige mer mot den vestlige alliansen.⁴⁷⁶

Når det gjelder det nasjonale planet, og tanken om at atlantismen også var et forsøk på å gjøre NATO-medlemskapet mer spiselig i det indrepolitiske miljøet, så blir denne teorien etter mitt skjønn desto mer plausibel dersom man legger til grunn at en stor del av den norske befolkninga så med betydelig *motvilje* og *skepsis* på det

⁴⁷² Se ordsiftet i forbindelse med Rolf Tamnes' doktordisputas i *Historisk tidsskrift* nr. 2 1992, annenopponent Helge Ø. Pharo, s. 209 f.

⁴⁷³ Tamnes, *The United States and the Cold War*, s. 80.

⁴⁷⁴ Se Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 38 ff.

⁴⁷⁵ Teorien er stadfesta gjennom Mats R. Berdals undersøkelser, jf. *The United States, Norway and the Cold War*.

⁴⁷⁶ Magnus Peterssons studier har ytterligere bekrefta dette inntrykket. Se Petersson, Vapenbröder. Svensk-norska säkerhetspolitiska relationer under kalla kriget, i *IFS Info* nr. 5 2000; Petersson, "Brödrafolkens väl". *Svensk norske säkerhetspolitiska relationer 1949–1969*, Stockholm 2003.

USA-leda atlantiske prosjektet. Det er et empirisk spørsmål, som jeg skal ta opp her, hvordan opinionen stilte seg. For sjøl om det gjennomgående var en gemyttlig tone på det militære og diplomatiske nivået, der utstyr og informasjon ble delt raust, og sjøl om det faktisk *var* slik at USA ble gjenstand for ei voldsom oppmerksomhet i det norske samfunnet under den kalde krigen, er det ikke dermed sagt hvilken konkret innvirkning dette har hatt på norsk politikk, ideologi og kultur i praksis.⁴⁷⁷ Også jeg vil imidlertid forsvare synspunktet om at slike opplysninger om *mengden* amerikanske kulturuttrykk i Norge forteller oss *noe* om påvirkninga på norsk kultur, og da særlig om hvor man fra norsk side retta interessen – altså hvilke kulturer utenom Norge som var de viktigste referanserammene. Men dermed er ikke alt sagt.

Med hensyn til det politisk-ideologiske og kulturelle nivået har det de seinere åra kommet ei rekke studier som peker i retning av at man antakelig ikke bør trekke for vide slutninger om hvor åpne nordmenn var i forhold til Amerikas mjuke makt.⁴⁷⁸ Det har dessuten blitt pekt på at den amerikanske utenrikstjenesten var en relativt sammensatt enhet, og at enkeltpersoner og grupperinger satte sine merker på samarbeidet.⁴⁷⁹ John M. Pedersons studie av USAs relasjoner til Norge og Sverige i perioden 1949–61, der de politisk-ideologiske og kulturelle sidene er særlig vektlagt, konkluderer med at:

for some top American a culture clash existed not only with the Soviet Union, but with moderate socialists in European democracies. Moreover, it shows ideology and cultural perceptions prevented the United States from implementing a more advantageous policy in Norway and Sweden.⁴⁸⁰

Som jeg var inne på i innledningskapitlet, er det etter min oppfatning grunn til å tru at det ikke bare var deler av det politiske miljøet i Norge som hadde interesse av å

⁴⁷⁷ Studier av synet på Amerika og amerikansk kultur innbefatter Skard, *USA i norsk historie*; G. Lundestad, *Research Trends and Accomplishments*; Steinar Bryn, *Norske Amerika-bilete. Om amerikanisering av norsk kultur*, Oslo 1992; Sten Reinhart Helland, *Kapitalismens høyborg – eller demokratiens garanti? Det norske arbeiderparti og holdninger til USA 1945–49*, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Trondheim* 1978; Liland, *De som elsket Amerika*.

⁴⁷⁸ Se Christensen og Tjelmeland, *Flammende budbringer*; Thomassen, *Sivilisasjonens utpost*; Idås, *USA og sosialdemokratiet*, kap. 5; Lillevik, *Moments of Crisis*; Thue, *In Quest of a Democratic Social Order. Fra amerikansk side*, se for eksempel Richard Pells, *Not Like US. How Europeans have loved, hated, and transformed American culture since World War II*, New York 1997; Pederson, *The United States' Relations with Norway and Sweden*. Mht. Danmark, se Poul Villaume, *Allieret med forbehold. Danmark, NATO og den kolde krig: En studie i dansk sikkerhetspolitikk 1949–1961*, København 1995, kap. 9 og 10.

⁴⁷⁹ Se for eksempel Mats Ingulstad, *USA og ÅSV: Amerikansk strategisk råvarepolitikk, Marshallplanen og finansieringen av Sunndal verk*, mastergradsoppgave i historie, *Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet* 2006.

⁴⁸⁰ Pederson, *The United States' Relations with Norway and Sweden*, s. 3.

fremme en form for identitet for ”det atlantiske fellesskapet” som kunne understøtte landets nye sikkerhetspolitiske veivalg; vi kan anta at USA også så dette som en viktig sak. Ut fra en tankegang om at identiteter historiske sett er flytende – at de skapes og endres – og at følgelig også ”det atlantiske fellesskap” var noe som ble forsøkt skapt, skal jeg i dette kapitlet se nærmere på hvordan man på amerikansk og norsk side arbeidet med dette spørsmålet. Først er det da nødvendig å få en oversikt over det større bildet: den ideologiske motsetninga mellom USA og Sovjetunionen.

5.2 Ideologi, trusselbilder og nye fellesskap

Oppdemningspolitikken bygde på en analyse av Sovjetunionen som en totalitær stat med en innebygd trang til ekspansjon, og at det bare var USA som var i stand til å ta på seg oppgaven å hindre dette.⁴⁸¹ Oppdemningspolitikken kunne ta ulike former; den kunne være mer eller mindre aggressiv; den kunne foregå på det militære området (f.eks. gjennom allianser), eller på det økonomiske (gjennom handelsblokker, sanksjoner osv.), eller på andre felt. Når vestlige ledere bestemte seg for å sette hardt mot hardt overfor sovjetrusserne, var det ikke bare fordi de oppfatta Sovjetunionen som ekspansjonistisk og kommunismen som en farlig ideologi. Det var også fordi de mente de hadde sett noe slikt før. De tenkte på Hitler og hans ”salami-taktikk”.

Denne vurderinga hadde også sine talsmenn i ei rekke miljøer utafor USA, deriblant analytikere innafor det norske overvåkingspolitiet, samt forsvaret. Likevel har det enda ikke blitt tilgjengelig noe kildemateriale fra det tidligere Sovjetunionen som har kunnet bekrefte denne forestillinga.⁴⁸² I mellomkrigstida fungerte ikke Komintern først og fremst tenkt som et aggressivt våpen for å utbre kommunismen, men som et forsvarsverk for Sovjetunionen.⁴⁸³ Tanken om verdensrevolusjon ble forlatt allerede tidlig på 1920-tallet. De ambisjonene Sovjetunionen hadde i vesten under den kalde krigen var også mer beskjedne enn mange trudde. Det er klart at det ble gitt støtte til kommunister i andre land, og at det særlig under Khrusjtsjov kom ei

⁴⁸¹ Se f.eks. Anders Stephanson, *Manifest Destiny. American Expansionism and the Empire of Right*, New York 1995, s. 123.

⁴⁸² Se særlig Leffler, *The Cold War*; men også Mastny, *The Cold War and Soviet Insecurity*; Vojtech Mastny, *Imagining war in Europe: Soviet strategic planning*, i Vojtech Mastny, Sven G. Holtsmark og Andreas Wenger, *War Plans and Alliances in the Cold War. Threat perceptions in the East and West*, London og New York 2006.

⁴⁸³ Kominterns langtidsvirkende funksjon overfor andre land kom dermed først og fremst gjennom alle de framtidige anti-vestlige lederne som fikk avgjørende impulser derfra, jf. Westad, *The Global Cold War*, s. 55.

dreining i retning av mer aktiv støtte til ledere i den tredje verden, men i de toneangivende kretsene fantes det ikke noen vilje til å angripe vestlige land militært.⁴⁸⁴ Ifølge Vojtech Mastny var således den sovjetiske strategien helt fram til Berlin-krisa i 1961 av defensiv karakter.⁴⁸⁵

Slik verden fortonte seg fra Washington, framsto den kommunistiske *ideologien* som ei utfordring mot hele det borgerlig-liberale samfunnet.⁴⁸⁶ Denne ideologien bar i seg ei teleologisk historieoppfatning som innebar at verden med nødvendighet ville utvikles i sosialistisk retning, og at kapitalismen som system var dømt til undergang. Gjennom slike innsikter, der kapitalismen ble etterlatt i dissekert tilstand, fikk kommunismen et nærmest profetisk drag over seg: man visste med sikkerhet hva som kom til å skje. Dette trekket gjorde at mange i vesten, også i USA, frykta ideologiens tiltrekkingskraft, og særlig at kommunismen i krisetider kunne komme til å høste store seire. I en CIA-rapport fra 1949, som handla om kommunismen i Skandinavia, het det at kommunistene ”will not be able at present to increase their influence unless Scandinavia suffers a severe economic depression with accompanying social dislocations”.⁴⁸⁷

I USA dominerte den liberale ideologien, der det ble lagt stor vekt på verdier som individuell frihet og privat eiendomsrett. Det som skilte USA fra en del andre vestlige land på dette punktet, var hvor nært demokratiet og den kapitalistiske samfunnsorganiseringa, markedsøkonomien, ble satt i sammenheng: I de kommunistiske landene skulle den private eiendomsretten utslettes; i USA ble den sett på som en betingelse for frihet og demokrati. I flere europeiske land, slik som i Norden, gikk de dominerende vurderingene i retning av å legge sterke bånd på kapitalismen innafor ramma av demokratiet.

⁴⁸⁴ For dreininga under Khrusjtsjov, se Westad, *The Global Cold War*, s. 66 ff; Roger E. Kanet, *The Superpower Quest for Empire: The Cold War and Soviet Support for ‘Wars of National Liberation’*, i *Cold War History* nr. 3 2006, s 334–336.

⁴⁸⁵ Mastny, *Imagining war in Europe*, s. 16–25. Khrusjtsjov hadde ifølge Mastny en strategi om å “demilitarisere” den kalde krigen, men et sjølbevisst militært establishment tok mer og mer kontroll over begivenhetenes gang fra 1961 av. Til Mastnys observasjon kan vi føye til at andre studier indikerer at denne dreininga ikke bare kan føres tilbake til en mer sjølbevisst militær sektor på sovjetisk side, men at den ideologiske konfrontasjonen mellom Khrusjtsjov og Kennedy hadde vel så mye å si, jf. Odd Arne Westad, *The New International History of the Cold War: Three (Possible) Paradigms*, i *Diplomatic History* nr. 4 2000, s. 552–553.

⁴⁸⁶ Dette avsnittet bygger særlig på Alf W. Johanson, *Konfliktlinjer och tidsstämningar under efterkrigstiden*, i *SOU 2002: 87. Rikets säkerhet och den personliga integriteten. De svenska säkerhetstjänesternas författningsskyddande verksamhet sedan år 1945*, særlig s. 134 ff.

⁴⁸⁷ NARA, RG 263, Central Intelligence Agency (CIA), *Estimates of the Office of Research (ORE) Evaluation 1946–50, Entry 22, boks 4, ORE 77–49: “Communism in Scandinavia”, s. 12, datert 14. desember 1949.*

Når det gjaldt synet på den grunnleggende politiske organiseringa, *demokratiet*, så var USA og Norge på linje. Valget mellom demokrati og diktatur var ikke vanskelig. Motsetninga mellom frihet og slaveri gikk som en rød tråd gjennom den kalde krigen, både i amerikansk språkbruk – og i norsk. I Trumandoktrinen fra 12. mars 1947 heter det:

At the present moment in world history nearly every nation must choose between alternative ways of life. The choice is too often not a free one. One way of life is based upon the will of the majority, and is distinguished by free institutions, representative government, free elections, guarantees of individual liberty, freedom of speech and religion, and freedom from political oppression. The second way of life is based upon the will of a minority forcibly imposed upon the majority. It relies upon terror and oppression, a controlled press and radio, fixed elections, and the suppression of personal freedoms. I believe that it must be the policy of the United States to support free peoples who are resisting attempted subjugation by armed minorities or by outside pressures.⁴⁸⁸

At frihet-mot-slaveri-metaforen også sto sterkt i Norge, er det ikke vanskelig å finne eksempler på. I forbindelse med debatten om Norges tilslutning til Atlanterhavspakten sto det en leder i Arbeiderbladet som argumenterte sterkt for norsk medlemskap. I artikkelen ble ordet ”frihet” brukt ni ganger, ”fred” fem ganger og ”demokrati” fem ganger.⁴⁸⁹

Denne verdensanskuelsen hadde likevel *spesielle* ideologiske røtter i USA, og den influerte også den politiske tenkinga sterkest der.⁴⁹⁰ Den gjennomsyrrer for eksempel NSC-68 – et dokument som gir et innblikk i Washingtons verdsanskuelse anno 1950. Der het det blant anna:

The antipathy of slavery to freedom explains the iron curtain, the isolation, the autarchy of the society whose end is absolute power. The existence and persistence of the idea of freedom is a permanent and continuous threat to the foundation of the slave society; and it therefore regards as intolerable the long continued existence of freedom in the world. What is new, what makes the continuing crisis, is the polarization of power which now inescapably confronts the slave society with the free. The assault on free institutions is world-wide now, and in the context of the present polarization of power a defeat of free institutions anywhere is a defeat everywhere.⁴⁹¹

⁴⁸⁸ Utdrag fra Trumandoktrinen, fra Dennis Merrill og Thomas G. Paterson, *Major Problems in American Foreign Relations. Documents and Essays*, vol. II: Since 1914, Boston – New York 2000, s. 221.

⁴⁸⁹ Etter Liland, *De som elsket Amerika*, s. 141.

⁴⁹⁰ Se Anders Stephanson, *Liberty or Death: The Cold War as US Ideology*, i Odd Arne Westad (red.), *Reviewing the Cold War. Approaches, Interpretations, Theory*, London 2000.

⁴⁹¹ Sitert etter <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/nsc-68/nsc68-1.htm>.

Forfatterne av NSC-68 erfarte nærmest verden etter et manikeistisk mønster, der verden var oppdelt i lysets og mørkets krefter i kamp mot hverandre.⁴⁹²

Dette verdensbildet var i realiteten like universalistisk som det kommunistiske, og det krevde tilslutning og kamp på alle fronter. Motsetninga mellom USA og Sovjetunionen var selvfølgelig også av maktpolitisk og sikkerhetspolitisk art, men like mye sprang fiendtligheta ut av det ideologiske sammenstøtet. Og med denne mentale utrustinga var det også ei nødvendighet å drive jakt etter fienden i egen leir, etter såkalte femtekolonner og andre medløpere.

Nå skal man ikke overdrive betydninga av kald krig-ideologien og gi den ei altomfattende forklaringskraft. Det viste seg at Washington i praksis var villig til å samarbeide på en relativt pragmatisk måte med stater av temmelig ulik ideologisk støpning verden over. Det var jo også, i USA som i Norge, store forskjeller med hensyn til oppfatninger om kald krig-relaterte spørsmål. Her har jeg tillatt meg å male med brei pensel. Likevel var kald krig-ideologien et utgangspunkt og et utkikkspunkt for USAs orientering i verden.

I den grad norske holdninger til kald krig-relaterte spørsmål skilte seg fra amerikanske – hvordan forholdt USA seg til det?

5.3 Opptakt

Som vi så i kapittel 4 tok det tid før Washington begynte å legge noen slags vekt på Nord-Norge i en militær sammenheng. Det samme kan sies om det politisk-ideologiske nivået.

Som et utgangspunkt vil jeg presisere at USA aldri var alvorlig bekymra for at Norge skulle falle ut av sin posisjon i den vestlige leiren. Dette gjaldt for det første med hensyn til det reinte sikkerhetspolitiske – at en ensidig sovjetisk invasjon ble betrakta som usannsynlig. Dessuten mente amerikanske analytikere at når slike ytre problemer som kretsa rundt landet ble skrelt bort, og landet ble betrakta isolert, så måtte man karakterisere Norge som roffesta demokratisk og vestorientert.⁴⁹³ Likevel fantes det også ei uro. Denne uroa ble mer gnagende fra midten av 1950-tallet av, og må ses i sammenheng med både innenrikspolitiske forhold i Norge, og med utenrikspolitiske forhold som angikk landet. Dette gjelder naturligvis særlig

⁴⁹² Stephanson, *Liberty or Death*; Villaume, *Allieret med forbehold*, s. 768.

⁴⁹³ Se f.eks. G. Lundestad, *America, Scandinavia*, s. 89.

Sovjetunionens politikk overfor Norge, men også amerikanske bekymringer for sitt eget ”image”, og for hva Sovjets sjarmoffensiv og politiske påtrykk kunne lede til. Var det ikke spesielt bekymringsfulle tendenser å se i Nord-Norge? Og dessuten: Norge var vestorientert, ja vel, men hvor djupt stakk støtta til NATO? Kunne Sovjetunionen oppmuntre og utnytte norsk nøytralisme, og slå den inn som ei kile mellom Norge og USA? I så fall måtte USA kjempe mot, og det måtte skje på det politisk-ideologiske og kulturelle feltet.

5.3.1 Den norske nøytralismen (I)

Sjøl om det går fram av materialet at Sveriges nøytrale posisjon ikke ble oppfatta som ei særlig påtrengende sikkerhetspolitisk utfordring for USA, var Washington helt klart misfornøyd med denne linja. Den amerikanske kald krig-ideologien krevde, som jeg har vært inne på, tilslutning i kampen mot Sovjetunionen og kommunismen. USA *kunne* se det som et gyldig argument å forholde seg nøytral i dette spørsmålet hvis det, som for Finland, var tvingende nødvendig, men det var det ikke for Sverige. Av ideologiske og sikkerhetspolitiske grunner var derfor USAs vilje til å slå ned på nøytralisme og uavhengige standpunkter stor. I så måte var hele Skandinavia ei utfordring.

I forbindelse med utbruddet av Koreakrigen i 1950, satte både CIA og State Department i gang nitide studier av de kreftene som arbeidde for å fristille seg fra øst–vest-konflikten mellom USA og Sovjetunionen.⁴⁹⁴ Man forestilte seg at dette eventuelt kunne skje gjennom to strategier: nøytralisme eller uavhengige standpunkter (”third-force tendencies”). Med nøytralisme forstod CIA ei tilbaketrukket holdning, der man søkte seg frikobla fra forbindelser med øst–vest-konflikten, samt ei reservert holdning til de diplomatiske uenighetene som prega internasjonal politikk. Det som prega den uavhengige linja derimot, var ei tilbøyelighet til å handle uten å legge avgjørende vekt på USAs interesser, noe som kunne føre slike stater i konflikt med amerikansk politikk. Her var amerikanerne spesielt våre overfor utviklinga i det europeiske samarbeidet. Men også i Skandinavia var det mulig å spore begge tendensene. Det som imidlertid først og fremst prega regionen var *nøytralismen*, og for Washington så det ut som Sverige var sjølve episenteret for denne strømminga.

⁴⁹⁴ Se f.eks. NARA, RG 263, CIA, Estimates of the Office of Research Evaluation 1946–50, Entry 22, boks 4, ORE 36–50, ”Neutralist and Third-Force Tendencies in Western Europe”, datert 19. desember 1950. CIA ble fra nå av stadig mer integrert i *utøvelsen* av landets utenrikspolitikk.

Den nøytralistiske holdninga i Sverige var så dominant at den var bestemmende for landets orientering i forhold til andre stater: Sverige hadde valgt å stå utafor alliansene. Nøytralismen i Skandinavia måtte imidlertid ikke forveksles med isolasjonisme: alle disse landene var svært åpne og aktive i mange internasjonale fora.

Slik CIA så det, sugde nøytralismen i Vest-Europa næring fra forestillinga om at øst–vest-konflikten først og fremst var en konflikt mellom de to rivaliserende imperiene USA og Sovjetunionen. Den opptrådte ifølge CIA i flere former – alt fra den åpne og ”ærlige” varianten, som myndighetene i Sverige og Sveits forfekta, til den fordekte og ”undergravende” utgaven, som kommunistene sto for. Blant de allierte kunne man finne mange eksempler på åpen støtte til ei nøytralistisk linje i land som Vest-Tyskland, Frankrike, Italia og Danmark. I Norge fantes den også, men CIA ville i 1950 ikke si at den var særlig utbredt. Seinere skulle denne antakelsen vise seg uholdbar.

Bård Idås, som har studert Truman-administrasjonens forhold til de sosialdemokratiske styrte statene Storbritannia og Norge i perioden 1945–51, har beskrevet forholdet dem imellom som overveiende godt. Idås konkluderer med at ”Truman-administrasjonen [hadde] et relativt uproblematisk forhold til de demokratiske og antikommunistiske sosialdemokratene i Storbritannia og Norge”.⁴⁹⁵ Haakon Lie har gitt uttrykk for det samme, men at dette også skyldtes at de som Arbeiderpartiet sto i tette kontakt med på amerikansk side, var ”sosialdemokrater like gode som oss”.⁴⁹⁶ I en evalueringsrapport fra United States Information and Education Program (USIE) i Oslo 1951 het det:

The climate for USIE activities in Norway is probably as favorable as that can be found anywhere in the world. Norway is a strongly democratic state, with a traditional orientation westward, and with close ties of sympathy and understanding with the western world.⁴⁹⁷

Samarbeidet var likevel ikke uten gnissinger, noe heller ikke Idås underslår. I forholdet til Norge var det flere skjær i sjøen. I brubyggingsperioden hadde man jo slett ikke sammenfallende syn i sikkerhetspolitikken, men dette stabiliserte seg noenlunde de første åra etter tilslutninga til Atlanterhavspakten. Også i synet på statens engasjement generelt, og i den økonomiske politikken spesielt, var det både

⁴⁹⁵ Idås, USA og sosialdemokratiet, s. 143, s. 106, 127 ff.

⁴⁹⁶ Intervju med Haakon Lie, 4. november 2006.

⁴⁹⁷ NARA, RG 59, CDF 1950–54, boks 2415, 511.57/7-1851, ”Semi-Annual Evaluation Report for USIE, Covering the Period from January 1 to May 31, 1951”.

samarbeid og konflikter. Eksempler på dette finner man blant anna i de mange rivningene mellom Marshall-administrasjonens tilsyn i Norge, ECA-misjonen, og den norske regjeringa omkring investeringsprogrammet.⁴⁹⁸

På amerikansk side ble det advart mot disse og andre motsetninger. Lenger ut i den ovafor nevnte rapporten fra USIE, står det for eksempel å lese:

It must be remembered, however, that Norway does not see eye to eye with the United States in every particular. Norway is a social welfare state, long since committed to a high degree of economic planning. [...] There remains a fairly strong residue of old socialist philosophy, with its sentimental attraction toward the so-called socialist fatherland, the Soviet Union, and with its equally deep heritage of suspicion for "capitalist, predatory America". [...] Even the fact that Norway is now allied with the United States in the North Atlantic Pact has not entirely dispelled the ancient tendency to regard the United States as an economic colossus with which Norway has little in common, but this tendency is increasingly less evident.⁴⁹⁹

De norske motforestillingene og stereotypene av Amerika måtte brytes ned – og ble etter det USIE hevda i 1951, brutt ned – ved hjelp av en effektiv innsats. Flere ting var viktige i så måte: Kvaliteten på det amerikanske propagandamaskineriet, amerikanernes arbeidsforhold og kontakter i Norge, intensiteten i den sovjetiske agitasjonen – og også politiske hendelser, i Norge eller internasjonalt, som ble slått opp i media. I første omgang skal jeg gå nærmere inn på det amerikanske propagandaapparatet.

5.3.2 USIA og arbeidet for det atlantiske fellesskapet

Propaganda kan beskrives som målretta arbeid for å forandre andres holdninger, synspunkter og adferd. Propaganda bedrives av stater som en viktig del av deres utenrikspolitikk.⁵⁰⁰

I USA gjennomgikk statens propagandavirksomhet ei rivende utvikling gjennom andre verdenskrig.⁵⁰¹ Etter angrepet på Pearl Harbor organiserte president Roosevelt statens informasjonsprogram under Office of War Information (OWI). OWIs avdeling for de oversjøiske områdene oppretta ei rekke kontorer i Europa,

⁴⁹⁸ Mer om dette, se Pharo, Marshallplanen sett fra amerikansk side; Pedersen, *The United States and Norwegian Reconstruction*; Idås, *USA og sosialdemokratiet*; Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*; Thommassen, *Sivilisasjonens utpost*; Ingulstad, *USA og ÅSV*.

⁴⁹⁹ NARA, RG 59, CDF 1950–54, boks 2415, 511.57/7-1851, "Semi-Annual Evaluation Report for USIE, Covering the Period from January 1 to May 31, 1951".

⁵⁰⁰ Jeg vil presisere at det selvfølgelig ikke bare er stater som driver propagandavirksomhet.

⁵⁰¹ Det følgende bygger på Walter L. Hixson, *Parting the Curtain. Propaganda, Culture, and the Cold War*, New York 1997, kap. 1.

Afrika og Øst-Asia som skulle støtte krigsinnsatsen. Disse kontorene ble kalt United States Information Service (USIS). I Amerika var filmindustrien og diverse blader og magasiner de beste kanalene for å fremme støtte til krigsinnsatsen; i de oversjøiske områdene pekte særlig radioen seg ut. Fra juli 1942 sendte Voice of America (VOA) 24 timer i døgnet. Da krigen tok slutt, arbeidet om lag 11 000 mennesker i Voice of America.

Etter krigen ble det skåret kraftig ned på informasjonsprogrammets budsjetter, men med oppkomsten av den kalde krigen ble det tatt sats på ny. Lanseringa av Marshallplanen i 1947 ble i propagandamessig henseende et vendepunkt. Sovjetunionens mottrekk kom umiddelbart i form av opprettelsen av Kominform – det kommunistiske informasjonsbyrået. I tillegg ble det oppretta ei rekke frontorganisasjoner i vestlige land som ble kontrollert av Moskva, som World Federation of Trade Unions, World Federation of Democratic Youth, World Federation of Democratic Women, osv.⁵⁰² Men USA hadde langt flere strenger å spille på i den ideologiske kampen. Utgangspunktet var også mye bedre: De hadde støtte i kampen mot kommunismen fra de fleste sosialdemokratiske og borgerlige partiene i Europa. Det betydde for eksempel at den anti-kommunistiske ledelsen i den amerikanske fagbevegelsen kunne samarbeide med sine europeiske kolleger, slik som i Norge.

I 1947 ble også CIA danna. Dermed var det reist et viktig institusjonelt rammeverk for å gjennomføre en politikk med sikte på å underminere det sovjetiske imperium.⁵⁰³ En av de viktigste oppgavene i den første tida ble å ta hand om situasjonen i Frankrike og Italia, der kommunistene sto sterkt. CIA lyktes, og Truman-administrasjon fikk styrka trua på propaganda som et viktig våpen i den kalde krigen. I april 1950, om lag samtidig som dokumentet NSC-68 så dagens lys, lanserte president Truman sin "Campaign of Truth" – en verdensomspennende propagandaoffensiv. I den forbindelse gjennomførte også State Department ei omfattende kartlegging av verdens land. De ble plassert inn i soner etter hvor utsatt man mente de var for sovjetisk press og kommunistisk innflytelse. Her havna Norge i kategorien "sårbart område", sammen med land som Sverige, Danmark, Portugal, og flere andre.⁵⁰⁴ Norge sto ikke overfor noen umiddelbar trussel mente Washington,

⁵⁰² Jf. Villaume, *Allieret med forbehold*, s. 768.

⁵⁰³ Hixson, *Parting the Curtain*, s. 12.

⁵⁰⁴ Fagertun, *Trusselbilder i nord*, s. 162.

verken fra Sovjetunionen eller av den indre kommunistiske maktbasen. Den ”kritisk utsatte periferien” besto av land som Finland, Tyrkia, Hellas, Jugoslavia, Thailand, Burma og Sør-Korea, mens land som Italia, Frankrike, India, Pakistan, Ceylon (Sri Lanka), Indonesia og Filippinene var ”i faresonen”.⁵⁰⁵

Truman fikk sterk politisk støtte for propagandaoffensiven – ”a Marshall Plan in the field of ideas”, som den ble kalt – og bevilgningene økte. Samme året som denne offensiven ble lansert, brøt også Koreakrigen ut, noe som førte til økt behov for samordning av informasjonsarbeidet, propagandavirksomheta og den psykologiske krigføringa. Truman-administrasjonen danna derfor Psychological Strategy Board (PSB) i 1951, for å binde sammen den sentrale planlegginga av den psykologiske krigføringa. Dermed var propaganda blitt mer likestilt med diplomatiske, økonomiske og militære virkemidler i den nasjonale sikkerhetspolitikken. Og det endelige målet var fra starten av temmelig ambisiøst, nemlig ”the rollback of Soviet power”.⁵⁰⁶ Men PSB sleit med å få koordinert USAs politikk på området, og da Eisenhower tok over som president i 1953, etablerte han raskt et eget byrå som fikk dette som sitt arbeidsfelt, nemlig United States Information Agency (USIA). USIAs sjef skulle rapportere direkte til presidenten og det nasjonale sikkerhetsrådet. USIAs sentrale oppgave ble ”to persuade foreign peoples that it lies in their own interest to take actions which are also consistent with the national objectives of the United States”.⁵⁰⁷ De før omtalte USIS-kontorene ble USIAs forlenga arm i mange land verden over.

USIAs tre mest primære propaganda-temaer verden over var å avvise kommunismen og å fremme kapitalismen og demokratiet. Hovedmålet for det amerikanske propagandaarbeidet i Norge var å støtte det USA-leda NATO-samarbeidet gjennom å synliggjøre og styrke den fellesskapsfølelsen som fantes

⁵⁰⁵ Hixson, *Parting the Curtain*, s. 15. Begrepene var ”vulnerable area”, crucial periphery” og ”danger zone”.

⁵⁰⁶ Hixson, *Parting the Curtain*, s. 18. John Kenneth McDonald har hevdet at det aldri har eksistert en egen Operasjon Rollback innfor CIA med det formål å ”oppmuntre til opprør, undergrave Sovjetunionen og frigjøre dets østeuropeiske satelittstater” (se CIA og de hemmelige spesialoperasjoner: Myten om Operasjon Rollback 1947–52, i Sven G. Holtmark, Helge Ø. Pharo og Rolf Tamnes (red.), *Motstrøms. Olav Riste og norsk internasjonal historieskrivning*, Oslo 2003. Sitat fra s. 297). Til tross for denne presiseringa etterlater andre studier av amerikansk propagandavirksomhet i Øst-Europa liten tvil om at USAs mål var nettopp dette: Å destabilisere situasjonen bak jernteppet ved å undergrave kommunismen og ”frigjøre befolkninga” der – så langt som mulig også i Sovjetunionen sjøl. I det hele tatt ser det ut som begrepene ”oppdemming” og ”frigjøring” henger intimt sammen. Dette er kommet tydelig fram i bøker som f.eks. Hixson, *Parting the Curtain*; Scott Lucas, *Freedom’s War. The US Crusade Against the Soviet Union*, Manchester 1999; Gregory Mitrovich, *Undermining the Kremlin. America’s strategy to subvert the Soviet Bloc, 1947–1956*, Ithica 2000.

⁵⁰⁷ Hixson, *Parting the Curtain*, s. 26.

mellom Norge og USA – og de nordatlantiske statene mer generelt. USIS satte i 1952 fram fire prioriterte oppgaver for informasjonsvirksomheta som ville gagne hovedmålet.⁵⁰⁸ Man måtte for det første presentere og støtte opp under USAs utenrikspolitikk. I den sammenheng søkte man særlig å legge vekt på viljen til samarbeid med landene i den frie verden innafor organisasjoner som NATO, FN, OEEC, Europarådet, osv. For det andre måtte man utvide forståelsen for norsk-amerikanske relasjoner når det gjaldt politikk, handel og militære spørsmål, og de felles interessene som fantes her. For det tredje gjaldt det å oppmuntre nordmennene til å bekjempe kommunismen. Og for det fjerde: Informasjonsvirksomheta måtte også synliggjøre det *moderne* Amerika og gjøre dette mer kjent i Norge. Nordmenn savna en nyansert beskrivelse av hvor variert samfunnet og det politiske livet i Amerika virkelig var. Et slikt framstøt måtte også løfte fram det kulturelle feltet, framfor bare å fokusere på den økonomiske rikdommen til den jevne amerikaner.

I Norge ble det lagt ved flere advarsler med hensyn til framgangsmåten. Det gjaldt for all del å unngå slike oppfatninger – og de kunne man ofte høre – som gikk ut på at Norge var tvunget inn i et økonomisk og militært avhengighetsforhold til USA. I den forbindelse gjaldt det å nøre opp under oppfatninga om at nordmennene ikke hadde gitt opp sin suverenitet og frihet.

Hva var det konkret man gjorde for å nå sine mål? Og hvem utgjorde målgruppene? Flere segmenter av det norske folk var viktige, men klart viktigst var de som tilhørte eller sympatiserte med Arbeiderpartiet, eller var fagorganisert.⁵⁰⁹ Dette var i 1953 anslått til ca. 1,3 millioner mennesker, og inkluderte tillitsvalgte i partiet og i fagorganisasjonene, medlemmer av regjeringa, arbeiderpressens folk, ulike organisasjoner som var knytta til Arbeiderpartiet, osv.

Ifølge den britiske historikeren Hugh Wilford fulgte det amerikanske ”arbeider-diplomatiet” i Europa to hovedspor.⁵¹⁰ For det første la man an en politisk kamp mot kommunistene, som i praksis ofte leda ut i skjult støtte til ulike nasjonale anti-kommunistiske grupperinger på venstresida. For det andre gjaldt det å spre det såkalte “productivity gospel” og den amerikanske økonomiske organiseringa, som hadde som endelig målsetting å stabilisere den europeiske økonomien og trekke den

⁵⁰⁸ NARA, RG 59, CDF 1950–54, boks 2415, 511.57/9-1252, Memorandum: “USIS Program for Norway”, datert 5. september 1952.

⁵⁰⁹ NARA, RG 59, CDF 1950–54, boks 2415, “1954–1955 USIS Mission Prospectus for Norway”, datert 30. april 1953.

⁵¹⁰ Hugh Wilford, *The CIA, the British Left and the Cold War. Calling the Tune?*, London 2003, s. 158 ff.

nærmere den amerikanske økonomiske sfæren. Begge disse sporene ble forfulgt i Norge.

I Norge satt sosialdemokratene med makta, og det var dessuten i denne gruppa at ”misforståelsene” omkring USA og landets utenrikspolitiske målsettinger var størst. Først og fremst skulle USIA forsøke å nå disse gjennom pressen, som samarbeida utmerket:

Because newspapers enjoy wider audiences than any other medium can command, and because Norwegians are conditioned to the reading of newspapers – the USIS Press and Publications operation represents a primary means of achieving our objectives with reference to Labor.⁵¹¹

Metoden gikk ut på å sende aktuelt stoff til redaksjonene og å pleie personlig kontakt med utvalgte personer. Slik hadde en greid å gjøre kjent ”an increasing volume of material on U.S. military aid to Norway”. Men mye anna stoff ble også distribuert, blant anna via bulletiner og ”Brev fra Amerika”, ”Arbeidernytt fra Amerika”, ”Kvinnene i USA” osv. Dessuten var amerikanerne svært interessert i å sende norske pressefolk på sponsa turer til USA for å rapportere tilbake til Norge om forholdene der. Som ett eksempel blant mange andre kan nevnes at arbeiderattachéen og ambassaderåden for økonomiske saker ved ambassaden i Oslo, etter å ha besøkt Bodø og Tromsø, på det varmeste tilrødde å sende nyhetsredaktør Andreas Asbjørnsen i Nordlys til USA. Asbjørnsen ble beskrevet som både intelligent og samarbeidsvillig. ”Due to the fact that the paper does go into the Finnmark area, this subeditor might well be considered for inclusion on any journalist teams which would be going to the United States.”⁵¹² Forholdet til pressen skal jeg vende tilbake til seinere (kap. 7).

En anna viktig påvirkningskanal var film. På 1960-tallet tok amerikanske filmer opp til 50–60 % prosent av det norske markedet.⁵¹³ I tillegg til disse spillefilmene fra Hollywood, kom de filmene som USIA distribuerte. USIS anslo at det i året 1952 var gjennomført ca. 16 000 framvisninger for omlag 1,25 millioner nordmenn, hovedsakelig innafor arbeiderbevegelsen. I 1957 antok USIS at over én million nordmenn hadde sett filmer som var distribuert gjennom dem. USIS-kontoret i

⁵¹¹ NARA, RG 59, CDF 1950–54, boks 2415, “1954–1955 USIS Mission Prospectus for Norway”, datert 30. april 1953. Det amerikanske “arbeider-diplomatiet” var ellers aktivt i hele Vest-Europa, og mest intenst i de landene som man antok var mest ”utsatt”, som Italia og Frankrike; jf. Wilford, *The CIA, the British Left and the Cold War*, s. 158.

⁵¹² NARA, RG 59, CDF 1955–59, boks 4683, mappe ”857.00/1.655”, “Observations on Trip to North Norway, August 18–24”, 1955, signert Bruce H. Millen (Labor Attache) og Jerome T. Gaspard (Counselor of Embassy for Economic Affairs).

⁵¹³ G. Lundestad, *Research Trends and Accomplishments*, s. 257.

Oslo disponerte da ca. 650 forskjellige filmer, mens kontoret i Tromsø, som ble oppretta dette året, hadde ca. 600 filmer til disposisjon. Også organisasjonen Folk og Forsvar – ”a quasi-official organization to support the Norwegian national defense effort and Norwegian participation in NATO” – brukte USIS-filmene. Til sammenlikning kan det nevnes at Sambandet Norge–Sovjetunionens Nord-Norge-kontor i Tromsø hadde 60–70 filmer til rådighet om sovjetiske forhold på midten av 1960-tallet, og at disse filmene årlig ble vist for ca. 5000 personer rundt om i landsdelen.⁵¹⁴ I 1963 disponerte USIS-kontoret i Tromsø over 1000 filmer.⁵¹⁵

Amerikanernes massive framstøt ble gjort mulig gjennom nær kontakt med arbeiderbevegelsens egne organisasjoner, som Arbeidernes Opplysningsforbund, LO, DNA, osv. Arbeiderattachéene sto i ei spesiell stilling i så måte. Det ble utveksla mye informasjon mellom LO og Arbeiderpartiet på den ene sida, og arbeiderattachéene på den andre. Dessuten ble også attachéene invitert til å delta i arbeidet ute i organisasjonene. Et typisk eksempel er et kurs for fagbevegelsen som ble arrangert flere steder i Finnmark i februar 1956. I den etterfølgende rapporten het det:

Subjects covered were basic trade union tactics, trade union history, contract rights and obligations, elementary civics, and management problems. A good deal of the material presented was tintured with pro-Labor Party propaganda, pro-western viewpoints, and anti-Communist information.⁵¹⁶

Nå hadde amerikanerne merka seg at nordmennene, som danskene, ikke hadde sans for åpenlys propaganda; skandinaverna var ”nærmest allergisk” mot slikt, og foretrakk saklig informasjon. Av slike grunner hadde ikke amerikanerne noen suksess med NRK; statskanalen var lite mottakelig for stoff fra for eksempel VOA, men holdt seg heller til BBC, som ble oppfatta som mer rensa for ideologisk slagg. Amerikanerne kom i det hele tatt aldri skikkelig under huden på NRK. Som det het i en kommentar fra USIS i 1958: ”Very little official American material finds its way into NRK programs although occasional USIS commentaries are accepted”.⁵¹⁷

⁵¹⁴ PST, DSE, P-35:0a, ”Tillegg til årsoversikt for 1966” (om Sambandet Norge-Sovjetunionen). Sovjetunionenes gjentatte framstøt på 1970-tallet om å opprette et eget konsulat i Tromsø ble også avvist av den norske regjeringa. Se Tamnes, *Oljealder*, s. 50.

⁵¹⁵ ”USIS har en allsidig virksomhet. Kolossal filmutleie ved Tromsøkontoret”. Nyhet, Finnmarken 18. oktober 1963.

⁵¹⁶ NARA, RG 59, CDF 1955–59, boks 4684, mappe ”857.06/1-2959”, Visit to Finnmark”, datert 14. mars 1956, signert Bruce H. Millen (Labor Attache) og R. Gordon Arneson (Counselor of Embassy for Economic Affairs).

⁵¹⁷ NARA, RG 306, USIA, Inspection Reports and Related Records 1954–62, boks 7, mappe ”Norway December 3 1958, October 8 1956”, ”Inspection Report December 3 1958”. Dette inntrykket

I tillegg til disse påvirkningskanalene som jeg her har nevnt, eksisterte det et stort antall andre metoder. Særlig de mange utvekslings- og utdanningsprogrammene var regna som viktige. Nest etter arbeiderbevegelsen var nemlig eliten innafor det kulturelle feltet det fremste målet for USIAs virksomhet i Norge. Og man kan trygt si at USIA fikk god kontakt – særlig med det vitenskapelige miljøet. I 1968 hadde, som tidligere nevnt, omlag 80 % av samfunnsforskerne og 50 % av staben innen de matematisk-naturvitenskapelige fagene i Norge tilbrakt minst et halvt år i USA.⁵¹⁸ Fredrik W. Thue, som har studert framveksten av norsk samfunnsforskning i etterkrigstida, framstiller den amerikanske innflytelsen på utforminga av norsk samfunnsforskning som stor. Han har også satt dette inn i en større sammenheng, der amerikanernes innsats for å bygge ut samfunnsforskninga i Europa ”var ledd i de samlede bestrebelsene på å modernisere og integrere de vesteuropeiske land etter amerikansk mønster”.⁵¹⁹ Et funn i Thues doktoravhandling om amerikansk påvirkning på norsk samfunnsforskning, er at samfunnsbegrepet i Norge *i utgangspunktet* ikke var så sterk knytta til statsbegrepet. Dette skulle også bli et dominerende trekk ved amerikansk samfunnsforskning i etterkrigstida, og derfor framsto den som en attraktiv tradisjon. Dette danna ei overordna ramme for et felles prosjekt som gikk ut på å undersøke vilkårene for demokrati i en moderne verden. Under denne paraplyen utvikla det seg flere ”domestiserte” eller hjemliggjorte retninger innafor norsk samfunnsforskning. Det er samtidig verdt å merke seg at mange av de profilerte samfunnsforskerne gikk inn i den delen av det politiske landskapet i Norge som var temmelig kritisk til visse sider ved USAs *politikk*.⁵²⁰

Med etableringa av USIA i 1953 hadde amerikanerne fått et bedre instrument til å analysere hvordan andre land stilte seg i den rådende øst–vest-konflikten. Til tross for visse samarbeidsproblemer med nordmennene, så de amerikanske tjenestemennene i Norge relativt lyst på forholdet til norske myndigheter og den norske opinionen i perioden fram til 1954–55. Dessuten hadde amerikanerne etablert svært god kontakt med de miljøene som det var viktigst å drive propaganda overfor, slik som Arbeiderpartiet og de intellektuelle. Man hadde riktignok ikke foretatt noen skikkelige

korresponderer med Dahls og Bastiansens framstilling av NRKs historie, se Hans Fredrik Dahl og Henrik G. Bastiansen, *Over til Oslo. NRK som monopol 1945–1981*, Oslo 1999, s. 218 ff.

⁵¹⁸ Etter G. Lundestad, *Research Trends and Accomplishments*, s. 257.

⁵¹⁹ Thue, *Empirisme og demokrati*, s. 144.

⁵²⁰ Thue, *In Quest of a Democratic Social Order*, s. 398–390.

djupdykk og virkelig *studert* hvordan det sto til enda, men etter det man kunne få inntrykk av, var forholdene gode. Denne overbevisninga kom blant anna til uttrykk i analysene som USAs ambassade i Oslo gjorde i kjølvannet av valget i 1953, der det het at "Foreign policy did not become an effective issue in the campaign and, aside from Communist gains in North Norway, the election results show no evidence of any slackening in popular acceptance of the Government's defense and foreign policies".⁵²¹

I 1955–56 fikk USIA kartlagt forholdene nærmere, og da falt humøret.

5.4 Utfolding

5.4.1 Den norske nøytralismen (II)

Det er vanskelig å si noe sikkert om hvor utbredt nøytralismen var i Norge i de nærmeste åra før og etter at Atlanterhavspakten ble underskrevet i 1949, men det er sannsynlig at den var større enn det man tidligere har antatt. Indikasjoner på dette kan vi spore i undersøkelser tilbake til 1947–48. I en komparativ spørreundersøkelse i august 1947, ble det spurt: "Mener De noen enkelt nasjon prøver å oppnå verdensherredømme?" I svaret mente 75 % av nordmennene at Sovjetunionen sikta mot dette, og 48 % av de spurte mente at dette også var USAs målsetting. Ingen andre nasjoner som var inkludert i undersøkelsen tilla USA denne intensjonen i så stor grad som nordmennene: I England var tallet 27 %, i Frankrike 42, Holland 37, Canada 13 og USA 7.⁵²² Nest etter Frankrike var også Norge det landet som i størst grad så med skepsis på *begge* parters hensikter, noe som ifølge Geir Lundestad reflekterte "traditional Norwegian feelings of distance to virtually all Great Powers".⁵²³

Denne tendensen ble bekrefta i en ny komparativ undersøkelse fra februar 1948, før den kommunistiske maktovertakelsen i Tsjekkoslovakia. Da svarte 23 % at de trudde at USA ville gå til krig for å oppnå noe det ønska, uavhengig om landet ble angrepet eller ikke.⁵²⁴ Igjen skåra Norge høyest. Samtidig viste undersøkelsen at Norge hadde den laveste andelen som mente at Sovjetunionen var truende til å gå til

⁵²¹ NARA, RG 59, CDF 1950–54, boks 3762, 757.00/10-2353, "Results of Norwegian National Elections", Embtel, signert L. Corrin Strong, datert 23. oktober 1953.

⁵²² Alstad (red.), *Norske meninger*, bind 1, s. 89, artikkel 6.

⁵²³ G. Lundestad, *The United States and Western Europe since 1945*, s. 55.

⁵²⁴ Alstad (red.), *Norske meninger*, bind 1, s. 90, artikkel 7. Tatt opp den 21. februar 1948.

angrepskrig (37 %; 73 % i USA), og høyest i å hevde at Sovjetunionen bare ville anvende militærmakt hvis det ble angrepet (37 %; 19 % i USA).

Like etter dette økte de sikkerhetspolitiske spenningene dramatisk – til et høydepunkt for Norges del under den kalde krigen. I slutten av april stilte man så spørsmålet ”Tror De Norge blir nødt til å slutte seg til en stormaktsblokk, enten en østblokk eller vestblokk, eller tror De landet kan holde seg nøytralt mellom øst og vest?” På dette svarte 69 % at Norge ville bli nødt til å slutte seg til en stormaktsblokk, 25 % mente landet kunne holde seg nøytralt, og 6 % mente landet ville slutte seg til ei skandinavisk blokk.⁵²⁵ Ettersom Norges sikkerhetspolitiske alternativer overhodet ikke kunne stå klart for respondentene på denne tida, og siden den internasjonale spenninga var voldsom, er det usikkert hvor ”tidsbestandige” disse svarene er. Det som likevel er verdt å merke seg, er at på oppfølgingsspørsmålet ”Synes De Norge bør slutte seg til en stormaktsblokk, og bør landet i tilfelle slutte seg til en østblokk eller vestblokk?”, mente 61 % at Norge skulle slutte seg til en vestblokk, 2 % mente en østblokk, mens 37 % mente at Norge ikke burde slutte seg til noen stormaktsblokk. Flertallet trudde altså at Norge ville bli dratt inn i ei stormaktsblokk, men mange *ønska* altså likevel at Norge skulle holde seg utafør disse – sjøl etter vinterkrisa i 1948, da det var ei utbredt oppfatning at Norge var svært trua fra den store naboen i øst.

På midten av 1950-tallet, noen år etter at Atlanterhavspakten ble underskrevet, hadde USIA ei god stund hatt mistanke om at nordmennene ikke var de som sto NATO nærmest, eller var blant USAs mest uforbeholdne støttespillere. I den analysen av valget i 1953 som er nevnt ovafor, kom det også fram at ”the Labor Party succeeded, with the tacit but conscious cooperation of the other democratic parties, in avoiding public debate with all except the Communists on major defense issues for almost a full year preceding the national election”.⁵²⁶ – Men hvis oppslutninga var så brei, hvorfor var det da så viktig å unngå offentlig debatt?

I en anna rapport, fra 1952, hadde man merka seg en sterk tendens i Norge til å dempe ned den skylda som ”utvilsomt” hefta ved Sovjetunionen med hensyn til øst-vest-konflikten. Denne formen for ”peculiar objectivity” ble ledsaga ved at feil og mangler ved USA ofte ble blåst opp ut over all rimelighet: ”For example, the

⁵²⁵ Samme sted, s. 90, artikkel 8. Tatt opp 24. april 1948.

⁵²⁶ NARA, RG 59, CDF 1950–54, boks 3762, 757.00/10-2353, “Results of Norwegian National Elections”, Embtel, signert L. Corrin Strong, datert 23. oktober 1953.

American Negro question appears to be almost a phobia with many Norwegians”.⁵²⁷ Den samme tendensen ble også registrert i en undersøkelse som USIAs forskingsavdeling gjorde omkring norske og danske holdninger til USA og Sovjetunionen i november–desember 1955. Her kom det fram at både nordmennene og danskene stort sett lå på gjennomsnittet for Europa i andelen av befolkninga som mente at relasjonene til USA var gode; men Norge skilte seg ut ved at andelen av befolkninga som mente at de hadde et dårlig forhold til Sovjetunionen var markert lavere enn i ei rekke andre europeiske land, for eksempel Danmark. Også på spørsmålet om hvem som hadde størst skyld for den rådende spenninga mellom Sovjetunionen og USA, skilte Norge seg ut: I Norge var det mye mindre tilbøyelighet enn i Danmark til å legge skylda utelukkende på Sovjetunionen: Tendensen gikk klart i retning av å legge skylden på *begge* partene, slik det går fram av tabellen nedenfor (fig. 1, neste side). 46 % av nordmennene mente at skylda måtte fordeles noenlunde likt på begge partene for den konflikten som var oppstått; 27 % av danskene mente det samme. Også flere andre spørsmål i undersøkelsen stadfesta denne tendensen. På bakgrunn av denne kunnskapen, samt en del andre indikasjoner, mente USIA at det måtte foretas nærmere undersøkelser – ”a special research project on neutralism in Norway”. USIA håpte med dette å trenge inn i ”the true dimensions of the trend to neutralism which frequently manifests itself in support for a ‘neutral Scandinavia’ concept, and thus to determine to what extent and how it can best be combatted in various target groups and geographical areas”.⁵²⁸

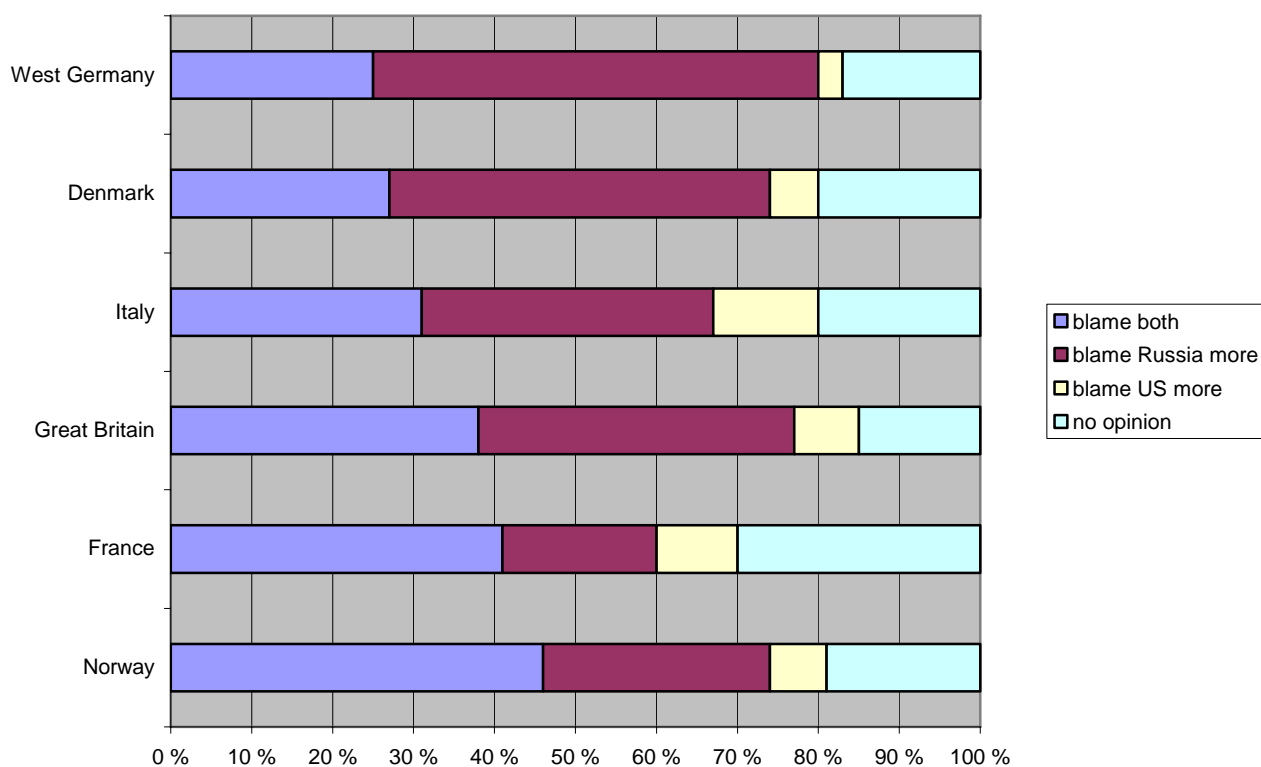
Samtidig ble også sammenhengen mellom den norske nøytralismen og det generelle trusselbildet utdjupa. Ifølge Washingtons analyse var det et hovedmål for Sovjetunionen å skape ei nøytral skandinavisk blokk som skulle fungere som en buffer for Nordvest-Russland. For å motvirke denne strategien var det viktig for Washington å ha fokus på Norge. Det var Norge som hadde leda veien inn i NATO – også for Danmark, og om Norge skulle velge å gå ut av alliansen, ville Danmark trulig også følge etter. Dette kunne utvilsomt også få følger for Island, der den viktige flybasen Keflavik stadig ble utsatt for kritikk av islendingene. Denne kritikken ble leda an av de islandske kommunistene, som sto relativt sterkt. I perioden 1956–58 var

⁵²⁷ NARA, RG 59, CDF 1950–54, boks 2415, 511.57/7-2552, “Semi-Annual Evaluation Report for USIE, Covering the Period from December 1, 1951, to May 31, 1952”.

⁵²⁸ NARA, RG 306, USIA, Country Research Correspondence 1952–63, boks 16, mappe “Norway 1956”, “Proposed Study on Neutralism in Norway”, datert 25. januar 1956.

kommunistene del av regjeringskoalisjonen på Island, og denne regjeringa trua i 1956 med å legge ned den amerikanske basen, noe USA og Storbritannia fikk avverga.⁵²⁹

Fig. 1.: In the present tension between Soviet Russia and the U.S., which country do you think is more to blame – Russia or the United States?⁵³⁰

Washington så med økende uro på utviklinga. Det virka som nøytralismen hadde djupe røtter i det norske samfunnet – djupere enn man før hadde trudd: ”Even on the official level it may be said that Norway’s change from its traditional policy of neutrality has been dictated by apprehensions of external danger rather than by a fundamental change of heart.”⁵³¹ Når USIA mente det forholdt seg slik, kunne det lavere internasjonale spenningsnivået i kjølvannet av Koreakrigen, Stalins død, samt motstanden mot de høye forsvarsutgiftene, gi et incitament for Arbeiderpartiet til å

⁵²⁹ Mer om situasjonen på Island, se Valur Ingimundarson, *The Struggle for Western Integration. Iceland, the United States, and NATO during the First Cold War*, i *Forsvarsstudier* nr. 3 1999.

⁵³⁰ NARA, RG 306, USIA, Public Opinion Barometer Reports 1955–62, Western Europe, boks 4, mappe “WE 25”, “Attitudes Towards the U.S. versus the U.S.S.R. in Norway and Denmark”. Undersøkelsene ble foretatt av Dansk Gallup Institutt og Norsk Gallup Institutt, med en høyeste feilmargin på inntil 5 %.

⁵³¹ NARA, RG 306, USIA, Country Research Correspondence 1952–63, boks 16, mappe “Norway 1956”, “Proposed Study on Neutralism in Norway”, datert 25. januar 1956.

vandre på andre utenriks- og sikkerhetspolitiske stier enn den atlantiske. I tillegg til å følge de nøytralistiske strømningene, retta derfor amerikanerne særlig oppmerksomheta mot det skandinaviske eller nordiske samarbeidet. Ved den amerikanske ambassaden var det seinhøsten 1954 uklart hvor utbredt de positive holdningene til et nordisk forsvarskonsept egentlig var. Hovedsakelig var nok denne tenkinga utbredt hos de tillitsmennene ”who are basically Nordic in experience and outlook and who have always been reluctant regarding NATO and the extent of Norway’s defense effort”. Ambassaden satt også på informasjon som kunne tyde på at partiformannen, Einar Gerhardsen, var en ledende talsmann for denne tilnæringsmåten:

Gerhardsen is, according to this thesis, responding to an apathy regarding NATO among Labor Party rank and file which in recent years has increased gradually but markedly largely because of Foreign Minister Lange’s failure to explain the issues at the grass roots level. However, Gerhardsen would never, so goes the thesis, openly oppose NATO as such or advocate creation of a Nordic Bloc.⁵³²

Dette var for så vidt ikke overraskende: ”That there is apathy towards NATO (otherwise described as latent pacifism and isolationism) at the grass roots of the Labor Party is no revelation, although it may have been more pronounced recently.”

En internasjonal undersøkelse fra desember 1955 fulgte opp de bekymringsfulle tendensene: På spørsmål om man, i den rådende internasjonale situasjonen, ville at Norge skulle stille seg innafor den vestlige blokka, den østlige blokka, eller forholde seg nøytralt, var resultatet nedslående for amerikanerne. 53 % mente at Norge skulle holde seg nøytral, 33 % på den vestlige sida, 1 % på den østlige sida og 13 % hadde ingen mening. For Danmark var disse tallene henholdsvis 35 %, 52 %, 0 % og 13 %.⁵³³

Når den norske nøytralismen nå skulle kartlegges, var det mange momenter man måtte være oppmerksom på. Blant anna gjaldt det å bringe klarhet i om nøytralismen i Norge hovedsakelig sugde næring fra den norske politiske tradisjonen, eller om den også varierte i takt med presset fra Sovjetunionen. Eller var det kanskje slik at den norske holdninga var mer uavhengig, dvs. understøtta av ei tru på Norges

⁵³² NARA, RG 59, CDF 1950–54, boks 3770, 757A.00/10-454, “Current Discussion of Scandinavian Collaboration and of a Nordic Bloc versus NATO”, datert 4. oktober 1954, signert Elbert G. Mathews.

⁵³³ NARA, RG 306, USIA, Country Research Correspondence 1952–63, boks 16, mappe “Norway 1956”, “Proposed Study on Neutrality in Norway”, datert 25. januar 1956. Undersøkelsen var utført av IPOR (International Public Opinion Research).

rolle som en brubygger mellom øst og vest? I tillegg til disse problemene, kom også den nordnorske dimensjonen:

In the case of North Norway, the survey could further reveal whether neutralism is prompted by fear or by friendship which dates from pre-World War I days when Norwegians traded with the Russians, and which was strengthened by the Red Army's liberation of Finnmark from the German occupation.⁵³⁴

Washington knytta disse kommentarene til den sjarmoffensiven Sovjetunionen hadde innleda mot de vestlige landene etter at Nikita Khrusjtsjov etablerte seg som Sovjetunionens leder i 1955. Nå gjaldt det altså å kartlegge i hvor stor grad nordmennene var mottakelige for Sovjets budskap om et nøytralt Skandinavia. I den forbindelse ville Washington holde et særlig øye med Nord-Norge.

5.4.2 Nøytralismen og den amerikanske bekymringa for Nord-Norge

På begynnelsen av 1950-tallet kunne det amerikanske propagandaapparatet i Norge konstatere at deres hovedmotstander, Sovjetunionen, hadde minska aktiviteten i Norge betraktelig.⁵³⁵ Organisasjonen Norsk-Sovjetrussisk Samband dreiv riktignok ei lita virksomhet i Oslo og i noen andre byer, men det var bare som "a whisper of its original strength". Men nyhetsbyrået TASS og det sovjetiske informasjonsbyrået hadde fortsatt egne kontorer i Oslo.

Forholdet mellom øst og vest var totalt tilfrosset i perioden 1947–53. Dette var "the deep cold war years". Etter Koreakrigen og Stalins død i mars 1953, fulgte en periode med lavere spenning internasjonalt. Men den sovjetiske tøværspolitikken slo ikke gjennom for alvor før i 1955. Dette året ble flere ledende politikerne invitert til Moskva. Khrusjtsjov sto også bak stormaktsmøtet i Genève samme år. Var døra åpna for virkelig dialog? Den berømte 20. partikongress vinteren 1956 kunne bære bud om det. Der tok Khrusjtsjov sitt oppgjør med Stalin og lanserte et nytt utenrikspolitisk program der han også flagga begrepet "fredelig sameksistens".

For Norden førte de nye signalene til visse endringer på det politiske planet. Etter andre verdenskrig hadde Sovjetunionen vært kritisk til økt nordisk samarbeid, fordi man mente at slike konstellasjoner bare ville føre til større armslag for

⁵³⁴ Samme sted.

⁵³⁵ NARA, RG 59, CDF 1950–54, boks 2415, 511.57/7-1851, "Semi-Annual Evaluation Report for USIE, Covering the Period from January 1 to May 31, 1951".

vestmaktene i denne regionen, noe som var negativt for Sovjetunionen.⁵³⁶ Men i 1955 kom det et omslag: Sovjetunionen oppmuntra nå de nordiske landene til økt samarbeid. Dette ga seg flere utslag i praktisk politikk. I 1955 tillot Sovjetunionen Finland å søke medlemskap i Nordisk Råd, og landet ble tatt opp som medlem i 1956. Dessuten hadde Sovjetunionen inntil 1956 utplassert marinestyrker på Porkkala-basen, altså på finsk territorium, men i 1955 ble det bestemt at alle styrker skulle trekkes ut. Sovjetunionen innrømte dermed i praksis full finsk suverenitet over eget territorium. Dette var for øvrig samme år som det ble oppnådd enighet mellom de fire stormaktene om å trekke seg ut av Østerrike (Belvedere-avtalen).⁵³⁷ Ei utredning fra det sovjetiske utenriksdepartementets 3. avdeling, datert 5. november 1955, hevdet at de nøytralistiske tendensene i Norge var styrka som følge av disse tiltakene.⁵³⁸ I en norsk spørreundersøkelse som ble tatt opp den 5. november 1955 ble det spurt: ”Tror De at Sovjet-Russlands forandrede tone overfor Vestmaktene er uttrykk for at man kan vente en varig avspenning?” 47 % av de spurte trudde det; 53 % trudde det ikke.⁵³⁹

Også overfor Norge fikk linjeskiftet stor betydning. Det ble lagt ned mye diplomatisk energi i å utvikle et tosidig (bilateralt) samarbeid, og Sovjetunionen hadde klare utenrikspolitiske målsettinger med dette: Det langsiktige målet var å svekke de norske (og danske) båndene til NATO for seinere å få Norge og Danmark til å melde seg ut av alliansen.⁵⁴⁰ Dette går fram av kildematerialet som er blitt tilgjengelig etter oppløsninga av Sovjetunionen. I et notat fra det sovjetiske utenriksdepartementets 3. avdeling, datert 12. oktober 1953, heter det kort og godt: ”I forhold til Skandinavia er den viktigste oppgaven for vårt diplomati å lede Skandinavia inn i nøytraliteten.”⁵⁴¹ Sven G. Holtsmark har karakterisert dette utenrikspolitiske framstøtet fra Sovjetunionen for en ”nøytralitetsoffensiv”, et uttrykk som er ment å dekke viktige sider ved Sovjetunionens Norge-politikk fra og med 1955.⁵⁴² Holtsmarks teori om en nøytralitetsoffensiv har seinere blitt styrka av

⁵³⁶ Sven G. Holtsmark, *Enemy springboard or benevolent buffer? Soviet attitudes to Nordic cooperation, 1920–1955*, i *Forsvarsstudier* nr. 6 1992, s. 59–67.

⁵³⁷ Mer om stormaktene og Østerrike, se Michael Gehler, *From Non-alignment to Neutrality. Austria's Transformation during the First East–West Détente, 1953–1958*, i *Journal of Cold War Studies* nr. 4 2005, s. 104–136.

⁵³⁸ Holtsmark (red.), *Norge og Sovjetunionen 1917–1955*, dok. 379, s. 518.

⁵³⁹ Alstad (red.), *Norske meninger*, bind 1, s. 102, artikkel 23.

⁵⁴⁰ Holtsmark, *Norge og Sovjetunionen – bilateralisering og fellesstyre*, s. 52.

⁵⁴¹ Holtsmark (red.), *Norge og Sovjetunionen*, dok. 365, s. 484.

⁵⁴² Holtsmark, *Norge og Sovjetunionen – bilateralisering og fellesstyre*, s. 52 ff.

andre forskere. Aleksej Komarov skriver at Khrusjtsjovs forståelse av begrepet ”fredelig sameksistens” også medførte et nytt syn på begrepet nøytralitet.⁵⁴³ Sovjetunionen, som i 1948–49 hadde hatt et negativt syn på ideen om et skandinavisk forsvarsforbund, viste nå positiv interesse for ideen.

Holtmark har framstilt nøytralitetsoffensiven som totalt urealistisk. Han hevder at det var et djupt misforhold mellom Sovjetunionens målsetting på den ene sida, og ”den brede konsensus i befolkningen og det politiske miljø som lå til grunn for Norges alliansetilknytning”, på den andre. At Sovjetunionens folk var så blind for dette, har han forklart med det følgende:

Russernes optimistiske vurderinger av mulighetene for en gradvis men vidtgående svekkelse av Norges bånd til NATO ble gitt næring av sovjetdiplomatenes kontakter i Oslo: Frem til slutten av 1950-tallet søkte de sovjetiske diplomatene nesten utelukkende kontakt med personer som i all hovedsak støttet opp under det som var veletablerte sovjetiske fortolkninger, forhåpninger og til tider rene misforståelser om norske politiske forhold. For eksempel var de sovjetiske diplomatenes og utenriksledelsens åpenbart overdrevne forestillinger om den ”folkelige” motstanden mot Norges medlemskap i NATO frem til slutten av 1950-tallet en refleks av de tendensiøse opplysningene de fikk fra den norske politiske venstreside”.⁵⁴⁴

Holtmark har nok rett i at Sovjetunionen gjennom nøytralitetsoffensiven hadde formulert ei langsiktig målsetting som var vanskelig å nå – men ikke så komplett umulig som det Holtmark gir inntrykk av. På grunnlag av det jeg kan belegge om nordmenns holdning i alliansespørsmålet, viser det seg at de opplysningene sovjetrusserne fikk fra den norske venstresida ikke var så tendensiøse som Holtmark har framstilt dem – og det var antakelig amerikanerne som fikk dette best dokumentert (se fig. 2).

⁵⁴³ Alexei Komarov, Nikita Khrustsjov i Norge, i Daniela Büchten, Tatjana Dzijakson og Jens petter Nielsen (red.), *Norge–Russland. Naboer gjennom 1000 år*, Oslo 2004, s. 427.

⁵⁴⁴ Holtmark, *Norge og Sovjetunionen – bilateralisering og fellesstyre*, s. 53 f; se også Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 61.

Fig. 2.: At the present time, do you personally think that Norway should be on the side of the West, on the side of the East, or on neither side? [Prosentverdier for Norge]⁵⁴⁵

	West	East	Neither	Don't know
Dec. 1955	33	1	53	13
July 1956	48	1	35	16
Sept. 1956	34	1	40	25
Oct. 1956	31	1	39	29
Dec. 1956	45	1	39	15
March 1957	46	1	38	15
Nov. 1957	47	0	39	14
June 1960	30	0	60	10

De amerikanske undersøkelsene pekte i retning av at Norge ”lå under for” en utbredt, permanent nøytralisme, noe som i ytterste konsekvens kunne få store geostrategiske virkninger. I denne situasjonen ble plutselig Nord-Norge interessant for Washington på en helt ny måte: Nord-Norge var – for Norges del – helt klart det ”svakeste leddet” i kjeda. Ifølge det nasjonale sikkerhetsrådet i Washington var det dessuten en klar sammenheng mellom nøytralisme og kommunisme. En nøytralistisk opinion var – sammenligna med dem som følte ei sterk vestlig tilknytning – mye mer føyelig i forhold til kommunistisk press, noe som de facto kunne gjøre dem ”nøytral, men mot USA”.⁵⁴⁶

USIA fikk også Bjørn Balstad, direktøren ved Norsk Gallup Institutt – som samarbeida tett med amerikanerne⁵⁴⁷ – til å lage undersøkelser som tok opp i seg de regionale forskjellene i Norge, og disse ga interessante resultater: Det var, slik vi kan

⁵⁴⁵ Se undersøkelsene ”XX-10: Marginal totals”, november 1957, og ”Post Summit Survey Norway”, juni 1960. Også tallene fra 1955–57 fra andre undersøkelser som det vises tilbake til, er kontrollert av meg i de opprinnelige undersøkelsene. I den siste undersøkelsen (1960) er ordlyden i spørsmålet endra marginalt til: *“In the present world situation, do you personally think that, on the whole, Norway should side with the United States, with Soviet Russia, or with neither?”*. For de to nevnte undersøkelsene, se NARA, RG 306, USIA, Country Project Files 1951–64, boks 83. Laget av NGI, v/ Bjørn Balstad, unntatt des. 1955, som var laga av IPOR.

⁵⁴⁶ Jussi M. Hanhimäki, *Scandinavia and the United States: An Insecure Friendship*, New York 1997, s. 77.

⁵⁴⁷ Det synes som at direktør Bjørn Balstads kontakt med USIA var intim, og at han i noen grad også delte det politiske utgangspunktet som USIA hadde mht. kald krig-relaterte spørsmål. Som eksempel kan nevnes at han på eget initiativ kom med råd og innspill til USIA om hvilke meningsmålinger omkring atomspørsmålet som burde offentliggjøres for å få best effekt. Se NARA, RG 306, USIA, Country Research Correspondence 1952–63, boks 16, mappe ”Norway 1958”, brev fra Balstad til dr. Leo Crespi ved USIA i Washington, datert 16. desember 1957.

se et eksempel på i figur 2a, små forskjeller mellom Nord-Norge og Norge som helhet med hensyn til oppfatninger om nøytralitet spesielt, og utenriks- og sikkerhetspolitiske spørsmål generelt.

Fig. 2a.: At the present time, do you personally think that Norway should be on the side of the West, on the side of the East, or on neither side? [Prosentverdier for Nord-Norge]⁵⁴⁸

	West	East	Neither	Don't know
Nov. 1957	35	1	42	22
June 1960	22	2	61	15

La meg illustrere dette gjennom et anna eksempel. På spørsmål der respondentene ble bedt om å uttrykke sine følelser overfor forskjellige land, avvek ikke nordlendingenes holdninger til Sovjetunionen fra landsgjennomsnittet på noe vis. Hvis vi skal peke på noen marginale forskjeller, så er det heller at nordlendingene var *mer* negativt innstilt enn befolkninga for øvrig (se fig. 3).

Fig. 3. Please tell me your feelings about U.S.S.R. [november 1957]⁵⁴⁹

Opinion:	Nord-Norge	Norge
Very good	2	2
Good	4	8
Fair	11	15
Bad	34	31
Very bad	33	31
Don't know	16	13

Men opplysninger som de vi ser i figur 3, dempa ikke uroa for Nord-Norge. Slik amerikanerne så det, var Nord-Norge *uansett* mer utsatt. Den amerikanske bekymringa for Nord-Norge danner slik sett en interessant parallell til det som Knut Einar Eriksen og Trond Bergh har kalt for "denasjonaliseringsperspektivet", en teori som prega trusselvurderingene både innafor POT og forsvaret i den samme perioden. Amerikanernes trusselvurderinger trakk da også inn mange av de samme momentene

⁵⁴⁸ Se note for figur 2.

⁵⁴⁹ Hentet fra "XX-10: Marginal totals" fra november 1957, se note for figur 2.

som POT og forsvaret gjorde i sine trusselanalyser. Først og fremst mente man at landsdelen var eksponert i og med at den reint geografisk lå nærmest Sovjetunionen, men det ble også pekt på andre momenter: De historiske båndene østover, affiniteten til radikalisme, den relative økonomiske tilbakeliggendeheta, den etniske dimensjonen, mangelen på ”korrekt” informasjon om USA, samt følelsen av å være innbygger i et ”expendable territory”.

Amerikanerne så det slik at de norske ”misoppfatningene” omkring det amerikanske samfunnet og USAs politikk hadde flere uheldige konsekvenser: ”A great many Norwegians tend to feel that the U.S. is conservative in terms of its domestic social policies. This in turn creates doubts as to our capacity to frame foreign policy.”⁵⁵⁰ Slike ”misconceptions” var særlig utbredt i Nord-Norge, ble det pekt på. For å knekke disse, mente tjenestemennene ved ambassaden i Oslo at det ville være svært viktig med ei opptrapping av USIAs virksomhet i landsdelen. Samtidig understreka man betydninga av å styrke LOs organisasjon i Nord-Norge, særlig i Finnmark, der fagforeningsarbeidet ble vurdert å være utilstrekkelig. Dette danner en kontrast til det bildet som ellers trer fram omkring USAs syn på norsk fagbevegelse: Amerikanerne var gjennomgående svært fornøyd med hvordan Arbeiderpartiet og LO takla kommunistene, og mente at man trygt kunne overlata dette problemet til nordmennene. Men når det gjaldt Finnmark, hadde de altså sine innvendinger.

At også amerikanerne – i likhet med sentrale personer i POT og forsvaret – kobla etnisitet og kommunisme sammen, kommer fram i mange sammenhenger. Slik kunne det for eksempel lyde i et avsnitt om kommunistene ved Haldde i Alta, i en rapport som tok for seg den kommunistiske innflytelsen i norsk fagbevegelse: ”There is no explanation for this strength except that this area has a minority problem, since so many people are of finnish origin”.⁵⁵¹ For de amerikanske vurderingene var det også viktig at Nord-Norge var den landsdelen der sovjetrusserne hadde satt inn sjarmoffensiven med størst tyngde. Dessuten gikk også tendensen i befolkninga i Nord-Norge i retning av at nordlendingene generelt var *litt* mer skeptisk innstilt til

⁵⁵⁰ NARA, RG 59, CDF 1955–59, mappe ”857.06/1-2959”, ”Visit to Finnmark”, datert 14. mars 1956, signert Bruce H. Millen (Labor Attache) og R. Gordon Arneson (Counselor of Embassy for Economic Affairs).

⁵⁵¹ NARA, RG 59, CDF 1950–54, boks 3764, 757.001/9-2950, ”Communist Influence in Trade Unions in Norway”, datert 29. september 1950, signert Marselis C. Parsons Jr (First Secretary); se også NARA, RG 59, CDF 1955–59, boks 3458, 757.00/6.2057, ”Political and other conditions in North Norway: report of trip”, datert 20. juni 1957, signert Hayden Raynor (Counselor of Embassy) og W. Stratton Anderson, Jr. (First Secretary of Embassy).

stormaktenes motiver i den internasjonale politikken enn den norske befolkninga som helhet, noe som også gjaldt for synet på USA. Denne tendensen ble av amerikanerne gjerne kobla til spørsmålet om nøytralismen.

5.4.3 Nord-Norge i den politisk-ideologiske krigføringa

USAs svar på den sovjetiske nøytralitetspolitikken gikk blant anna ut på å intensivere informasjons- og propagandavirksomheta, særlig gjennom USIA og CIA. For Nord-Norge fikk dette den konsekvensen at USIS oppretta et eget kontor i Tromsø våren 1957 – ”De forente staters informasjonstjeneste for Nord-Norge” – som opererte som en slags forlenga arm for hovedkontoret i Oslo. Men også andre motiv spilte inn.

I en grundig og omfattende rapport fra USIS’ kontor i Norge, utarbeida i september–oktober 1956, ble opprettelsen av kontoret i Tromsø kommentert direkte:

The three most northerly provinces of Norway (along a coast line of more than 1,200 miles) are of particular importance to USIS operations due to a number of factors. Among others, North Norway shares a common border with the USSR, and the intensification of Russian exchanges and delegations, especially in this area, has warranted concern by this post.⁵⁵²

I rapporten ble det også understreka at dette kontoret helst burde bli leda av en amerikansk tjenestemann, noe som blant anna skyldtes at kontoret kom til å få befatning med klassifisert informasjon. En stedlig amerikansk representant ble da også resultatet – i hvert fall for størsteparten av tida. Nøyaktig hva slags klassifisert informasjon denne representanten skulle behandle, går ikke fram av kildematerialet, men trulig dreide dette seg hovedsakelig om saker som var knytta til ambassaden, samt til USIA og dets kontor i Norge, USIS. Men det kan også tenkes at kontoret i Tromsø kunne bli brukt til andre formål, for eksempel etterretning. Dette har da også vært antyda gjentatte ganger. Ei slik kobling ble kontant avvist av tidligere ambassaderåd John C. Ausland, som skreiv: ”I motsetning til det mange i Tromsø tror, er det ikke CIA som driver kontoret. I min tid i ambassaden ble det finansiert i fellesskap av utenriksdepartementet og Det amerikanske informasjonsbyrå, USIA.”⁵⁵³

Jeg har ikke funnet noen kilder i USIAs arkiver som bekrefter at det ble drevet etterretningsvirksomhet i Tromsø, men det kan ikke dermed avvises helt. På et mer generelt plan rapporterte man jo for det første jevnlig om de politiske tilstandene i

⁵⁵² NARA, RG 306, USIA, Inspection Reports and Related Records 1954–62, boks 7, mappe ”Norway December 3 1958, October 8 1956”, ”Operations Advisory Service Report”, signert Jean-M. Dery.

⁵⁵³ John C. Ausland, *Bak ambassadens murer*, Oslo 1979, s. 156.

Nord-Norge gjennom USIAs og ambassadens kanaler. Og for det andre: Dersom det ble drevet noen former for ”rein” etterretningsvirksomhet ved kontoret i Tromsø – eller ved hjelp av dette kontoret, så vil denne typen kilder uansett ikke være å finne i USIAs arkiver.

Sammenfatta kan vi si at etableringa av et eget informasjonskontor i Tromsø ikke bare kan knyttes opp til Sovjetunionens sjarmoffensiv, men at flere andre momenter også må trekkes inn. Det gjelder for det første – slik amerikanerne så det – et breiere norsk og nordisk ”problem”, nemlig nøytralismen. For det andre er det helt klart at USIS også ville rydde nordlendingenes ”misoppfatninger” om amerikansk politikk og samfunn unna veien. For det tredje synes det som det på amerikansk side kan spores en parallell til den såkalte ”denasjonaliseringsteorien” som Knut Einar Eriksen og Trond Bergh har kunnet avdekke for POTs og forsvarets vedkommende i denne perioden. Det man oppfatta som nordnorske særtrekk – politisk, økonomisk, etnisk – gjorde at amerikanerne så bort fra at deres egne undersøkelser tydelig viste at nordlendingene *ikke* skilte seg fra nordmenn forøvrig når det gjaldt kald krig-relaterte spørsmål. På dette punktet kan det se ut til at norsk kald krig-ideologi ble overført til hegemonimakta.

5.4.4 Norden og Nordkalotten

Ved inngangen til 1960-tallet ble USAs politiske strategi overfor Skandinavia gått gjennom på nytt av de overordna myndigheter på amerikansk side. Denne omfattende gjennomgangen nedfelte seg blant anna i viktige strategidokumenter som NSC 6006/1 (1960), Operations Plan for Scandinavia (1960) og Guidelines for Policy and Operations (1962).⁵⁵⁴ På det breiere plan synes det som om Washington trappa opp retorikken som kretsa rundt ”det atlantiske fellesskap”, samtidig som de politiske strategene fortsatte advokaturet for en politikk som varmt støtta den europeiske integrasjonen. Washingtons perspektiv på Skandinavia og Norden hadde dette som ramme. Derfor var det fortsatt viktig å oppmuntre det atlantiske og det europeiske fellesskapet, men i kildene kan man også merke ei mer utvetydig positiv oppmerksomhet rundt ”det nordiske fellesskap” som prosjekt. Washington så det som en oppgave å bidra til å styrke integrasjonen rundt det nordiske samarbeidet. På den måten kunne man på en helt anna måte rotfeste Finland i et regionalt samarbeid som

⁵⁵⁴ Retningslinjene som ble trukket opp i 1962, erstatta NSC 6006/1 fra april 1960.

var forankra i vesten. I et lengre tidsperspektiv burde også de skandinaviske statene søke mot europeisk integrasjon.

Det er påfallende i hvilken grad Washington betrakta Norge med et ”skandinavisk blikk”. Slik amerikanerne så det, var Norge framfor alt – og sterkest – knytta til de nærmeste naboene, Sverige og Danmark. Norges videre atlantiske tilknytning ble betrakta som et resultat av den kalde krigen: som et fornuftsekteskap. I den grad de norske politikerne kunne oppnå det, ville de – slik Washington så det – forsøke å forene politikken sin med de andre skandinaviske landene – og helst også Finland og Island. Og så lenge de nordiske landenes tilbøyelighet til dette ikke gikk på tvers av USAs interesser, fortjente det nordiske samarbeidet USAs støtte. I de viktige strategidokumentene om Skandinavia som koordineringskomiteen for utenrikssaker (OCB) hadde godkjent, het det om Norge: “Its usual policy of taking a position in concert with other Scandinavian countries merits support since for the most part it proves beneficial to free world interests and to the degree that Finland participates in it, is of definite advantage to the west.”⁵⁵⁵

For Norges del ble blant anna LOs rolle på Island sett på med anerkjennelse. Der hadde fagorganisasjonen gjennom lang tid vært benytta for å bekjempe kommunismen og agitasjonen mot flybasen Keflavik. Amerikanerne håpte dessuten på flere samarbeidsprosjekter på det industrielle området over grensene på Nordkalotten. De mange planene om norsk-finsk industrielt samarbeid i grenseområdene i Finnmark, høsta derfor ubetinga støtte.⁵⁵⁶ Den samme linja ble også fulgt overfor Sverige. I et sentralt strategidokument ble det pekt på betydninga av å oppmuntre Sverige til å ta på seg prosjekter som kunne forbedre forholdene i de økonomisk tilbakeliggende områdene i Nord-Finland og Nord-Norge, der den kommunistiske innflytelsen var sterkest.⁵⁵⁷

At Nord-Norge, og Nordkalotten for øvrig, ble ofra ei særlig oppmerksomhet kommer også godt til syne i forbindelse med visepresident Lyndon B. Johnsons besøk

⁵⁵⁵ OCB (Operations Coordinating Board) var det koordinerende organet skulle se til at det nasjonale sikkerhetsrådets beslutninger, i dette tilfelle NSC 6006/1, ble satt i verk. NARA, RG 59, Lot 62 D 430: Records Related to the State Department Participating in the Operations Coordinating Board and the National Security Council 1853–60, E 1586, boks 27, “Operations Plan for Scandinavia (Norway)”, datert 13. juli 1960.

⁵⁵⁶ NARA, RG 59, Lot 65 D 499: Office of European Regional Affairs, Political/Military Numeric Files 1953–62, boks 17, mappe “Norway”, “Guidelines of United States Policy and Operations Concerning Norway”, datert 15. september 1961.

⁵⁵⁷ NARA, RG 59, Lot 62 D 430: Records Related to the State Department Participating in the Operations Coordinating Board and the National Security Council 1953–60, boks 27, “Operations Plan for Scandinavia (Sweden)”, datert 7. oktober 1960.

til de nordiske landene i september 1963.⁵⁵⁸ I den forbindelse ville Johnson gjerne reise til Nord-Norge, helst så langt nord som til Finnmark. Dette av slo norske myndigheter, i tråd med avskjermingspolitikken i forhold til NATO. Johnson kom likevel til Nord-Norge, men da til Bodø. På forhånd ble visepresidenten orientert om saker som angikk de statene som var omfatta av besøket. Visepresidenten fikk i den sammenheng utlevert ei liste over ”Do’s and Don’ts in Public Statements”.⁵⁵⁹ Blant de sakene som visepresidenten gjerne måtte nevne, var Norges forhold til FN, satsinga på velferd, de historiske og kulturelle båndene mellom Norge og USA, betydninga av Norges rolle i NATO, det norske fredskorps, bistanden, norsk-amerikanernes betydning for USA, samt Norges støtte til utviklinga av det atlantiske fellesskap. Det visepresidenten måtte styre unna, var U-2-affæren, atomvåpen i Norge, sekulariseringa av det norske samfunnet, Kings Bay, ei hver kobling mellom Nord-Norge og den kalde krigen, samt den strategiske betydninga av de norske fjordene og av Svalbard.

Denne lista var sjølsagt nøye gjennomtenkt. Det er for eksempel fristende å sette punktet om velferd i sammenheng med president Eisenhowers tale i Chicago den 27. juli 1960, der han blant anna tok for seg den svenske velferdsstaten. Sveriges sosialistiske og paternalistiske styresett hadde, ifølge Eisenhower, ført til en høy selvmordsrate, et økende alkoholproblem og en stadig mer påtakelig mangel av virkefrang i det svenske samfunnet.⁵⁶⁰ Uttalelsen skapte sterke reaksjoner – særlig i Sverige naturlig nok, men også i Norge. Einar Gerhardsen uttalte i en kommentar at Sverige etter hans oppfatning ”could serve as a model for most countries”.⁵⁶¹ Jussi M. Hanhimäki har på denne bakgrunnen vurdert Johnsons mer forsonende tale i Göteborg, der velferdsstaten var tema, delvis som brannslukking. Og det at Johnson i Norge snakka så mye om det atlantiske fellesskapet og båndene mellom USA og Norge, har han satt i sammenheng med at Norge ble betrakta som ”en lunken alliert”.⁵⁶²

Hva sier avisreferatene om Johnsons besøk i Bodø? Dagen etter visepresidentens rundtur og sjarmoffensiv i byen, sto det med feite typer på forsida til Nordlands Framtid: ”Jeg har den tro at den nye loven om borgerrettigheter og

⁵⁵⁸ Mer om besøket, se Hanhimäki, *Scandinavia and the United States*, s. 116 ff.

⁵⁵⁹ NARA, RG 59, Lot Files Europe (vol II): Office of Atlantic Political and Economic Affairs (EUR/RPE), Alpha-Numeric Files 1948–63, boks 11, mappe ”Other European States, Norway 1963, ”Do’s and Don’ts in Public Statements”, datert 28. august 1963.

⁵⁶⁰ Pederson, *The United States’ Relations with Norway and Sweden*, s. 275; Edward Burton, *The Swedish-American Press and the Vietnam War*, Göteborg 2003, s. 74.

⁵⁶¹ Pederson, *The United States’ Relations with Norway and Sweden*, s. 277.

⁵⁶² Hanhimäki, *Scandinavia and the United States*, s. 117, 119.

negrenes likestilling kommer til å gå gjennom i Senatet og Representantenes Hus, og at denne loven vil bety et godt skritt videre på den veg som ble innledet med borgerrettslovene fra 1957 og 1960”.⁵⁶³ Videre hadde det kommet Johnson for øre at Nord-Norge-planen hadde henta inspirasjon fra amerikanske forbilder, nærmere bestemt TVA-prosjektet. Johnson snakka derfor en god del om Roosevelts New Deal-politikk. Deretter gikk han over til å understreke betydninga av det atlantiske fellesskapet. Han roste samarbeidet med Norge, og også den forståelsen han hadde møtt i de andre nordiske landene, og la i den sammenheng særlig vekt på Sverige og Finland. Om Norge sa han at ”vi amerikanere er stolte og glade over å ha dere som venner og allierte”. Når jeg legger til at Johnson også framheva norsk-amerikanernes betydning for utviklinga av det amerikanske samfunnet, så kan det konkluderes med at visepresidenten hadde fått sagt mesteparten av det den amerikanske utenrikstjenesten gjerne ville han skulle si.

Sjøl om Washington stort sett var fornøyd med den nordiske orienteringa som Norge hadde, lå det også innbakt noen obstruksjoner i forhold til USA i dette bildet. I 1963, to år etter at Norge endelig hadde beslutta å avvise utplassering av atomvåpen i det norske forsvaret, konkluderte ei studiegruppe ved ambassaden i Oslo, under ledelse av Fisher Howe, med at Norges utenrikspolitiske orientering var for statisk til fullt ut å møte de amerikanske målsettingene. Det måtte medgis at Norge hadde vært ”most cooperative with the United States”, men likevel: Landets utenrikspolitikk og tilnærming til NATO var hele tida forankra i hensynet til de andre nordiske landene. Slik Howe så det, ville ikke Norge være med på at det var ei motsetning her – mellom Norges forhold til NATO på den ene sida, og forholdet til Norden på den andre:

These two policy directions thus have an inherent divergence of purpose which Norwegians decline to accept as a conflict, but rather seek to rationalize. In so doing they are apt to talk about the “stability of the north,” and the “balance of Scandinavia,” and generally to justify a special position for themselves in the Cold war.⁵⁶⁴

Fisher Howe mente at den norske politikken ble utmeisla på basis av ei underliggende enighet og fortrolighet de nordiske landene imellom, som gikk ut på at regionen skulle holdes som et lavspenningsområde i den kalde krigen. Dette var en viktig årsak til

⁵⁶³ “Jeg tror at borgerrettsloven vil gå gjennom i Kongressen”. Lyndon Johnson imponert over gjenreisningen i Bodø”, nyhet, Nordlands Framtid, 11. september 1963.

⁵⁶⁴ NARA, RG 59, SNF, CFPF 1963, Political & Defense, boks 4000, mappe ”POL-1 General Policy Background NOR”, ”The Foreign Policy of Norway: The Balance of Scandinavia”, datert 15. februar 1963, utarbeida under ledelse av Fisher Howe.

Norges avvisende holdning med hensyn til base- og atompolitikken, og dette ble betegna som ”lite fleksibelt”. Helst så Howe at Norge hadde flytta på posisjonene sine på disse områdene. Howes utspill her er et nytt eksempel på at spørsmålet om tilslutning i den kalde krigen ble reist fra amerikansk side. Men noe videre amerikansk påtrykk uteble. Ifølge Kjetil Skogrand og Rolf Tamnes var begynnelsen av 1960-tallet en periode der de allierte statenes politikere i stor grad forsonte seg med den norske base- og atompolitikken.⁵⁶⁵ På militært hold i NATO mente man derimot fortsatt at det ville være fornuftig å endre den norske base- og atompolitikken.

5.4.5 Gjensyn med et gammelt trusselbilde: ”Den russiske fare” på nytt?

Som jeg har nevnt, var Washington aldri alvorlig bekymra for at Norge skulle falle ut av den vestlige leiren. Det som bekymra var at sovjetunionen skulle benytte seg av nordmennenes pragmatiske holdning i kald krig-relaterte spørsmål, for på den måten å innsnevre USAs politiske handlingsrom i Norge og i Norden.

Et tydelig eksempel på at også de politiske forholdene i Nord-Norge tross alt ble betrakta som relativt stabile og mottakelige for amerikanske synspunkter, var at USIS beslutta å legge ned kontoret i Tromsø i 1964 – en avgjørelse som riktignok utelukkende ble tatt av økonomiske årsaker.⁵⁶⁶ Ifølge ambassadør Margaret Joy Tibbetts skapte denne nedleggelsen negative reaksjoner på norsk side, både lokalt og sentralt. Dessuten fant amerikanerne sjøl raskt ut at nedlegginga var en tabbe sett i et kald krig-perspektiv, ettersom Sovjetunionens sjarmoffensiv retta mot landsdelen tiltok i styrke i perioden etter 1962. Som ambassadør Tibbetts formulerte det:

The intention and tactics of the Soviet Union are clear, however, and they could hardly be termed honorable. Unless the relationship is checked, the quivering, half-willing and flattered North Norway may in time find itself so compromised and enmeshed with its “charming” neighbor that its freedom of action will have been seriously compromised if not lost.⁵⁶⁷

Om de sovjetiske framstøtene het det videre:

[...] North Norway is a sensitive area of actual, and potentially more serious weakness. It is primarily a Norwegian problem and the Norwegian

⁵⁶⁵ Skogrand og Tamnes, *Fryktens likevekt*, s. 276–278, 282–285, 321.

⁵⁶⁶ NARA, RG 59, SNF, CFPF 1964–66, Political & Defense, boks 2532, mappe “POL 2. Gen. Reports & Stat. NOR“, „Central Norway: Five Communities“, datert 6. november 1966, signert ambassadør Margaret Joy Tibbetts.

⁵⁶⁷ NARA, RG 59, SNF, CFPF 1964–66, Political & Defense, boks 2532, mappe “POL 2. Gen. Reports & Stat. NOR“, “Impressions of North Norway”, datert 14. april 1965, signert Margaret Joy Tibbetts.

Government is in part certainly aware of the needs for greater efforts. But since it involves an area of strategic importance the problem is necessarily also something of a NATO problem.⁵⁶⁸

USIS-kontoret i Tromsø ble derfor gjenåpna etter ganske kort tid, i september 1966, av Paul E. Storing.

Som vi ser, rissa ambassadør Tibbetts ved midten av 1960-tallet opp et bilde av et ekspansivt og aggressivt Sovjetunionen, som hadde klare politiske hensikter bak innsatsen i Nord-Norge. Denne vurderinga ble delt av mange observatører. I det hele tatt framstår åra etter 1962–63 som en periode der det ble hevda at Sovjetunionen var særlig pågående overfor landsdelen. Dette var et trusselbilde som ikke bare ble forfekta av amerikanerne, det ble også delt av flere norske analytikere innafor POT og forsvaret, og framført i den norske offentligheta med stor kraft av enkeltpersoner i forskjellige aviser.

Som jeg nevnte i kapittel 4, var det gjennom 1950-tallet ei viss bekymring på norsk side for at Sovjetunionen kunne komme til å foreta et førsteslag mot nordflanken, eller til og med besette Nord-Norge gjennom et begrensa angrep.⁵⁶⁹ På 1960-tallet økte oppmerksomheta om disse problemstillingene. Etter hvert som supermaktene atomarsenaler bare vokste, samtidig som forsvarsstrategiene gikk ut på massiv atomkrigføring på begge sider ("Mutual Assured Destruction", MAD), økte samtidig bekymringa for at Sovjetunionen kunne bli frista til mindre, konvensjonelle erobringer på flankene. For man kunne jo spørre seg: Dersom Sovjetunionen for eksempel rykka inn i Finnmark – ville virkelig NATO slå tilbake gjennom et bredt anlagt atomangrep, noe som dermed ville sette hele USAs sikkerhet i fare? I ly av den sterke fokuseringa på et mulig storkrigsscenario, med vekt på avskrekking med atomvåpen, steig samtidig uroa for den trusselen som begrensa angrep utgjorde.

Både i den norske og allierte forsvarsledelsen ble trusselen om et begrensa angrep mot Nord-Norge tatt på alvor. De på norsk side som var bekymra, kunne søke trøst i den dreininga som fant sted på amerikansk side med hensyn til den strategiske tenkinga: I løpet av John F. Kennedys presidentperiode begynte nemlig de militære planleggerne vandra over fra "massiv gjengjeldelse" til "fleksibel respons".⁵⁷⁰ Ideen var å utvikle strategiske konsepter med et rimelig samsvar mellom den forventa

⁵⁶⁸ Samme sted.

⁵⁶⁹ Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 68; Skogrand, *Alliert i krig og fred*, s. 40–48.

⁵⁷⁰ Se Tamnes, *The United States and the Cold War*, s. 185–223.

trusselen og de defensive mottrekkene som et angrep fra Sovjetunionen ville bli møtt med. Et ”småskala-angrep” skulle med andre ord ikke nødvendigvis besvares med bredt atomangrep. Overgangen til en strategi basert på fleksibel respons åpna opp nye muligheter for militær oppdemming i Nord-Norge med konvensjonelle styrker, også i Finnmark, men det åpna samtidig for økt spenning på nordflanken.

Under Europakommandoen ble det i 1960–61 satt opp en utrykkingsstyrke, Allied Command Europe Mobile Force (AMF), det såkalte ”brannkorpset”.⁵⁷¹ Noe av bakgrunnen for etableringa var trusselen om begrensa angrep på NATOs flanker, også i nord. Men først og fremst var brannkorpset en såkalt ”signalstyrke” som viste vestlig samhold og evne til å operere sammen. Fra 1965 ble brannkorpset tildelt ansvarsområder i Nord-Norge, og ble trent opp til innsats her. Ettersom brannkorpset bare omfatta luft- og hærstyrker, ble det i 1967 også satt opp en sjømilitær utrykkingsstyrke i regi av Atlanterhavskommandoen (STANAVFORLANT – Standing Naval Force Atlantic).

1960-tallet, som varsla overgangen til fleksibel respons, innleda sånn sett også en ny epoke når det gjaldt alliert militær interesse for nordflanken. Ut gjennom 1970-tallet, og videre fram til slutten av den kalde krigen, steig denne interessen nærmest år for år. De på norsk side som hadde prøvd å sette trusselen om et ensidig sovjetisk angrep mot Nord-Norge på dagsorden hos amerikanerne, møtte gradvis mer forståelse.

Når det gjelder denne saken, er det liten tvil om at den mest sentrale premissleverandøren på norsk side i forhold til offentligheta, var forskeren og Arbeiderpartipolitikerens Nils Ørvik. I 1962 skreiv Ørvik en artikkel i tidsskriftet *Internasjonal Politikk*, der han gikk grundig inn på disse spørsmålene.⁵⁷² Gjennom Arbeiderpartiets fylkespartier i Nord-Norge ble det også sendt ut noen hundre eksemplarer av artikkelen til gjennomlesing for interesserte. I bearbeida versjon ble den gitt ut året etter i skriftserien til Harvard-universitetets Center for International Affairs.⁵⁷³

I artikkelen argumenterte han for at situasjonen på Nordkalotten hadde utvikla seg i ei foruroligende retning, og at flere tegn kunne tyde på at Sovjetunionen gikk

⁵⁷¹ Børresen, Jacob, Gullow Gjeseth og Rolf Tamnes, *Allianseforsvar i endring, 1970–2000*, i *Norsk forsvarshistorie*, bind 5, Bergen 2004, s. 61.

⁵⁷² Nils Ørvik, Nordkalotten – konflikt eller sameksistens?, i *Internasjonal Politikk* nr. 3 1962.

⁵⁷³ Nils Ørvik, Europe’s Northern Cap and the Soviet Union, *Occasional Papers in International Affairs* nr. 6 (1963). Et kort forord var skrevet av Henry Kissinger.

med planer om offensive tiltak retta mot Nord-Norge. Bakgrunnen for dette var de rådende interessemotsetningene mellom statene. Disse ble analysert på tre nivå: Det økonomiske, det strategiske og det politiske. Slik Ørvik vurderte det, var det først og fremst på det strategiske nivået Sovjetunionen hadde interesser å ta vare på i Nord-Norge. Særlig gjaldt dette de russiske militære installasjonene som ”*må ligge ved åpent vann*”.⁵⁷⁴ Her var Sovjetunionen henvist til ei lita isfri kyststripe på Kolahalvøya, og med den store oppbygginga av Nordflåten som skjød fart på denne tida, mente Ørvik det avtegna seg en ny strategisk situasjon på Nordkalotten. Sovjetunionen måtte ha interesse av å spre disse basene mer, og Nord-Norge var det eneste området som da pekte seg ut:

Et regulært militært frontalangrep mot Nord-Norge ville automatisk bli en NATO-sak og er i øyeblikket mindre sannsynlig. Faren ligger dels i et kuppforsøk, altså det såkalte ”fait-accompli”-alternativet, dels i mindre, kamuflerte, graderte og langsiktige tiltak som ikke direkte berøres av Atlanterhavs-pakten og som derfor i første omgang blir et norsk ansvar.⁵⁷⁵

Ørviks analyse bygde på den samme forutsetninga som USAs oppdemningspolitikk: at det kommunistiske Sovjetunionen hadde en indre trang til ekspansjon.⁵⁷⁶ Tydelige tegn på dette fant han i analysen av det politiske nivået: ”Den logiske konsekvens har vært et mangeårig propagandafelttog med sikte på å drive en kile inn mellom Norge og NATO.” Foreløpig, mente Ørvik, hadde samholdet innafor NATO ”tvunget Sovjet til en tilbakeholdenhet i nordområdene som neppe kan ha stemt med dets egne ønsker”, men den nye situasjonen krevde etter Ørviks mening nye svar. Konklusjonen hans ble derfor den samme som Fisher Howes’: Norge måtte søke å bekjempe tendensene til nøytralisme, satse tyngre på den kulturelle-, samfunns- og forsvarsmessige utbygginga i Nord-Norge, samt å innta ei mer fleksibel holdning i base- og atompolitikken. Det viktigste, hevda Ørvik, var at forsvaret styrka virksomheta si betraktelig i Nord-Norge. En burde også ”undersøke muligheten for supplering med et mindre antall allierte, konvensjonelle tropper”.⁵⁷⁷ Dernest mente han det det måtte satses kraftig ”for å motvirke det som synes å stå som kjernen i infiltrasjonsproblemet på Nordkalotten – den økonomiske usikkerheten, rotløsheten og isolasjonen”.⁵⁷⁸ Her måtte staten satse på tiltak som utbygging av

⁵⁷⁴ Ørvik, Nordkalotten, s. 336, utheva av Ørvik.

⁵⁷⁵ Ørvik, Nordkalotten, s. 349 f.

⁵⁷⁶ Teorien om Sovjetunionens ”drift mot havet” hadde gamle røtter, som vi så i kapittel 2.

⁵⁷⁷ ”Norge, Sovjet og forsvaret”, kronikk i Arbeiderbladet, 16. desember 1963.

⁵⁷⁸ Ørvik, Nordkalotten, s. 356.

kommunikasjoner, skoler og universitet, kraftutbygging, industri og fiskeforedling. Moderniseringa av Nord-Norge hadde altså ei sikkerhetspolitisk side.

Disse synspunktene lufta Ørvik også i flere aviser, særlig i Arbeiderbladet og i Finnmarken.⁵⁷⁹ I Finnmarken ble synspunktene hans også spissa mer til. Nå het det at Sovjetunionen også hadde interesse av å motbevise dogmet om den amerikanske garantien og om NATO-området ukrenkelighet. En kontroll med bare noen få kvadratkilometer NATO-territorium ville være nok til det formålet, og i den sammenheng pekte Finnmark seg ut: ”Om dette samtidig kunne avhjelpe Sovjets hårdt tiltrengte plassmangel for de forskjellige typer av baser, så meget desto bedre.”⁵⁸⁰ Man kunne med andre ord tenke seg en sovjetisk innmarsj i Finnmark både ut fra militærstrategiske og politiske motiver.

I Arbeiderbladet, og i et seinere nummer av *Internasjonal Politikk*, ble synspunktene hans gjenstand for debatt. Det var særlig Jens A. Christophersen og Anders Bratholm som gikk i rette med Ørvik.

Christophersen hadde flere innvendinger, men den mest vesentlige gikk mot Ørviks syn om at Sovjet hadde fått økende strategiske behov for deler av det norske Nordkalott-området. Som Christophersen uttrykte det: ”Mitt personlige standpunkt er nærmest det motsatte.”⁵⁸¹ Men de nye ubåtene, som nærmest kunne operere uavhengig av baser, var også betydninga av slike baser redusert. Og dessuten: I rakettens tidsalder var ikke forskjellen mellom Nordkapp og Petsamo særlig stor, mente Christophersen, heller ikke når det gjaldt varsling. Bratholm på sin side, pekte på faktorer som den internasjonale avspenninga og at det dessuten hadde funnet sted ei omvurdering av styrkeforholdet mellom øst og vest, der NATOs maktgrunnlag var forholdsmessig sterkere enn man hadde trudd på 1950- og begynnelsen av 1960-tallet.⁵⁸² Noen stor fare for en ensidig invasjon av Norge fra sovjetisk side, forelå med andre ord ikke, ifølge Bratholm.

⁵⁷⁹ Jf. Artikler i Arbeiderbladet 19.11.63, 14.12.63, 16.12.63, 19.12.63, 8.1.64, 27.2.64, 16.4.64; Aftenposten 29.2.64; VG 20.8.66; Finnmarken 8.2.64, 11.2.64, 12.2.64, 14.2.64,

⁵⁸⁰ ”Finnmark og Murmansk er sterkt i brennpunktet. Norges sikkerhet og den internasjonale situasjon.” Artikkel i Finnmarken, 8. februar 1964.

⁵⁸¹ Jens A. Christophersen, Nordkalotten – konflikt eller sameksistens?, i *Internasjonal Politikk* 1963, s. 219.

⁵⁸² ”Sovjet og forsvaret av Norge”, kronikk i Arbeiderbladet, 19. desember 1963.

5.5 Kulturspredning, propaganda og politisk tilslutning

Som jeg nevnte i begynnelsen av kapitlet, er det vanlig å hevde at en mektig stat, som i tillegg kan støtte seg på en ”attraktiv kultur”, i dette har et slagkraftig våpen som staten kan mobilisere i kampen for å realisere sine interesser. Innafor historieforskninga har spørsmålet om ”mjuk makt” og påvirkning blitt et omfattende forskingsfelt, og det er klart at stormaktene under den kalde krigen søkte å benytte sin kulturelle og ideologiske maktbase som et middel i politikken.

I tråd med dette er det rimelig å ha som utgangspunkt at USA hadde stor innflytelse på Norge etter andre verdenskrig, på nær sagt alle viktige samfunnsområder. De historiske undersøkelsene vi har å støtte oss til, viser likevel at det ikke på noe område var snakk om *direkte* overføring av ideer fra Amerika til Norge. I stedet ble impulser fra Amerika tilpassa til den norske virkeligheta; de ble kulturelt tilegna. På det økonomiske området ser vi for eksempel at Norges deltakelse i Marshallplanen og OEEC ”tok vekk mykje av grunnlaget for dei økonomiske reguleringane i Noreg”, som historikeren Gunnar Yttri sier det.⁵⁸³ Men ei videre utglidning på dette området ville være problematisk for Arbeiderpartiet, fordi reguleringer og økonomisk demokrati i mye sto fram som Arbeiderpartiets form for sosialisme. Yttri har da også kommet fram til at det ikke ble så veldig mange resultater av Marshall-misjonenens videre arbeid for å avvikle økonomiske lovreguleringer og å gjøre endringer i den økonomiske politikken.

På mange områder henta man – også i Arbeiderpartiet – inspirasjon og modeller fra Amerika som kunne tilpasses norske forhold. Det fantes *deler* som kunne overføres, det er klart, noe som for eksempel kommer klart til uttrykk i en uttalelse statsminister Oscar Torp ga etter et besøk i Amerika i september 1952, der han roste USAs ”excellent organization of industry”.⁵⁸⁴ Innafor områder som forsvar, vitenskap, fysisk planlegging og industri var det mye å hente fra USA. Men når det gjaldt sjølvne *samfunnsorganiseringa*, ser ikke USA ut til å ha fungert som noe stort forbilde i Norge. For Arbeiderpartiet var det klart at landet skulle utvikles etter sosialistiske prinsipper, ikke ”amerikanske”. I slike spørsmål så man mye heller til de andre nordiske landene, særlig Sverige. Følelsen av politisk og kulturelt slektskap var

⁵⁸³ Gunnar Yttri, Pris- og rasjonaliseringslova. Orskiftet i og ikring DNA-regjeringa, 1952–53, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 1993, s. 166.

⁵⁸⁴ NARA, RG 59, CDF 1950–54, boks 3763, Oslo–Washington, 757.13/10-1552, “Prime Minister Torp Comments on U.S. Trip”.

atskillig i større i forhold til Sverige og Danmark enn i forhold til USA. Fisher Howe, en kjenner av norsk politikk, pekte derfor på noe vesentlig da han skreiv om det norske forbrukersamfunnet som var i emning på 1960-tallet:

It may produce a tendency towards conspicuous consumption. More importantly, it may lead to rebellion against the income-leveling philosophy that has been a guiding tenet of Labor government for 25 years and to its replacement by the much maligned competitiveness that has characterized American society. This, in time, could produce a social revolution that would pose difficult problems for the economy, as well as for other aspects of Norwegian culture.⁵⁸⁵

Heller ikke den sikkerhetspolitiske innflytelsen i forholdet USA–Norge var endimensjonal, og forholdet var i tillegg prega av mindre spenninger. Fra norsk side ville man holde avstand, men på den andre sida garanterte USA for Norges sikkerhet. Denne virkeligheta kunne være ubehagelig å ta inn over seg, for garantien var, som vi har sett, kontroversiell: Det var bare etter mye besvær at Arbeiderpartiet bevegde seg inn i Atlanterhavspakten, og seinere ble partiet splitta på saken. Norge hadde også en lang nøytralistisk tradisjon, og da Norge ble med i Atlanterhavspakten i 1949, så de fleste antakelig dette som ei handling man var tvunget til av realpolitiske grunner, og ikke et politisk skritt som ble tatt ”i hengivenhet”. Mange norske politikere, og en betydelig del av velgerskaren, forble da også motvillige allierte. Dette er et syn som også finner stor støtte i de kildene fra amerikansk side som jeg har gått gjennom.

Amerikanerne ble relativt tidlig klar over at det forholdt seg slik, og de satte inn relativt store ressurser for å få gjort noe med det. Dette var tiltak som kom i tillegg til de allmenne amerikanske kulturimpulsene. Kildene viser at det amerikanske propagandaarbeidet i Norge likevel ikke førte med seg noen vesentlige holdningsendringer i den norske opinionen på 1950-tallet når det gjaldt de spørsmålene som var viktigst for USA. Tiåret ble innleda med stor optimisme, men det opprant med ei meningsmåling som sa at 60 % av den norske befolkninga ønska et alliansefritt Norge (jf. fig. 2). USA brukte sin ”mjuke makt” for det den var verdt, ved å spre kulturuttrykk, ideologi og meninger i stor målestokk, men det fikk i liten grad nordmenn til å endre sine holdninger i viktige politiske spørsmål. Dette illustrerer to poeng: For det første hvor vanskelig det er å påvirke andre lands politiske kultur instrumentelt. For det andre at det er nyttig å holde feltene politikk,

⁵⁸⁵ NARA, RG 59, CDF 1960-63, boks 1837, 757.00/12-960, ”Current Situation in Norway; Norwegian–American Relations”, datert 9. desember 1960, signert Fisher Howe (Chargé d’Affaires ad interim).

kultur og økonomi fra hverandre i en analytisk sammenheng. Sjøl om amerikansk kultur ble spedt i stor grad, noe som antakelig endra det kulturelle feltet i Norge, satte dette ikke tilsvarende spor i politikken.

Mot slutten av 1960-tallet ble imidlertid nordmenns holdninger til NATO mer positiv – en tendens som styrka seg gjennom 1970- og 80-tallet, og som Washington kunne glede seg over.⁵⁸⁶ Hvordan skal vi forklare dette? *Noe* av forklaringa kan sikkert føres tilbake til den amerikanske påvirkninga på Norge, men i liten grad, trur jeg. En grunn til at dette har begrensa forklaringskraft, er at den norske kritikken mot USA og dets politikk også økte – *samtidig*. Kritikken mot USAs krigføring i Vietnam samla store deler av den norske opinionen.⁵⁸⁷ Kritikken mot USAs krigføring i Vietnam kom allerede fram på landsmøtet i Arbeiderpartiet i 1965, og i 1967 samla landsmøtet seg om en resolusjon som langt på vei ga støtte til FNL. Kritikken mot USA økte altså, men det samme gjorde støtta til NATO. Derfor må vi trekke inn andre forklaringer.

Først vil jeg peke på det vi kan kalle ”det sikkerhetspolitiske kompromisset”. Den kalde krigen førte til at de norske politiske partiene graviterte inn mot sentrum i utenriks- og sikkerhetspolitikken.⁵⁸⁸ Det var ikke sjølsagt at dette sentrumet skulle omfatte NATO. Det tok lang tid før hovedtyngden av den norske befolkninga samla seg om alliansen, noe som for eksempel kom til uttrykk ved at mange nordmenn lenge tenderte til å legge skylda for den kalde krigen på begge partene. Da den militære integrasjonen av NATO tok til i 1950, valgte Norge å avgrense seg fra en for djup integrasjon – både av sikkerhetspolitiske, suverenitetsmessige og ideologiske hensyn. Klarest kom dette til uttrykk gjennom den norske base- og atompolitikken. På denne bakgrunnen kan man kanskje si at det norske NATO-medlemskapet var avhengig av at det nasjonale sikkerhetspolitiske kompromisset ble akseptert av hegemonimakta USA. På 50-tallet var det hele tida USAs målsetting å flytte disse norske gjerdestolpene, men i praksis viste man tilbakeholdenhet. Gjennom 1960-tallet kom man det norske politiske miljøet i møte på to måter: For det første viste NATO økt vilje til avspenningspolitikk. For det andre aksepterte USA i større grad de norske restriksjonene. Begge deler kan ha hatt en effekt på oppslutninga om NATO. Sjøl om den amerikanske omvurderinga av restriksjonene i overveiende grad

⁵⁸⁶ Se tabell i Tamnes, *Oljealder*, s. 62.

⁵⁸⁷ For USA-kritikken under Vietnamkrigen, se James Godbolt, AUF og protesten mot Vietnamkrigen – opprør og kontinuitet, i *Arbeiderhistorie: Årbok for Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek*, 2003.

⁵⁸⁸ Jf. Bergh, *Arbeiderbevegelsen i Norge og den kalde krigen*, s. 152 ff.

skyldtes endringer i militær doktrine og teknologi, lå det også et anna element der: Påvirkninga kunne også gå andre veien.⁵⁸⁹ Line Lillevik har avdekka det kanskje mest spennende eksemplet på dette. Hun har vist at forsvarminister Gudmund Harlem utgjorde en avgjørende forskjell når det gjaldt å skape forståelse i Kennedy-administrasjonen for den norske lavspenningspolitikken i nord.⁵⁹⁰

Det som nok likevel blir stående som den viktigste årsaken til den økende oppslutninga, er for det første den stadig økende militariseringa av nordområdene fra stormaktenes side, for det andre at usikkerheta knytta til Sovjetunionens utenrikspolitiske agenda på ny blei aktualisert, og for det tredje NATOs vellykka avspenningslinje. Militariseringa i nord ble visualisert sommeren 1968.⁵⁹¹ I juni 1968 rykka en sovjetisk infanteridivisjon helt fram til grensen mot Norge – antakelig som en form for styrkedemonstrasjon i forbindelse med den omfattende NATO-øvelsen ”Polar Express”, som ble avholdt i Troms. Dette ble slått stort opp i avisene: ”De norske grensevaktene ser rett inn i russiske kanonløp”, sto det over hele forsida til Finnmarken den 11. juni. I juli 1968 avhold Nordflåten den til da største marineøvelsen i nordområdene, ”Sever”, der over hundre fartøyer deltok. Hendelsen som kom måneden etter, fikk stor betydning for meningsdanninga. Den 20. august 1968 kom den sovjetiske innmarsjen i Tsjekkoslovakia. Det som hendte der, bidro klart til økt oppslutning om NATO på norsk side.⁵⁹² Valgundersøkelser som ble gjort i perioden 1965–81 viste også ei dramatisk øking i andelen av den norske befolkninga som mente at Norge burde holde fast ved NATO-alliansen (44 % i 1965, 54 % i 1969, 67 % i 1973).⁵⁹³ Oppslutninga om NATO ble antakelig ytterligere sementert gjennom den vellykka avspenningspolitikken i samme periode: I 1968 kom Ikkespredningsavtalen, og i 1973 SALT 1-avtalen.⁵⁹⁴ 1960-tallet var også starten på

⁵⁸⁹ Dette finnes det flere eksempel på. Helge Ø. Pharo har tidligere godtgjort at Marshall-administrasjonen i Norge var svært lydhøre overfor norske synspunkter. I en militær sammenheng er det dessuten tidligere vist at Norges invitasjonspolitikkk ofte førte fram. I dette kapitlet har vi også sett at visse deler av trusselbildet slik det framsto innfor POT og forsvaret, fant sine tilhengere også på den amerikanske sida.

⁵⁹⁰ Lillevik, *Moments of Crisis*, s. 183–214, 263–264.

⁵⁹¹ Se Skogrand, *Alliert i krig og fred*, s. 43–46; Huitfeldt og Hjerde, Sør-Varanger juni 1968.

⁵⁹² Se Tamnes, *Oljealder*, s. 62–63.

⁵⁹³ Kirsten Ringdal og Trude Nergård, *Opinionen om forsvarsspørsmål i perioden 1945–81. En sekundæranalyse av meningsmålinger, ISS rapport nr. 9, 1983*, s. 31. Målingene som det vises til her ble altså gjort med fire års mellomrom, og de gir dermed et inntrykk av jevn stigning. Jeg trur det gir et riktigere bilde dersom vi er påpasselig med å understreke de viktige vendepunktene mellom disse målepunktene, slik som innmarsjen i Tsjekkoslovakia.

⁵⁹⁴ Lundestad, *Øst, Vest, Nord, Sør*, s. 80.

ei ”normalisering” i Europa, som nådde et høydepunkt med Helsinki-prosessen og KSSE (1975).

Med innmarsjen i Tsjekkoslovakia bekrefta Sovjetunionen tilsynelatende sitt ry som ei ekspansjonistisk supermakt som det gjaldt å demme opp for. De mange nordmenn som hadde tru på brubygging og lavspenning, møtte på ny sterkere motvind. Dagen etter invasjonen hang det en lapp på døra til Sambandet Norge–Sovjetunionens kontor i Oslo der det sto ”Stengt pga. sorg”.⁵⁹⁵ Arbeiderpartiets Helge Sivertsen, som hadde vært aktivt med i Sambandet, uttalte: ”Ethvert samarbeidsgrunnlag er revet bort med den skjendige okkupasjon av Tsjekkoslovakia, en aksjon som strider mot alt vi i Norge forstår med demokrati og demokratiets spilleregler.”⁵⁹⁶

Til tross for den økende militariseringa, fortsatte lavspenningspolitikken å være en viktig knagg for den norske utenrikspolitiske orienteringa. Nordmenn hadde tradisjonelt vært skeptisk til stormaktspolitikk generelt, og dessuten var det mange i arbeiderbevegelsen som hadde politiske og ideologiske anfektelser i forhold til USA. Mot slutten av 1960-tallet la trulig flere vekt på den reint realpolitiske nytta av å tilhøre den amerikanske hegemonimakta, og færre lot sine holdninger i alliansespørsmålet bli prega av andre ideologiske motforestillinger.⁵⁹⁷ Det økende militære nærværet i nordområdene, kombinert med innmarsjen i Tsjekkoslovakia, synes å ha vært et vendepunkt.

5.6 Oppsummering

I perioden fram til 1960-tallet var det en temmelig stor del av den norske befolkninga som ikke var overbevist om et kjernepunkt i den trusseloppfatninga som oppdemningspolitikken bygde på – nemlig teorien om det ekspansjonistiske Sovjetunionen som det samla vesten måtte forsvare seg mot. Nordmenn hadde en skepsis til internasjonal maktpolitikk generelt, ikke minst til rustningskappløpet. USAs syn på norsk politikk reflekterer dette. Fisher Howe sa det slik:

Although a member of NATO, associated with efforts to obtain European economic integration and generally oriented toward the West, Norway

⁵⁹⁵ Rotihaug, Sambandet Norge–Sovjetunionen, s. 195.

⁵⁹⁶ Samme sted, s. 196.

⁵⁹⁷ Homplands beskrivelse av forholdet Norge–USA, som ble referert i kapittel 5.1, kan altså ikke gi noen forklaring på dette.

occupies a somewhat special position between East and West based largely upon her proximity to the USSR, the limitations on her NATO participation, her long-time socialist majority and the special ideological views and sympathies characterized by historic neutrality and pacifism.⁵⁹⁸

I dette bildet ble Nord-Norge sett på som den mest utsatte landsdelen i Norge. USA valgte derfor å sette inn spesielle tiltak her. Amerikanerne la stor vekt på å samle mest mulig støtte for oppdemningspolitikken retta mot det sovjetiske imperium og kommunismen i Nord-Norge. Dette var, slik ambassadør Tibbets formulerte det, en sak som var viktig for NATO.

Når det gjaldt den norske oppslutninga om alliansen, gikk utviklinga i ei positiv retning sett fra USAs synspunkt, særlig i andre halvdel av 1960-tallet. Det er likevel forkjært å se på spredninga av amerikansk kultur som en slags forlenga arm inn i Norge som USA kunne benytte seg av til å mobilisere oppslutning om egne politiske og ideologiske prosjekter. Amerikanernes anvendelse av sin mjuke maktbase gikk ut på å få nordmennene til å vektlegge det atlantiske fellesskapet mer. Men det krevde stor innsats fra både amerikanske og norske krefter, økende militarisering i nærområdet, en kontraproduktiv sovjetisk utenrikspolitikk og en lang kulturell tilegningsperiode på norsk side før NATO-alliansen ble en ny felles grunnmur i norsk politisk tradisjon. Den vesentligste endringa kom i åra rundt 1968, og vi kan derfor konkludere med at det – som i 1949 – i hovedsak var forhold på det *politiske* planet som skapte omslaget.

⁵⁹⁸ NARA, RG 59, CDF 1960-63, boks 1837, 757.00/12-960, "Current Situation in Norway; Norwegian–American Relations", datert 9. desember 1960, signert Fisher Howe (Chargè d'Affaires ad interim).

6. Arbeiderpartiet, LO og det anti-kommunistiske arbeidet

I kapittel 4 og 5 viste jeg hvordan Norge – sett fra et amerikansk synspunkt – gikk fra å være en temmelig uinteressant periferi i en maktpolitisk sammenheng, til å bli en interessant samarbeidspartner. Det gjaldt i høyeste grad også for Nord-Norge, som etter hvert framsto som den strategisk viktigste regionen i landet. I kapittel 5 avdekket jeg også hvilken nøkkelrolle arbeiderbevegelsen spilte i den amerikanske politiske strategien. Det var stor tillit til at Arbeiderpartiet og LO ville ta hånd om kampen innad i arbeiderbevegelsen.⁵⁹⁹ Amerikanernes interesse for arbeiderbevegelsen viser at man ikke bare tenkte strategisk om spørsmål som militær teknologi, infrastruktur og militære styrker; i like stor grad var den kalde krigen en ideologisk kamp – en duell om tanker og hjerter. Og her var arbeiderbevegelsen stilt i forgrunnen.

I dette kapitlet, og i det neste, skal vi se nærmere på hvordan denne kampen konkret ble ført innad i arbeiderbevegelsen, fra Arbeiderpartiets og LOs side. Jeg vil framheve hvordan det ble virvla opp noen dilemmaer som de ulike aktører måtte forholde seg til.

For det første gjelder dette forholdet mellom det statsbærende partiet i Norge, Arbeiderpartiet, og USA. Man kan si at disse aktørene på den ene sida var forent i kampen mot kommunistene, men samtidig temmelig uenig om andre politiske mål. Til tross for at man gjorde felles front mot det sovjetiske imperium og den internasjonale kommunismen, så var ikke følelsene for ”det atlantiske fellesskap” nødvendigvis så sterke i Arbeiderpartiet. Kampen mot kommunistene hadde andre årsaker. Formålet var primært å samle mest mulig av arbeiderbevegelsen innafor ”trygge rammer” i Arbeiderpartiet og LO. Den kampen hadde røtter langt tilbake i tid. Men offensiven var sjølsagt også viktig i et sikkerhetspolitisk lys, fordi kommunistene ble utpekt som en indre trussel. Kampen mot kommunistene ble da også intensivert med oppkomsten av den kalde krigen. Gerhardsens tale på Kråkerøy kan ses på som et viktig signal om dette.

⁵⁹⁹ I 1957 kom det ei navneendring fra Arbeidernes faglige Landsorganisasjon i Norge (AFL) til Landsorganisasjonen i Norge (LO), men for enkelthets skyld benytter jeg forkortinga LO også om perioden før 1957.

Et anna dilemma gjorde seg gjeldene ute på arbeidsplassene. Sjøl om de fleste mente at kommunistene var på villspor i sikkerhetspolitikken, ja beint fram en trussel, skulle det dermed diskvalifisere dem som dugende fagforeningsmenn? Arbeiderpartiet og LO sentralt mente ja, og innleda en kampanje for å renske bort de ”kommunistiske lommene” i fagbevegelsen. Men her var det ikke alltid at arbeiderne føyde seg etter den politiske og faglige ledelsen. Faglige rettigheter og krav som ble reist av kommunistene kunne veie tyngre enn den eventuelle sikkerhetspolitiske trusselen som kommunistene representerte.

6.1 Anti-kommunistisk samarbeid over grensene

Under den kalde krigen var det et utstrakt anti-kommunistisk samarbeid mellom Arbeiderpartiet og de andre sosialdemokratiske partiene i Norden. Det samme kan sies om LO og forholdet til søsterorganisasjonene i disse nabolandene. De nordiske sosialdemokratene var temmelig samstemte om trusseloppfatninga. Sosialdemokratene i Norden dreiv dessuten et anti-kommunistisk samarbeid med sosialdemokratiske fagorganisasjoner og partier også i andre land, for eksempel Vest-Tyskland, Storbritannia og USA.

6.1.1 Kampen om arbeideren: Amerikansk fagbevegelse og Haakon Lie

I boka *Mellem storpolitik og værkstedsgulv* skriver den danske forskeren Niels Jul Nielsen om den andre Atlantic Community Conference, som ble arrangert i regi av NATO i København 1953. Et hovedanliggende for konferansen var å synliggjøre at ”det atlantiske fellesskap” ikke bare var et spørsmål om utskrivning av soldater og militær mobilisering, men også om *hengivenhet* overfor dette fellesskapet. Intensjonen var å bidra til ei utvikling der evnen og viljen til å bygge opp et forsvar innafor NATO skulle ”være et kulturtræk”, som Nielsen formulerer det.⁶⁰⁰ I tråd med denne logikken ble det sovjetiske imperium ikke bare betrakta som en militær, men i høyeste grad også en ideologisk trussel: Kommunismen hadde som mål å undergrave det atlantiske fellesskapet. Og hva slags gruppe i vest var kommunistenes påvirkningsarbeid retta mot? Jo, arbeiderbevegelsen.

⁶⁰⁰ Niels Jul Nielsen, *Mellem storpolitik og værkstedsgulv. Den danske arbejder – før, under og efter Den kolde krig*, København 2004, s. 12, 93–103.

På den andre sida, skriver Nielsen, var Danmarks politiske handlingsrom og sjølstendighet avhengig av den anerkjennelse som andre (og mektigere) stater var villig til å innrømme landet. Her hadde Danmark, helt siden statssystemet ble organisert i to klare leire etter andre verdenskrig, søkt forankring i vest. Denne tette koblinga mellom ”den danske stats ydre forhold – dvs. dens kamp for anerkendelse i et statssystem – og dens indre samfundsmæssige organisering af livsformer og borgere”.⁶⁰¹ Det var med andre ord et gjensidig betingelsesforhold mellom den indre organiseringa av samfunnet på den ene sida, og de internasjonale maktforholdene på den andre.

Det som her er sagt om Danmark, kan også gjøres gjeldende for de andre skandinaviske landene. I USA var forholdene noe annerledes. For det første har den amerikanske arbeiderbevegelsen aldri danna en sterk politisk bevegelse ved siden av den faglige. Sjøl om den amerikanske fagbevegelsen kan ha hatt mye makt, så har den vært nødt til å forholde seg til enten det demokratiske eller republikanske partiet. For det andre har ikke den amerikanske fagbevegelsen – historisk sett – vært prega av samling og enhet, slik som den skandinaviske. Det har tidvis eksistert forskjellige konkurrerende hovedorganisasjoner, samtidig som klassesolidariteten heller ikke har vært like sterkt utvikla som i Skandinavia. I denne sammenhengen er det likevel forholdet mellom stat og fagbevegelse i forhold til utenriks- og sikkerhetspolitikken som er viktigst.⁶⁰² Det har vært et bemerkelsesverdig samsvar i synet på utenriks- og sikkerhetspolitiske spørsmål mellom den amerikanske fagbevegelsen og staten, særlig når det gjelder anti-kommunismen. Den dominerende faglige sammenslutninga, American Federation of Labor (AFL), har i perioder så å si vært en integrert del av amerikansk utenrikspolitikk. I ekstrem grad gjaldt dette under den russiske revolusjonen og i perioden etter første verdenskrig, men det var også et svært tydelig trekk i etterkrigsperioden.⁶⁰³

Den amerikanske fagbevegelsens tette kobling til amerikansk utenrikspolitikk fikk betydning i Skandinavia. Ved den amerikanske ambassaden i Oslo var det til ei hver tid en egen arbeiderattasje, altså en egen representant fra den amerikanske fagbevegelsen. I de første åra av den kalde krigen var det også et eget faglig

⁶⁰¹ Nielsen, *Mellem storpolitik og værkstedsgulv*, s. 13.

⁶⁰² Dette bygger på Nielsen, *Mellem storpolitik og værkstedsgulv*, s. 70 ff.

⁶⁰³ For ei god innføring, se Regin Schmidt, *Antikommunismen i den amerikanske fagbevægelse. American Federation of Labor, antikommunismen og kampen for legitimitet, 1917–47*, i *Arbejderhistorie* nr. 3 1999. I 1955 ble AFL og CIO slått sammen.

informasjonskontor ved ambassaden, slik det også var i ei rekke andre land. Vi vet fra tidligere forskning om norske forhold at det ble utvikla tette forbindelser mellom den amerikanske ambassaden og sentrale personer i Arbeiderpartiet og LO.⁶⁰⁴ Særlig har det vært fokus på Haakon Lies rolle i den sammenheng.

Om sitt forhold til den amerikanske fagbevegelsen har Haakon Lie sagt: ”Den kontakten er jeg stolt av.”⁶⁰⁵ Lie bygde opp et enestående kontaktnett med amerikanske fagforeningsfolk under andre verdenskrig, da han var LO-utsending i USA, med base i New York. Her la han ned et voldsomt arbeid for å sanke støtte fra den amerikanske fagbevegelsen til illegalt motstandsarbeid i Norge – og med et imponerende resultat: i alt fikk han samla inn 625 000 dollar.⁶⁰⁶ At dette samarbeidet må ha hatt konsekvenser for Lies forhold til Amerika, har det vært bred enighet om. I Rune Slagstads formulering heter det: ”For ham var amerikaoppholdet i enhver forstand identitetsskapende – han dro som Håkon og vendte tilbake som Haakon.”⁶⁰⁷

Samarbeidet fortsatte etter krigen. Særlig har Lie framheva sitt nære forhold til to personer. Det gjelder for det første Walter Galenson, av Lie karakterisert som ”den fremste kjenner av amerikansk arbeiderbevegelse og en av dens fremste historikere”.⁶⁰⁸ Galenson var ikke bare godt kjent med amerikansk fagbevegelse, men også med norsk og dansk.⁶⁰⁹ For det andre har Lie understreka – og slett ikke lagt skjul på – at det eksisterte et nært forhold mellom han og Theodore B. Olson. Og samarbeidet bar frukter: Kjetil Skogrand har tidligere dokumentert at tre brosjyrer som ble utgitt av Arbeiderpartiet på 1950-tallet, ble til gjennom et samarbeid mellom Olson og Lie. Det dreier seg om brosjyrene ”Atomenergi for krig eller fred?” (1950), ”Krig i Korea” (1950) og et manifest som ble utgitt av de nordiske arbeiderpartiene og fagforbundene i 1951, og som bar tittelen ”Fred med frihet”.⁶¹⁰

Videre har Lie trukket fram navn som Marjorie Galenson (gift med Walter Galenson), Bruce Millen, Einar Haugen, John Piercey og Eugene Martinson. Ifølge

⁶⁰⁴ Se Lundestad, *America, Scandinavia*, s. 124; Liland, *De som elsket Amerika*, s. 84–120; Idås, *USA og sosialdemokratiet*, s. 102–107; Kjetil Skogrand, *Vikarierende aktører og asymmetriske allianser: Norge og Koreakrigen 1950–1953*, i *Internasjonal Politikk* nr. 3 1995, s. 300–302; Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 77–80; Lars Borgersrud, *Fiendebilde Wollweber. Svart propaganda i kald krig*, Oslo 2001, s. 112–116, Erling Borgen, *Diktatoren*, Oslo 1988, s. 13–23.

⁶⁰⁵ Forklaring avgitt av Haakon Lie til Lund-kommisjonen, 7. juni 1994. Undertegnede privatarkiv.

⁶⁰⁶ Jf. Haakon Lie, *Krigstid 1940–1945*, Oslo 1982.

⁶⁰⁷ Sitert etter Slagstad, *De nasjonale strateger*, s. 275.

⁶⁰⁸ Forklaring avgitt av Haakon Lie til Lund-kommisjonen, 7. juni 1994. Undertegnede privatarkiv.

⁶⁰⁹ I 1947 ga Lie ut boka *Arbeiderbevegelsen i De Forente Stater*; to år seinere kom Galenson ut med boka *Labor in Norway*. Samarbeidet gikk her begge veier. Galenson ga også ut bok om dansk arbeiderbevegelse.

⁶¹⁰ Skogrand, *Vikarierende aktører*.

Lie ble alle disse ”våre nære venner” – i motsetning til ”mangemillionærene” C. Ulrik Bay og L. Corrin Strong, som ”aldri hadde satt sine bein i en fagforening”. Det var for eksempel Bruce Millen som skaffa Lia den berømte talen Krustsjov holdt på den 20. partikongressen i 1956, der han tok et oppgjør med Stalin og stalinismen.⁶¹¹

Haakon Lie sto i fremste rekke når det gjaldt samarbeid med USA og amerikansk fagbevegelse, men mange andre innafor Arbeiderpartiet og LO bidro også. Hva sier dette om Arbeiderpartiet og forholdet til USA? Ei tolking, som også har vært temmelig utbredt i offentligheta, er å se på Arbeiderpartiet som en brikke i et amerikansk spill, som et redskap for USAs politikk. Om man skal formulere dette etter faglige termer kan man kanskje si at Arbeiderpartiets framferd – og dermed Norges – må betraktes gjennom et ”klientstat-perspektiv”, der for eksempel Lies tette kontakt må ses i lys av Norges avhengighet og underdanighet i forhold til den mektigste allierte.⁶¹²

Skogrands funn gir et godt bilde på hvordan amerikanerne søkte og fikk innpass hos nøkkelpersoner i Arbeiderpartiet. Men på den andre sida var dette også et ønske fra disse nøkkelpersonenes side. De eksemplene på samarbeid mellom Arbeiderpartiet og amerikanske embetsmenn og fagforeningsfolk som er påvist, fant i hovedsak sted på områder der det var et sammenfall av interesser.⁶¹³ I det større bildet framstår Lies eksempel som en illustrasjon på det som var regelen i de vesteuropeiske landene under den kalde krigen, og som er godt dokumentert av Geir Lundestad: USA ble ”invitert” til samarbeid – men dog ikke av alle.⁶¹⁴ Det ble også satt klare grenser for dette samarbeidet. Innad i Arbeiderpartiet og LO var det sterk motstand hos mange mot å knytte seg for tett til USA i saker som involverte politiske, suverenitetsmessige og ideologiske spørsmål. Denne viljen til grenseoppgang gjaldt faktisk også for det anti-kommunistiske arbeidet. Også i denne saken gjorde Arbeiderpartiet og LO felles sak med sine søsterorganisasjoner i Norden – i atskillig større grad enn tilfellet var i forhold til USA. I en dansk studie kommer det fram at ”den skandinaviske arbejderbevægelse [udfoldede] store bestræbelser på at præsentere velfærdsstaten som

⁶¹¹ Forklaring avgitt av Haakon Lie til Lund-kommisjonen, 7. juni 1994. Undertegnedes privatarkiv.

⁶¹² Njølstad, *Under en radioaktiv himmel*, s. 8.

⁶¹³ Jf. Matthias Hannemann, CIA:s pengar, men fria tankar. Haakon Lie och Congress for cultural freedom i Norge, i *Arbetarhistoria* nr. 4 2001, s. 57.

⁶¹⁴ Lundestad, *The Unites States and Western Europe since 1945*, s. 27–62.

det bedste bolværk mod kommunismen og afvise amerikanske krav om en mer direkte og aggressiv kurs overfor de subversive kræfter”.⁶¹⁵

6.1.2 Det nordiske samarbeidet

Det er ingen overdrivelse å si at sosialdemokratiet i Norden koordinerte det anti-kommunistiske arbeidet. Det var regelmessig kontakt mellom partiene og fagorganisasjonene; det ble formidla informasjon i store mengder, og man samordna trusselvurderinger og politikk.⁶¹⁶

Til tross for at det var stor samstemmighet omkring det anti-kommunistiske arbeidet innafor det nordiske sosialdemokratiet, kan man likevel registrere en del forskjeller mellom landene. I rapporten fra den svenske Säkerhetstjänstkommissionen sies det blant anna: ”Generelt sett tycks de svenska socialdemokraterna ha varit mindre upptagna av kommunistproblemet än företrädarna för de övriga nordiska partierna.”⁶¹⁷ Mot denne konklusjonen er det etter mitt syn rimelig å ta forbehold om at kommisjonen ikke har foretatt en grundig undersøkelse av kampen innafor arbeiderbevegelsen Norrbotten, noe som trulig ville ha modifisert dette inntrykket.⁶¹⁸ Når det så gjelder Danmark, er det sagt at det synes ”at være en skarpere adskillelse mellem arbejderbevægelsens og de statlige efterretningstjenesters arbejde end man finner i Norge og Sverige”.⁶¹⁹

Det kan godt tenkes at en sammenlignende undersøkelse vil kunne bekrefte dette. Trond Bergh har i hvert fall antyda lignende synspunkter som sine svenske og danske kolleger:

På grunn av naboskapet med Sovjetunionen ble antakelig både det ytre og indre aspekt ved den røde fare opplevd som mer overhengende og alvorlig i Norge, og ikke minst i Finland, enn i Danmark og Sverige. Kampen mellom kommunister og sosialdemokrater var derfor trolig mer intens og hatsk i Finland og Norge, noe som igjen kan ha gitt seg utslag i en sterkere vilje til å inngå samarbeid med de hemmelige tjenester om overvåking av kommunistene og til å ty til uvanlige arbeidsmetoder.⁶²⁰

⁶¹⁵ Klaus Petersen og Regin Schmidt, *Gemensam nordisk front. De nordiske socialdemokratiske arbejderbevægelser og deres anti-kommunistiske samarbejde under den kolde krig*, i *Arbetarhistoria* nr. 4 2001, s. 45.

⁶¹⁶ Temaet er behandla i Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 455–459; bind 2, s. 189–213; Petersen og Schmidt, *Gemensam nordisk front*; *SOU 2002:87*, s. 584 f.; Enn Kokk, *Vitbok. Militärens hemliga nätverk i arbetarrörelsen*, Stockholm 2001, s. 65–69, 286–294, 339–345, 359–376.

⁶¹⁷ *SOU 2002:87*, s. 585.

⁶¹⁸ Jf. Kokk, *Vitbok*, s. 65–69, 286–294, 339–345.

⁶¹⁹ Petersen og Schmidt, *Gemensam nordisk front*, s. 43.

⁶²⁰ Bergh, *Arbeiderbevegelsen i Norge og den kalde krigen*, s. 164.

Vi vet også at det var sosialdemokratene i Norge og Finland som *først* begynte å se på kommunistene som en potensiell femtekolonne og sikkerhetsrisiko.

Rammene rundt samarbeidet var flerfoldig. På topp-plan var det regelmessig kontakt gjennom Den nordiske samarbeidskomité (SAMAK), forum for den politiske og faglige ledelsen. Hovedformålet med Den nordiske samarbeidskomité var å informere og å bli informert om den politiske og faglige utviklinga i de nordiske landene, og dessuten å omforene politiske standpunkter og ustpill fra det nordiske sosialdemokratiet. I samarbeidskomiteen var den kalde krigen og ”kommunistproblemet” et stadig tilbakevendende tema, særlig på 1950-tallet, og det herska stor fortrolighet om slike spørsmål. Til forskjell fra Foreningen Norden, som holdt en lav profil når det gjaldt utenriks- og sikkerhetspolitiske spørsmål, var dette emner som ofte ble drøfta innafor rammene av Den nordiske samarbeidskomité.⁶²¹

Rapportene som ble avlagt på møtene i samarbeidskomiteen, var både omfattende og detaljerte. De danna grunnlag for breie diskusjoner om kommunistisk strategi og taktikk, og hvordan kommunismen kunne bli møtt og nedkjempa. I 1952 var ”Socialdemokratin och kommunismens nya taktikk” tema for møtet, som da ble avholdt i Helsinki.⁶²² Her ble det etter et finsk initiativ enighet om en felles nordisk aksjonsplan, men med en reservasjon fra svensk side, der det ble pekt på nødvendigheten av å skille mellom politiske tiltak og reine politioppgaver. Også på samarbeidskomiteens møte i Lepolampi i Finland 4.–5. november 1956, var Sovjetunionen og kommunismen det altoverskyggende tema. Spørsmålet var hvordan de nordiske sosialdemokratiske partiene skulle forholde seg til de begivenhetene som hadde funnet sted på den 20. partikongressen i Sovjetunionens Kommunistiske Parti (SUKP). Haakon Lie hadde skaffa seg tilgang til Krusjtsjovs oppgjør med Stalin og stalinismen via amerikanske kilder, og holdt ei lang innledning om emnet. Lies omfattende innlegg ble også i en noe lengre versjon utgitt som bok på Fram forlag under tittelen *Hva er i vente? Den 20. kongress i Sovjetunionens Kommunistiske Parti. Med Nikita Krustsjovs tale om Stalin* (1956).⁶²³ Lie advarte mot å la seg lure av lokketonene fra Moskva: Også i framtida kunne man forvente et aggressivt Sovjetunionen:

⁶²¹ Lars Hovbakke Sørensen, Socialdemokratiet og det nordiske samarbejde 1945–1972, i *Arbejderhistorie* nr. 4 1999, s. 49 ff.

⁶²² Etter Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 456.

⁶²³ Lie la på ingen måte skjul på at han hadde fått tak Krustsjovs tale via amerikanske kontakter; det står klart og tydelig i boka (s. 84).

De akter imidlertid å støte fram med nye midler. Stalins kalde krig vil de erstatte med politisk og økonomisk krigføring, dekket av propagandaen for fredelig sameksistens. De søker å alliere seg med dem som arbeider for fred, for nasjonal frigjøring og for sosialt framskritt. [...] Sovjet-lederne hevder også at det finnes mange overgangsformer til sosialismen; men enten overgangen skjer gjennom borgerkrig, infiltrasjon eller ved parlamentariske midler, må den lede til opprettelsen av det kommunistiske diktaturet.⁶²⁴

Lies foreskrevne medisin gikk ut på å møte Sovjetunionens nye sjarmoffensiv med fasthet, gjennom hva jeg vil kalle ei *kompromissløs oppdemming*, og samtidig vedlikeholde et nidkjært vern av den militære maktbalansen.

Når det gjaldt det siste punktet, en høy forsvarsberedskap, var det ingen uenighet blant delegatene. Det var det derimot når det gjaldt det første punktet. Innafor de sosialdemokratiske partiene, i Norge som i Norden, synes det å ha vært et skille i tilnærminga til oppdemningspolitikken. Haakon Lie tilhørte dem som overhode ikke var pragmatisk innstilt i forhold til Sovjetunionen og kommunismen. Andre, som Tage Erlander og Einar Gerhardsen, var mer villig til å prøve ut forhandlingsbaserte løsninger og bygge bruer. Denne posisjonen vil jeg karakterisere som *kritisk dialog*. På møtet i Lepolampi ga dette seg utslag i at Tage Erlander lufta ideen om "en nøytral blokk" tvers gjennom Europa, med Skandinavia, Jugoslavia og kanskje Vest-Tyskland som hjørnesteiner.⁶²⁵ På den måten kunne man bryte ned SUKPs argumentasjon om at vesten førte en vedvarende innringingspolitikk overfor Sovjetunionen: "Det är ju nemligen ingen tvekan om, att genomsnittssryssen har känt en stärk samhörighet med regimen på grund av att han trott sig vara föremål för en inrigning."

I tillegg til møtene i den nordiske samarbeidskomité, kom møtene mellom partisekretærene. Der møttes folk som Sven Aspling (Sverige), Oluf Carlsson (Danmark), Väinö Leskinen (Finland) og Haakon Lie.⁶²⁶ I randsonen rundt disse nøkkelpersonene befant det seg navn som Kaj Björk (Sverige), Veikko Puskala (Finland), Rolf Gerhardsen (Norge), Alsing Andersen (Danmark) og Urban Hansen (Danmark). Også utenom møtene var det løpende kontakt mellom partisekretærene. Det var disse som tok seg av den praktiske koordineringa av det anti-kommunistiske arbeidet. De ga ut felles brosjyremateriell og førte diskusjoner om agitasjonsmåter. Et

⁶²⁴ Lie, *Hva er i vente?*, s. 46.

⁶²⁵ Arbark, LO, boks 258, mappe "Nordisk samarbeidskomite", "Protokoll över Nordiska Samarbettskommitténs möte den 4–5 november i Lepolampi, Finland".

⁶²⁶ Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 456.

anna vesentlig redskap var den utstrakte kurs- og konferansevirksomheta. Denne framgangsmåten ble for eksempel benytta på Island, der sosialdemokratene hadde ei stri tårn med å takle kommunistene og den store NATO-motstanden. I et brev som Haakon Lie sendte til Oluf Carlsson og Sven Aspling, kommer det fram ei rekke interessante opplysninger. Her klager Lie om at det "ikke kan nytte å fortsette å gi økonomisk støtte til Island før vi har noen sikkerhet for at det blir tatt opp et målbevisst og effektivt organisasjonsarbeid".⁶²⁷ Derfor akta Lie og Rolf Gerhardsen å organisere et kurs i "praktisk partiarbeid" på Island med 25–30 deltakere. Etter planen skulle Oluf Carlsson snakke om medlemsverving, Haakon Lie om arbeidet på den faglig-politiske fronten, Sven Aspling om valg og valkamp, og til sist Rolf Gerhardsen om "vår presse".

Kommunistene sto sterkest på Island og på Nordkalotten. Derfor ble disse områdene via ei spesiell oppmerksomhet. I denne undersøkelsen er det primært det anti-kommunistiske arbeidet på Nordkalotten som er av interesse. I det følgende skal jeg drøfte temaet nærmere.

6.1.3 Nordkalottsam arbeidet

Som vi tidligere har sett, ble begrepet "Nord-Norge" til på slutten av 1800-tallet – skapt av utflytta nordlendinger. Begrepet "Nordkalotten" har også sin skapelseshistorie. Men har begrepet Nordkalotten noe med den kalde krigen å gjøre? På det spørsmålet vil jeg svare ja: Mine undersøkelser tyder helt klart på at begrepet Nordkalotten ble nært knytta både til de nordiske landenes moderniseringsideologi og den kalde krigen. Moderniseringspolitikken overfor Nord-Norge, der den kalde krigen fungerte som et tilleggsmotiv, ble fulgt opp med en egen Nordkalott-politikk som var sydd over samme lest.

Det er vanskelig å tidfeste nøyaktig når begrepet "Nordkalotten" oppsto og hva det omfatter. Nordkalott-historikeren Östen Groth har hevda at begrepet oppsto "i slutet av 1950-talet i syfte att locka turister till regionen", men dette kan avkreftes.⁶²⁸ Statsviteren Lauri Karvonen har argumentert for at Nordkalotten som et offisielt begrep ble til i og med det første medlemsforslaget i Nordisk Råd om "ett närmare

⁶²⁷ Arbark, DNA, boks 107, mappe "Sverige", brev fra Haakon Lie til Oluf Carlsson og Sven Aspling, datert 28. november 1955.

⁶²⁸ Östen Groth, *Nordkalotten. Konung Faravids Land*, Stockholm 1994, s. 12. Se også Hans Lidman, *Nordkalotten*, Oslo 1959, forordet.

økonomisk samarbeide på Nordkalotten".⁶²⁹ Det var i 1957. Problemet med dette argumentet er at Nordkalott-begrepet blir for sterkt knytta til Nordisk Råds virksomhet, mens det i realiteten fant sted et omfattende Nordkalottsamarbeid utafor Nordisk Råds regi. I 1955 sies det for eksempel i en artikkel av Arvid Moberg, i det andre nummeret av *Ottar*, at det "i dag" tales om "Nordkalotten" i turisttrafikken.⁶³⁰ Men begrepet går enda lenger tilbake. Jon F. Wagtskjold hevder at begrepet først ble benytta ved slutten av andre verdenskrig.⁶³¹ Begrepet ble trulig også benytta i svensk økonomisk planlegging i de første etterkrigsåra, men det ble ikke alminnelig kjent før på siste halvdel av 1950-tallet.⁶³² I mine kilder kan jeg spore begrepet tilbake til et brev som ble sendt fra DNAs partikontor til Fremovers redaktør Sandrup Nilsen i desember 1953.⁶³³ Brevet er usignert, men etter alt å dømme var forfatteren Haakon Lie. I det interessante brevet skriver forfatteren at han sammen med representanter for søsterpartiene i Finland og Sverige hadde diskutert "felles problemer i Nord". Det går ikke fram av brevet hva de "felles problemene" besto i, men det er lett å tenke seg hva slags saker det var snakk om. Møtet fant nemlig sted etter valget i 1953, da kommunistene gjorde det så godt i Nord-Norge at "det skremte oss", som Lie sa.⁶³⁴ Kildene viser at Lie også seinere holdt kontakten med partikolleger i Nord-Sverige og Nord-Finland. Blant anna utveksla han informasjon med Paul Björk, redaktør for Norrländska Socialdemokraten, om kommunistenes stilling på Nordkalotten.⁶³⁵ Björk førte en intens kamp mot kommunistene i Sverige, som Lie gjorde det i Norge. Det er dessuten sannsynlig at man på dette første møtet også drøfta de felles sosiale og økonomiske utfordringene for Lappland, Norrbotten, Nordland, Troms og Finnmark.

På møtet hadde man blitt enig om å sette ned et "kontaktorgan" under ledelse av Ragnar Lassinantti, med sete i Luleå. Kontaktorganet skulle med det være i trygge hender. Lassinantti hadde bakgrunn både fra tømmerhogging og fra militæret og

⁶²⁹ Lauri Karvonen, Samverkan i norr. En studie av nordkalottsamarbeide, i Ulf Lindstrøm og Lauri Karvonen (red.), *Nordkalotten i politiken*, Lund 1983, s. 283

⁶³⁰ Arvid Moberg, Litet om handel och gränstrafik i gammal tid innom Nordkalotten, i *Ottar* nr. 2, 1955.

⁶³¹ Jon F. Wagtskjold, Nordkalotten i fugleperspektiv, i Ulf Lindström og Lauri Karvonen (red.), *Nordkalotten i politiken*, Lund 1983, s. 13.

⁶³² At begrepet ikke festa seg før på siste halvdel av 1950-tallet, går fram i en leder i Finnmarken 18. august 1955, der man i stedet for "Arbeiderstevner på Nordkalotten" snakker om "Nord-nordiske arbeiderstevner". Begrepet Nordkalotten var trulig ikke kjent for lederskribenten, i hvert fall hadde det ikke festa seg.

⁶³³ Arbark, DNA, boks 68, mappe "Nord-Salten Arbeiderparti", brev fra Haakon Lie til Sandrup Nilsen, datert 10. desember 1953. Se også Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 456.

⁶³⁴ I Finnmark økte oppslutninga fra 17 % i 1949 til 18,6 % i 1953.

⁶³⁵ Arbark, DNA, boks 107, mappe "Sverige", brev fra Lie til Björk, datert 10. mai 1955.

politiet, og var samtidig en ruvende politisk skikkelse innafor det sosialdemokratiske partiet.⁶³⁶ Fra svensk side skulle – foruten Lassinantti sjøl – også Paul Björk delta, og fra finsk side en Oksylä fra Kemi og Kaarlo Haapanen fra Rovaniemi. Haakon Lie hadde også bestemt seg for hvem skulle møte fra norsk side: AOF/DNA-sekretær Magne Jønsson, stortingsrepresentant Harry Klippenvåg og Fremover-redaktør Sandrup Nilsen. Det første møtet for kontaktorganet skulle finne sted 2.–3. januar 1954 i Kiruna. Der måtte en bli enig om de videre planene for et framtidig samarbeid på ”Nord-kalotten” (som var skrivemåten på den tida). Nordkalottsamarbeidet skjøt fart året etter Kiruna-møtet. I 1955 ble det holdt flere møter mellom utsendinger fra Arbeiderpartiet i Nord-Norge og søsterpartiene i Nord-Sverige og Nord-Finland.⁶³⁷ Blant anna fant det sted et Nordkalott-stevne i Rovaniemi 7.–8. august samme år.

Fra midten av 1950-tallet ble det altså arbeidd planmessig for å skape en omforent sosialdemokratisk Nordkalott-politikk. Siwert Nordvall, en framtreddende svensk sosialdemokrat fra Kiruna, skriver at det – trulig i 1955 – ble arrangert et felles kurs for arbeiderbevegelsens organisasjoner i Karasjok, der temaet var Nord-Norge-planen. Kursleder her var Reidar Hirsti, som leda det hele sammen med Ragnar Lassinantti og Kerttu Värn.⁶³⁸ På bakgrunn av ”fellesproblemene på Nordkalotten” ble det i 1960 satt ned et eget arbeidsutvalg bestående av 6 tillitsvalgte fra kretspartiene i Troms og Nord-Salten, samt Norrbotten.⁶³⁹ Leder var Ragnar Lassinantti. Utvalget hadde som mål å få hele det skandinaviske Nordkalotten som virkeområde, noe som ble virkeliggjort i 1963.

På sine reiser i Nord-Norge ble også tjenestemenn fra den amerikanske ambassaden holdt orientert. I en samtale som handelsattasjeen hadde med ordfører Sverre Øvergård i Narvik, understreka Øvergård hvor viktig et slikt samarbeid var i et kald krig-perspektiv:

Northern Norway is particularly concerned over the serious economic and political crisis which is threatening the independence of Finland. The United States and the Scandinavian countries, in their own interest, should make every

⁶³⁶ Etter forfatteropplysninger i Ragnar Lassinantti, *Nordkalotten idag och imorgon*, i Asmund Rørslett (red.), *Nordkalotten – mulighetenes land*, Oslo 1976, s. 6.

⁶³⁷ Arbark, DNA, boks 118, mappe ”Nord-Troms Arbeiderparti”, ”Internasjonalt samarbeid mellom broderorganisasjonene i Nord-Sverige, Nord-Finland og Troms”, datert 7. november 1955, signert Edmund Eriksen.

⁶³⁸ Norwall, *Arbetarrörelsens historie på Nordkalotten*, s. 220.

⁶³⁹ Arbark, DNA, boks 217, mappe ”Nord-Troms Arbeiderpart”, ”Partikonferansen for Nordkalotten I Kiruna den 16. og 17. ds.”, datert 20. januar 1960, signert Odd Isaksen og Edmund Eriksen.

effort to bolster the Finnish economy and lessen its dependence on the Soviet Union.⁶⁴⁰

Som vi så i kapittel 5, foretok også USA en brei gjennomgang av Norden-politikken ved inngangen til 1960-tallet, og kom fram til at Nordkalottsam arbeidet var i deres interesse.

Sjøl om Nordkalottsam arbeidet hadde sterk støtte fra sentralt hold i partiet, var det på regionalt og lokalt hold i Arbeiderpartiet i Nord-Norge at de viktigste drivkreftene befant seg. I hele undersøkelsesperioden for denne avhandlingen var det et vedvarende trykk nedenfra for å få økt samkvem og mer handel over grensene på Nordkalotten. Om dette var det også unison enighet i alle kretspartiene i Nord-Norge. I en rapport fra 1954 som ble sendt fra Georg Lieungh, sekretær for Øst-Finnmark Arbeiderparti, til Youngstorget, het det:

Når det gjelder samarbeidet med Nord-Finnland så er dette et spørsmål som alle er sterkt opptatt av. [...] Folk regner med at når gjenreisningen av boligene er slutt så vil en få et sysselsettingsproblem. Folk ser fram til samarbeidet med Nord-Finnland som en mulighet for høyere sysselsetting, gjennom utvinding av tømmer i de nord-finske skogene og eksport av fisk og fiskeforedlingsprodukter til Finland.⁶⁴¹

Noen år seinere, i 1965, kunne det lyde slik i et framlegg fra årsmøtet i Ofoten Arbeiderparti: "En bør [...] vurdere mulighetene for årlige Nordkalottkonferanser og et sosialdemokratisk utbyggingsprogram for Nord-Norge."⁶⁴²

Når det gjelder sakene som ble drøfta, var det først og fremst industrireisning, samferdsel, turisme og økonomisk og kulturelt samarbeid som sto i forgrunnen. Årsmøtet i Nord-Salten Arbeiderparti, der Fremovers redaktør Sandrup Nilsen var formann, uttalte for eksempel i 1957 at "her ligger store muligheter som kan gjøre den industrireisning som partiet har gått inn for her nord, adskjellig mer betydelig, og som vil skaffe varigere beskjeftigelse i området enn man kanskje er klar over".⁶⁴³

⁶⁴⁰ NARA, RG 59 CDF 1955–59, boks 4684, 857.00/7-1758, "Economic Development in Northern Norway", datert 17. juli 1958, signert Robert Hamerschlag (Comercial Attachè) og Harvey A. Wellman (Counselor of Embassy for Economic Affairs). Om Sverre Øvergård het det: "The Mayor of Narvik, a member of the Labor Party, is strongly pro-American and has many contacts in Northern Sweden and Finland."

⁶⁴¹ Arbark, DNA, boks 89, mappe "Øst-Finnmark Arbeiderparti", "Rapport fra Georg Lieungh, Kirkenes", datert 14. oktober 1954.

⁶⁴² Arbark, DNA, boks 347, mappe "Ofoten Arbeiderparti", "Årsmelding og regnskap 1964/65".

⁶⁴³ Arbark, DNA, boks 141, mappe "Nord-Salten Arbeiderparti", "Samarbeid på Nordkalotten", datert 6. mai 1957.

Fra 1963 av ble det holdt årlige konferanser mellom distriktssekretærene fra LO, de sosialdemokratiske partiene og opplysningsforbundene i Nord-Norge, Nord-Sverige og Nord-Finland.⁶⁴⁴ Representantene fra Nord-Norge var Hans N. Jensen (LO), Magne Jønsson (AOF) og Hedly Kjersem (DNA). Disse tre utgjorde fra 1963 ”Arbeiderbevegelsens Nordkalottkomité i Norge”, der Hans N. Jensen var formann. Lederen på svensk side var Mårten Johansson.

Samarbeidet mellom distriktssekretærene på Nordkalotten ble til å begynne med holdt hemmelig. I et brev fra Hans N. Jensen til arbeiderbevegelsens distriktssekretærer i Nord-Norge ble viktigheten av hemmeligholdet bokstavelig talt understreka: ”Vi ønsker ikke publisitet omkring saken i pressen på det nåværende tidspunkt”.⁶⁴⁵ Man kan tenke seg flere mulige årsaker bak hemmeligholdet, men den viktigste synes å ha vært at samarbeidet skulle fungere som et kampfremiddel mot kommunistene i den kalde krigen. Arbeiderpartiet og LO rusta seg på denne tida opp til det jeg vil karakterisere som den andre oppdemningskampanjen i Nord-Norge mot ”de indre trusler”: Den første retta hovedskytset mot NKP i perioden fra 1948 til midt på 1950-tallet; den andre mot Sambandet Norge–Sovjetunionen 1963–68.

Den sosialdemokratiske Nordkalottkomiteen greip straks fatt i problemene knytta til kommunistenes stilling på Nordkalotten og forholdet til Sovjetunionen. I den anledning ble det holdt en konferanse på Kirkenes den 12.–14. november 1964 der det planlagte temaet var ”Nordkalotten i internasjonal politikk”. Daværende LO-sekretær i Troms, Rolf Nilssen, som var til stede, mener i ettertid at den endelige tittelen for konferansen ble ”Venstresosialismen på Nordkalotten”.⁶⁴⁶ Høsten 1964 hadde Ronald Bye vært LO-sekretær i Finnmark i om lag ett og et halvt år, og var vert for konferansen. Tillitsmenn fra hele Nordkalotten var invitert sammen med personer fra overvåkingspolitiet og forsvaret. Blant foredragsholderne var Haakon Lie, Nils Ørvik og trulig Ragnar Lassinanti.⁶⁴⁷ Etter konferansen skreiv Lie til Bye: ”Kjære

⁶⁴⁴ Planen var å møtes en gang i året. Jeg kan helt sikkert si at de møttes både i 1963 og 1964. Om møtene fortsatte etter dette, vites ikke. Se Arbark, LO, boks 495, mappe ”Distr. ktr. i Bodø”, ”Rapport om etablert samarbeid mellom AOF, DNA og LOs fast ansatte tillitsmenn på Nordkalotten”, datert 3. november 1964, signert Hans N. Jensen.

⁶⁴⁵ Samme sted.

⁶⁴⁶ Etter Reidar Nielsen, *Gryr av dag. Jubileumsskrift for Troms Arbeiderparti 1902–2002*, Tromsø 2002, s. 197.

⁶⁴⁷ Lassinanti nevnes som foredragsholder i Norwall, *Arbetarrörelsens historie på Nordkalotten*, s. 220. Det er svært sannsynlig at det er dette kurset Norwall refererer til.

Ronald! Det var en god konferanse som du kan være stolt av.”⁶⁴⁸ Rolf Nilssen har kommentert konferansen slik:

Det dreide seg om å analysere situasjonen med hensyn til kommunistenes stilling i samfunnet og i fagbevegelsen spesielt. Og vi ble fortalt hvordan kommunistene arbeidet i forskjellige organisasjoner. Noen kan i ettertid forundres over denne totale sammenblanding av roller, men for oss som deltok på denne tida så var denne aktiviteten ikke uten grunnlag.⁶⁴⁹

Det er kjent fra før at Ronald Bye var svært engasjert i dette arbeidet. Mange av bekymringene som ridde Bye var knytta til Sovjetunionens politikk overfor Nordkalotten, og om Sambandet Norge–Sovjetunionens posisjon i den anledning. I et notat fra en konferanse som Nordkalott-komiteen holdt i Honningsvåg sommeren 1964, som sannsynligvis er skrevet av Bye, var det et særlig fokus på dette. Man hadde merka seg en stadig økende interesse fra Sovjetunionens og Sambandets side for å få til delegasjonsreiser fra Norge til Sovjet, med et stort innslag fra arbeiderbevegelsen. Hans N. Jensen beskrev utviklinga:

[Sovjetunionen og Sambandet Norge–Sovjetunionen] har mer og mer gått over til det system, at det er ikke fagforeningene, men bestemte medlemmer av fagforeningene som inviteres. Samtidig som dette skjer, er kontakten med amerikanerne mindre og mindre, og de har nå under avvikling sitt informasjonskontor i Tromsø.⁶⁵⁰

Bye skreiv i etterkant av møtet til partikontoret: ”Jeg tror også vi bør overveie om det er mulig å gå inn i Norsk–Sovjetisk Samband.”⁶⁵¹ Men noen infiltrasjon av Sambandet fra Arbeiderpartiet ble det aldri noe av i Nord-Norge.⁶⁵² Man valgte en anna taktikk, nemlig en anti-kommunistisk kampanjejournalistikk som strakte seg over flere år, kjennetegna av et nært samarbeid mellom overvåkingspolitiet og Arbeiderpartiet. Denne kampanjen hadde en klar årsak: I 1964 ble Nordkalottsamarbeidet, som til da hadde vært dominert av sosialdemokrater, stilt overfor ei ny utfordring. Under ledelse av den driftige kommunisten Ole Sundfør gjorde Sambandet Norge–Sovjetunionen et framstøt for å bringe Sovjetunionen inn i det Nordkalottsamarbeidet som ble drevet i regi av Foreningen Norden. Foreningen

⁶⁴⁸ Arbark, DNA, boks 330, brev fra Lie til Bye, datert 19. november 1964.

⁶⁴⁹ Nielsen, *Gryr av dag*, s. 197.

⁶⁵⁰ Arbark, DNA, boks 329, mappe ”Vest-Finnmark Arbeiderparti”, ”Notat fra Nordkalott-konferansen 1964 i Honningsvåg, datert 14. juli 1964; usignert, men sannsynligvis skrevet av Ronald Bye. Som vi så i kapittel 4, ble amerikanernes informasjonskontor stengt i 1964, men raskt åpna igjen – i 1966.

⁶⁵¹ Samme sted.

⁶⁵² Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 2, s. 174 f.

Norden arrangerte fra 1960 av de store og kjente Nordkalottkonferansene (Torneå 1960, Hammerfest 1961, Kiruna/ Piteå 1962, Kemi 1964, Narvik 1966, Luleå 1968, osv.). Sambandet lyktes ikke med sin strategi, og enden på visa ble at Nordkalottssamarbeidet fra nå av ble delt i tre løp: Det sosialdemokratiske Nordkalottssamarbeidet, Foreningen Nordens Nordkalottssamarbeid og Den Norske Kalottkomité, som hadde røtter i NKP og venstresida i arbeiderbevegelsen.⁶⁵³ Mens de to førstnevnte samarbeidsinstitusjonene nærmest ble sett på som komplementære, ble Kalottkomiteens alternativ sett på med mistenksomhet. Kalottkomiteen holdt følgende konferanser og stevner på 1960-tallet: Kemi/ Salla 1964, Kalix/ Murmansk 1966, Tromsø 1968. Kampen mot Sambandets Nordkalott-visjon skal jeg komme nærmere inn på i neste kapittel, der arbeiderpressen er tema.

6.1.4 Mellom kritisk dialog og kompromissløs oppdemming

Arbeiderpartiet har gjennom sin historie vært utsatt for mye indre uenighet. Det gjelder ikke minst i forhold til kald krig-relaterte spørsmål. I *Norsk utenrikspolitikk historie* skriver Knut Einar Eriksen og Helge Ø. Pharo at skepsisen mot stormaktspolitikken, ønsket om ikke å provosere Sovjetunionen og behovet for å markere norsk suverenitet fortsatt hadde stor innvirkning på norsk utenrikspolitikk etter 1949.⁶⁵⁴ Dette danner noe av bakgrunnen for at det raskt utvikla seg ei spenning i norsk politikk om forholdet mellom integrasjon og avskjerming i det nordatlantiske samarbeidet. Denne spenninga var også et synlig uttrykk for den følelsen av ubehag en del nordmenn kjente i forbindelse med de sterke bindingene som utvikla seg innafor NATO, og som alliansemedlemmet Norge måtte lære seg å leve med.

Debatten om man skulle velge ett frittstående skandinavisk forsvarsforbund eller et vestlig forsvarsforbund i 1948–49, viste at begge alternativene hadde omtrent like mange tilhengere i Arbeiderpartiet. Innafor NATO kom Norge som kjent til å velge ei minimumstilknytning. Ei dominerende fløy i Norge tolka også Sovjetunionen dit hen at Nordkalotten måtte bli minst mulig prega av stormaktsrivalisering.

Nordkalottssamarbeidet åpna for ulike tilnæringsmåter i forhold til Sovjetunionen. Grovt sett kan synspunktene innafor Arbeiderpartiet deles i tre i denne saken, symbolisert ved Haakon Lies, Einar Gerhardsens og Halvard Langes linje.

⁶⁵³ I tillegg til dette var det også andre arrangementer, særlig av kulturell art, som for eksempel "Nordkalottveckan".

⁶⁵⁴ Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 31.

Haakon Lies linje har vi allerede blitt gjort kjent med; den gikk ut på hva jeg har kalt ei kompromissløs oppdemming. Det såkalte ”sersjantkorpset” var Lies viktigste støttespillere i Nord-Norge, ei gruppe jeg skal gå nærmere inn på i kapittel 6.2.

Einar Gerhardsens tilnærming til Nordkalott samarbeidet var av en helt annen art.⁶⁵⁵ I 1956, året etter at han hadde vært på sitt berømte besøk i Moskva, holdt han en viktig tale til Arbeiderpartiets landsstyre. Gerhardsen spurte: ”Vil det være mulig i det lange løp med en form for sameksistens, dersom den ene militære maktblokken fortsatt skal være et kommunistisk diktatur og den andre en demokratisk, men kapitalistisk verden?”⁶⁵⁶ Sjøøl mente han at ei slik utvikling neppe kunne gi grunnlag for den tilliten som var nødvendig. Derfor måtte en tenke seg framtida slik at den kapitalistiske verden gikk mer i sosialistisk retning, samtidig som kommunistene søkte mot demokratiet. I denne *Klekken-talen* kom Gerhardsen inn på de mange sikkerhetsdilemmaene som militariseringa førte med seg, men han la likevel størst vekt på at den kalde krigen var en *systemkonflikt*. Med dette som utgangspunkt, mente Gerhardsen at ei mulig løsning var å etablere politiske prosesser som bandt sammen øst og vest.⁶⁵⁷ I denne tankegangen ligger noe av begrunnelsen for å avvise et samarbeid med kommunistene i Norge. Men mest av alt viser det Gerhardsens sterke overbevisning om at den nordiske velferdsstaten, bygd på demokratiske og sosialistiske prinsipper, kunne stå som modell for andre stater – også når det gjaldt å trygge freden.

Perioden etter Gerhardsen besøk i Moskva ble da også prega av ”normalisering”. De tosidige relasjonene ble bygd ut på flere områder, særlig i nord. Det ble et økende innslag av turist- og idrettsutveksling mellom statene, og man kom til enighet om flere viktige avtaler, blant annet om kraftutbygging i Pasvikelva og om en sjø- og fiskerigrense i Varangerfjorden i 1957.⁶⁵⁸ Kontakten østover førte også med seg frigivelsen av en norsk partisan, Osvald Harjo. I en tale til

⁶⁵⁵ For en nærmere analyse av Gerhardsens syn på forholdet til Sovjetunionen og av den kalde krigen generelt, se Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 194–198, 207–209; Bones, *Med viten og vilje*.

⁶⁵⁶ Talen ble holdt på Klekken Turisthotell 24. oktober 1956, og er trykt i Olaf Solumsmoen og Olav Larsen, *Med Einar Gerhardsen gjennom 20 år*, Oslo 1967, s. 133–136.

⁶⁵⁷ I 1957 skreiv Ernst Haas sitt kjente nyfunksjonalistiske verk om europeisk intergrasjon, der tesa var at et forsiktig samarbeid innafor noen sektorer ville ha en ”spillover-effekt” til andre områder, slik at integrasjonen dermed ville bli djupere. Kanskje inneholder Gerhardsens tenkning en noen paralleller? Om Haas, se Paul Knutsen, *Penger, stål og politikk. En problemorientert innføring i EUs historie*, Bergen–Sandviken 1998, s. 151–154.

⁶⁵⁸ Spørsmålene er grundig behandla i tre tidligere nevnte hovedoppgaver: Rotihaug, *Sambandet Norge–Sovjetunionen*; Brusletto, *Forhandlinger mellom Norge og Sovjetunionen om kraftutbygging*; Fiorello, *De norsk-sovjetiske forhandlingene om sjø- og fiskerigrenser*.

Nordkalottkonferansen i Kiruna 1962, uttalte Gerhardsen at det var ønskelig å trekke Sovjetunionen tettere inn i samarbeidet på Nordkalotten. Ja, på lengre sikt burde det også være mulig å åpne grensene mer. Et slags forsøk ble gjort i 1965, da turistsenterert Boris Gleb ble åpna. På grunn av faren for agentverving og spionasje, og på grunn av en temmelig fri flyt av alkohol, ble imidlertid grenseovergangen til Boris Gleb raskt stengt igjen på norsk side.⁶⁵⁹

Gerhardsens Kiruna-tale var helt klart et nytt utspill i retning av normalisering med Sovjetunionen. Han tok utgangspunkt i det faktum at det også var et fjerde land som hadde "sin nordkalott", nemlig Sovjetunionen. Han trakk i den sammenhengen fram samarbeidet om kraftutbygginga i Pasvikelva, og så sa han:

Dette er også et eksempel på at gode naboforhold og godt samarbeid kan være til fordel for land på begge sider av en grense. Før oktoberrevolusjonen var det et tradisjonsrikt økonomisk samarbeide mellom Russland og Norge i nord – et samarbeid som mange finnmarkinger ennå tenker på med glede. Jeg vil tro at mange av grenseboerne her nord gjerne ville se at forholdene etter hvert kunne utvikle seg slik at grensen til det fjerde Nordkalott-land også kunne åpnes.⁶⁶⁰

Gerhardsens utspill førte til så mye debatt at Ragnar Lassinantti, den innflytelsesrike sosialdemokratiske Länshøvdingen i Norrbotten, fant det nødvendig å presisere Gerhardsens utsagn:

Beträffande nordkalottkonferenserna slog hr Gerhardsen fast, att det var naturligt att dessa konferenser – liksom arbetet i Nordiska rådet – begränsades till de nordiska länderna. Vad han däremot hoppades, det var att gränsen mellan Norge och Sovjetunionen skulle öppnas för handel och personliga kontakter.⁶⁶¹

Lassinantti, som også hadde jevnlig kontakt med president Kekkonen, gjorde her ei tolking som var helt i tråd med Gerhardsens oppfatninger. I kildematerialet kommer det fram at Gerhardsens Kiruna-tale utløste politiske sonderinger på høyeste hold. I oktober 1962 var president Uhro Kekkonen på offisielt besøk i Moskva, og da viste Khrusjtsjov stor interesse for Gerhardsens utspill. Kekkonen påtok seg å undersøke mulighetene for å arrangere "et møte på høyt plan mellom representanter for Norge,

⁶⁵⁹ I den tida grenseovergangen var åpen for trafikk, dvs. 27. juni 1965–1. oktober 1965, ble det registrert 13 275 inn- og utpasseringer og 4600 passeringer av motorvogn, jf. PST, Bodø, mappe "Forb. mak 1965", "Åpningen av grenseovergangssted ved Skafferhullet", signert Gunnar Haarstad, datert 14. oktober 1965.

⁶⁶⁰ *Vänner i norr*, nr. 1, s. 18. Gerhardsens hilsningsstale. Jeg gjør oppmerksom på at jeg har retta opp to skrivefeil forhold til den originale, trykte teksten.

⁶⁶¹ Ragnar Lassinantti, *Synpunkter och skildringar*, Luleå 1965, s. 44–45.

Sverige, Finland og Sovjetunionen”.⁶⁶² Møtet skulle i tilfelle dreie seg om Nordkalottensamarbeidet. Oppgaven ga han videre til Finlands statsminister Ahti Karjalainen, som sendte brev om saken til Erlander og Gerhardsen og ba om en ”konfidensiell reaksjon”. Like før dette brevet ble sendt, framsatte imidlertid Hertha Kuusinen et forslag i Nordisk Råd om å trekke Sovjetunionen inn i dette samarbeidet, og Kuusinens forslag ble dermed også offentlig kjent. Den finske ambassadøren til Norge sa at dersom statsminister Karjalainen hadde fått vite om Kuusinens forslag på forhånd, ville henvendelsen til Sverige og Norge neppe ha kommet. Det var da også Gerhardsens inntrykk ”at finnene ikke ville presse på for å få et positivt resultat i denne sak”.⁶⁶³ Finnene venta altså ikke noen positiv respons, og det fikk de heller ikke. Erlander og Gerhardsens svar synes å ha vært utforma i en felles forståelse, og med en viss kontakt.

I Gerhardsens svarbrev til den finske statsministeren, ble et møte på toppplan avvist: ”Jeg stiller meg imidlertid tvilende til nytten av på det nåværende tidspunkt å drøfte disse problemer på et så høyt politisk plan som antydnet i Deres brev.”⁶⁶⁴ Gerhardsen foreslo en annen angrepsvinkel: ”Jeg tror det ville være riktig å ta fatt på problemene innenfor én sektor i første omgang, og så eventuelt gå videre på bredere basis etter hvert som man høster erfaringer.” Et problemkompleks som kunne være aktuelt, var kommunikasjonssektoren, og med bedre kommunikasjoner på plass kunne man så gå videre til turistsektoren. Dialogen østover skulle man med andre ord utdjupe steg for steg. På dette praktiske planet var det først og fremst de aktuelle faginstansene som måtte møtes for å tilrettelegge ”et samarbeid på bredere basis” mellom folkene, ikke topp-politikerne. På dette grunnlaget var han innstilt på å gå videre ”med en konferanse på det faglige plan”.

Det er liten tvil om at et breiere politisk samarbeid over grensene på Nordkalotten, kombinert med de mange sjølpålagte restriksjonene i forsvarspolitikken, ble vurdert som et risikoelement av mange. Dette tenkte kanskje også Gerhardsen, men han mente prinsipielt at dette var en type utspill som *politikere*

⁶⁶² RA, SMK, AA, boks 2, mappe ”notater 1960–74”, ”Saker vedrørende Finland behandlet i regjeringens sikkerhetsutvalg”, datert 27. oktober 1965, signert Andreas Andersen. Notat utforma i forbindelse med regjeringsskiftet i 1965.

⁶⁶³ RA, SMK, AA, boks 2, mappe ”notater 1960–74”, Notat: ”Den finske ambassadør hos Statsministeren onsdag 16. januar 1963”, datert 17. november 1963, signert Andreas Andersen.

⁶⁶⁴ RA, SMK, AA, boks 2, mappe ”notater 1960–74”, brev fra Gerhardsen til Karjalainen, datert 9. januar 1963.

hadde særlig et ansvar for å ta. I en tale som ble holdt i anledning for NATOs 10-årsjubileum sa han:

Men vi må heller ikke glemme at det består en vekselvirkning mellom militære og politiske faktorer. Det kan derfor godt tenkes at en ordning som ut fra en streng militær vurdering synes risikabel, likevel kan godtas fordi den fører med seg en politisk avspenning som oppveier den økte militære risiko.⁶⁶⁵

I forhold til Gerhardsen var Lange mer forbeholden når det gjaldt kontakten østover. Han var innstilt på å få i gang tiltak av praktisk art, slik som kraftutbyggings-saken er et eksempel på. Han frykta likevel, i større grad enn Gerhardsen, at Norge skulle bli sittende alene i forhandlinger med Sovjetunionen, noe som i tilfelle ville utløse en forhandlingssituasjon som først og fremst ville gagne det mektige Sovjetunionens interesser. Langes hovedlinje var derfor å forankre Norges samarbeid med Sovjetunionen, så langt det var mulig, innafør det vestlige fellesskapet. Men både Gerhardsen og Lange var innstilt på ei tilnærming til Sovjetunionen, ei linje som kan karakteriseres som kritisk dialog. Som vi skal se nærmere på i neste kapittel, hadde ei tilnærming basert på dialog temmelig brei støtte i parti, presse og fagbevegelse i Nord-Norge.

Som vi tidligere har sett, gikk imidlertid utviklinga på begge sider – særlig på sovjetisk side – i retning av ei økende militarisering i nord utover 1960-tallet. Dette førte den norske lavspenningspolitikken, ønsket om dialog og brubygging, over på defensiven. I *Norsk forsvarshistorie* skriver Kjetil Skogrand om perioden 1949–70 at norske myndigheter særlig i to faser – fram til midten av 1950-tallet og fra 1965 av – dreiv en aktiv invitasjonspolitik overfor Storbritannia og USA.⁶⁶⁶ Det gjaldt å få tilsagn om alliert støtte til forsvaret av Norge. Både diplomater, politikere, forskere og militære deltok. Under forsvarsminister Gudmund Harlem ble det således danna ei egen studiegruppe i 1964 med medlemmer fra Norge og USA som skulle utrede flankeproblemet.⁶⁶⁷ Gruppas medlemmer ble rekruttert fra FFI, Pentagon og RAND Corporation. Men det ble også jobba i andre fora. Fra 29. august til 3. september 1966 var NUPI vert for en internasjonal konferanse, der temaet var sikkerhetsproblemene på Nordkalotten. John Sannes leda konferansen, som må ses på som et ledd i ”invitasjonspolitikken” overfor USA. Sannes hadde sørge for å legge konferansen til

⁶⁶⁵ RA, SMK, AA, boks 3, mappe ”Eskp. sjef Andersen – Foredrag”, ”Ved NATO’s 10-årsjubileum. Statsministerens tale ved festmøtet i Oslo rådhus fredag 3. april 1959. Utkast”.

⁶⁶⁶ Skogrand, *Alliert i krig og fred*, s. 184 f.

⁶⁶⁷ Tamnes, *Oljealder*, s. 77.

Karasjok, og dette, sammen med en vidstrakt rundtur i Øst-Finnmark, ga effekter. Som det sto i en rapport fra USAs ambassade i Oslo:

Holding the conference in the region under review meant a better appreciation of the problems. The setting provided the foreign guests an opportunity to become familiar with, and to focus the attention on one of NATO's flank problems and certainly Norway's major security question.⁶⁶⁸

I tillegg til de 13 nordmennene som deltok, var det også til stede to kanadiere, fire amerikanere, to svensker, to tyskere, en brite, tre dansker og en finne. Blant de amerikanske gjestene var blant annet Arthur Barber fra USAs Defense Department, og den kjente forskeren Raymond L. Garthoff, som på den tida var tilknyttet State Department.⁶⁶⁹ Studieaktiviteten tørka imidlertid inn på slutten av 1960-tallet, men arbeidet ble tatt opp igjen i 1976. Da ble det også satt inn et kraftig påtrykk i det allierte engasjementet for det nordnorske forsvarsproblemet.

6.2 Kampen i fagbevegelsen

Kampen mot kommunistene i fagbevegelsen kunne føres med stor styrke fordi Arbeiderpartiet, AOF, LO og partiavisene sto sammen om den. Det var også et organisatorisk samkvem mellom Arbeiderpartiet, AOF og partipressen.⁶⁷⁰ På dette området var det imidlertid et skille mellom parti og fagbevegelse: LO hadde sine egne fastlønna tillitsmenn ute i distriktene. Men som Trond Bergh har formulert det: "Vi må imidlertid anta at mange ansatte tillitsmenn i fagorganisasjonen [...] i realiteten også fungerte som en slags politiske sekretærer."⁶⁷¹ Dette skal vi se nærmere på.

For den sentrale ledelsen i partiet var de viktigste støttepunktene i distriktene de lønna tillitsmennene, *distriktssekretærene*. Men økonomien var ofte et vanskelig spørsmål, noe som medførte at en og samme tillitsmann for eksempel kunne være betalt av både Det norske Arbeiderparti, Nord-Troms Arbeiderparti, Nordlys og AOF. Det viktigste var med andre ord å styrke partiorganisasjonen og partiarbeidet. Ordninga med lønna distriktssekretærer ble et satsingsområde etter andre

⁶⁶⁸ NARA, SNF, CFPF 1964–66, Political & Defense, boks 1662, mappe "DEF NOR", "International Conference on North Cap Security Problems, Karasjok, North Norway", datert 16. oktober 1966, signert J. T. Kendrick, G. A. Anderson og J. A. Bovey.

⁶⁶⁹ Om Garthoffs virksomhet de åra, se Raymond L. Garthoff, *A Journey through the Cold War. A Memoir of Containment and Coexistence*, Washington D.C. 2001, s. 188–220.

⁶⁷⁰ Se også Christensen og Tjelmeland, *Flammende budbringer*, s. 245 ff. Den nære sammenhengen mellom parti og fagbevegelse har vært særlig sterk i Nord-Europa.

⁶⁷¹ Bergh, *Storhetstid*, s. 79.

verdenskrig.⁶⁷² På den måten ville en fra sentralt hold få et fastere grep om gjenoppbygginga av partiorganisasjonen, men med et styrka partiapparat i distriktene fikk en samtidig vitalisert arbeidet lokalt. Sjøl om mange bare har villet se distriktssekretærene som partisekretærens forlenga arm, det såkalte *sersjantkorpset*, så hører det med i bildet at nysatsinga også bidro til å heve den lokale innflytelsen, som også var noe av Arbeiderpartiets styrke i etterkrigstida.

Også i fagbevegelsen økte omfanget av lønna tillitsmenn. I 1947 beslutta LO at de distriktsvise samorganisasjonene sjøl skulle få hånd om valg av tillitsmenn, men at LO-sekretariatet skulle godkjenne valgene. Et hovedmål i organisasjonsarbeidet var å svekke kommunistenes innflytelse i samorganisasjonene, en innflytelse som var relativt stor. LO fant likevel ikke denne løsinga god nok, og i 1953 endra en organisasjonskartet på nytt. Nå ble det i stedet oppretta mange lokale samorganisasjoner. LOs forlenga arm i distriktene ble nå distriktskontorene og deres distriktssekretærer, et nett som ble utbygd gjennom 1950-tallet.

6.2.1 Sekretærkorpset i Nord-Norge

LOs distriktskontor for Nordland var lagt til Bodø, men i perioden 1948–56 var det dessuten en egen avdelingssekretær i Mo i Rana, Nils Hillestad. Han var satt til å ivareta organisasjonsarbeidet for Helgeland, men hadde et særlig ansvar for Jernverket. Fram til omlegginga med egne distriktskontorer var Adolf Holm fastlønna sekretær for samorganisasjonen i Nordland. Etter han fulgte Hans N. Jensen som den første distriktssekretæren.⁶⁷³

Denne nyordninga skjedde ikke uten lokal motstand, særlig på Mo. Et LO-notat gir klart uttrykk for dette: "Det kan ikke legges skjul på at de som steller med fagorganisasjonens problemer i Helgeland distrikt, satser nokså meget på å få beholde kontoret i Mo med Hillestad som sekretær."⁶⁷⁴ Opprinnelig hadde LO bestemt at kontoret skulle nedlegges ved årsskiftet 1955–56. Hillestad hadde også søkt og fått jobben som ny distriktssekretær i Bodø, men fikk LO-sekretariatets godkjenning til å bli på Mo til 1. april 1956 og så flytte til Bodø. Bakgrunnen for utsettelsen var de mange konfliktene som seilte opp ved Jernverket. 21. mars kom det så et telegram fra Konrad Nordahl til Hillestad: "Vær vennlig å bli værende i Mo inntil konflikten ved

⁶⁷² Bergh, *Storhetstid*, s. 75.

⁶⁷³ Jensen overtok ved årsskiftet 1956–57.

⁶⁷⁴ Arbark, LO, boks 245, mappe "LOs distriktskontor i Nordland", notat: "A.F.L.s kontor i Mo i Rana, datert 11. april 1956, signert Th. Andresen.

Jernverket er over. Har underrettet Holm, Bodø, telegrafisk.”⁶⁷⁵ Konflikten ved Jernverket overbeviste Hillestad om at han ikke kunne flytte til Bodø i det hele tatt.

Th. Andresen rapporterte til LO:

[Hillestad] mente selv at han hadde større oppgaver i Mo og i Helgeland, og nevnte også at Jernverket sto overfor en betydelig utvidelse. Dessuten nevnte han aluminiumsverket i Mosjøen, utvidelse av Røssåga og gruvedriften i Dunderlandsdalen, og mente at han nettopp med dette for øye kunne utrette mere ved å være i Mo når det gjaldt å bekjempe kommunistenes innflytelse i fagforeningene.⁶⁷⁶

Presset på LO fra lokalt hold var stort, men ledelsen bøyde ikke av.

I Troms var personalet stabilt: Den tidligere sekretæren for samorganisasjonen, Alf Olsen, ble bedt om å fortsette som distriktssekretær. Han ble sittende til 1963, da Jakob Grava ble tilsatt som ny sekretær – men nå med utvida virkeområde, fordi Vest-Finnmark ble slått sammen med Troms. Senere ble Rolf Nilssen LO-sekretær i Troms.

Etter Hans Engebretsens periode som sekretær i Finnmark faglige Samorganisasjon fulgte en overgangsperiode med Hans N. Jensen, før Aksel Olsen tiltrådte som distriktssekretær i Finnmark. Han satt i perioden 1955–62. Han ble da erstatta av Jakob Grava, som bare ble ett år i jobben. Parelius Mentsen, LOs nestformann og styremedlem i A/S Sydvaranger, oppsøkte da Ronald Bye: ”Du må ta jobben noen år som LO-sekretær i Kirkenes, Ronald.”⁶⁷⁷ Fra 1963 til 1967 var Ronald Bye distriktssekretæren i Kirkenes. Det at kontoret i det hele tatt ble lagt til Kirkenes, skyldtes et grep fra LO-lederen sjøl. Et internt utvalg som hadde vurdert endringer i organiseringa av Samorganisasjonen i Finnmark, hadde i 1953 gått inn for Hammerfest. Man hadde også avvist tanken om å slå Vest-Finnmark sammen med Troms. Noen sammenslåing med Troms ble det foreløpig ikke, men flyttinga til Kirkenes ble gjennomført, slik Nordahl ønska.⁶⁷⁸

Når vi har sett at LOs ledelse ikke la avgjørende vekt på innsigelsene som kom lokalt fra Mo i Rana – om at en nedleggelse av sekretærposten der kunne føre til økt kommunistisk innflytelse – så kan dette henge sammen med at kampen mot

⁶⁷⁵ Arbark, LO, boks 245, mappe ”LOs distriktskontor i Nordland”, telegram til Hillestad, datert 21. mars 1956.

⁶⁷⁶ Arbark, LO, boks 245, mappe ”LOs distriktskontor i Nordland”, notat: ”A.F.L.s kontor i Mo i Rana, datert 11. april 1956, signert Th. Andresen.

⁶⁷⁷ Bye, *Sersjanten*, s. 43.

⁶⁷⁸ Arbark, LO, boks 196, mappe ”Finnmark faglige samorganisasjon”, ”rapport”, datert 23. april 1954, signert Paul Engstad. I rapporten vises det til telegram fra Konrad Nordahl av 7. april 1954 angående flyttinga. Se også *Dokument nr. 15* (1995–96), s. 563.

kommunistene særlig ble ført av partiapparatet.⁶⁷⁹ Dette var først og fremst Arbeiderpartiets og partisekretærenes arbeidsfelt, sjøl om LO-sekretærene i høyeste grad også deltok. Dette forholdet blir enda klarere når vi konstaterer at LOs distriktssekretærer gjerne henvendte til partiet når det gjaldt anti-kommunistisk arbeid. Nils Hillestad korresponderte for eksempel flittig med Haakon Lie; Ronald Bye med Arne Hjelm Nilsen i Arbeiderbladet.

Arbeiderpartiet utvikla etter hvert et omfattende partipolitisk apparat. Apparatet var nyttig både i arbeidet for å forankre partiets politikk blant velgerne og for å hindre avskalling, også til høyre. Men organisasjonen ble også brukt i kampen om det politiske hegemoniet i fagbevegelsen.⁶⁸⁰ Det var ansatt en egen faglig sekretær på partikontoret som hadde dette som sin arbeidsoppgave.⁶⁸¹ Dessuten bygde man ut et formidabelt politisk kontaktnett av tillitsmenn på arbeidsplassene. I mai 1955 var antallet tillitsmenn kommet opp i 9200 personer. Målsettinga var at det skulle være en tillitsmann for hver tiende arbeider. Partisekretærene i krets- og fylkespartiene spilte en sentral rolle i å etablere nye kontakter, og å følge dem opp. Fra sentralt hold ble det formidla mye informasjon ut til tillitsmennene gjennom den faglige sekretæren og Haakon Lie. Det gikk for eksempel en jevn strøm av informasjon gjennom skriftet "Arbeidsplassen. Meddelelser til medlemmene av Det norske Arbeiderpartis faglige grupper og lag", bladet "DNA-informasjon" (fra 1952 "Tillitsmannen") og dessuten ulike temabrosjyrer.

Fram til 1960-tallet fantes det ikke fylkespartier i Arbeiderpartiet.⁶⁸² Arbeiderpartiet var på mellomnivå i stedet organisert i kretspartier. I Nord-Norge var det følgende kretsparti: Sør-Helgeland, Nord-Helgeland, Søndre Salten, Nordre Salten, Lofoten, Vesterålen, Sør-Troms, Nord-Troms, Vest-Finnmark og Øst-Finnmark. Men allerede fra 1954 av ble det tumla med planer om sammenslåinger av kretspartiene til fylkespartier. Her kunne partisekretærrollen fungere som en døråpner til organisatorisk endring. For eksempel var partisekretæren i Troms 1952–60, Edmund Eriksen, sekretær for begge kretspartiene i fylket, samtidig som han var journalist for Nordlys. Og, som sekretær ved partikontoret Frank Andersen skreiv:

⁶⁷⁹ Jf, Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 463.

⁶⁸⁰ Avsnittet bygger på Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 459–462.

⁶⁸¹ Følgende personer hadde denne rollen i perioden 1948–64: Ivar Hobbelhagen (1948), Hjalmar Dyrendahl (1948–49), Gunnar Sand (1950), Sverre Sulutvedt (1951–53) og Olav Nordskog (1953–64).

⁶⁸² Det var heller ikke før i 1964 at byene ble med i fylkeskommunene.

”Når vi får et distriktslag for Fylkingen og en sekretær for hele partiområdet bør tanken om fylkesparti bringes på bane igjen.”⁶⁸³

I den politiske kampen var altså partisekretærene sjølve krumtappene. Men på begynnelsen av 1950-tallet var sekretærordninga i kretspartiene i Nord-Norge lite tilfredsstillende. For å avlaste partiet økonomisk hadde man satsa på at sekretærene i størst mulig grad skulle være knytta til distriktenes partiaviser, men det medførte samtidig et problem når det gjaldt delinga av arbeidstida. Redaktørene ville gjerne benytte den medarbeideren de betalte for mest mulig, mens Arbeiderpartiet sentralt gjerne så at de arbeidet mer med partiorganisasjonen. Løsninga på dette problemet kom til å arte seg ulikt fra ansettelse til ansettelse, men et fellestrekk var likevel ei utvida satsing etter valget i 1953. Valgresultatet viste at kommunistene gikk kraftig tilbake over hele landet – utenom i Finnmark, der de som tidligere nevnt kunne notere seg for en framgang. På partikontoret var man bekymra: ”Saken er naturligvis at valget i fjor i Finnmark skremte oss. Resultatet var en alvorlig påminnelse om at vi måtte satse mer i organisasjonsarbeidet også mellom valgene.”⁶⁸⁴ Samtidig sto kommunistene sterkt i fagforeningene på begynnelsen av 1950-tallet.

Den økte satsinga var ikke bare et resultat av økt vilje til satsing fra den sentrale ledelsen. Stadig kom det anmodninger om økte ressurser og økt innsats også fra lokalt hold. Ikke minst gjaldt det for Øst-Finnmark.

6.2.2 Øst-Finnmark og Nordens Klippe

Det var flere som skreiv rapporter om valget i 1953. En av dem var Ivar Viken, AOF-sekretær i Trondheim og tidligere redaktør av Finnmarken. Også Viken var naturlig nok særlig opptatt av framgangen til kommunistene. Mer enn noe kunne dette føres tilbake til et planmessig organisasjonsarbeid over lang tid, og et pågående agitasjonsarbeid på alle arbeidsplassene. Den kommunistiske aktiviteten var sterkest i fagforeningene, og Viken mente at storparten av fagforeningene i Øst-Finnmark var dominert av kommunister. ”Selv i fagforeninger, hvor vi synes å ha et klart flertall, viker våre folk tilbake for å sette kommunistene utenfor.”⁶⁸⁵ Viken så et lyspunkt i at det var vokst fram en viss opposisjon mot kommunistene i den viktigste fagforeninga,

⁶⁸³ Arbark, DNA, boks 83, mappe ”Nord-Troms Arbeiderparti”, ”Rapport fra tillitsmannskonferanse i Tromsø 27. mai”, datert 1. juni 1954, signert Frank Andersen.

⁶⁸⁴ Arbark, DNA, boks 77, mappe ”Avisutvalget”, brev datert 8. februar til Andreas Asbjørnsen, Nordlys, sannsynligvis skrevet av Haakon Lie.

⁶⁸⁵ Arbark, DNA, boks 76, mappe ”Vest-Finnmark Arbeiderparti”, rapport fra Ivar Viken til partikontoret, datert 14. oktober 1953.

Nordens Klippe. Han hadde også satt ned et tillitsmannsutvalg der, men dette måtte følges opp straks:

Jeg ser situasjonen i Finnmark slik at det så snart som råd er må tas skritt til å få en lønnet mann til å ta hand om våre organisasjoner der oppe, og som kan ta kampen opp mot kommunistene i fagforeningene. Jeg ser det slik at det er fagbevegelsen og ungdomsbevegelsen som i første omgang er det viktigste. Lar vi tingen gli som de har gjort hittil, kan det etter hvert få uanede følger.⁶⁸⁶

Også Reidar Hirstis rapport fra valget pekte på ”den elendige forfatning som hele organisasjonsapparatet vårt i Finnmark befinner seg i”.⁶⁸⁷ Fra sentralt hold ble det nå bestemt å gripe inn. I et brev Haakon Lie sendte til Sverre Nilssen, redaktør i Finnmarken, ble det nevnt at partikontoret ”etter stortingsvalget [har] hatt mange drøftelser om hvordan vi best kan styrke partiets stilling i Finnmark”.⁶⁸⁸ Lie informerte Nilssen om at Georg Lieungh snarest ville bli sendt til Kirkenes. Der skulle han arbeide som partisekretær for Øst-Finnmark Arbeiderparti og samtidig ta over som lokalredaktør ved Finnmarkens Kirkenes-kontor. Når det gjaldt den andre av ”kommunistenes høyborger”, Alta, bestemte Lie seg for å plassere Halfdan Kvernmo der. Kvernmo skulle arbeide på samme måte i Vest-Finnmark som Lieungh gjorde øst i fylket: Som sekretær for Vest-Finnmark Arbeiderparti og journalist i Vest-Finnmark Arbeiderblad. Utplasseringa av Lieungh i Kirkenes, og Kvernmo i Alta, var altså et virkemiddel for å bekjempe kommunistene og samtidig bedre partiets posisjon i dette utsatte området.

Både Lieungh og Kvernmo ble bokstavelig talt plassert ut. Kvernmo hadde for sin del nettopp fått seg jobb som journalist i Nordlys. I et brev fra partikontoret til Andreas Asbjørnsen i Nordlys, der man unnskyldte seg for omplasseringa av Kvernmo, het det at han hadde lite lyst til å dra til Alta, men at ”han bøyd seg etter press fra oss”.⁶⁸⁹ Kvernmo visste jo ”at det var langt lettere for ”Nordlys” å få tak i en journalist, enn det er for partiet å få tak i en god organisasjonsmann til Alta”. Et brev som ble sendt ut til Sverre Nilssen meldte at ”A.U.F.s studiesekretær, Georg Lieungh, har erklært seg villig til å reise nordover og ta over dette partiarbeidet”.⁶⁹⁰

⁶⁸⁶ Samme sted.

⁶⁸⁷ Arbark, DNA, boks 76, mappe ”Vest-Finnmark Arbeiderparti”, ”Valget i Finnmark”, rapport fra Reidar Hirsti til sentralstyret, datert 30. oktober 1953.

⁶⁸⁸ RA, SN, boks nr. 3, mappe ”Finnmarken – bladstyret”, brev fra Lie, 19. januar 1954.

⁶⁸⁹ Arbark, DNA, boks 77, mappe ”Avisutvalget”, brev fra partikontoret til Andreas Asbjørnsen, datert 8. februar 1954, usignert.

⁶⁹⁰ Arbark, DNA, boks 89, mappe ”Øst-Finnmark Arbeiderparti”, brev fra partikontoret til Sverre Nilssen, datert 19. januar 1954, usignert.

Georg Lieungh satte få spor etter seg i avisens spalter, noe som irriterte redaktør Nilssen. Derimot gikk han med full kraft inn i kampen mot kommunistene innad i organisasjonene. Og han hadde medvind i seilene. Da han kom til Sør-Varanger hadde Arbeiderpartiet akkurat klart å bryte NKPs dominans over Nordens Klippe ved A/S Sydvaranger. Dette var en seier for DNA, og ble gjort kjent på ulike måter. Den 19. februar 1954 kunne Finnmarken bringe nyheten om at Nordens Klippe hadde valgt Peder Andersen fra Arbeiderpartiet til ny formann på generalforsamlinga.⁶⁹¹ Møtet hadde også behandla en søknad fra Norges Kommunistiske Ungdomsforbund om bidrag. Den ble ”forkastet med 37 mot 12 stemmer”, noe som reflekterte det nye styrkeforholdet mellom DNA og NKP.⁶⁹² Men Nordens Klippe var likevel langt fra ”trygg”. Sammen med Samorg-sekretæren, Hans Engebretsen, satte derfor Lieungh umiddelbart i gang ei organisering av kontakter ved A/S Sydvaranger. Målet var 45 medlemmer i Kirkenes, og 30 i Bjørnevatn.⁶⁹³ Nå skulle tillitsmannsapparatet på plass. Neste oppgave ble derfor å fjerne alle kommunistiske tillitsmenn rundt om på bedriften, rapporterte Lieungh.⁶⁹⁴

I utgangspunktet var forutsetningene for arbeidet i Kirkenes og Bjørnevatn forskjellig.⁶⁹⁵ I Kirkenes hadde kommunistene ved inngangen til 1950-tallet klart flertall i Nordens Klippe, Samorganisasjonen og i Samvirkebevegelsen. I Bjørnevatn var det DNA som kontrollerte Grubernes Arbeidsmannsforening, foreninga som organiserte arbeiderne der. I tillegg til at det var hard strid innad i disse fagforeningene, var det dermed også kamp mellom dem. Asbjørn Larsen, som i mange år var formann i Grubeforeningen Nordens Klippe, har i et tilbakeblikk gitt ei skildring av motsetninga mellom fagforeningene på 1950-tallet:

Det var nifst korsen forholdan var. Man snakka til hverandre, men det var ”kommunistjævla” og de oppe i Bjørnevatn var ”AP-folket”. Det var nesten ikke noe samarbeid og beinhardt klima mellom de to foreningan før vi fikk samlingsprosessen tredd over hauet.⁶⁹⁶

⁶⁹¹ Det skulle likevel vise seg at dette var et mellomspill; kommunistene kom raskt tilbake.

⁶⁹² ”Nordens Klippe velger Peder Andersen til ny formann. Bidragsøknad fra NKU avvist.” Nyhet, Finnmarken, 19. februar 1954.

⁶⁹³ Arbark, DNA, boks 89, mappe ”Øst-Finnmark Arbeiderparti”, ”Rapport fra Georg Lieungh, Kirkenes”, datert 24. mars 1954.

⁶⁹⁴ Arbark, DNA, boks 89, mappe ”Øst-Finnmark Arbeiderparti”, ”Rapport fra Georg Lieungh, Kirkenes”, datert 30. oktober 1954.

⁶⁹⁵ Avsnittet bygger på Monica Schanche og Arne Kokkvold, *Arbeid – Fred – Solidaritet*, Oslo 1987, s. 188–192.

⁶⁹⁶ Samme sted, s. 192. Se også Trond Hansen, ”Jernet for dagen vi bringer”. *Glimt fra Grubeforeninga Nordens Klippes 75 årige historie*, Kirkenes 1981, s. 140–143.

Motsetninga fikk også utslag når det gjaldt ansettelse. Blant anna ble Håkon Sneve, som var kommunist og partisan under krigen, fjerna fra arbeidet sitt i Bjørnevatn gjennom aktiv medvirkning fra fagforeningsledelsen der.⁶⁹⁷ Men det var naturligvis ledelsen ved A/S Sydvaranger som i siste instans fikk skjøvet han vekk. Bedriftsledelsen sto også i kontakt med sekretærkorpset i Kirkenes for å få utlevert lister over kommunister ved bedriften, men det var ikke alltid de fikk det de ba om.

Lieungh hadde hele Øst-Finnmark som virkeområde, og han involverte seg mange steder. Blant anna satte han seg fore å starte et slagkraftig partilag i Kiberg, dette ”kommunistreiret”, som han skreiv.⁶⁹⁸ Dette ville koste kamp, det var han klar over. Derfor forsøkte han først å tegne medlemmer ”under hånden”, og når mange nok hadde tegna seg på, ville han gå ut offentlig med nyheten. På den måten fikk han i første omgang tegna 20 medlemmer, og dermed ble partilaget starta opp offisielt.⁶⁹⁹

Lieungh oppnådde resultater, men trådte også folk på tærne. Særlig møtte han intern motstand i redaktør Sverre Nilssen. Redaktøren var i utgangspunktet lei av å betale for kontorholdet til en medarbeider som aldri leverte noe stoff. Motsetninga ble etter hvert akutt. Sverre Nilssen skriver at ”han [oppkastet] seg til en slags ”besserwisser” når det gjaldt avisdrift”. Enda verre ble det når Nilssen oppdaget at Lieungh hadde levert rapporter til partikontoret i Oslo som framsto som ”den rene politiske overvåking, ikke bare av avisas redaktør, men av fylkespolitikere som hadde satt den overivrige partisekretæren på plass”.⁷⁰⁰ Redaktøren skrek opp om ”McCarthy-virksomhet”, og forlangte Lieungh fjerna.⁷⁰¹ Fra partikontoret på Youngstorget arbeidde man for å unngå dette, men måtte bare gi opp. Etter ei stund sto Lieungh på reisefot sørover. Dette viser at Nilssen ikke var villig til å godta for mye innblanding i redaktørgjerninga sjøl om det skulle gå noe utover effektiviteten i kampen mot kommunistene.

Det var Erling Arvola som etterfulgte Lieungh som partisekretær i Øst-Finnmark i 1956. Og etter at Kvernmo takka for seg i Vest-Finnmark, ble Leo Paltiel tilsatt som sekretær der. Paltiel ble bare på den posten i om lag et år, og han rakk

⁶⁹⁷ Se Johan B. Siira, Håkon Sneve – Yrkesforbud og overvåking, i *Sør-Varanger 1945–1960. Gjenreisning og kald krig*, Sør-Varanger historielag 1999, s. 217–218.

⁶⁹⁸ Arbark, DNA, boks 89, mappe ”Øst-Finnmark Arbeiderparti”, ”Rapport fra Georg Lieungh, Kirkenes”, datert 19. april 1954.

⁶⁹⁹ Arbark, DNA, boks 89, mappe ”Øst-Finnmark Arbeiderparti”, ”Rapport fra Georg Lieungh, Kirkenes”, datert 24. mai 1954.

⁷⁰⁰ Sverre Nilssen, *Redaktør i grenseland. Et Finnmarks-bilde med politikk, kultur og hemmelige tjenester*, Oslo 1990, s. 44.

⁷⁰¹ RA, SN, boks nr. 2, mappe ”Arbeiderpartiet/Georg Lieungh”, brev fra Rudolf Olsen, 20. juni 1955.

derfor ikke så mye.⁷⁰² Men Erling Arvola kom til å sette spor etter seg. Også Arvola via mye av tida til anti-kommunistisk arbeid. I tillegg til den gamle utfordringa med kommunistene i Nordens Klippe, fikk han et nytt problem: Kraftutbygginga i Pasvikelva.

I desember 1957 ble det undertegna en overenskomst mellom Sovjetunionen og Norge om utnyttelsen av vannkrafta i Pasvikelva. Elva ble delt i tre utnyttelsesområder. Det midtre området – Skogfoss, Melkefoss – ble norsk utnyttelsesområde, mens det nederste (Skoltefoss) og det øverste (Hestefoss, Tangenfoss) ble sovjetisk utnyttelsesområde. I 1960 begynte arbeidet med det sovjetiske skoltefossanlegget, *Boris Gleb*. AS Norelektro var leverandør av kraftverket, og AS Pasvikkraft var hovedentreprenør. Norske firmaer og hundrevis av norske arbeidere skulle altså operere på sovjetisk område – på samme måte som finske selskaper hadde bygd kraftanlegg for sovjetisk regning tidligere (Jäniskoski 1951, Rajakoski 1956 og Kaitakoski 1959). Dette skapte ei stor utfordring for flere instanser.⁷⁰³

Arbeiderpartiet var fra første stund opptatt med å hindre at kommunistene tok ledelsen av fagforeningsarbeidet ved disse anleggende. Etter initiativ fra partikontoret ble det bestemt å arrangere et kurs for ”gode partifeller” i Arbeidsmannsforbundet som hadde tilknytning til anleggsarbeidet. Blant flere andre bidro også Olav Nordskog og Haakon Lie til det faglige innholdet, og partiet sentralt dekket alle utgifter.⁷⁰⁴ Kurset gikk av stabelen i Jarfjord 9.–12. juni 1960. I samtaler med LO-tillitsmenn fra Finnmark, ga dessuten Lie uttrykk for at han gjerne ville ”finne fram til sju–åtte pålitelige Arbeiderparti-folk som kunne holde et øye med russerne”, for på den måten å hindre sovjetisk infiltrasjon i Boris Gleb.⁷⁰⁵ Det er uklart hva som ble resultatet av dette initiativet, og det er også uklart om Lie her tenkte seg å utvikle et eget overvåkings- og kontaktnett, eller om han hadde ført samtaler om dette med POT. Likevel vet vi at POT hadde et samarbeid både med ledelsen i A/S Sydvaranger (direktør Torgersen var ”meget velvillig innstillet overfor overvåkingstjenesten”) og

⁷⁰² Det kan hende det lå politiske årsaker til grunn for det korte oppholdet i Finnmark. I sitt personkartotek hadde Arne Hjelm Nilsen notert seg at Paltiel, som hadde kommunistisk bakgrunn, var blitt ansatt ved ”en misforståelse”. Etter at han slutta i Finnmark, og flytta til Sortland, holdt POT oppsikt med han, iflg. Hjelm Nilsen. Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 2, s. 392 f.

⁷⁰³ Oppsummert i Brusletto, *Forhandlingar*, s. 137–147.

⁷⁰⁴ Arbark, DNA, boks 234, mappe ”Øst-Finnmark Arbeiderparti”, brev fra Olav Nordskog til Erling Arvola, datert 11. april 1960.

⁷⁰⁵ Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 2, s. 193.

med Arbeiderpartiet og LO også om denne saken.⁷⁰⁶ Trond Bergh og Knut Einar Eriksen skriver for eksempel at Arbeiderparti-ledere i Kirkenes samarbeida med overvåkingspolitiet for å få satt sammen et styre i Boris Gleb Arbeidsmandsforening som var ”helt pålitelig”.⁷⁰⁷ I dette arbeidet var bistand fra kontaktpersoner og egne oversikter over kommunister nyttige. Slik kunnskap kunne blant anna brukes til å kompromittere kommunister og sympatisører i forbindelse med årsmøtene. POT greip på denne måten inn i politikken. Det gjorde de også på anna vis. For eksempel inneholdt Ronald Byes jevnlige rapporter til Arne Hjelm Nilssen i Arbeiderbladet også stoff som han hadde fra POT. ”Enkelte ganger kunne disse informasjonene dukke opp igjen i pressen”, skriver Bye, ”men aldri i Arbeiderbladet”.⁷⁰⁸ Blant anna var informasjonsflyten fra POT til pressen svært rik i 1965, da turistsenteret i Boris Gleb holdt åpent i 96 dager. (Et symbolsk tall syntes mange, med referanse til alkoholkonsumet.) Den store oppmerksomheta saken fikk i media, bidro til at ordninga med visumfrie reiser over til det sovjetiske turistsenteret ble avvikla.

Erling Arvola engasjerte seg også i forholdene ved A/S Sydvaranger. For eksempel var han, sammen med Haakon Lie og Parelius Mentsen, svært aktiv i kulissene da det ble ansatt en ny personalsjef i 1960.⁷⁰⁹ Like før denne ansettelsesprosessen hadde han kommet med en omfattende rapport om ”kommunistproblemet” ved Nordens Klippe. Sjøl om kommunistene hadde gått kraftig tilbake ved valgene, så hadde det ikke svekka deres posisjon ved Nordens Klippe. Med ”nebb og klør” holdt de fagforeningen i sin hånd. ”Det ser nesten ut som de har konsentrert hele sitt politiske arbeid om den fagforeningen”, notert han.⁷¹⁰ I sin rapport pekte Arvola på et par momenter som kunne ligge bak den fortsatte oppslutninga om kommunistene i Nordens Klippe: De hadde satt mye inn på spørsmål som arbeidstidsforkorting og ny skifteordning – med andre ord reint fagforeningsarbeid. Etter Arvolas begreper spredte de ”misnøye” og lagde ”bråk og spektakkel”, og han merka seg samtidig at ”våre folk” var lite lystne på å ta en kamp med dem. Den konfrontasjonsorienterte personalpolitiske linja til A/S Sydvaranger hadde heller ikke bidratt særlig positivt med tanke på kommunistenes innflytelse. Noe

⁷⁰⁶ *Dokument nr. 15* (1995–96), s. 562–564; Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 2, s. 189–195.

⁷⁰⁷ Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 2, s. 193.

⁷⁰⁸ Bye, *Sersjanten*, s. 49.

⁷⁰⁹ Se for eksempel Arbark, DNA, boks 234, mappe ”Øst-Finnmark Arbeiderparti”, brev fra Haakon Lie til Erling Arvola, datert 9. mars 1960.

⁷¹⁰ Arbark, DNA, boks 234, mappe ”Øst-Finnmark Arbeiderparti”, brev fra Arvid Dyrendahl til Parelius Mentsen, datert 19. februar 1960. Dyrendahl har lagt inn et langt avsnitt fra Arvolas rapport.

måtte gjøres, og sammen med Youngstorget fikk han i stand kontaktkonferanser med partifellene ved A/S Sydvaranger med formål om å øke den politiske arbeidsinnsatsen der. Dessuten ble samarbeidet med den nye personalsjefen, Bjarne Tangen, av stor verdi. I sin forklaring for Lund-kommisjonen fortalte Ronald Bye ”at personalsjefen deltok i kaffepausene ved LO-kontoret i Kirkenes sammen med de tjenestemennene i overvåkingspolitiet som var medlemmer av Arbeiderpartiet”.⁷¹¹ På 1960-tallet fant det sted en systematisk ansettelseskontroll ved A/S Sydvaranger gjennom et samarbeid mellom Tangen og overvåkingspolitiet. Som vi har sett, var det altså både lokale og sentrale krefter i Arbeiderpartiet og LO som hadde brakt Tangen i en slik posisjon. Innsatsen til tross: kommunistene kom til å sitte med flertallet i styret i Nordens Klippe til langt ut på 1970-tallet.

6.2.3 ”Folkets Jernverk”: Mo i Rana

Det er Haakon Lie som en gang skal ha sagt at Jernverket burde hete ”Folkets Jernverk”.⁷¹² Jernverket var sjølve flaggskipet i Arbeiderpartiets industripolitikk, og både fra partiets og LOs side var man sjølsagt veldig engasjert i industrieventyret på Mo. Det at Jernverket var produsent av en strategisk viktig vare, og at produksjonen dessuten var viktig for Norges valutabeholdning, bidro til å høyne den politiske årvåkenheta.

Det var dimensjoner over Jernverket. Derfor ble anleggsperioden langvarig. Sysselsettingseffekten ga stor tilflytting; i byområdet økte folketallet med to og en halv gang i anleggsperioden, og i 1960 var folktallet i sjølve byen kommet opp i 14 000.⁷¹³ Tilflyttinga i forbindelse med Jernverket er bakgrunnen for at Rana-samfunnet i etterkrigstida har blitt karakterisert som en ”smeltedigel”.⁷¹⁴ Den store virksomheta var også årsaken til at LO ansatte en egen distriktssekretær på Mo, Nils Hillestad.

Hillestad kom til et samfunn der kommunistene sto sterkt. Rana var sjølve maktbasen for kommunistene i Nordland. Som formannen i Nord-Helgeland Arbeiderparti, Einar Holm, formulerte det i et brev til Haakon Lie: ”Det er kamp på alle fronter her i Mo.”⁷¹⁵ Den gang var det 1. mai det gjaldt, en dag som inntil 1953

⁷¹¹ *Dokument nr. 15* (1995-96), s. 586.

⁷¹² *Dokument nr. 15* (1995-96), s. 566.

⁷¹³ Inger Bjørnhaug, *Vi laga stålet. Jernverksklubben 50 år*. Mo i Rana 2005, s. 31; tallet for 1960 er henta fra Wilhelm Karlsen, Nordnorsk urbanisering og byvekst på 1900-tallet, upublisert artikkel.

⁷¹⁴ Jacobsen, *Smeltedigelen*.

⁷¹⁵ Arbark, DNA, boks 68, mappe ”Nord-Helgeland Arbeiderparti”, brev fra Einar Holm Til Haakon Lie, datert 23. mars 1953.

”hadde vært behersket av våre motstandere”. Andre ganger handla det om kommunevalg- og politikk, og der regjerte Arbeiderpartiet.⁷¹⁶ Men til tross for det kommunalpolitiske hegemoniet, var de politiske maktforholdene på Jernverket i en stadig pendel mellom kommunister og sosialdemokrater.

Sjølve anleggstida varte fra 1947 til 1955. Helt fra starten fikk kommunistene ei sterk stilling på Jernverks-anlegget. I følge et langt brev som Per Karstensen og Alf Øverli sendte til Einar Gerhardsen ”gjennomsyret [de] arbeidsplassen på Jernverket”.⁷¹⁷ Situasjonen for Arbeiderpartiet i 1948 – slik Karstensen og Øverli tegna den i brevet – var et bilde av tapte skanser. Sakte ble de gjenerobra, og i sentrum for denne kampen sto Nils Hillestad. I 1948 ble han valgt til formann i Mo arbeidersamfunn, og gjorde organet til ”stedets mest betydningsfulle”. I 1951 kom Mo arbeiderforening, ”som i alle år til 1951 var kommunistenes beste talerør”, på Arbeiderpartiets hender. Ikke rart at nestformannen i LO, Gunnar Braathen tilfreds kunne konstatere at både de faglige og politiske organisasjonsforholdene var ”faste og solide”.⁷¹⁸ Hillestad hadde lagt ned et stort arbeid. Og mer skulle komme: I 1952 ble kommunistene ”satt på dør i det Faglige Utvalg”, som Karstensen og Øverli formulerte det, og i 1954 skjedde det samme i Bygningsarbeiderforeningen. Men i 1955, da drifta kom i gang, var Jernverksklubben leda av kommunisten Dagfinn Jacobsen.

Både i anleggsfasen og etter at Jernverket kom i drift, var det en personalpolitisk tendens å unngå kommunister i arbeidsstokken. Men til tross for denne silinga, var det mange kommunister som tross alt fikk arbeid på Jernverket. En av dem som *ikke* slapp inn gjennom portene, var Jon Selfors, en kjent kommunist fra Rana. Han var svartelista helt fram til 1961, og kom aldri i fast arbeid på Jernverket.⁷¹⁹ På dette området er det altså mange slående likhetstrekk med A/S Sydvaranger. Inntrykket forsterkes når vi ser at Bjarne Tangen, personalsjefen ved

⁷¹⁶ Oppslutninga om NKP i valg 1945–51 på Mo: 31,1 % ved stortingsvalget i 1945, 28,2 % ved kommunevalget i 1947, 14,5 % ved stortingsvalget i 1949, 19,1 % ved kommunevalget i 1951. Dette etter Eidsaune, Kirkegårdskrigen 1951, s. 61.

⁷¹⁷ Arbark, LO, boks 222, mappe ”Mo i Rana. Nordland faglige samorganisasjon”, brev fra Per Karstensen (fomann i Nord-Helgeland arbeiderparti) og Alf Andr. Øverli (formann i Mo arbeiderparti) til Einar Gerhardsen, datert 15. november 1955.

⁷¹⁸ Arbark, LO, boks 97, mappe ”Nordland faglige samorganisasjon”, rapport fra Gunnar Bråthen, datert 26. januar 1950.

⁷¹⁹ Bjørnhaug, *Vi laga stålet*, s. 37; ”Utstengt fra hus og arbeid”, nyhetsartikkel, Rana Blad 10. juni 1997.

A/S Sydvaranger – som i Sør-Varanger samarbeida med POT i visse ansettelsessaker, i 1964 ble ny personalsjef ved Jernverket.

I februar 1955 kunne Hillestad rapportere om at aktiviteten fra kommunistene hadde økt, særlig ved Jernverket.⁷²⁰ Og nå sto man altså like før produksjonsstart.⁷²¹ Men fordi anleggsperioden var over – og i tråd med tidligere vedtak – beslutta LO-sekretariatet den 19. april 1955 å legge ned avdelingskontoret på Mo innen utgangen av året. Uroa som Hillestad rapporterte om forsvant imidlertid ikke, og ifølge både Arbeiderpartiets og LOs folk ble ikke situasjonen bedre av at kommunistenes faglige utvalg for Nordland ble flytta til Mo.⁷²²

Uroa på Jernverket i 1955–56 var knytta til overgangen fra en midlertidig til en permanent driftsavtale, og dreide seg i første rekke om lønns- og arbeidsforhold. Men uenighetene, og seinere streiken, hadde også et sterkt innslag av politisk kamp mellom kommunister og Arbeiderpartifolk. Nils Hillestad rapporterte 28. desember 1955: ”Jeg regner med at vi får se et høydepunkt i uforstand når vi kommer fram til revisjon av overenskomsten for jernverket i mars måned.”⁷²³ Han ba derfor om utsettelse på overflyttinga til Bodø. LO-sekretariatet etterkom ønsket hans, og utsatte flyttinga til 1. april. Hillestad sa imidlertid opp stillinga i LO, delvis fordi han var uenig i hele flyttinga.

Hillestad hadde rett i at det venta problemer. Jernverksklubben, under ledelse av Dagfinn Jacobsen, hadde et flertall bak seg i motstanden mot forslaget om permanent driftsavtale: Ved uravstemminga i mars 1956 sa 529 nei, 446 ja.⁷²⁴ Dermed ble det streik fra den 20. mars. Nå rev imidlertid Mo Jern- og Metallarbeiderforening, som var dominert av Arbeiderpartifolk, initiativet til seg. LO-lederen, Konrad Nordahl, noterte i dagboka si at en offensiv var på gang: ”Det var sterke krefter i gang for å få omgjort vedtaket slik at det ikke ville bli noen streik.”⁷²⁵ På klubbmøtet den 21. mars, der streiken sjølsagt var dagsorden, ble det vedtatt et benkeforslag fra Asbjørn Ulvang som sa: ”Den arbeidsnedleggelse som har foregått, betraktes som

⁷²⁰ Arbark, LO, boks 222, ”Nordland faglige samorganisasjon”, ”Til beretningen”, brev fra Hillestad til LO, datert 8. februar 1955.

⁷²¹ 19. april starta produksjonen opp.

⁷²² Arbark, LO, boks 245, mappe ”LOs distriktskontor i Nordland”, notat: ”A.F.L.s kontor i Mo i Rana”, datert 11. april 1956, signert Th. Andresen.

⁷²³ Arbark, LO, boks 222, mappe ”Mo i Rana. Nordland faglige samorganisasjon”, brev fra Hillestad til LO.

⁷²⁴ Bjørnhaug, *Vi laga stålet*, s. 99.

⁷²⁵ Konrad Nordahl, *Dagbøker, 1956–1975*, bind 2, Oslo 1992, s. 32 (søndag 18. mars).

ikke forekommet.”⁷²⁶ Forhandlingene ble dermed tatt opp igjen, og denne gangen førte de fram.

Hillestad konstaterte i ettertid at striden på Jernverket var ei stor påkjenning for de fagorganiserte. ”De positive” hadde gjort en stor innsats og ”hindret en flere måneders streik som ville ført med seg store økonomiske tap”.⁷²⁷ Kontaktnettets som møysommelig var bygd ut, hadde vært av stor betydning. ”Nu kan en si at utgangen av saken ble en total endring av arbeidernes innstilling.” Uroa og alle problemene hadde altså likevel gitt resultater. Men hvorfor ville ikke LO fortsatt ha Hillestad i virksomhet på Mo når han kunne vise til slike resultater? Jeg tror svaret på det er ganske prosaisk: Når anleggstida var over var det rett og slett ikke lenger behov for like tett oppfølging fra LOs side. Og når det gjaldt kampen mot kommunistene, så hadde Hillestad slett ikke ført den alene. Både partiapparatet og ikke minst Rana Blad var viktige her. Det er talende at Arbeiderpartiet sendte ut en egen distriktssekretær til Helgeland våren 1956, Oscar Brattlie, som både hadde erfaring med fagforeningsarbeid og opplysningsarbeid.⁷²⁸ Dessuten investerte partiavisen Rana Blad mye krefter på anti-kommunistisk meningsproduksjon. Gjennomlesinga mi av Rana Blad for 1956–57, viser ei tydelig opptrapping av allmenn anti-kommunistisk retorikk vinteren 1956, perioden med mest uro på Jernverket. Dette kan for en del forklares ved et sammenfall i tid mellom streiken og SUKPs 20. partikongress i Moskva, der oppgjøret med Stalins politikk ble en hovedsak. Men det var også flere saker om NKP og Tsjekkoslovakia i samme periode som mildt sagt var lite flatterende for kommunistene. Det ble med andre ord etablert klare forbindelseslinjer mellom streiken og den kalde krigen. Det er heller ingen tvil om at både Arbeiderpartiet og LO så svært alvorlig på situasjonen. I denne saken, som ellers, var det et svært tett samarbeid mellom sosialdemokrater i parti, fagbevegelse og partiavis. Men dette gjaldt sjølsagt også for kommunistene.

Hva så med andre aktører? Det er ikke dokumentert, verken av meg eller andre, at Hillestad samarbeida aktivt med POT. Derimot er det dokumentert at POT betrakta Hillestad som en mulig kontaktperson.⁷²⁹

⁷²⁶ Sitert etter Bjørnhaug, *Vi laga stålet*, s. 102.

⁷²⁷ Arbark, LO, boks 245, mappe ”LOs distriktskontor i Nordland”, ”Kort rapport for Nordland Faglige Samorganisasjon, Avdelingskontoret, Mo i Rana 1956. 1/1–15/9”, udatert, signert Nils Hillestad.

⁷²⁸ Dette ble gjort kjent i Rana Blad 18. april 1956.

⁷²⁹ Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 471

6.2.4 Anti-kommunistiske dilemmaer: Narvik og Alta

Til tross for den harde kampen mellom DNA og NKP i fagforeningene: Dette utgjør ikke hele bildet. Det var også samarbeid, og ikke minst var det mange Ap-folk som slutta opp om kommunistiske tillitsmenn på grunn av deres dyktighet, og fordi de kunne reise spørsmål i fagforeningene som var vanskeligere å ta opp innafor partiet. Dette kunne være krav som gikk lenger enn LO og det regjerende Arbeiderpartiet var villig til å strekke seg, for eksempel om lønns- og arbeidsvilkår, eller det kunne være saker som kolliderte med partiets politikk, som NATO-spørsmålet og forsvarsbevilgningene. For eksempel var fagforeninga Nordens Klippe i hele min undersøkelsesperiode mot norsk NATO-medlemskap, og for fagforeninga var dette en viktig sak.

Et brev fra Nordre Salten Arbeiderparti viser tydelig stemninga mellom Arbeiderpartiet og NKP lokalt. I forbindelse med 1. mai-demonstrasjonen 1950 ble det skrevet:

Her i Narvik skal ”agentene” ha egen demonstrasjon og de driver iherdig på med bakvaskelser av vårt parti. Hvordan det vil gå og om de får mange med seg, er ikke godt å uttale seg om, men en tror ikke det blir rare greiene etter stemningen blant arbeidsfolk å dømme.⁷³⁰

De såkalte ”agentene” holdt imidlertid tømmene om mye av aktiviteten i fagforeningene i Narvik. Sjøl om begge leirene mobiliserte foran årsmøtene, og sjøl om Arbeiderpartiet hadde flertallet av medlemmene i foreningene, så var ikke utfallet gitt. For eksempel skifta ledervervet i LKABs arbeiderforening nærmest fra år til år mellom NKPs Lyder Opdal og Arbeiderpartiets Olav Høiem.⁷³¹ Det samme forholdet var tilfelle for LKABs ”utearbeidergruppe”. I et brev fra partikontoret til redaktøren av *Fremover*, Sandrup Nilsen, ble det i 1953 konstatert at kommunistene hadde ledelsen i Statsbanenes Verkstedforening, Linjehåndverkernes forening, Elektropersonalets forening og LKAB.⁷³² Narvik-historikeren Oddvar Svendsen har pekt på at kommunistene ”først og fremst ble valgt til disse posisjonene fordi de var dyktige tillitsvalgte”.⁷³³ Svendsen har også funnet at dersom kommunistene forsøkte å

⁷³⁰ Arbark, DNA, boks 37, mappe ”Nordre Salten Arbeiderparti”, ”Vårt årsmøte den 13. og 14. mai”, brev til DNA, datert 30. april 1950, signert Hans Moan og K. Knudsen. Hans Moan gikk for øvrig over til SF da partiet ble stifta. Han hadde tidligere vært leder i distriktpartiet av DNA (jf. Svendsen, *Storhetstid, brytningstid, framtidshåp*, s. 439).

⁷³¹ Svendsen, *Storhetstid, brytningstid, framtidshåp*, s. 435.

⁷³² Arbark, DNA, boks 68, mappe ”Nord-Salten Arbeiderparti”, usignert brev til Sandrup Nilsen, datert 28. januar 1953.

⁷³³ Svendsen, *Storhetstid, brytningstid, framtidshåp*, s. 436.

fremme reine partisaker, ble de som regel nedstemt. Det finnes også anna dokumentasjon som støtter Svendsens tolking om kommunistene som dyktige tillitsvalgte. I et brev fra Narvik Arbeiderparti ble det uttrykt stor misnøye med noen nye planer for utvidelse av bolagets opplag av malm. Dette var planer som også syntes å ha regjeringas støtte, og som ville føre til en reduksjon i arbeidsstokken. Men kommunistene i fagforeningene greip fatt i saken. Narvik Arbeiderparti mente at departementets opptreden i denne saken hadde vært til stor skade for partiets anseelse:

Det er vår mening at Bolagsarbeidernes noe passive holdning til partiarbeidet og avtakende interesse i noen grad kan føres tilbake til det forholdet at Det norske Arbeiderpartis sentralstyre hittil ikke har latt høre fra seg og ikke har latt oss høre hvilket standpunkt det tar til Narvik Arbeiderpartis vedtak.⁷³⁴

Det kunne altså være vanskelig, og noen ganger heller ikke ønskelig, å forsvare det som ble bestemt på sentralt hold. Reidar Hirsti mente for eksempel at det store flertallet av de som stemte på kommunistene innerst inne ikke var kommunister, men ”alminnelige arbeidsfolk” som var misfornøyde med enkelte sider av Arbeiderpartiets politikk. De mente at en kommunistisk stortingsmann kunne virke som en effektiv bremsekloss på Arbeiderpartiet når det for eksempel gjaldt forsvarsbevilgningene.⁷³⁵

Fra partikontoret ble det mana til kamp mot kommunistene ved årsmøtene i fagforeningene i malmbyen. Og det synes som mobiliseringa førte fram, for året etter kunne partikontoret slå fast at LKAB igjen var ”på trygge hender”.⁷³⁶ Midt på 1950-tallet hadde NKP mista mye av oppslutninga i Narvik, men et minskt press fra Arbeiderpartiet førte likevel til kommunistene igjen fikk flere tillitsvalgte i fagforeningene.

Et anna dilemma var hva man skulle gjøre med de som gikk over fra NKP til DNA? Kunne man stole på at de var oppriktige? Skulle man straks gi dem tillitsverv? Edmund Eriksen, partisekretæren i Troms, var skeptisk til et tidligere NKP-medlem som flytta til Tromsø i 1955. Eriksen fant at han ikke ville tilrå Tromsø Arbeiderparti å tilby han medlemskap ”inntil jeg er sikker på at det er ærlig ment”.⁷³⁷ Til dette

⁷³⁴ Arbark, DNA, boks 68, mappe ”Nord-Salten Arbeiderparti”, ”Ad forholdet mellom L.K.A.B. – staten – Narvik by. Vårt brev av 15. mai 1952.”, datert 2. september 1953, signert Sigv. Harr og Håkon Jegtnes.

⁷³⁵ Arbark, DNA, boks 76, mappe ”Vest-Finnmark Arbeiderparti”, ”Valget i Finnmark”, rapport fra Reidar Hirsti til sentralstyret, datert 30. oktober 1953.

⁷³⁶ Arbark, DNA, boks 79, mappe ”1. mai 1954”, ”Til tillitsmennene på arbeidsplassene!”, datert 19. mars 1954.

⁷³⁷ Arbark, DNA, boks 102, mappe ”Nord-Troms Arbeiderparti”, brev til Haakon Lie, datert 27. januar 1955.

svarte Haakon Lie at Eriksen ikke måtte legge hindringer i veien for innmelding.⁷³⁸ I agitasjonen mot kommunistene var det etter Lies tankegang viktig å få fram eksempler på kommunister som ”kom til fornuft” og valgte Arbeiderpartiet. Halfdan Kvernmo, partisekretæren i Vest-Finnmark, tenkte langs de samme linjer som Lie i denne saken.

Alta var, ifølge Frank Andersen, ”smertensbarnet her oppe både stemmemessig og når det gjelder kommunistenes innflytelse i fagforeningene”⁷³⁹ Og Halfdan Kvernmo fikk føle at var tungt å drive fram partiarbeidet her. I 1954 het det at sysselsettingsproblemene ga kommunistene mange gode kort på hånden, og derfor var økt sysselsetting og bedre kommunikasjoner også viktig for Arbeiderpartiet i så henseende. I 1956 så det bedre ut. Kvernmo skreiv: ”For et par år siden var det nesten umulig å sette sin fot i Rafsbotn uten at en i beste fall ble møtt med spydigheter og slengord. I dag er det en helt annen atmosfære.”⁷⁴⁰ De som tidligere hadde sokna til Arbeiderpartiet, men ikke tont flagg, tok nå et åpent standpunkt. Kvernmo hadde arbeidd mye med denne problemstillinga i organisasjonen. Nå gjorde de internasjonale konjunktorene – særlig Khrusjtsjovs oppgjør med Stalin – tingene enklere. Kvernmo hadde blant anna oppfordra Charles Wahl, tidligere aktiv i NKP, om å melde seg inn i DNA, og flere andre sto for tur. Det som likevel bekymra de tidligere NKP-medlemmene, var hvordan de ville bli tatt imot av Arbeiderpartiet: ”Det er jo folk som har vært aktive organisasjonsfolk og som nå er redde for å bli stående utafor.”⁷⁴¹ Kvernmo mente derfor at partiet klart og tydelig måtte si fra om at disse var velkomne. ”Vi burde også hatt en liten brosjyre som på en enkel og grei måte klargjorde vår veg til sosialismen, samtidig som en pekte på de ulemper og den avsporing som den kommunistiske linje fører til.” Haakon Lie var svært positiv til tiltaket, og via neste utgave av ”Tillitsmannen” til temaet. I 1956 gjorde også Arbeiderpartiets landsstyre vedtak om å oppfordre til ”sympatiserende og medlemmer av N.K.P.” om å bryte med partiet og slutte seg til Arbeiderpartiet.⁷⁴²

⁷³⁸ Arbark, DNA, boks 102, mappe ”Nord-Troms Arbeiderparti”, brev fra Haakon Lie, datert 1. februar 1955.

⁷³⁹ Arbark, DNA, boks 89, mappe ”Vest-Finnmark Arbeiderparti”, ”Rapport fra møter i Øksfjord, Talvik og Alta”, datert 7. juni 1954, signert Frank Andersen.

⁷⁴⁰ Arbark, DNA, boks 128, mappe ”Vest-Finnmark Arbeiderparti”, rapport fra Halfdan Kvernmo, datert 9. juli 1956.

⁷⁴¹ Arbark, DNA, boks 128, mappe ”Vest-Finnmark Arbeiderparti”, rapport fra Halfdan Kvernmo, datert 23. oktober 1956.

⁷⁴² Jf. Arbark, DNA, boks 128, mappe ”Vest-Finnmark Arbeiderparti”, brev fra Haakon Lie til Halfdan Kvernmo, datert 15. november 1956.

6.2.5 1. mai i Tromsø

Feiringa av 1. mai var et slags barometer på temperaturen i kampen mellom Arbeiderpartiet og LO på den ene sida, og NKP på den andre. Samtidig var den et offentlig symbol, ei slags lokal markering av skillelinjer i den kalde krigen.⁷⁴³

Som oftest hadde NKP og DNA vært samla under en fane, og med felles paroler, på arbeidernes internasjonale demonstrasjonsdag. Men med den kalde krigen ble dette gradvis vanskeligere. I 1948 var 1. mai offentlig høytidsdag for første gang, ”men den kom til å stå i splittelsens tegn”, skriver Hallvard Tjelmeland.⁷⁴⁴ LO og DNA hadde vedtatt følgende hovedparole for 1. mai: ”For fred, frihet og folkestyre, mot diktatur ensretting og folkedemokrati”. Meninga var at NKP, som ikke hadde tatt avstand fra kuppet i Tsjekkoslovakia samme år, på en negativ måte skulle bli assosiert med parolen. Som venta førte den til brudd i 1. mai-forhandlingene over hele landet, også i Tromsø, med to forskjellige demonstrasjonstog som resultat. Året etter holdt man sammen i Tromsø, og marsjerte under parolen ”Fred, frihet og solidaritet”, som var langt mer spiselig for kommunistene. De fleste stedene ble det likevel brudd også i 1949.

Opptakten til 1. mai 1950 ble prega av kamp. Organiseringa av 1. mai skjedde i regi av Tromsø faglige samorganisasjon, som hadde kalt inn til møte. Under oppropet kunne møtelederen konstatere at det var møtt opp 26 representanter fra de ulike foreningene. Johan Jensen, Samorganisasjonens formann, foreslo at man straks skulle gå i gang med å sette sammen 1. mai-komiteen. Sofus Sjursen, representanten fra Tromsø Kommunistiske Parti, innvendte at man ikke uten videre kunne sette sammen komiteen uten at det først var blitt klarlagt på hvilket grunnlag den skulle arbeide. Jensen slo fast at grunnlaget for komiteens arbeid og for 1. mai-demonstrasjonen ”var fastsatt i oppropet fra LO og DNA”⁷⁴⁵ Johan Sørensen fra Tromsø Kommunistiske Ungdomslag uttalte da at kommunistene ikke kunne delta i en demonstrasjon basert på oppropet fra LO og DNA; kommunistene ville ha adgang til å demonstrere under egne paroler, som for eksempel ”mot A-pakten, mot Marshall-planen, mot landets opprustning m.v.” Jensen satte da spørsmålet under avstemming, og med 18 mot 5 stemmer ble det vedtatt å følge LOs og DNAs parole – ”For fred og

⁷⁴³ Jf. Svendsen, *Kommunistene og fagbevegelsen*, s. 140–154.

⁷⁴⁴ Tjelmeland, *Fra byfolk og bona til tromsøværing*, s. 513.

⁷⁴⁵ SATØ, ABANN, Privatarkiv 179, Tromsø faglige samorganisasjon, løpenr. 10, protokoll ”1. mai-komiteen 1949–69”. Hele underkapitlet hviler på denne kilda, dersom ikke anna er oppgitt.

framsteg”. Da forlot kommunistene møtet, og bruddet var et faktum. Det samme mønsteret gjentok seg neste år, da flertallet vedtok å følge LOs og DNAs parole ”Fred med frihet”.

I 1952 forsøkte kommunistene en mer offensiv strategi. I forkant av Samorganisasjonens møte hadde Tromsø bygningsarbeiderforening, Tromsø kjemiarbeiderforening og Tromsø Kommunistiske Parti utforma et forslag som grunnlag for ei enhetlig feiring av 1. mai. Forslaget gjengis her:

Forslag i forbindelse med 1. mai 1952

1. 1. mai 1952 i Tromsø feires med en enhetlig arbeiderdemonstrasjon under arbeiderklassens gamle og tradisjonsrike hovedparole: For fred – bedre kår og sosialisme.
2. I samsvar med dagens innhold godkjennes følgende demonstrasjonsmerker og paroler:
 - a. Fredselskende menneske: Vær med i kampen for samarbeide og fred.
 - b. Alle lager av atombomber må ødelegges og framstilling av nye bomber forbys.
 - c. Mot 18 måneders tjenestetid i militæret.
 - d. Arbeidernes lønnskrav må opprettholdes. Full kompensasjon for prisstigningen.
 - e. Mindre skatt for arbeidsfolket.
 - f. 8-timersdagen skal respekteres.
 - g. Nasjonal uavhengighet og politisk selvstendighet i koloniene.
 - h. Økt boligbygging.
 - i. Demokratiet må trygges gjennom frie valg, yringsfrihet og fri forskning.
 - j. Ned med Francofascismen.
3. Foreningene har anledning til å komme med forslag til spesiell paroler, som må godkjennes av 1. mai-komiteen.

Samorganisasjonens formann, Johan Jensen, sa at det ikke kom på tale å votere ”over noensomhelst forslag til enhetlig demonstrasjon”. Da kommunistene hadde forlatt møtet refererte Jensen et opprop fra Tromsø Kommunistiske Parti om splittelsen av 1. mai-feiringa, der man henstilte om å bli med i kommunistenes 1. mai-feiring. Protokollen sier at ”Jensen bad komitedømmene være oppmerksom på kommunistenes lurerier, og ikke la seg villedes av deres skriverier som var diktert utenfra.”

I denne saken handla Johan Jensen helt i tråd med hva partikontoret ønska. Vi kan for eksempel ser på hva Haakon Lie og Olav Nordskog skreiv i bladet ”Tillitsmannen”. I siste nummer før 1. mai 1954 het det:

[Først] vil de sikkert søke å få til ”enhetsdemonstrasjoner” med taler og emblemer fra kommunistpartiet. Overalt bør vi gå inn for: 1) at det blir nevnt opp en komité med representanter fra Arbeiderpartiet og fagforeningene til å stå for 1. maifeiringen, 2) at det blir én taler, og 3) at parolene i demonstrasjonstogene blir godkjent på forhånd, slik at de er i samsvar med fagorganisasjonen og partiets politikk.⁷⁴⁶

Først i 1955 kom man sammen i et felles demonstrasjonstog igjen, og med unntak for 1957 var det i åra som fulgte bare ett demonstrasjonstog som marsjerte gjennom gatene i Tromsø 1. mai. Som Hallvard Tjelmeland har pekt på, var det flere årsaker til dette.⁷⁴⁷ For det første gled den kalde krigen inn i en tøværsperiode fra 1955 av, samtidig som NKPs politiske linje ble mindre utfordrende. For det andre hadde organisasjonsendringene i LO betydning. Opprettinga av lokale samorganisasjoner, med et styre valgt av Tromsøs fagforeninger, gjorde samarbeidsformene mer smidig. NKP-folk slapp i større grad til. Kommunistenes innflytelse i fagforeningene var såpass stor at Frank Andersen mente de ikke sto i noe forhold til oppslutninga om partiet for øvrig.⁷⁴⁸ For det tredje var NKP i seg sjøl så svekka at det ikke lenger utgjorde noen reell politisk trussel. Men dermed er det ikke sagt at ikke gnissingene fortsatte. Fra sentralt hold forsøkte man å bedre arbeidet i tillitsmannsapparatet. Partiets fylkessekretær, Edmund Eriksen, var så seint som i 1960 meget indignert på kommunistene. De var gitt alt for store innrømmelser av Arbeiderpartiet: ”Vi er kommet i den situasjon at det er kommunistene og noen av våre ”fredselskere” som i dag dirigerer hele feiringa. Det kommunistene vil er en lov – arbeiderpartiet har ingen ting de skulle ha sagt.”⁷⁴⁹

Samlinga om 1. mai som en felles demonstrasjons- og festdag skulle komme til å vare til begynnelsen av 1970-tallet, da EF-strid, nye politiske parti på venstresida, og nye sosiale og politiske spenninger splitta arbeiderbevegelsen på nytt.

⁷⁴⁶ Arbark, DNA, boks 79, mappe ”1. mai 1954”, ”Til tillitsmennene på arbeidsplassene!”, datert 19. mars 1954.

⁷⁴⁷ Etter Tjelmeland, *Fra byfolk og bona til tromsøværing*, s. 515. Se også Svendsen, *Kommunistene og fagbevegelsen*, s. 152–154.

⁷⁴⁸ Arbark, DNA, boks 83, mappe ”Nord-Troms Arbeiderparti”, ”Rapport fra tillitsmannskonferanse i Tromsø 27. mai”, datert 1. juni 1954, signert Frank Andersen.

⁷⁴⁹ Arbark, DNA, boks 217, mappe ”Nord-Troms Arbeiderparti”, ”1. mai og kommunistene”, datert 8. april 1960, signert Edmund Eriksen.

6.3 Oppsummering

I samsvar med det som tidligere har vært kjent, har også dette kapitlet vist at den anti-kommunistiske kampen var en prioritert oppgave for Arbeiderpartiet og LO. I Nord-Norge var det distriktssekretærene – sersjantkorpset – som var de drivende krefter, men under tett oppfølging fra Youngstorget, særlig fra Haakon Lie. At det var kamp mellom kommunistene og sosialdemokratene både politisk og faglig var ikke noe nytt, slik hadde det vært helt siden 1920-tallet. Men under den kalde krigen fikk denne kampen større dimensjoner over seg.

Haakon Lie var uten tvil den som styrte denne virksomheten fra sentralt hold – med kraft. Han sto også i sentrum for det internasjonale anti-kommunistiske samarbeidet som Arbeiderpartiet var involvert i. I dette kapitlet har jeg dokumentert engasjementet hans for å etablere tettere sosialdemokratisk samarbeid på Nordkalotten, der kampen mot kommunismen kom inn som et sentralt element.

Kampen mot kommunistene som Lie ledet, ble ført på mange fronter. Sjøelve ”knyttneven”, ifølge Haakon Lie, var de mange kontaktene ute på arbeidsplassene – om lag 30 000 mot slutten av 1960-tallet. Arbeiderpartiet satsa på å danne partigrupper på arbeidsplasser der kommunistene var sterke, for så å sikre fagforeningene for Arbeiderpartiet. I denne prosessen var det viktig å holde rede på hvem som holdt med hvem ute på arbeidsplassene, og ikke minst hvem som ikke hadde tatt noe klart parti (”vallakene”, som Lie kalte dem). For all del måtte man jo unngå at politiske motstandere vant posisjoner i klubber og fagforeninger. På dette området fulgte kommunister og sosialdemokrater samme taktikk, og ikke sjelden vant kommunistene fram med sine kandidater.

I tråd med andre undersøkelser, har også jeg funnet flere eksempler på at samrøre mellom tillitsmenn og overvåkingspolitiet i den politiske kampen, noe som må karakteriseres som et grovt overtramp fra begge parter (se kap. 7.4.2 og 7.6). Kontakten mellom POT og politiske tillitsmenn var bygd på personlige relasjoner, og fulgte slik sett ikke noe fast mønster. Mange sosialdemokrater sa nei til et slikt samarbeid, mens andre gikk inn i det, slik som Jakob Grava. I et brev som LOs distriktssekretær Grava skreiv i 1963, snakka han om et ”fornuftig samarbeid med våre folk i fremmedpolitiet som til enhver tid har den nødvendige oversikt”.⁷⁵⁰

⁷⁵⁰ Arbark, LO, boks 459, mappe ”Distr. ktr. i Tromsø”, ”Distriktsinndeling – Finnmark og Troms”, brev fra Jakob Grava til Alf Andersen, datert 4. november 1963.

At anti-kommunismen var et sentralt element i den kalde krigens kultur er det således ingen tvil om. Likevel fantes det grenser også for den. Per Karstensen, en kjent tillitsmann i Arbeiderpartiet på Mo, er et godt eksempel på det. I 1951 leverte han inn en hovedoppgave i historie om *Illegalt arbeid i Mo og Nord-Rana 1940–45*, der han understreka kommunistenes innsats – også *før* det tyske angrepet på Sovjetunionen. I dette kapitlet har vi dessuten sett at maktfordelinga i fagforeningene heller ikke fulgte regien fra oppdemningspolitikken fullt ut. I mange tilfeller fikk dyktige kommunistiske fagforeningsfolk også støtte fra sosialdemokrater fordi de gjorde en god jobb – så lenge de ikke gikk for langt i politiske markeringer med et klart NKP-stempel. For de mest hardbarka kommunistbekjemperne kunne dette oppleves som svært frustrerende.

7. Arbeiderpressen⁷⁵¹

Den 17. desember 1957 holdt Einar Gerhardsen sin ”store tale” i Paris. Der sa han blant anna at Norge ikke kom til å bevege på norsk basepolitikk ved å ta imot atomvåpen. I en lederartikkel dagen etter tolka Nordlys utspillet slik:

Norge har i hele etterkrigstiden ført en ganske selvstendig utenrikspolitikk. Vi har ikke latt vår stilling og våre synsmåter diktere hverken av ”russeskrekk” eller av nesegrus beundring av de store vestlands ufeilbarlighet. Og det er denne temmelig uavhengige stilling statsminister Gerhardsen har gitt uttrykk for på ny ved sin Paristale.⁷⁵²

Noen uker tidligere var det stortingsvalg i Norge, og i den forbindelse opplyste Nordlys at redaksjonen hadde fått en mengde henvendelser som angikk kommunistpartiet. Hvorfor ble de ”ikke kjørt ordentlig under denne valgkampen”? Leserne hadde trukket fram mange eksempler som kunne benyttes – og som ble referert av Nordlys: ”Det kommunistiske blodbadet på de ungarske arbeiderne, avsløringene av millionmyrderiene i Sovjet, Osvald Harjos og andre kommunisters erfaringer fra de sovjetrusiske leirene osv.” Nordlys håpte at disse overgrepene ville vekke velgerne:

Vi undervurderer ikke folks dømmekraft. Vi tror at forholdet er det ved dette valg, at ikke en eneste velger utenom den lille flokken av kommunistiske fanatikere kan tenke seg å stemme kommunistisk etter alt det en har fått erfare om kommunistisk politikk i årene etter forrige valg. Og de helt forblindede kommunistene har det ingen hensikt å resonnerer med.⁷⁵³

Her får vi et innblikk i den kalde krigens kultur. Det er kraftig kost, men i arbeiderpartiavisene var slike uttalelser slett ikke uvanlige. Som vi skal komme tilbake til, finnes det mange eksempler på langt hardere utfall. Foreløpig skal vi feste oss ved noe anna som disse tekstutdragene kan stå som eksempler på.

Historisk forskning har vist at avisenes betydning for skaping av fellesskap har vært stor. Avisene har vært ei viktig forutsetning for at fellesskap knytta til for eksempel etnisitet, klasse, nasjon eller region har kunnet oppstå slik vi kjenner dem. Men dette har også skapt utfordringer for avisene. Som Hallvard Tjelmeland har vist,

⁷⁵¹ Deler av dette kapitlet har tidligere vært publisert som artikkel i *Arbeiderhistorie*, 2004, s. 55–81.

⁷⁵² ”Gerhardsens tale i Paris.” Leder, Nordlys 18. desember 1957.

⁷⁵³ ”Kommunistene og valget.” Leder, Nordlys 2. oktober 1957.

kan det i en og samme avis være innebygde spenninger mellom de fellesskap avisen har vært med å bygge opp og forvalte. Dette gjelder for eksempel forholdet ”mellom skaping av eit atlantisk fellesskap (med front mot nasjonal og internasjonal kommunisme) på den eine sida og vektlegging av nasjonale interesser knytta til geopolitikk og politiske tradisjonar på den andre”.⁷⁵⁴ De to utdragene fra Nordlys som jeg har referert ovafor, er klare eksempler på det.

Det er velkjent fra historisk forskning at ledelsen i Arbeiderpartiet slett ikke var enige om hvordan Norge skulle takle de utfordringer som den kalde krigen ga. Det har vi også sett eksempler på i tidligere kapitler. Derfor fant det sted en seig utenriks- og sikkerhetspolitisk drakamp internt i Arbeiderpartiet.⁷⁵⁵ Til tross for disse kjensgjerningene, blir arbeiderpressen i Norge i denne perioden ofte framstilt som en svært homogen enhet: Avisene og deres redaktører ble lagt inn i folden; lokka med gulrot og trua med pisk. Men det finnes unntak. Rune Ottosen har understreka hvilket stort sprang det var for ”den tradisjonelt sosialistisk orienterte arbeiderpressen” å tilpasse seg de endringene som fant sted i Arbeiderpartiets utenriks- og sikkerhetspolitikk. Han har funnet at det i ”de lokale partiavisene var [...] betydelig motstand mot NATO-medlemskapet i flere år” etter 1949.⁷⁵⁶ Dette er også et sentralt funn i den omfattende studien av avisen Nordlys sin historie, *Flammende budbringer*. I dette kapitlet skal jeg følge opp dette sporet.

Den tilnæringsmåten jeg legger opp til her, kan også ses på som et bidrag til å bringe den pressehistoriske forskinga i tettere dialog med kald krig-forskinga slik den framstår i dag, med større vekt på det politiske-ideologiske og kulturelle nivået. Dersom vi skal ta de nye forskingsperspektivene på alvor, så er et av de mange spørsmålene vi må stille oss: Hvor plasserte arbeiderpartiavisene seg i dette bildet?

⁷⁵⁴ Hallvard Tjelmeland, *Aviser som produsent og produkt av fellesskap – eksemplet Nord-Norge*, i *Arbeiderhistorie*, Oslo 2003, særlig s. 172.

⁷⁵⁵ For perioden 1948–49 er dette grundig kartlagt av Knut Einar Eriksen i *DNA og NATO*; for perioden 1945–65, se mellom andre Bergh, *Storhetstid*; Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*; for atomspørsmålet, se Skogrand og Tamnes, *Fryktens likevekt*. Se også Oddbjørn Melle, *Arbeidarpartistaten – sunnmørsk utakt*, i *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 3 1997; Bones, *Med viten og vilje*.

⁷⁵⁶ Rune Ottosen, *Fra fjærpenn til Internett. Journalister i organisasjon og samfunn*, Oslo 1996, s. 278.

7.1 Aviser som meningsorgan

7.1.1 Partipressen

Mange aviser i Norge har fått sin historie beskrevet. De fleste slike avishistorier har blitt til ved at en eller flere av avisens journalister, helst fra den eldre garde, har tatt på seg oppgaven i forbindelse med et jubileum. Slike historiske tilbakeblikk, som har en slags internt oppbyggende funksjon, er det derfor relativt mange av. Ofte gis det i disse bøkene et innblikk i omstendighetene rundt grunnlegginga av avisen, viktige saker avisen har vært involvert i, portretter av dominerende aktører, samt et riss av hvordan produksjonen av avisen har endra seg.

Om vi går over til hva *forskerne* har satt sterkest fokus på med hensyn til pressen og den kalde krigen, har for det første avisenes *meninger* om ulike saker vært grundig studert. Det gjelder saker som Arbeiderpartiet og dets forhold til NATO, avisenes synspunkter på Ungarn-krisa, Suez-krisa, osv.⁷⁵⁷ Det andre tyngdepunktet i forskinga gjelder avisenes rolle som *politisk redskap* – som talerør for de respektive partene i konflikten, og dermed en samarbeidspartner for politikere, politi, forsvar osv. Dette gjelder både internasjonalt og i Norge.⁷⁵⁸ Det har for det tredje blitt retta betydelig oppmerksomhet mot det utilfredsstillende ved denne sida av pressens virksomhet. De bindingene pressen hadde, fikk nemlig som konsekvens ei betydelig innsnevring av det offentlige rom ved at mektige grupperinger satte dagsorden og i vesentlig grad kontrollerte hva som skulle trykkes. Debatten om enkelte emner, og også formidlinga av nyheter, ble altså styrt ut fra visse interesser, og dermed ble også den offentlige meningsutvekslinga redigert – i det minste i et visst omfang. Av slike

⁷⁵⁷ Litteratur med denne innfallsvinkelen utgjør den mest omfangsrike litteraturen som direkte omfatter norsk presse og den kalde krigen, og i denne nota nevner jeg som eksempel K. E. Eriksen, *DNA og NATO*; Øyvind Aasgaard, *Ja eller nei til Nato. En analyse av Stortings- og pressedebatten våren 1968*, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 1974; Erling Tore Sahr, *Norske pressereaksjoner på Sovjets politikk i Øst-Europa i perioden 1948–1968*, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Bergen* 1974; Nils Bernt Georg Ordal, *Norske pressereaksjoner på Ungarn-krisen høsten 1956*, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 1977; Vidar Berdal, *Trondheimspressens syn på norsk forsvars- og sikkerhetspolitikk fra sommeren 1945 og til NATO-medlemskapet var et faktum våren 1949*, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Trondheim* 1980; Helga Reiss, *Inn i en ny tid – Suez 1956. Fire norske avisers holdninger til Suez-krisen i 1956*, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 1995; Peter Christopher Aam, *Arbeiderbladet og synet på Sovjet 14. mai 1945–21. juli 1948*, hovedoppgave i historie, *Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet* 1997; Kjetil A. Knarlag, *Orientering og synet på Sovjetunionen 1952–1964*, hovedoppgave i historie, *Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet* 1999.

⁷⁵⁸ Lista av litteratur omkring pressen som organ for politiske interesser er stor. For ei engelskspråklig innføring, se Whitfield, *The Culture of the Cold War*, s. 153–178; norske innføringer er blant anna Dahl og Bastiansen, *Hvor fritt et land?*; Rune Ottosen, Lars Arve Røssland og Helge Østbye, *Norsk pressehistorie*, Oslo 2002.

grunner, men også av andre, har man sett det som positivt at pressen fra slutten av 1960-tallet av og fram mot 1990-tallet, gradvis avvikla disse bindingene.⁷⁵⁹

Gjennom det meste av den kalde krigens periode gikk altså den rådende medieideologien ut på at avisene skulle stå som de politiske partienes forlengte arm; Nordlands Framtid var ”Organ for Det norske Arbeiderparti”, Harstad Tidende var Høyre-avis osv. De avisene som inngår i min undersøkelse – Finnmarken, Nordlys, Fremover, Nordlands Framtid og Rana Blad – var alle sammen knytta til Arbeiderpartiet: de var *partiaviser*. Som partiaviser hadde de som sin primære funksjon å være *meningsorgan* for det politiske partiet de sokna til.⁷⁶⁰ Slik sett falt de inn i det som var hovedmønsteret for den norske avisfloraen på 1950- og 60-tallet, og dette var en tradisjon som hadde djupe historiske røtter i Norge.

Det er særlig perioden fra 1920- til 1970-tallet som blir sett på som ”partipressens store tid”.⁷⁶¹ Det er beregna at 85 prosent av avisene var partiaviser i 1921. I 1972 var tallet sunket til 54 prosent.⁷⁶² Framveksten av partiaviser hang sammen med dannelsen av politiske partier i Norge fra 1880-tallet av. Men ofte var det slik at avisene kom *før* partiene. For en del initierte og definerte avisene dermed et lokalt politisk grunnlag; de var med på å skape ulike fellesskap og politiske prosjekter.⁷⁶³ Da Bodø Tidende ble grunnlagt i 1881, var det med et uttalt mål om å skape et forum der Nordlands amts interesser skulle løftes fram. Avisen ble knytta til den moderate venstrebevegelsen, og var også fødselshjelper for Bodø Venstreforening som ble danna noen år etterpå, 17. mai 1884.⁷⁶⁴ Ei lignende utvikling kan vi se med hensyn til de fleste avisene innafor arbeiderbevegelsen i Nord-Norge; det gjaldt for Nordlys, Fremover, Nordlands Social-Demokrat (Nordlands Framtid), Dunderlandsdølen (Rana Blad), og flere. Da Fremover ble danna i 1903 eksisterte det ikke noe Narvik Arbeiderparti, men avisen titulerte seg likevel som ”blad for Narvik Arbeiderparti”. Navnet ”Fremover” var ment å signalisere den lokale

⁷⁵⁹ Se for eksempel Jens O. Simensen, *Meningsbærer eller meningsløs? Om avisenes samfunnsrolle*, Fredrikstad 1999, s. 9 f. I ei litt anna retning peker en studie som Johan P. Olsen og Harald Sætren publiserte i 1980, som konkluderte med at massemediene i Norge *ikke* fungerte som et instrument for statsmakta, og at folk med ulike oppfatninger og holdninger kom til orde, jf. *Massemedier, eliter og menigmann*, i Johan P. Olsen, *Statsstyre og institusjonsutforming*, Oslo 1993.

⁷⁶⁰ Simensen, *Meningsbærer eller meningsløs?*, s. 25. Begrepet ”meningsorgan” har jeg fra Christensen og Tjelmeland, *Flammende budbringer*, s. 243.

⁷⁶¹ Martin Eide, *Den redigerende makt. Redaktørrollens norske historie*, Kristiansand 2000, s. 194; Ottosen, Røssland og Østbye, *Norsk pressehistorie*.

⁷⁶² Simensen, *Meningsbærer eller meningsløs?*, s. 31.

⁷⁶³ Se særlig Tjelmeland, *Aviser som produsent og produkt av fellesskap*.

⁷⁶⁴ Axel Coldevin, *Bodø by 1816–1966*, Bodø 1966, s. 322.

arbeiderbevegelsens viktigste mål: Det nye bladet skulle bidra til å mobilisere arbeiderne i Narvik-området slik at man kom ”ut av urskogen”, ”vekk fra barbariet”.⁷⁶⁵ Også for de fleste avisene som ikke i utgangspunktet var grunnlagt på et politisk program, gikk utviklinga i denne retninga. Siden pressen ble sett på som et middel i den politiske kampen, kom dermed også eldre aviser i mange tilfeller til å støtte et politisk parti eller ei politisk retning.⁷⁶⁶

Innafor arbeiderpressen, som ellers, var koblinga mellom avis og parti tett. Formen som oppbygginga av avisene etter andre verdenskrig tok, er et uttrykk for dette. Sjøl om situasjonen var svært forskjellig fra avis til avis, opplevde de fleste at den infrastrukturen som var opparbeida – i form av materiell, bygninger og distribusjonsnett – var nedslitt eller borte, og at bemanningssituasjonen var vanskelig. Særlig var situasjonen bekymringsfull for arbeiderpressen. 39 av 44 arbeiderpartiaviser stoppa opp i løpet av okkupasjonen, og sett i forhold til den borgerlige pressen, ble situasjonen forverra i løpet av disse åra.⁷⁶⁷ Etter okkupasjonen var bare 9 av trykkeriene til arbeiderpressen noenlunde uskadd.⁷⁶⁸ Det var klart at avisene sjøl måtte gjøre mesteparten av grovarbeidet for å komme opp og fram, men samtidig hadde de all mulig støtte fra LO og Arbeiderpartiet sentralt. På et foredrag i Nord-Troms Arbeiderparti i 1948 sa partisekretær Haakon Lie:

Vi har mot oss 4/5 av pressen. En av de mest påtrengende oppgavene våre er å bygge ut avisene våre, skaffe dem innpass i nye hjem og sikre dem økonomisk så de kan bli konkurransedyktige. ’Nordlys’ er kommet meget langt, men også den kan nå ennå lenger.⁷⁶⁹

Nå var nok situasjonen for Nordlys litt spesiell, for der sto avishuset klart til å ta imot pressefolkene til ny innsats etter den tyske kapitulasjonen. Andre steder, som i Bodø, på Mo, i Narvik og i Vadsø, var situasjonen langt verre. I Nordlands Framtid var ”bare navnet og noen styreprotokoller [...] i behold”.⁷⁷⁰ Avisene måtte ha akutt hjelp, og det fikk de. Da arbeidet med å etablere Rana Blad skjød fart – på levningene etter avisen Dunderlandsdølen – vedtok sentralstyret i Arbeiderpartiet å kjøpe opp forlagsretten. Med velsignelse fra disponent Johan Ona i arbeiderpressen ble det år

⁷⁶⁵ Steinar Aas, *Byen, banen og bolaget*, i *Narviks historie*, bind 1, Narvik 2001, s. 141.

⁷⁶⁶ Koblinger mellom presse og politiske aktører fantes det imidlertid også før 1884, men da fantes altså ikke partiene. Se Eide, *Den redigerende makt*, s. 196.

⁷⁶⁷ Guri Hjeltnes, *Avisoppjøret etter 1945*, Oslo 1990, s. 45.

⁷⁶⁸ Bergh, *Storhetstid*, s. 94.

⁷⁶⁹ Haakon Lie, sitert etter Christensen og Tjelmeland, *Flammende budbringer*, s. 245.

⁷⁷⁰ Kristoffer Jensen, *Kultur og kampmiddel. Nordlands Framtid gjennom 75 år, 1910–1985*, Bodø 1985, s. 51.

etter år skutt inn beløp i Rana Blad, noe som var avgjørende for å sikre drifta.⁷⁷¹ Som et strategisk trekk fra sentralt hold – for å følge opp avisdrifta utover landet best mulig – gikk LO, DNA og partiets aviser i 1948 sammen om å opprette Norsk Arbeiderpresse A/S. Norsk Arbeiderpresse kom da i tillegg til Arbeiderpressens Samvirke. På den måten fikk avisene tilført kapital, samtidig som arbeiderpressen sentralt avlasta reint arbeidsmessig gjennom ei viss redaksjonell samkjøring av stoff, samt ved å yte bistand til å holde orden på regnskap og økonomi.⁷⁷² I små redaksjoner var man avhengig av å benytte seg av de felles ressurser som ble stilt til rådighet gjennom denne samkjøringa. Debatten om graden av sentral styring og om ”de røde flakene” bør også reflektere dette forholdet.⁷⁷³

Johan Ona, som hadde bakgrunn fra Nordlands Framtid, var den viktigste organisatoriske strategen i arbeiderpressen. Fra sin posisjon i London hadde han lagt planer for utviklinga etter krigen. I de sentrale rammevedtektene han utarbeida for Arbeiderpressens Samvirke, gikk det klart fram at bare de organisasjoner som var tilslutta Arbeiderpartiet og LO kunne være andelseiere i samvirket, og at avisene måtte ledes og redigeres i henhold til Arbeiderpartiets lover, retningslinjer og politikk.⁷⁷⁴ Arbeiderpartiavisene var LOs og Arbeiderpartiets forlengte arm, men her må det skytes inn at også de andre partiene la ned en betydelig innsats for å bygge opp og støtte egne meningsbærere. Det var særlig de konservative kreftene rundt partiet Høyre som rådde over slike ressurser at de utgjorde en noenlunde likeverdig konkurrent til arbeiderpressen.⁷⁷⁵

Partiavisene ble altså sett på som et svært viktig virkemiddel i den politiske kampen. Som det het i en rapport som behandla ”agitasjonen i Søndre Salten”: ”Alle er villige til å innrømme at avisa er vårt viktigste kampmiddel, om et sånt uttrykk kan

⁷⁷¹ Øyvind Hirsti, *Folkets røst i 90 år. Dunderlandsdølen/Helgelands Framtid/Rana Blad 1902–92*, Rana 1992, s. 69 ff. Om Nordlys, se Tjelmelands framstilling i Christensen og Tjelmeland, *Flammende budbringer*, s. 243 ff.

⁷⁷² Bergh, *Storhetstid*, s. 96.

⁷⁷³ De ”røde flakene” var orienteringer til arbeiderpressens redaktører som jevnlig ble sendt ut fra Arbeidernes Pressekontor om aktuelle politiske og faglige saker. Egentlig het de ”Privat til redaktørene”. Det har vært en tradisjon for å se på disse som et slags disiplineringstiltak – ei forsikring om at ”partilinja” skulle bli fulgt. Det er absolutt grunnlag for å hevde dette, men det må for det første nyanseres med at det jo var opp til redaktørene om de skulle skrive kommentarer eller lage saker på bakgrunn av disse orienteringene, og for det andre var det altså også et praktisk spørsmål om økt stofftilgang basert på felles ressurser. En annen sak er det at Arbeidernes Pressekontor også skrev lederartikler og annen stoff som ofte ble tatt inn i avisene.

⁷⁷⁴ Simensen, *Meningsbærer eller meningsløs?*, s. 41.

⁷⁷⁵ Ottosen, Røssland og Østbye, *Norsk pressehistorie*, s. 119 ff.

nyttes.”⁷⁷⁶ Denne formuleringa var i helt i tråd med budskapet i både Einar Gerhardsens håndbok *Tillitsmannen* (1930 og seinere) og Haakon Lies *Agitasjon og propaganda* (1934 og seinere). Som politisk redskap var det arbeiderpartiavisenes rolle å slåss med både den borgerlige pressen, de uavhengige avisene og kommunistavisene.

Det er særlig forholdet til den sistnevnte gruppa, kommunistene, som har betydning i denne sammenhengen. Som Terje Halvorsen har understreka, har det historisk sett vært tre grunnleggende motiver for motstand mot og frykt for kommunister.⁷⁷⁷ For det første har kommunistpartiet vært betrakta som en politisk konkurrent – en konkurrent som fram til den kalde krigen beita på samme mark som Arbeiderpartiet. For det andre har kommunistene vært møtt med mistenksomhet på grunn av deres revolusjonære ideologi, og som sådan en potensiell trussel mot både demokratiske spilleregler og rådende eiendomsforhold. For det tredje har de politiske og ideologiske båndene til Moskva i lange perioder vært temmelig faste. Dette har gitt næring til forestillinga om at kommunistene kunne representere en sikkerhetsrisiko – at de hadde festa sine lojalitetsbånd til Moskva, og at de dermed var en potensiell femtekolonni i krisetider.

I perioden 1945–47 var det den første forestillinga som dominerte i Arbeiderpartiet. DNA konkurrerte med NKP om stemmene, og etter krigen sto kommunistene sterkt flere steder. Øyvind Hirsti, som på 1970-tallet var redaktør for Rana Blad, har gitt uttrykk for at satsinga på avisen ”fra første stund utelukkende [var] politisk begrunnet”.⁷⁷⁸ Det var svært viktig for Arbeiderpartiet å få til en effektiv avisdrift på Mo, og ikke minst var det av stor betydning å få en fast og meningssterk redaktør til stedet. Som det het i et notat fra 1946:

Først og fremst må vi klare å skaffe en redaktør, som foruten å være avismann bør ha de nødvendige politiske forutsetninger for med hell å kunne føre en politisk diskusjon i et distrikt hvor kommunistene er meget sterke.⁷⁷⁹

⁷⁷⁶ Arbark, DNA, boks 75, mappe ”Søndre Salten Arbeiderparti”, ”Vedr. agitasjonen i Søndre Salten”, datert 16. mai 1953, signert Godtfred Gran.

⁷⁷⁷ Terje Halvorsen, *Kampen mot kommunistene i de skandinaviske land etter krigen*, i *Arbeiderhistorie*, 1995, s. 21 f.

⁷⁷⁸ Ø. Hirsti, *Folkets røst i 90 år*, s. 84.

⁷⁷⁹ Ø. Hirsti, *Folkets røst i 90 år*, s. 84. Notatet var utforma i forbindelse med planene omkring etableringa av Rana Dagblad, som siden den ikke umiddelbart ble en dagsavis, ble hetende Rana Blad.

7.1.2 Redaktørrollen

Og da er vi over på et annet sentralt punkt: *redaktørrollen*. Redaktørene og journalistene var ikke, som mange har innbilt seg, bare partiets fotsoldater ute i felten. Flere redaksjoner utvikla seg som egne kraftsentra innafor parti og bevegelse, og mange politiske utspill og ideer hadde sine røtter her. Disse ”politiske snekkerverkstedene” var i regelen en ubetinga fordel for Arbeiderpartiet, men de mange utspillene kunne også oppleves som påtrengende sett fra ledelsens side, og samtidig skape utålmodighet ute i lokallagene. Noen utspill kunne også skape strid og uro. Redaktørspørsmålet var derfor særlig følsomt. Hver gang en ny redaktør ble ansatt i en arbeiderpartiavis, skulle dette godkjennes av sentralstyret i Arbeiderpartiet. Slik var det helt til 1980-tallet. Denne viktige funksjonen måtte være bekledd av håndplukka personer. For Rana Blad har vi sett at det ble lagt vekt på at redaktørene kunne hanskas med kommunistene. Det kunne både Odd Lien (1947–49) og Ole Moe (1949–69). Nils Hillestad, avdelingssekretæren i Samorganisasjonen, slo i ettertid fast at han var tilfreds med disse valgene.⁷⁸⁰ Også Sverre Nilssen, den mangeårige redaktøren av avisen Finnmarken (1950–80), ble håndplukka. I likhet med Mo i Rana var også Øst-Finnmark ansett som et følsomt område med tanke på kommunistenes innflytelse. Ansettelsen av Sverre Nilssen – som da var 29 år gammel – skjedde etter hans egen erindring på følgende vis:

Det var ved middagstider en dag i august 1950. Redaktør Ingvald Jaklin i avisa Nordlys i Tromsø hadde den allmektige disponent Johan Ona i Norsk Arbeiderpresse inne hos seg. Ona var på veg til Oslo etter et besøk i Finnmark hvor partipressens framtid var blitt drøftet. Plutselig kommer Ona farende ut i det ytre redaksjonskontoret, drar meg opp fra stolen og inn i et siderom. Uten noen innledning spør han direkte: ”Vil du dra til Vadsø og overta som redaktør av Finnmarken? Jaklin har anbefalt deg”.⁷⁸¹

Avisen Nordlys sto i en spesiell situasjon som Arbeiderpartiets største avis i landsdelen, og hadde en svært profilert redaktør i Ingvald Jaklin. Han var redaktør i perioden 1924–65, da Magne Jønsson overtok (1965–73). Videre var han medlem av bystyret og formannskapet i åra 1926–63, og fra 1945 var han også Tromsøs ordfører. I åra 1945–49 var han dessuten vararepresentant til Stortinget, før han fra 1949 ble valgt inn på Stortinget som fast representant i tre perioder.⁷⁸² Sammenkoblinga

⁷⁸⁰ Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 471; Ø. Hirsti, *Folkets røst i 90 år*, s. 75.

⁷⁸¹ Sverre Nilssen, *Redaktør i grenseland. Et Finnmarks-bilde med politikk, kultur og hemmelige tjenester*, Oslo 1990, s. 7.

⁷⁸² Christensen og Tjelmeland, *Flammende budbringer*, s. 230, 247 f, og flere steder.

mellom partiet og avisen kan understrekes enda tydeligere, slik Hallvard Tjelmeland har vist:

I Arbeiderpartiets kommunestyregruppe på 24 medlemmer fra 1955 var det således intet mindre enn seks personer ansatt i Nordlys, deriblant begge redaktørene, disponent og faktor – altså hele avisas ledelse. Av disse seks kom fem inn i partiets formannskapsgruppe på seks – og den sjettede, distriktsinspektør Einar Skagen, ble i perioden valgt som vararepresentant til Nordlys sitt styre, der han noen år seinere ble formann.⁷⁸³

Nordlys var en politisk avis, Jaklin et tvers gjennom politisk menneske, og han stiller historisk sett i tungvektsklassen i norsk pressehistorie. På samme måte som Johan Ona, hadde også han under krigsåra forberedt seg på oppbygginga som måtte skje etterpå. De to delte den grunnleggende visjonen for arbeiderpressen i Troms og Finnmark. Den var formulert av Ona, og gikk ifølge Sverre Nilssen ut på følgende: ”Et sterkt Nordlys som distriktsorgan for mer enn Tromsø-området og så to arbeideraviser i Finnmark, – i Hammerfest og i Vadsø.”⁷⁸⁴ Det er vel unødvendig å fortelle hva som ble resultatet. Jaklin var så sterkt involvert i dette arbeidet at han fram til 1950, da Sverre Nilssen ble ansatt, var den som hadde det overordna personalansvaret også for Finnmarken.

Jaklin bar flere byrder på skuldrene sine. I august 1947, i forbindelse med ei rundreise i Finnmark, benytta statsminister Einar Gerhardsen anledninga til å besøke Tromsø. Like før Gerhardsen skulle holde tale i arbeiderforeninga, hadde han og Jaklin en samtale som Sverre Nilssen delvis overhørte:

Det jeg husker spesielt var at [Gerhardsen] gjentok noe som trolig hadde vært antydnet tidligere, men Gerhardsen presiserte overfor Jaklin at ”det er din oppgave å gjøre Nordlys til Nord-Norges ledende avis!”⁷⁸⁵

I 1965 gikk Jaklin av som redaktør. Samme år passerte Nordlys Lofotposten i opplag: Nordlys var største avis i landsdelen.

Om vi går til avisen Fremover i Narvik, finner vi samme mønster der som mange steder ellers – glidende overganger mellom partiarbeid og journalistikk. Odd Finseth var både redaktør og ordfører. Finseth var et politisk aktivum. Dessuten var han opptatt av forsvarsspørsmål, kontakt for overvåkingspolitiet, og er siden blitt kjent

⁷⁸³ Christensen og Tjelmeland, *Flammende budbringer*, s. 247.

⁷⁸⁴ RA, SN, boks 13, ”A-pressens sterke vekst i Troms og Finnmark etter krigen – med særlig vekt på Nordlys”. Manus av Sverre Nilssen, datert februar 1986.

⁷⁸⁵ RA, SN, boks 13, ”A-pressens sterke vekst i Troms og Finnmark etter krigen – med særlig vekt på Nordlys”. Manus av Sverre Nilssen, datert februar 1986.

for en uttalelse han skal ha kommet med i forbindelse med diskusjonen om Nord-Norge-planen i 1951 – om sammenhengen mellom sikkerhetspolitikken og moderniseringa av Nord-Norge (se kap. 4.6.1). Da Finseth brått døde i 1953, ble han etterfulgt som redaktør av Sandrup Nilsen (1953–59). Nilsen var også formann i Nord-Salten Arbeiderparti i mange år, og markerte seg som en hardtslående motstander av kommunistene. Men samtidig holdt han større avstand både til POT og forsvaret enn forgjengeren sin. Også Nilsen døde midt i gjerninga. Aage Ulvik tok da over som redaktør, men uten samtidig å gå inn i like tunge politiske verv utover avisarbeidet.

I Nordlands Framtid er det grunn til å framheve Lorentz O. M. Braseth, som var redaktør i perioden 1930–60. Braseth var en radikal sosialist. Han hadde fortid som stipendiat ved Folkeforbundet, med studier i internasjonalt fredsarbeid. Braseth var svært kritisk til alle former for kapitalistiske innslag i det norske samfunnet og i verden, og om slike spørsmål kunne han slå så hardt til at bladstyret måtte mane til besinnelse i frykt for annonseflukt.⁷⁸⁶ Braseth var også engasjert i partiarbeidet, og var formann i Bodø Arbeiderparti i 1935 og 1945. Den politiske linja hans satte et sterkt preg på avisen, og gjorde at Nordlands Framtid framsto som en lunken forsvarer av norsk utenriks- og sikkerhetspolitikk på 1950-tallet. Sverre Dyvik, som var tilknytta avisen som redaksjonssekretær fra 1946 og medredaktør fra 1956, hadde kanskje sett ei noe mindre kritisk holdning fra partiorganet. Utviklinga gikk i hvert fall i den retninga under etterfølgerne Knut Dahlbak (1961–64), Ole Johan Eriksen (1964–68) og Lars J. Odland (1968–75). Nordlands Framtid kan på denne måten tjene som eksempel på ei utvikling som prega det norske politiske miljøet allment på 1950- og 60-tallet: På grunn av den kalde krigen graviterte de politiske partiene inn mot sentrum i utenriks- og sikkerhetspolitikken.⁷⁸⁷ Dette var en lang og seig prosess, symbolsk innleda gjennom Einar Gerhardsens ”borgfredstale” i forbindelse med Koreakrigen i 1950. I den talen tilbød han ”et mer moderat Arbeiderparti som bidrag til å skape den nødvendige oppslutningen om sikkerhetspolitikken og om mobiliseringa om kommunisttrusselen”, som Trond Bergh har formulert det.⁷⁸⁸ På denne måten førte den kalde krigen til en slags ”andre avradikaliseringsfase” innafor Arbeiderpartiet. Med dette i bakhodet har dermed Even Lange kunnet pryde bindet sitt

⁷⁸⁶ Jf. portrett i Jensen, *Kultur og kampmiddel*, s. 57.

⁷⁸⁷ Bergh, *Arbeiderbevegelsen i Norge og den kalde krigen*, s. 151 ff.

⁷⁸⁸ Bergh, *Arbeiderbevegelsen i Norge og den kalde krigen*, s. 152.

om etterkrigstida i serien *Aschehougs Norgeshistorie* med en tittel som ”Samling om felles mål” – ei klar motsetning til mellomkrigstidas splitta samfunn. Men samtidig må man da være klar over at mange ute i partiorganisasjonen og i arbeiderpartiavisene forholdt seg noe mer avmålt til denne kursdreininga. Som Braseth skreiv høsten 1950:

Det er vanskelig for mange å forstå mye av det som skjer i dag. Det er vanskelig å forstå tesen om at vi ruster for å få fred. Det er vanskelig å forstå at Sambandsstatene kjemper for friheten samtidig som de understøtter undertrykkerne og bøndlene i Spania og Portugal. Det er imidlertid ofte vi får en vond smak i munnen også av det som skjer på denne sida av jernteppet.⁷⁸⁹

Braseth kom aldri til å føle seg vel med denne utviklinga, men under etterfølgerne hans datt motstanden mer sammen. En artikkel som den vi finner i samme avis i april 1961 – ”Gjennom styrke og fellesskap til fred” – som inngående beskrev NATO-samarbeidet og nye våpensystemer, hadde vært utenkelig under Braseths regime.⁷⁹⁰

7.2 Arbeiderpressen mellom øst og vest

7.2.1 Alliansetilknytning og politiske tradisjoner

Den utviklinga jeg har beskrevet for Nordland Framtid kan vi også kjenne igjen i de andre arbeiderpartiavisene som jeg har sett nærmere på. I de avisene som hadde utvist mest skepsis til NATO-samarbeidet, ble man gjennomgående mindre kritisk ut gjennom 1960-tallet. Dette kan nok ha sammenheng med at de mest kritiske røstene i 1961 fikk et nytt alternativ til venstre for Arbeiderpartiet, Sosialistisk Folkeparti. Men det henger trulig også sammen med andre forhold, slik vi så i kapittel 5.5. Arbeiderpartiavisene utvikla seg på denne måten også i takt med den norske opinionen.

Den kalde krigen bidro til å forme de harde politiske frontene som utvikla seg innen arbeiderbevegelsen. Andre verdenskrig hadde i første omgang ført til et større politisk samhold i landet. Dette ga seg uttrykk i de resultatløse bestrebelsene på å samle de to sosialistiske partiene i Norge til ett, og som arbeiderpartiavisene i landsdelen støtta. I Nordlands Framtid for eksempel, utbasunerte redaktør Braseth i mai 1947 at det bare var viljen som blokkerte ei samling – ”det er [jo] ikke noe

⁷⁸⁹ ”Vår linje.” Leder, Nordlands Framtid, 13. september 1950.

⁷⁹⁰ ”Gjennom styrke og fellesskap til fred”. Reportasje ved Reidar Nordvik, Nordlands Framtid, 8. april 1961.

ideologisk skille mellom de to partier”.⁷⁹¹ Dette perspektivet kom forresten Braseth i noen grad til å beholde. Sjøøl midt under krisa i Korea skreiv han forsonende om de norske kommunistene, men fordømte samtidig lederne deres:

Vi er ikke enig med dem som setter forræderistemplet på alle kommunister. Vi mener tvert imot at det også er bra og rettskafne folk blant kommunistene, men vi gir ikke meget for de kommunistiske ledes redelighet og ansvarskjensle overfor sitt land.⁷⁹²

Den økte spenninga på den internasjonale scenen satte sjølsagt preg på en svært betydelig del av stoffmengden de første etterkrigsåra. Den såkalte brubyggingspolitikken hadde brei støtte i avisene. Men med den stigende spenninga mellom partene, gled forutsetningene for denne politikken bort. Da den engelske utenriksministeren Bevin den 22. januar 1948 kom med utspillet sitt om å styrke Vest-Europa overfor den kommunistiske trusselen fra øst, rykka Arbeiderpartiets hovedorgan Arbeiderbladet ut og støtta planen. Langt de fleste arbeiderpartiavisene, blant dem de nordnorske, ville holde Norge utafør slike planer. De la dessuten stor vekt på at Norge ikke måtte gjøre noe som kunne oppfattes provoserende av Sovjetunionen.⁷⁹³

Etter vinterkrisa i 1948, ble engstelsen stor for hvilke planer Sovjetunionen kunne ha for Norge. Denne gnagende følelsen styrka seg under Berlin-krisa. Sjøøl om vi i dag vet at det ikke var tilfelle, syntes det da for mange som om Stalin hadde planer om å ekspandere vestover. Hvordan skulle man stille seg til dette? Arbeiderpartiavisene i Nord-Norge støtta – i likhet med de fleste andre aviser av sitt slag i landet – iherdig planene om et skandinavisk forsvarsforbund. Odd Finseth i Fremover formante leserne sine om at ”Like barn leker best”: ”Tross alle erfaringer fra samarbeid med stormakter under krigen, føler vi oss tryggest med våre nære slektninger i Norden.”⁷⁹⁴ Men da det ikke lyktes å realisere et skandinavisk forsvarsforbund, og Arbeiderpartiet gjorde sitt vedtak om at Norge skulle slutte seg til Atlanterhavspakten, forholdt partiavisene seg lojalt til dette alle sammen (med unntak for Sunnmøre Arbeideravis).⁷⁹⁵

⁷⁹¹ ”Fram til arbeidssamling!” Leder, Nordlands Framtid, 28. mai 1947.

⁷⁹² ”Ansvarsløshet.” Leder, Nordlands Framtid, 4. sept 1950.

⁷⁹³ Dette er behandla i K. E. Eriksen, *DNA og NATO*, her s. 58.

⁷⁹⁴ ”Like barn leker best.” Leder, Fremover, 25. januar 1949.

⁷⁹⁵ Redaktøren av Sunnmøre Arbeideravis, Arnvid Hasund, ble fjerna fra stillinga si på grunn av avvikende synspunkter på blant anna NATO-spørsmålet. Se Ottosen, *Fra fjærpenn til Internett*, s. 282; Melle, *Arbeidarpartistaten – sunnmørsk utakt*, s. 237.

Hallvard Tjelmeland har i studien sin av avisen Nordlys konkludert med at avisen ”motstrebende [plasserte seg] innenfor det blokksystemet som den kalde krigen skapte”.⁷⁹⁶ Dette synes å være dekkende også for Nordlands Framtid, Fremover, Finnmarken og Rana Blad – i varierende grad riktignok. Rana Blad og Finnmarken utvikla seg ganske raskt til å bli varme forsvarere av NATO. De som stritta mest imot var nok nettopp Nordlys og Nordlands Framtid – og i noen grad også Fremover. Men alle sammen hadde argumentert sterkt for den skandinaviske løsinga, ikke bare for å ta hensyn til Sovjetunionen, men også på grunn av de betydelige politiske og ideologiske forskjellene til enkelte av de landene som sto bak Atlanterhavspakten, slik som USA. Avisene framheva heller det politisk-ideologiske fellesskapet i Norden og forholdet til det Labour-styrte Storbritannia.

Mine undersøkelser tyder på at man aldri kom til å betrakte seg som nære allierte med USA i ideologisk forstand, men heller som demokratiske slektninger i den frie verden som fylka seg sammen mot det man oppfatta som en totalitær sovjetkommunisme. Arbeiderpartiavisene i Nord-Norge kom i tiåra som fulgte til å kritisere USAs rolle både i Korea og i Vietnam; de retta sterk kritikk mot militærindustrien og mot rustningskappløpet; de kritiserte det kapitalistiske økonomiske systemet, og de stilte seg uforstående til den behandlinga USA gav de svarte. Som vi tidligere har sett, ble det derfor viktig for amerikanerne å synliggjøre et *anna* bilde Amerika.

At alliansen innen ramma av NATO ble sett på som et ekteskap man var tvunget inn i på grunn av sikkerhetsproblemet, kom tydeligst fram i Nordlands Framtid under redaktør Braseth. Sjøl om Nordlands Framtid fulgte ledelsen i DNA i NATO-spørsmålet, så holdt avisen hele tida en kritisk distanse til alliansen – forøvrig også i tråd med deler av ledelsen av partiet, som Einar Gerhardsen. Man leter forgjeves etter noen form for entusiastisk støtte til militær opprustning og utbygging i spaltene til Nordlands Framtid på 1950-tallet, og det til tross for at forsvarsutbygginga i Bodø skapte den største byveksten siden sildetida på 1800-tallet. Vi kan ta et eksempel fra 1950, da Bodø og omegns Forsvarsforening ville ha inntatt en uttalelse som understreka hvor fornuftig det var at Norge hadde slutta seg til Atlanterhavspakten. Braseth nekta å trykke uttalelsen, noe som antakelig både skyldtes den sjølrettferdige tonen og sjølve innholdet.⁷⁹⁷ Som vi så i kapittel 4.6, kan

⁷⁹⁶ Christensen og Tjelmeland, *Flammende budbringer*, s. 252.

⁷⁹⁷ Arbark, DNA, boks 34, mappe ”avisutvalget”, brev fra formann i bladstyret for Nordlands Framtid, Konrad Karlsen, datert 12. juni 1950; svar fra partikontoret datert 22. juni, signert ”G. N.”. Uttalelsen

vi også føye redaktørene Ingvald Jaklin og Odd Finseth til de som var skeptiske til høye forsvarsutgifter og allmenn militarisering. Jaklin var også helt på linje med Einar Gerhardsen i synet på utviklinga i Sovjetunionen etter 1955, og ga i Arbeiderpartiets stortingsgruppe i oktober 1956 uttrykk for at man kunne ”se bort fra den russiske fare”.⁷⁹⁸ I kjølvannet av Gerhardsens omstridte reise til Sovjetunionen i 1955, skreiv Jaklin en leder der han tydelig plasserte seg i samme utenrikspolitiske gruppering som statsministeren. Det var positivt at statsministeren hadde gitt den ”kategoriske erklæring om vårt standpunkt til basespørsmålet og vårt syn på pakten som en ’non-aggressive’-pakt”. Videre het det:

Før Gerhardsen reiste til Moskva var det litt usikkerhet med hensyn til fomålstjenligheten av en slik reise. Etter de resultatene som er oppnådd, må en vel kunne si, at det var godt at han reiste, og det var også godt at det var han som reiste.⁷⁹⁹

På flere hold finner vi uttrykt en betydelig skepsis til Norge sitt militære engasjement. I kjølvannet av valget i Finnmark i 1953, der NKP styrka posisjonen sin, pekte Reidar Hirsti på hva som trulig lå bak framgangen. For det første hadde det nok noe å gjøre med ”den elendige forfatning som hele organisasjonsapparatet vårt i Finnmark i dag befinner seg i”, men han pekte også på andre ting:

Den sterke økningen i kommunistenes stemmetall var kanskje det mest overraskende trekket ved valget i Finnmark. Det er ingen tvil om at det er forsvarspolitikken som er hovedårsaken til resultatet. [...] Vi må også være klar over at det ennå bor over 3.000 familier i brakker i Finnmark [...]. Overfor denne delen av befolkningen kan det ofte være virkningsfullt å peke på at det går ”milliarder” til forsvaret, mens det er ”forbannet vanskelig” å få løs noen tusen kroner fra Brakkesaneringsfondet for å bygge seg en menneskeverdig bolig eller for å reparere et falleferdig fjøs. Det er også lett å forstå at en eventuell forlengelse av tjenestetida vil føre til en voldsom politisk belastning for partiet i Finnmark og i resten av Nord-Norge.⁸⁰⁰

Også Georg Lieungh merka seg NATO-motstanden, og arrangerte flere kurs med Folk og Forsvar for å få bukt med den. ”I en hel rekke fiskevær møter vi til dels sterk

betonte også foreningas ulastelige handlemåte før krigen i 1940 – noe som underforstått kunne tolkes dit hen at foreninga også nå hadde rett – og som sikkert også kan ha provosert Braseth.

⁷⁹⁸ Sitat fra Bergh, *Storhetstid*, s. 425.

⁷⁹⁹ ”Gode resultater”. Leder, Nordlys 18. november 1955.

⁸⁰⁰ Arbark, DNA, boks 76, mappe ”Vest-Finnmark Arbeiderparti”, ”Valget i Finnmark”, datert 30. oktober 1953, signert Reidar Hirsti.

motstand mot Nato”, rapporterte han, og anbefalte ”en god Nato-utstilling” som kunne sendes på omgang i Finnmark.⁸⁰¹

I arbeiderpressen var forholdet til Sovjetunionen prega av et slags tvisyn. Rustningskappløpet på begge sider, og satsinga på kjernefysiske våpen som ledd i den militære strategien, ble gjennomgående møtt med skepsis i redaksjonene. Gjennom nesten hele kald krig-perioden ble det med jevne mellomrom rapportert om hvor grusomme og ødeleggende atomvåpnene var – en kritikk som ramma begge supermaktene. Stalins og Sovjetunionens metoder for å legge under seg og disiplinere de østeuropeiske landene, *ekspansjonismen*, ble også fordømt i harde ordelag fra første stund. I det hele tatt mente avisene at berøvelsen av friheta og rettssikkerheta var noe av det største sviket Stalin hadde stått for. Rapportene om ensrettinga innafør Kominform og de mange utrenskingene i øst, understreka dette. Sovjetunionen var kort og godt et diktatur.

Men i spørsmålet om organiseringa av økonomien, og når det gjaldt de sosiale systemene, var man noe mer positivt innstilt. Det ble anerkjent at dette samfunnssystemet, der man som i Norge la stor vekt på planlegging og offentlig styring, hadde ført utviklinga langt, og at de teknologiske sprangene i øst var enorme. I lederen der Nordlys kommenterte 40årsdagen for den russiske revolusjon het det:

Nordlys hører til de aviser som hilste den russiske revolusjon med begeistring og vår interesse for det russiske eksperimentet har aldri kjølnet. Men interessen er i dag blandet med dyp skuffelse over enkelte sider ved utviklingen. Vi er imidlertid fortsatt av den mening at den russiske revolusjon var en historisk nødvendighet, og at den også fikk den riktige form fra først av. Historiegranskerne vil nok også i sin tid komme til at verden neppe ville ha gjennomgått en slik økonomisk og sosial utvikling, som den som har funnet sted de siste 20 årene, uten de ideer og den erfaring som eksperimentene i Sovjetsamveldet har gitt. [...] Samlet sett har det russiske folk mer brød i dag enn for 40 år siden. Det kan også forbløffe verden med tekniske nyskapingner. [...] Men friheten mangler.⁸⁰²

I forbindelse med kappløpet mellom USA og Sovjetunionen i 1957 omkring satellitt-teknologien, inntok Nordlys en slags kritisk-ironisk posisjon overfor USA. Det ble referert til avisreportasjer fra USA hvor det spøkefullt ble hevda at når russerne var kommet så langt med satellitt-teknologien, var det fordi de gjerne ville komme seg vekk fra sitt eget samfunn. Så enkelt var det ikke, mente Nordlys. Avisen fant at også

⁸⁰¹ Arbark, DNA, boks 110, mappe ”Øst-Finnmark Arbeiderpart”, ”Rapport fra Georg Lieungh, Kirkenes”, datert 10. juni 1955.

⁸⁰² ”40 års kommuniststyre.” Leder, Nordlys, 7. november 1957.

amerikanerne var å klandre: De hadde ei så usvikelig tru på at konkurranse bestandig var det saliggjørende, men som Nordlys skreiv, ”ofte slår dette feil”.⁸⁰³ Hadde man samkjørt kreftene sine, ville USA ha kommet atskillig lengre. Seinere samme høst hadde Nordlys en leder der man reflekterte enda mer omkring det amerikanske samfunnsystemet. Nordlys tok utgangspunkt i at USA hadde gjort store anstrengelser for å overbevise andre folk om at deres samfunnsystem – ”den ukontrollerte privatkapitalismen” – var alle andre systemer overlegne. Dette protesterte Nordlys mot. Etter først å ha pekt på at USA sannsynligvis gikk mot 5 millioner arbeidsløse, het det: ”Et ’system’ som ikke kan hindre så alvorlige økonomiske forstyrrelser og så meget elendighet som disse forstyrrelsene må føre med seg, det bør ikke reklameres opp som det automatisk beste på alle felter.”⁸⁰⁴

7.2.2 Modernisering og oppdemming i nord

For arbeiderpartiavisene ble det i det hele tatt noe av en kamp å godtgjøre at det Skandinaviske samfunnssystem som helhet var overlegent. Sjøl om man dermed også markerte avstand til det amerikanske samfunnssystemet, var det særlig viktig å vise at utviklinga i Norge var mer imponerende enn i Sovjetunionen. Dette kommer godt til uttrykk i Finnmarkens spalter i 1953–54, i forbindelse med opprullinga av spionsakene i Øst-Finnmark. Samtidig med at de bestialske og undertrykkende sidene ved Sovjetunionens politikk ble utlevert, førte også arbeiderpartiavisene en heit debatt med de kommunistiske avisene Friheten og Nordlands Arbeiderblad omkring boligbygginga i Norge og Sovjetunionen. Hvor var man kommet lengst? Avisen Finnmarken kunne tilfreds konkludere med at det var bygd atskillig mer kvadratmeter boligflate pr. person i Norge sett i forhold til i Sovjetunionen, og utviklinga hadde vært mest markert i Nord-Norge! I 1965 kunne samme avis melde at Norge lå på 6. plass i verden i en oversikt over den reelle gjennomsnittsintekta. Statistikken fra ”kapitalismens høyborg USA” kunne også fortelle ”at det er de to sosialdemokratisk-ledede land, Norge og Sverige, som topper lista når det gjelder den jevneste inntektsfordeling mellom de forskjellige sosiale grupper”.⁸⁰⁵

Som vi ser: Argument som gjaldt moderniseringa av Nord-Norge var viktig innenfor kald krig-retorikken. Vi kan si at moderniseringspolitikkenes største

⁸⁰³ ”Kappløpet om verdensrommet.” Leder, Nordlys, 9. november 1957.

⁸⁰⁴ ”Selv Eisenhower er blitt usikker.” Leder, Nordlys 20. desember 1957.

⁸⁰⁵ ”Norge nr. 6”, lederartikkel, Finnmarken 18. juli 1965.

suksessfaktor hvilte på den store oppslutninga Arbeiderpartiet fikk for den lokalt. Det hører med at man i denne saken også spilte på lag med forsvaret, politiet og ikke minst – pressen. Arbeiderpartiavisene var den viktigste *forvalteren* av moderniseringsbudskapet, samtidig som de stadig presiserte at kommunistenes alternative vei til et moderne samfunn i realiteten var en blindvei. Stadig vekk ble de kritikkverdige forholdene for den jevne arbeider i Sovjetunionen sammenholdt med situasjonen i Norge. Og jevnlig ble det rapportert om at kommunistenes handlemåter i norske fagforeninger var skadelig for framgangen i samfunnet. Sett under ett er mengden artikler omkring modernisering og utvikling av Nord-Norge *enorm* i denne perioden.

Øyvind Thomassen har latt to nøkkelord fra amerikansk utenrikspolitikk i etterkrigstida, *oppdemningspolitikk* retta mot den kommunistiske verden og *oppbygging av tillit* i vesten og i andre land, stå som karakteristisk også for den norske regjeringas politikk overfor Nord-Norge i etterkrigstida.⁸⁰⁶ Også jeg har funnet at det var et mål å demme opp mot kommunistisk innvirkning i Nord-Norge samtidig som man bygde opp tillit i befolkninga om at regjeringa makta å skape høyere levestandard. Det måtte også gå klart fram at man var beredt til å forsvare landsdelen.

På samme måte som Nord-Norge-politikken ble også Nordkalott-samarbeidet behørig dekka i arbeiderpartiavisene. Samarbeidet hadde jo dessuten for en stor del blitt kjempa fram gjennom lokale initiativ, med Arbeiderpartiets kretspartier i Nord-Norge i fremste rekke fra norsk side. Her var personer som Harry Klippenvåg, Sandrup Nilsen, Magne Jønsson og Edmund Eriksen sentrale. Flere av disse hadde dessuten tilknytning til partipressen: Nilsen var redaktør i *Fremover*, Eriksen journalist i *Nordlys* og Jønsson redaktør i *Nordlys* fra 1965. Visjonene om et godt samarbeid over grensene, og om ei planmessig modernisering av hele det nordiske Nordkalott-området etter mønster fra Nord-Norge, ble entusiastisk fulgt opp i avisene. I forbindelse med at Narvik skulle stå som arrangør av en sosialdemokratisk Nordkalott-konferanse i mai 1961, skreiv *Fremover*:

Samarbeidet mellom de sosialdemokratiske partiene på Nordkalotten er av meget gammel dato. Det politiske grunnsyn som binder oss sammen, og de mange felles problemer vi har å kjempe med, gjør at vi følger hverandre med interesse, inspireres av hverandre og lærer av hverandre.⁸⁰⁷

⁸⁰⁶ Thomassen, *Sivilisasjonens utpost og den kalde krigen*, s. 116. Også POTs virksomhet kan i utpreget grad karakteriseres som preget av en slags vestlig oppdemningskultur, jf. Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 2, s. 544 f.

⁸⁰⁷ "Samarbeid over grensene." Leder, *Fremover*, 6. mai 1961.

I 1964 ble dette samarbeidet, som til da hadde vært dominert av sosialdemokrater, stilt overfor ei ny utfordring: Sambandet Norge–Sovjetunionens framstøt for å bringe Sovjetunionen inn i Nordkalottsamrådet. Sambandet kunne for sin del vise til Einar Gerhardsens Kiruna-tale i 1962, der han hadde framheva at det vitterlig var et fjerde land som i geografisk forstand tilhørte Nordkalotten, og som man i framtida burde kunne samarbeide nærmere med (kap. 6.1.4).

For arbeiderpartiavisene framsto det som fullstendig uaktuelt å bringe Sovjetunionen inn i Nordkalottsamrådet som en likeverdige partner. Som vi har sett, var dette samarbeidet i utgangspunktet tufta på sosialdemokratisk moderniseringsideologi, men det var også benytta som et anti-kommunistisk redskap. Sambandets politiske utspill skapte derfor et voldsomt oppstyr. Men før vi kommer nærmere inn på hva arbeiderpartiavisene foretok seg i forbindelse med dette framstøtet, skal jeg gå mer generelt inn på arbeiderpressens kamp mot kommunistene.

7.3 Kampen mot NKP-komplekset

7.3.1 Sak nr. 1: bekjemp NKP

I de svenske hemmelige tjenestene omtalte man gjerne Sveriges Kommunistiske Parti (SKP) og de foreningene og organisasjonene som på en eller anna måte var knytta til partiet, for ”SKP-komplekset”.⁸⁰⁸ Sjøl om man ikke benytta ”NKP-komplekset” som begrep i Norge, er det klart at de hemmelige tjenestene her hjemme anvendte en tilsvarende tilnæringsmåte overfor NKP.

Vi så i forrige kapittel at det politiske arbeidet med å knekke kommunistene i Norge ble leda av Arbeiderpartiet, men det favna om hele det politiske spekteret i Norge (faktisk også enkelte blant kommunistene sjøl). Trond Bergh og Knut Einar Eriksen har derfor beskrevet dette som ”en nasjonal dugnad” med Arbeiderpartiet i førersetet.⁸⁰⁹ For min del trur jeg det er mer treffende å beskrive dette som en brei anti-kommunistisk dugnad.⁸¹⁰ Arbeidet hadde gjennomgående støtte blant flertallet av den norske befolkninga. I en spørreundersøkelse som ble tatt opp 14. august 1948, ble

⁸⁰⁸ Se *SOU 2002:93*. Övervakningen av ”SKP-komplekset”.

⁸⁰⁹ Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 539.

⁸¹⁰ Dette henger sammen med bruken av begrepet ”nasjonal”. Sjøl om det ikke er intensjonen, kan koblinga mellom ”nasjonal” og ”anti-kommunistisk” lede til ei slutning om at kommunistene ikke var nasjonalt orientert siden de var kommunister. Det var sannsynligvis de aller fleste, og derfor synes jeg det er bedre å sløyfe ordet ”nasjonal”.

folk bedt om å ta stilling til følgende: ”Hvis det skulle komme til krig, og Norge var på motsatt side av Sovjet-Samveldet, tror De at de norske kommunister ville arbeide for Norge eller for Sovjet-Samveldet?” Til dette svarte 60 % at de trudde kommunistene ville arbeide for Sovjetunionen, mens 15 % trudde de ville arbeide for Norge.⁸¹¹ 60 % av de spurte mente også at kommunistene burde utestenges fra stillinger som ville være av særlig betydning i krig. Det må nevnes at denne meningsmålinga var tatt opp i en meget spent politisk situasjon.

At arbeiderpartiavisene deltok med stor kraft i det anti-kommunistiske arbeidet er det ingen tvil om. Mens man kan si at de uttrykte blanda følelser i forhold til supermaktene, var de ikke til å misforstå i synet på de norske kommunistene: De skulle knekkes. De representerte en fare på flere måter, og derfor gjaldt det å beskjære deres handlingsrom og innflytelse mest mulig.

Einar Gerhardsens tale til Kråkerøy Arbeiderparti 29. februar 1948 streka opp Arbeiderpartiets linje i forhold til kommunistene. Statsministeren hadde i dagene før, i en hektisk sikkerhetspolitisk situasjon, mottatt bekymringsfulle opplysninger om en mulig kommunistleda sabotasjeaksjon i Narvik, og var svært bekymra for mulige Sovjetiske framstøt – eventuelt med støtte fra nordmenn.⁸¹² Han sa blant anna:

Problemet for Norge er, så vidt jeg kan se, i første rekke et innenrikspolitisk problem. Det som kan true det norske folks frihet og demokrati – det er den fare som det norske kommunistparti til enhver tid representerer. Den viktigste oppgaven i kampen for Norges selvstendighet, for demokratiet og rettssikkerheten er å redusere kommunistpartiets og kommunistenes innflytelse mest mulig.⁸¹³

Statsministerens mål om å redusere kommunistene til ei ubetydelig sekt for på den måten å unngå ”tsjekkoslovakiske tilstander” i landet, ble fulgt opp. Ofte ble kommunistenes motiver betvilt, og en gjenganger i pressen på slutten av 40- og begynnelsen av 50-tallet, var at de egentlig ønska å destabilisere landet og legge grunnlag for et kommunistisk kupp. Særlig var det forfølgelsene, diktaturet og de summariske rettssakene som ble referert i avisene, sammen med den sovjetiske ekspansjonismen i Øst-Europa og ensrettinga der.

⁸¹¹ Alstad (red.), *Norske meninger*, bind 1, s. 91, artikkel 9. De resterende 25 % kunne ikke (18 %) eller ville ikke (7 %) uttale seg. 30 % av kommunistene som ble spurt mente at norske kommunister ville arbeide for Sovjetunionen.

⁸¹² Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 144–150.

⁸¹³ Einar Gerhardsen, her etter Knut Einar Eriksen og Geir Lundestad, *Kilder til moderne historie II. Norsk innenrikspolitikk*, Oslo – Bergen – Tromsø 1972, s. 69.

I offentligheta fant den mest intense kampanjen mot NKP sted fra 1947 til midt på 1950-tallet. For eksempel ble de aller fleste av Haakon Lies anti-kommunistiske skrifter og brosjyrer utgitt fram til 1956.⁸¹⁴ I tillegg til å være en politisk konkurrent, ble NKP i denne perioden også sett på som en trussel mot det parlamentariske demokratiet og som en potensiell femtekolonne.

Dette kunne gi seg utslag i temmelig bisarre utspill i avisene. Et eksempel på dette finner vi i Narvik i september 1948. Da gikk det av ei sprengladning ved redaksjonslokalene til Nordland Arbeiderblad, kommunistavisen for Nord-Norge. De politiske motstanderne forsøkte å bagatellisere hendelsen på ulikt vis. Mest talende er nok Fremovers kommentar om at handlinga enten var en gal manns verk eller ”en eller annen som har hatt interesse av å skape sensasjon om avisen”!⁸¹⁵

For å synliggjøre hvordan arbeiderpartiavisene arbeidet i kampen mot kommunistene, skal jeg gå nærmere inn på Finnmarken i åra 1953–54. Om kommunistenes metoder og mål skreiv Finnmarken i mai 1953:

Hensikten med denne agitasjonen er klar. Kommunistene er katastrofens forkjempere. Deres taktikk tar sikte på å skape mistillit, forvirring og elendighet. Kommunistene vet at med vanlige anstendige demokratiske midler har deres sak ingen sjangse til å føre fram. Skal kommunistene vinne videre i Norge uten direkte militær intervensjon utefra, må det skapes kaotiske tilstander som kommunistene håper vil gi grobunn for deres sæd. Derfor må man i første rekke søke å svekke og undergrave de organer som danner det sterkeste bolverk mot katastrofen; organer som effektivt fremmer framskrittets sak.⁸¹⁶

I Finnmarken ble utviklinga i Sovjetunionen karakterisert som prega av ”tvangstiltak, fengslinger og likvideringer, noe som også har spredt seg til de østeuropeiske vasallstatene”.⁸¹⁷ For å kunne illustrere det totalitære styresettet i Øst-Europa, sto Nilssen i regelmessig kontakt med partikontoret for å få tilsendt egne materiale. I et

⁸¹⁴ Slik som *Kaderpartiet. Kommunistisk strategi og taktikk* (1954); *De kommunistiske dekkorganisasjonene. Dagbladet og Kaderpartiet* (1954); *Hva er i vente? Den 20. kongress i Sovjetunionens Kommunistiske Parti. Med Nikita Krustsjovs tale om Stalin* (1956); og brosjyrene *Zikk-zakk-partiet* (1949, 32 sider); *Slavearbeid i øst* (1950, 32 sider); *Krig i Korea* (1950, 8 sider); *Bunkers eller boliger* (1951); *Kommunismens vei/ Henrettet* (1953, 16 sider); *Snakker kommunistene om baser?* (1953); *Snakker kommunistene om skattene?* (1953); *Norges Kommunistiska Parti som rekrutteringsmark for spioner og sabotører* (1954 16 sider); *Redd Osvald Harjo* (1954); *Svar på tiltale. Kommunistenes propaganda i valgkampen* (1955); *Kommunister som spioner* (1955, 32 sider); *Ungarn* (1956); samt *Fakta om kommunistpartiets manøvrer 1940 og 1945*.

⁸¹⁵ Sitert etter Svendsen, *Storhetstid, brytningstid, framtidshåp*, s. 434 f.

⁸¹⁶ ”Kommunistisk pampevelde.” Leder, Finnmarken, 19. mai 1953.

⁸¹⁷ ”Bare fryd og gammen. Ja, – amen. Vanlig delegatrapport fra Sovjet.” Kommentar ved Sverre Nilssen, Finnmarken, 31. juli 1953.

brev fra august 1953 takka han for ”den utmerkede brosjyren” *Henrettet*, som satte lys på de mange lederne i Øst-Europa som var blitt fjerna med brutale metoder:

Den vil gjøre seg godt her, men det er vel vanskelig for ikke å si umulig å få den a jourført. Men enn om avisene i de typiske kommuniststrøkene tok inn et bilde i hvert nr. av de mange henrettede. Tittelen over bildet: *Henrettet* (eller skutt) ble --- Og så følger en ganske kort tekst. Bildet burde få en bestemt plass. Jeg tror det ville vært kraftig og god kost i slaktetida!⁸¹⁸

Med ”slaktetida” mente Nilssen valgkampen og det kommende valget, der han regna med tilbakegang for NKP.

Nilssen var også oppsatt på å vise hvilken makt Moskva hadde over de norske kommunistene. Enhver arbeider som brøt med kommunismen og som var villig til å stå fram, var nærmest sikra spalteplass. Og hadde man ikke noen lokale eksempler for hånden, fikk andre duge. En ung herøyarbeider kunne således rapportere fra innsida:

Det var som det rådet en sinnsyk stemning over det hele. Metodikken var utspekulert og tjente absolutte formål. Det ble banket inn i hodet på oss hva som var rett og riktig. Ensrettingen kjente ingen grenser [...]. Jeg husker godt hvor rasende jeg ble hver gang en Arbeiderpartimann reiste seg opp på et fagforeningsmøte for å si noe.⁸¹⁹

Nå var ikke arbeiderpressens anklager uten fotfeste i realitetenes verden: I Norge fungerte NKP i praksis som et talerør for hva Sovjetunionens Kommunistiske Parti (SUKP) til enhver tid mente. I Lund-kommisjonens rapport sies det blant anna: ”Det har ikke lyktes å finne et eneste viktig sikkerhetspolitisk eller utenrikspolitisk spørsmål fram til midt på femtitallet som bryter med dette mønsteret”.⁸²⁰ I *Friheten* og i *Nordland Arbeiderblad* ble Sovjets politikk konsekvent støtta og forsvart. Et eksempel kan være kommunistenes statskupp i Tsjekkoslovakia i 1948, som *Friheten* retorisk omtalte som ”en skanse for kapitalismen er falt”.⁸²¹ NKP støtta også SUKPs tese om kampen mellom ”de to leirene”, dvs. ”fredsleiren” og ”den imperialistiske leiren” – en kamp som prinsipielt var uforsonlig.

På seinhøsten 1953 fikk Nilssen uventa hjelp i kampen mot kommunistene. Først fikk han beskjed fra Haakon Lie om at redaksjonen skulle styrkes. Så, den 25.

⁸¹⁸ RA, SN, boks nr. 2, mappe ”Arbeiderpartiet”, brev til DNA, 7. august 1953. Det framgår ellers av kildematerialet at brosjyra også ble spredt av Nils Hillestad i Mo i Rana – i stor stil, jf. *Arbark*, DNA, boks 68, mappe ”Nord-Helgeland Arbeiderparti”, brev fra Nils Hillestad til Haakon Lie, udatert (mars 1953). Også i kjølvannet av oppstanden i Ungarn gjorde Hillestad et framstøt for å spre denne brosjyra.

⁸¹⁹ ”Godtfred Hølvolds valgprogram har større berettigelse bak jernteppet enn i Norge. Forsvarsutgifter, skatter og boligbygging i Norge og i Sovjet-Samveldet.” *Nyhet*, Finnmarken, 29. september 1953.

⁸²⁰ *Dokument nr. 15* (1995–96), s. 159.

⁸²¹ *Friheten*, 21. februar 1948.

oktober, kom det en melding om at Otto Larsen fra Kiberg skulle settes fri etter åtte års fangenskap i de sovjetiske slaveleirene. Larsen var partisan. Han hadde latt seg verve av den sovjetiske etterretningstjenesten for å kjempe mot tyskerne under andre verdenskrig. Etter krigen arresterte den samme etterretningstjenesten han, angivelig for å ha gitt opplysninger til norske myndigheter. Like etter ble en annen partisan, Emil Isaksen, sluppet fri. Dessuten kunne Larsen fortelle at en tredje partisan, Osvald Harjo, fremdeles satt i fangenskap i de sovjetiske leirene. Knappe tre uker etter beskjeden om løslatelsen av Larsen, den 17. november, ble det gjort kjent at en avhopper fra det sovjetiske etterretningstjenesten, Gregorij Pavlov, hadde avslørt en hel rekke agenter fra Øst-Finnmark som var i tjeneste for Sovjetunionen. Flere av disse var kommunister.⁸²² For journalistene var det lange dager.

Otto Larsen var blant de som flykta fra Kiberg til Sovjetunionen i 1940. Som nevnt ble mange av flyktingene fra Kiberg partisaner, også Larsen.⁸²³ Han og flere kamerater ble trent opp i den sovjetiske etterretningstjenesten, og den 1. april 1942 ble Otto Larsen, Emil Isaksen og Ragnvald Mikkelsen satt i land på Sørøya for å rapportere om tysk skipstrafikk. De hadde fått beskjed om at de ville bli henta igjen den 20. september, men ingenting skjedde; de hørte ikke mer fra sovjetrusserne. Etter ett og et halvt års soldatliv på Sørøya, under strenge kår, bestemte de seg for å prøve å ta seg til Sverige. Det lyktes, og i september 1943 kunne de sette foten på svensk jord. Der la de straks kortene på bordet: De var partisaner og hadde flykta til Sverige. Landsfiskalen sendte dem videre, og i perioden fram til kapitulasjonen var Larsen blant anna å finne i reservepolitiet. Etter den tyske kapitulasjonen reiste han hjem til Kiberg.

Som tidligere nevnt hadde kapteinløytnant Sotjagin i Nordflåtens etterretningsavdeling etablert et forhold til mange i lokalbefolkningen i Kiberg. Han gikk for å være en livlig natur, med et vinnende vesen. Hva som skjedde i Kiberg og omegn kom på den måten lett sovjetrusserne for øre. I august 1945, da Larsen, Mikkelsen og Isaksen hadde bestemt seg for å reise over til Murmansk – lokka av kaptein Savsjenko – ble de umiddelbart arrestert for å ha forrådt Sovjetunionen, blant anna ved å bryte taushetsløftet de tidligere hadde gitt. Arrestasjonene var muligens ”også tenkt som en advarsel til andre gjenlevende partisaner”, ifølge Trond Bergh og

⁸²² Men grunnene de oppga som motiv for spionasjen var ikke ideologi, men penger.

⁸²³ Se Otto Larsen, *Jeg var Sovjet-spion*, Oslo 1954. Fortalt til Haavard Haavardsholm.

Knut Einar Eriksen.⁸²⁴ Åtte lange år ble det på Larsen; først i 1953 kunne han fortelle om sine opplevelser.

Den 27. oktober 1953 ble de første meldingene om Otto Larsen kunngjort i Finnmarken. Avisen fortalte at han var utlevert til den norske militærmisjonen i Berlin søndag den 25. oktober. Dette førte til en flom av spekulasjoner i avisene, blant anna om skjebnen til andre partisaner som var forsvunnet bak jernteppet etter krigen. Historien til Osvald Harjo, partisanen fra Svanvik i Sør-Varanger, ble ofte brakt fram. Både avisen Finnmarken og Arbeiderbladet spekulerte i om Otto Larsen og Osvald Harjo var angitt av Just Lippe, sekretæren i NKP.⁸²⁵ Lippe hadde jo arbeidd som norsk etterretningsoffiser i den aktuelle perioden fra 1944–45. Denne ubegrunna beskyldninga ble imidlertid overskygga av alt det Otto Larsen hadde å fortelle om forholdene i Sovjetunionen og om fangeleirene. Der befant Osvald Harjo og Emil Isaksen seg, sa Larsen, og i hvert fall Harjo var ganske sikkert i live! Disse opplysningene førte til at årsmøtet til Øst-Finnmark Arbeiderparti samla seg om en uttalelse til Sovjetunionens ambassade i Oslo. I uttalelsen het det at ”dersom det gode forholdet [mellom befolkningen i Finnmark og det russiske folk] ikke skal få en alvorlig skade, er det uomgjengelig nødvendig at alle opplysninger om de nordmenn som kom over til Sovjet-Samveldet i åra 1940–1944, blir lagt fram [...]”.⁸²⁶

Otto Larsen fikk stor oppmerksomhet i den offentlige debatten i Norge. Ikke før var han kommet til Norge, så skreiv kommunisten Håkon Sneve i Sør-Varanger et åpent brev til Larsen der han satte fram harde beskyldninger: ”Alle vi nordmenn som var i Murmansk, både vi som lever og de som falt er enig om at du ”sprakk” – du løp fra ditt ansvar den gang du rømte til Sverige”.⁸²⁷ I stedet for å sette opp anklager mot russerne og opptre som martyr, burde Larsen heller innse at han hadde brutt løftet han hadde gitt til russerne i 1941, og at han etter dette måtte *forvente* å bli straffa av dem. Sneve mente at Larsen aldri burde gitt seg i vei til Sverige: ”Du burde kjent til at Sverige var et stort tysk spionrede. Du glemte at det var sovjetmyndighetene som var dine oppdragsgivere og ikke nogen tilfeldige underordnede tjenestemenn i den norske ambassade”.⁸²⁸

⁸²⁴ Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 253.

⁸²⁵ Se Finnmarken, 3. november 1953.

⁸²⁶ Arbark, DNA, boks 89, mappe ”Øst-Finnmark Arbeiderparti”, uttalelse datert 11. oktober 1954.

⁸²⁷ Gjengitt i Finnmarken 9. november 1953.

⁸²⁸ Finnmarken 9. november 1953.

Sneves åpne brev førte til mange reaksjoner. Otto Larsen sjøl stilte seg uforstående til Sneves kritikk, og konkluderte: ”Et hvert normalt menneske vil sikkert forstå at vi til sist dro til Sverige”.⁸²⁹ Larsen fastholdt dessuten også at han slett ikke hadde brutt den eden han hadde avlagt for russerne i 1941. Dette siste ble også et viktig tema for Hans Kr. Eriksen, som også engasjerte seg i saken med avisartikkelen ”Otto Larsen var nordmann”.⁸³⁰ Eriksen framholdt at det jo ikke primært var for Sovjet Larsen hadde kjempa, ”og da skulle det slett ikke være galt av han å avgi rapport til de norske myndigheter. Var ikke de norske myndigheter like viktige for han som de russiske?” Seinere presiserte høyesterettsdommer Terje Wold at Larsen hadde *plikt* til å rapportere til norske myndigheter når han kom til Sverige.⁸³¹

Det første som skjedde etter Larsen hjemkomst, var at han ble sendt sent på foredragsturne i Finnmark i regi av Arbeiderpartiet. Lieunghs strategi gikk ut på å invitere kommunistene med på møtene for så å la Larsen fortelle likefram det han hadde opplevd. Larsen vant stor sympati hos tilhørerne, og turneen ble, rapporterte Georg Lieungh, ”en fulltreffer og et oppgjør med kommunistene som folk seint vil glemme”.⁸³² ”På enkelte steder blir kommunistene rett og slett ledd ut av forsamlingen, på andre steder får de en motvilje som gjør at folk piper dem ut.”⁸³³

I Øst-Finnmark ble Emil Isaksens historie en like stor ”fulltreffer” for Arbeiderpartiet, og enda en gang bidro NKP sjøl til det. Også denne gangen var et brev involvert, det var skrevet av NKUs reisesekretær Magne Mortensen fra Narvik. Ved juletider 1954, mens Isaksen enda satt i en av GULagene, leir nummer 8 i Vurkota, mottok han brevet som var undertegna Sandra Isaksen – kona hans. I brevet kunne han blant anna lese:

Det jeg vil si, Emil, og som jeg inderlig håper du vil gjøre, er følgende: Når du blir sluppet fri og får reise ut av Sovjet-Union, vil du bli møtt av en skare med avisfolk og andre, som vil få deg til å si ting om oppholdet ditt som vil bli brukt i hetspropagandean mot Sovjet-Unionen, og det kan til og med bli budt deg gode penger for å gjøre det. Jeg har også hørt at Otto Larsen skal sendes for å ta imot deg for å få deg til å ta samme parti som ham. Jeg vil be deg om ikke å si noen ting om det du har opplevd i Sovjet og om dommen, før du har kommet tilbake til Kiberg og fått orientert deg litt.⁸³⁴

⁸²⁹ Finnmarken 13. november 1953.

⁸³⁰ Finnmarken 17. november 1953.

⁸³¹ Finnmarken 27. november 1953.

⁸³² Arbark, DNA, boks 89, mappe ”Øst-Finnmark Arbeiderparti”, ”Rapport fra Georg Lieungh, Kirkenes”, datert 14. oktober 1954.

⁸³³ Samme sted.

⁸³⁴ Brevet ble offentliggjort i Finnmarken 24. september 1955, og jeg siterer derfra.

Samtidig som brevet ble offentliggjort, kunne Finnmarken også avsløre brevets hovedforfatter: kommunisten Magne Mortensen. Dette overtrampet ble sjølsagt også brukt for hva det var verdt – og ble seinere også trukket fram i andre sammenhenger.⁸³⁵

For Arbeiderpartiet ble historien om Larsen, Isaksen og Harjo en velsigna mulighet for å slå til mot NKP, nærmest et ”manna fra himmelen”. De ble da også brukt for alt de var verdt. På partikontoret i Oslo sto Haakon Lie bak en hel serie anti-kommunistiske kampskrift, slik som *Søkelys på Sovjet* (1953), *Norges Kommunistiske Parti som rekrutteringsmark for spioner og sabotører* (1954), *Redd Osvald Harjo* (1954), *Svar på tiltale. Kommunistenes propaganda i valgkampen 1955* (1955), *Kommunister som spioner* (1955), osv. Både Otto Larsen og Osvald Harjo – etter at han ble satt fri i 1956 – sto som usedvanlig sterke vitner på det undertrykkende og frihetsberøvende regimet i øst. Begge var tidligere kommunister, nå kjempa de på lag med Arbeiderpartiet. Disse hendelsene bidro, sammen med ei rekke andre faktorer, til at oppslutninga om NKP sank dramatisk i løpet av få år. Og i tråd med at oppslutninga om kommunistene tørka inn, kan vi også se at språkbruken ble lagt i et mildere toneleie i andre halvdel av 1950-tallet.

7.3.2 Pressen, overvåkingstjenesten og Sambandet Norge–Sovjetunionen

Det er grundig dokumentert at POT hadde gode kontakter inn i arbeiderpartiavisene – som de hadde det til andre aviser. Særlig har POT og avisenes felles front mot Sambandet Norge–Sovjetunionen (Sambandet) vært løfta fram i denne sammenhengen. Tidligere har vi vært inne på at arbeiderpartiavisene reagerte skarpt på Sambandets utspill om å inkludere Sovjetunionen i Nordkalottsam arbeidet. Nå skal vi se nærmere på dette.

Sambandet hadde storhetstida si i Nord-Norge på 1960-tallet, under ledelse av Ole Sundfør. I 1962 oppretta Sambandet et kontor i Tromsø, og fra 1963 hadde dette kontoret hele Nord-Norge som ansvarsområde og virkefelt. Sambandet var i utgangspunktet en vennskapsorganisasjon mellom Norge og Sovjetunionen med formål om å bidra til økt forståelse og samarbeid over grensene. Fra oppstarten hadde organisasjonen derfor oppslutning langt ut over NKPs rekker, blant anna i Arbeiderpartiet. Etter hvert krympa imidlertid rekrutteringsfeltet kraftig inn, helt til

⁸³⁵ Se artikkelen ”Husker du, Magne Mortensen” i Ofotens Tidende 22. mai 1965, signert Øyvind Hirsti.

organisasjonen på begynnelsen av 1960-tallet ble sett på som en del av NKP-komplekset. POT interesserte seg derfor sterkt for virksomheta.

På 1960-tallet var Sambandet en aktiv organisasjon. Den etablerte flere utvekslingsprogram med sovjetiske organisasjoner; den satte opp norske delegasjoner til Sovjetunionen, og dessuten opplegg og program for sovjetiske delegasjoner, foredragsholdere og idretts- og kunstnertropper til Nord-Norge. I perioden fra november 1963 til november 1966 ble det avvikla totalt 16 sovjetbesøk til Nord-Norge, mens 12 delegasjoner hadde tatt veien fra Nord-Norge til Sovjetunionen.⁸³⁶ Avdelinga dreiv også med utlån av filmer, foredragsvirksomhet, bildeutstillinger og la til rette for turisme mellom Norge og Sovjetunionen. Det at Sambandet også engasjerte seg aktivt i å utvikle et multilateralt samarbeid på Nordkalotten, lå således utafor de egentlige rammene til organisasjonen.

På begynnelsen av 1960-tallet tok regjeringene i Norge, Sverige og Finland et fastere grep om saken gjennom Foreningen Norden, som fra 1960 sto som arrangør av de såkalte Nordkalottkonferansene. Diskusjonene på disse konferansene kretsa ofte rundt temaer som samferdsel over grensene, turisme, økonomisk modernisering, industriutvikling og kulturelt samkvem. Mens Foreningen Nordens Nordkalottkonferanser fra 1960 av bare omfatta Norge, Sverige og Finland, tok Sambandet i 1964 et initiativ for å få til egne Nordkalottstevner som også favna om Sovjetunionen. Initiativet kom til i den finske kommunen Salla. Etter først å ha deltatt på Foreningen Nordens konferanse i Kemi i august 1964, reiste en del av representantene fra Norge og Finland videre til Salla. Der møtte de representanter fra Sovjetunionen, og det ble sannsynligvis drøfta hvordan Sovjetunionen kunne dras tettere inn i Nordkalottsamarbeidet.

Fra POTs side var man alvorlig bekymra over disse tilnæringsforsøkene. I et brev fra overvåkingspolitiet i Tromsø til ledelsen i Oslo ble situasjonen beskrevet slik:

En ser hele denne utviklingen som et stort problem. Det som i realiteten foregår og har foregått i stadig større utstrekning i landsdelen i de senere år, er en storstilet sjarmoffensiv med formål å bryte ned all motvilje mot Sovjet og skape en vennligsinnet befolkning med alt det innebærer om det skulle oppstå en konfliktsituasjon. Samtidig som det da drives infiltrasjons- og undergravingsvirksomhet (jfr. nordkalottstevnet). Det viktigste redskap i dette arbeide er Sambandet Norge–Sovjetunionen og dets Nord-Norgeskontor som

⁸³⁶ PST, DSE, P-35:0a, "Tillegg til årsoversikt for 1966" (Om Sambandet Norge–Sovjetunionen).

kontrolleres fullstendig av partiet og driver arbeidet ut fra de retningslinjer russerne til enhver tid ønsker det.⁸³⁷

Etter møtet i Salla benytta derfor POT seg av sine kontakter for å sette i gang en kampanje for å sverte Sambandets initiativ. Roy Carlsen ved overvåkingspolitiet i Kirkenes tok kontakt med Haakon Lie og satte han inn i situasjonen. Lie reiste kort tid etter til Tromsø, der han deltok på et internt partimøte, med representanter fra Nordlys til stede. Etter invitasjon fra LO-sekretær Alf Olsen, innleda overvåkingspolitiets mann Gert Nilsen om trusselen fra Sambandet. Nordlys delte overvåkingspolitiets vurdering om at Sovjetunionen ikke kunne få adgang til det offisielle Nordkalottsam arbeidet, og slo hardt til: På førstesida den 12. november 1964 var det slått opp en stor artikkel med tittelen ”Sambandet redskap i politisk infiltrasjonsforsøk i Nord-Norge”! Og i dagene som fulgte kom det stadig nye oppslag – ikke bare i Nordlys, men også ellers i landsdelen og i de store avisene i Sør-Norge. Ifølge Trond Bergh og Knut Einar Eriksen var POTs samarbeid tettest med Nordlands Framtid, Nordlys, Nordlandsposten, Harstad Tidende, Lofotposten og Sør-Varanger Avis i forbindelse med aksjonen mot Sambandet.⁸³⁸ Men trulig hadde nesten alle avisene i Nord-Norge i større eller mindre grad kontakt med overvåkingspolitiet under den kalde krigen.

Aksjonen i 1964 ble regna som en suksess for POT, så da det to år etter dukka opp planer om et stevne i Murmansk, slo man til på nytt. Også denne gangen ble det tatt kontakt med pressen ”for å stille prosjektet i det rette lys for offentligheten”, som det het.⁸³⁹ Ifølge overvåkingspolitiet i Tromsø stilte Nordlys seg positiv til en ny kampanje, men ”ville ha et grunnlag å stå på når saken skulle opp på nytt”. I kjølvannet av kampanjen i 1964 var nemlig Nordlys blitt saksøkt av Ole Sundfør, og måtte rykke ut med en slags beklagelse.⁸⁴⁰ Dette ville man unngå denne gangen. Spørsmålet om ryggdekning ordna seg greit. POT og Nordlys hadde blitt enig om å ta kontakt med Utenriksdepartementets Politiske Avdeling som forhåpentligvis, i passende ordelag, offentlig ville bekrefte de synspunktene Nordlys kom til å sette på

⁸³⁷ PST, DSE, P-35:2.23, ”Infiltrasjon på Nordkalotten. Forberedelser til ”Nordkalottens Freds- og Vennskapsdager” i Murmansk 13.–15. august 1966, datert 29. juli 1966, signert Otto Weng og Gert Nilsen.

⁸³⁸ Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 2, s. 179.

⁸³⁹ PST, DSE, P-35:2.23, ”Infiltrasjon på Nordkalotten. Forberedelser til ”Nordkalottens Freds- og Vennskapsdager” i Murmansk 13.–15. august 1966, datert 29. juli 1966, signert Otto Weng og Gert Nilsen.

⁸⁴⁰ Se Christensen og Tjelmeland, *Flammende budbringer*, s. 260.

trykk. Utenriksdepartementet stilte villig opp gjennom et intervju med direktør Erling Christophersen ved kontoret for kulturelt samkvem med utlandet. Et omforent framstøt hadde lyktes, og overvåkingspolitiet kunne konstatere at forsøkene på å skape en ny nordkalottbevegelse med sovjetisk medvirkning ikke hadde ført fram denne gangen heller. Noe offisielt Nordkalottsamarbeid som inkluderte Sovjetunionen ble da heller ikke aktuelt før etter den kalde krigen, da Barentsregionen ble danna. Men helt fra midten av 1960-tallet hadde den alternative kalottbevegelsen i Norge, Den norske kalottkomiteen, et organisert samarbeid med sine motparter i Sverige, Finland og Sovjetunionen. I perioden 1964–1998 ble det i alt avvikla 12 store stevner.⁸⁴¹

7.3.3 Nye utfordringer fra venstresida

I 1961 ble et nytt sosialistisk parti til venstre for Arbeiderpartiet, SF, danna, og de ble ei ny skyteskive for arbeiderpartiavisenes skribenter – særlig de første åra. ”Nytt kommunistparti” skreiv Nordlys da partietableringa var et faktum.⁸⁴² Også Rana Blad og Finnmarken kjørte en temmelig tøff tone mot det nye partiet, mens Fremover og Nordlands Framtid til å begynne med var noe mildere i stilen. Fremover mente at ”politiske eventyrere har alltid hatt små sjanser i norsk politikk”.⁸⁴³ Etter ei tid var imidlertid retorikken hardna til også i Fremover:

SF’s formann har selv gitt det beste eksempel på at Gustavsens forsikringer om partiets uavhengighet til kommunistene bare er tomt prat, og at SF er Moskvass lakeier her i landet i vel så stor grad som kommunistene.⁸⁴⁴

Kampen mot SF foregikk også i lukkede fora. Omtrent samtidig som SF ble danna, skulle NRK Finnmark få ny programsekretær. Da det ble klart at Harry Westrheim var aktuell som kandidat til jobben, skreiv Sverre Nilssen i et brev til Haakon Lie:

Det vil nok være et ”populært” valg, men jeg vil da få gjøre oppmerksom på at Westerheim er medlem av fylkesstyret for Sosialistisk Folkeparti i Troms. Og et slikt tilskudd er vi ikke interessert i hverken i Vadsø eller i Finnmark. En medvirkende årsak til at SF ikke har vunnet noe tak her, er at bak forsøkene her har stått mere eller mindre ”kompromitterte” personer – uten noen som helst innflytelse.⁸⁴⁵

⁸⁴¹ Olav Lindrupsen og Atle Melkild, *Veger til fred. Kalottbevegelsens historie 1964–2004*, stensil Tromsø 2004.

⁸⁴² Christensen og Tjelmeland, *Flammende budbringer*, s. 255.

⁸⁴³ ”Sprenges ”Orientering”?” Leder, *Fremover*, 18. april 1961.

⁸⁴⁴ ”SF og det tredje standpunkt.” Leder, *Fremover*, 12. juli 1962.

⁸⁴⁵ Arbark, DNA, boks 258, mappe ”Øst-Finnmark Arbeiderparti”, brev fra Nilssen til Lie, datert 18. august 1961.

Haakon Lie svarte: Den saken ”kan jeg ikke gjøre noe med så lenge Kåre Fostervoll sitter”.⁸⁴⁶

Da det to år etterpå skulle ansettes ny leder for avdelingskontoret til NRK i Vadsø vinteren 1963, var Westrheim en av søkerne. Denne gangen tok Anders Aune fatt i saken, og førte kampanjen mot Westrheim videre. Han skreiv et brev til Trygve Bratteli, som på den tida satt som styremedlem i NRK. På nytt var ordbruken krass: ”Vi fordrar ikke denne ”fleipen” her.” Og videre:

H.W. er en av lederne for Sosialistisk Folkeparti i Troms og vi vil ikke ha noe SF-ledere til Finnmark nå. Han oppholder seg for tiden i underholdningsavdelingen i N.R.K. i Oslo og der må han så gjerne være – for oss.⁸⁴⁷

Til tross for oppfordringer til både kringkastingssjef Hans Jakob Ustvedt og til Trygve Bratteli, ble Westrheim ansatt, og det hører med til historia at han og Sverre Nilssen kom til å samarbeide nært og godt gjennom hele perioden Westrheim var i Finnmark.⁸⁴⁸

7.4 Atomvåpen og spørsmålet om risiko og sikkerhet

Magne Skodvin har konstatert at begrepet sikkerhetspolitikk først oppsto i Norge etter andre verdenskrig. Ifølge Olav Riste har dette mer enn rein akademisk interesse. Med dette ble forsvarspolitikken og utenrikspolitikken sett i sammenheng på en ny måte: trygghetsaspektet *samla* ble nå overordna.

Det kan være grunn til å se nærmere på dette funnet. Som Melvyn P. Leffler og Emily S. Rosenberg har klarlagt, var dette ikke unikt for Norge, men del av en allmenn vestlig trend.⁸⁴⁹ I tillegg til de norske erfaringene med ledelses- og styringsproblemene i forkant av andre verdenskrig, peker derfor forskingsresultatene fra andre land på at man også i Norge bør trekke inn andre faktorer. For det første kan

⁸⁴⁶ Arbark, DNA, boks 258, mappe ”Øst-Finnmark Arbeiderparti”, brev fra Lie til Nilssen, datert 23. august 1961.

⁸⁴⁷ Arbark, TB, Da. Kronologisk ordnet korrespondanse, boks 4, mappe ”korrespondanse 1963 I”, brev fra Anders Aune, datert 26. februar 1963.

⁸⁴⁸ Nilssen, *Redaktør i grenseland*, s. 18; bekrefta gjennom samtale med Westrheim 19. mars 2003.

⁸⁴⁹ Melvyn P. Leffler, *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration, and the Cold War*, Stanford 1992; Emily S. Rosenberg, Commentary: The Cold War and the Discourse of National Security, i *Diplomatic History* nr. 2 1993. Også i Sverige har man kommet til lignende resultater, se Magnus Petersson, ”Brödrafolkens väl”. *Svensk-norska säkerhetspolitiska relationer 1949–1969*, Stockholm 2003, s. 13.

vi legge merke til slektskapet med begreper som ”sosial sikkerhet” og ”kollektiv sikkerhet”. Termen ”nasjonal sikkerhet” vokste fram med den kalde krigen, og ble lagt i en slags ”mellomposisjon” mellom individets behov for sosial trygghet og eldre politiske prosjekter med kollektive sikkerhet som mål.⁸⁵⁰ Gradvis tok begrepet nasjonal sikkerhet mer over.

Begrepet nasjonal sikkerhet oppsto med andre ord i en bestemt historisk kontekst, og jeg vil peke på to elementer som var med å prege det: For det første at den kalde krigen var en konflikt som ble formidla i en moderne mediekultur, og for det andre at begrepet ble kobla sammen med sjølve industrialiseringa av krigen, der atomvåpnene sto i sentrum. Som vi så i kapittel 5, var det en markert lavere tendens i Norge enn i mange andre land til å knytte faren for krig ensidig til østblokka. I Norge var det heller ei tilbøyelighet til å se med skepsis på stormaktsrivaliseringa i det hele tatt. Og siden dette også var en dominerende tendens i arbeiderpressen, er det rimelig å forvente seg at avisene ga uttrykk for at atomvåpnene – uansett hvem de var i hendene på – *i seg sjøl* utgjorde en trussel. Kanskje var denne trusselen den mest overhengende?

7.4.1 Pressen og ”den aktuelle utenrikspolitiske situasjon”

Det er ikke bare som kanaler for politiske aktører at arbeiderpartiavisene var barn av sin tid; også vurdert som media mer allment må de vurderes slik. Utviklinga innafor telegraf, telefoni, presse og radio hadde vært rivende fram til andre verdenskrig, og den skjøt ytterligere fart inn i etterkrigsåra. Særlig betydningsfullt var introduksjonen av fjernsynet. Med fjernsynet ble det levende bildet gjort tilgjengelig i de tusen hjem, noe som gjorde inntrykk. Fjernsynsnettene ble stadig bedre utbygd på 1960-tallet, samtidig med at Vietnamkrigen ble trappa opp, og bildene som ble formidlet derfra medvirka til at en stadig mer kritisk opposisjon mot USAs krigføring vokste fram.⁸⁵¹

Med avisene var det altså noe annerledes; de brakte nyhetene noe seinere til torgs. Men kanskje var det likevel slik at telegrafene og telefonene i sin tid hadde revolusjonert nyhetsformidlinga verden over mer enn det TV-sendingene seinere skulle gjøre. Både før og etter andre verdenskrig mottok og trykka de fleste avisene en mengde telegrammer fra diverse nyhetsbyråer over hele verden. På denne måten

⁸⁵⁰ Rosenberg, Commentary, s. 279.

⁸⁵¹ For norske forhold, se Henrik G. Bastiansen, ”Amerikanske bombefly av typen B-52...”. Vietnam i norsk fjernsyn 1963–1975, *IMK-report* nr. 30, Oslo 1997.

hadde internasjonalt stoff en sentral rolle i avisenes dekning lenge før den kalde krigen brøt ut. Den kalde krigen gjorde likevel at det internasjonale stoffet ble organisert og tolka etter nye linjer, og betydninga av internasjonale konflikter kunne dermed få ei mer umiddelbart truende betydning.

Narve Fulsås har i en artikkel vist hvordan avisenes formidling av ulykker langs kysten dramatisk endra karakter i perioden 1850–90, og at det var kombinasjonen av telegrafene og dagsavisene som gjorde denne endringa mulig.⁸⁵² I såkalt tradisjonelle samfunn var tid og rom sammenføyd på den måten at en hendelse som finner sted *nå* også finner sted *her*. Hendelser som inntraff et anna sted, det være seg kriger, konflikter eller ulykker på havet, fant på en måte også sted i ei anna tid – fordi det ikke var mulig å rapportere om hendelsen raskt nok, slik det er i moderne samfunn. Om folk skulle slumpe til å høre om slike hendelser, skjedde det som regel først etter lang tid. Derfor var det mindre fokus på at personer som reint kalendarisk levde *samtidig* med en sjøl, også hadde avgjørende betydning for en sjøl.

Med telegrafene og dagsavisene ble imidlertid det kalendariske sammentreffet etablert som et nytt dreiepunkt i folks sjølførståelse. Ifølge Benedict Anderson var dette ei nødvendig forutsetning for at et fellesskapet *nasjonen* kunne oppstå – og også tettere internasjonale fellesskap, kan vi legge til.⁸⁵³ Kalenderens tid gjorde forestillinga om fjerne samtidige – om ”mine landsmenn” – aktuell og relevant. Gjennom den moderne dagsavisen ble man satt i stand til å lese om fjerne samtidige, om hva som hendte i Norge *akkurat nå*, blant annet om ulykker og forlis. Mens man tidligere hadde rapportert om slike ulykker gjennom små notiser lenge etter at de hadde funnet sted, ble de fra 1890-tallet av formidla som forferdelige hendelser som skjedde med fjerne samtidige: ”Titran-ulykka var noko som hadde skjedd natt til laurdag, *medan eg sov*”.⁸⁵⁴

På samme måte som med ulykkene på havet og den spanske borgerkrigen, erverva man seg først og fremst kunnskap om den kalde krigen, og *erfarte* den, gjennom media. Men formidlinga av konflikten mellom øst og vest skiller seg, til tross for dette, ut fra tidligere hendelser som det ble brakt nyheter om. Med dens globale ramme, medførte den en økt sensibilitet for at ulike hendelser som fant sted

⁸⁵² Narve Fulsås, Kva er gale med det historiske kjeldeomgrepet? Ein kritikk av kjeldekritikken, i *Historisk tidsskrift* nr. 2 2001, særleg s. 240 ff.

⁸⁵³ Se Benedict Anderson, *Forestilte fellesskap. Refleksjoner omkring nasjonalismens opprinnelse og spredning*, Oslo 1996.

⁸⁵⁴ Fulsås, Kva er gale, s. 241.

forskjellige steder i verden, for eksempel på Cuba eller i Iran, kunne få umiddelbare følger for enhver. Sjølsagt hadde dette sammenheng med de bitre erfaringene fra andre verdenskrig. Etter denne grusomme krigen, der de sivile tapene hadde vært enorme, framsto den konvensjonelle krigen på en ny måte. Men dette forklarer bare delvis den uhyggen som den kalde krigen var innhylla i. Den kalde krigens kultur var en vev av uro, og denne uroa kunne potensielt nå hjem til alle, i siste instans i form av krig – *atomkrig*.

7.4.2 Atomvåpen

De våpen stormaktene nå rådde over hadde ei uhyggelig kraft. Dette ble i stor grad reflektert i avisene, som nokså intenst dekket de mange urolighetene. Like etter at president Truman i 1947 hadde lansert doktrinen om å legge an en intervensjonspolitikk for å støtte verdens frie folk og bekjempe kommunismen, skreiv Nordlands Framtid at ”nå fører hans land en atompolitikk og en så aggressiv antikommunistisk politikk at krigsfrykten henger som en truende sky over folkene”.⁸⁵⁵

I landsdelens aviser fokuserte man i hele perioden på den moderne teknologiens muligheter, også atomteknologien. I de første åra var man blanda i synet på hva de teknologiske nyvinningene hadde å tilby menneskene. Noen pekte på mulige positive muligheter, men avisene advarte samtidig sterkt mot atomteknologiens negative bruksmåter, mot ”militaristene” og våpenkappløpet. Allerede under etableringsfasen av konflikten hadde Nordlands Framtid følgende skrekkvisjon å by på i en reportasje om en mulig framtidig atomkrig:

Istenfor generaler vil en finne vitenskapsmenn sitte i sine sikre fjerne baser og dirigere de uhyggelige dødsmaskiner. Dette er ikke en Jules Verneisk drøm, men et tørt faktum. Et faktum som har brakt menneskeheten til en korsveg. Den ene vegretningen går til utelukking av krig. Den andre til menneskehetens tillintetgjøring.⁸⁵⁶

Og da samme avis noen år seinere, i juli 1956, spurte: ”Får vi atom-skip i Norge? [...] Skip kan gå 4 år med 15t uran uten å bunkre”, så ble optimismen raskt snudd til sin motsetning.⁸⁵⁷ Den 1. august kom det meldinger fra det amerikanske vitenskapsakademiet om farene forbundet med stråling: ”Et sterkt vitenskapelig

⁸⁵⁵ ”Hva er meningen.” Leder, Nordlands Framtid, 14 mars 1947.

⁸⁵⁶ Nordlands Framtid 9. august 1947.

⁸⁵⁷ ”Får vi atom-skip i Norge?” Nyhet, Nordlands Framtid, 17. juli 1956.

varsko om atomenes farer. Økning i radioaktiv stråling er arveriologisk [sic!] skadelig. Arbeid i atomanlegg bare for folk som ikke kan få barn.”⁸⁵⁸ Da hadde i tillegg avisens lesere noen uker i forveien fått beskjed om følgende:

Et amerikansk atombombeangrep mot Sovjet-Samveldet vil koste ”flere hundre millioner menneskeliv” etter de planer som er trukket opp. Hvis vinden blåser mot sør-øst, vil de fleste dødsfallene falle innenfor Sovjet-Samveldet, med de ville strekke seg helt inn i Japan, og sannsynligvis sørover mot Fillipinene. Hvis vinden skulle blåse den andre vegen, ville en rekke av dødsfallene falle i Vest-Europa.⁸⁵⁹

Det er klart at når slike perspektiver ofte ble streka opp i avisene – og det ble de, var det vanskelig å skape oppslutning om at Norge burde skaffe seg atomvåpen.

Fra midten av 1950-tallet ble atomvåpnene et stort tema på den politiske scenen, med påskeopprøret i 1958 som et godt eksempel. På denne tida hadde Arbeiderpartiets og LOs sentrale ledelse ferie, og var spredt rundt i fjellet. Da makta medlemmene i Sosialistisk studentlag å skaffe en mengde underskrifter fra parti og fagbevegelse på et opprop som gikk imot synet til ledelsen i Arbeiderpartiet, der man tok standpunkt mot stasjonering av atomvåpen i Vest-Tyskland. Resolusjonen fikk støtte fra et flertall i Arbeiderpartiets stortingsgruppe. Flere av Arbeiderpartiavisene hadde ei redaksjonell linje der det trer fram en sympati, og Nordlands Framtid gikk langt i støtte ”opprøret” – til tross for iherdig brannslukking fra partiledelsen. To dager etter at påskeopprøret ble gjort kjent for leserne av Nordlands Framtid, hadde avisen en leder der det het at ”jevne mennesker at det nå må gjøres slutt på den kalde krigen og den desperate kapprustning med atomvåpen”.⁸⁶⁰ Adressen var her ganske klar. Noen dager seinere sto det å lese:

Og det at 45 av Arbeiderpartiets medlemmer i Stortinget skrev under appellen til Regjeringa og 32 ikke skrev under, det er en meningsytring fra disse og ikke noe fraksjons-, gruppe- eller partivedtak, og er derfor heller ikke noe uttrykk for opposisjon og mangel på lojalitet.⁸⁶¹

Nordlands Framtid – og de andre avisene – var også opptatt av å gi leserne et inntrykk av de mulige konsekvensene av en krig mellom supermaktene. Det ville bli en katastrofe, og også Nord-Norge kom til å bli berørt. Et påtrengende eksempel på at det virkelig forholdt seg slik, opplevde man i Bodø i mai 1960 etter nedskytinga av det

⁸⁵⁸ ”Et sterkt vitenskapelig varsko om atomenes farer.” Nyhet, Nordlands Framtid, 1. august 1956.

⁸⁵⁹ ”Amerikansk atomangrep på Sovjet vil drepe hundrer av millioner mennesker.” Nyhet, Nordlands Framtid, 11. juli 1956

⁸⁶⁰ ”Folket selv –” Leder, Nordlands Framtid 10. april 1958.

⁸⁶¹ ”Meningsfrihet.” Leder, Nordlands Framtid 15. april 1958.

amerikanske etterretningsflyet U-2 over sovjetisk territorium. Khrusjtsjov trua med represalier mot Norge dersom man også i framtida ville involvere seg i slike operasjoner. Redaktøren av Nordlands Framtid i Bodø advarte etter dette sterkt mot ”de økonomiske og militære spekulantene” som ”bare ser våpenmakt som det viktigste” og som lot utviklinga i denne sektoren løpe løpsk.⁸⁶²

I denne sammenheng synes spørsmålet om fabrikkert usikkerhet – som også optok Gerhardsen – å være relevant. Dette er et problem som kjente sosiologer har arbeidd mye med. Anthony Giddens for eksempel, har hevda at moderniseringa som samfunnet har gått gjennom er tveegga.⁸⁶³ På den ene sida har moderniseringa skapt gode muligheter for folk til å leve et rikere og sikrere liv; på den andre sida har den samme utviklinga skapt grunnleggende tvil om ei rekke spørsmål som gjelder menneskenes liv (”væren”) – i den forstand at usikkerhet og risiko permanent ser ut til å kolonisere og sette seg fast i menneskenes tankeliv. Det finnes mange holdepunkter for Giddens syn i avisene. Moderne samfunn er rike samfunn, men moderniteten er også en risikokultur. Den kalde krigen, våpenkappløpet og de mange terroraksjonene, er sjølve kroneksemplet på dette. Da Sovjetunionen høsten 1957 kunne demonstrere for all verden at man hadde utvikla interkontinentale missiler, var dette et stadig tilbakevendende tema i avisene. Sovjetunionens atompolitikk var naturlig nok særlig i søkelyset, men først og fremst var dette et resultat av stormaktenes kappløp. Nordlands Framtid mente at ”[...] slik som stormaktene nå driver sin maktpolitikk, utbygger sine militære maktposisjoner og på det politiske plan hater hverandre, synes faren for atomkrigen både stor og skremmende.”⁸⁶⁴ Og igjen ble det også pekt på de lukka ekspertsystemet som utvikla denne teknologien: ”[...] forholdet er vel det, at selv de vitenskapsmenn og atomeksperter som arbeider med disse livsfarlige stoffer, de vet ikke til fulle hvilke virkninger som kan komme til å gjøre seg gjeldende, når disse stoffer får høve til å operere uten kontroll.”⁸⁶⁵

Motstanden mot prøvesprenginger av atomvåpen var dermed utbredt. Sandrup Nilsen, redaktør i Fremover og formann i Nord-Salten Arbeiderpart, fikk i 1957 med seg kretspartiet på en uttalelse til regjeringa og LO der en ”på det innstendigste”

⁸⁶² ”De farlige spekulanter og de ansvarlige styremakter.” Kommentar, Nordlands Framtid, 10. mai 1960.

⁸⁶³ Anthony Giddens, *Modernitetens konsekvenser*, Oslo 1997.

⁸⁶⁴ ”De ble skremt –”. Leder, Nordlands Framtid, 30. oktober 1957.

⁸⁶⁵ Samme sted.

oppfordra til en internasjonal aksjon for å få stansa prøvesprengingene.⁸⁶⁶ Stemninga var ikke alarmistisk i Nord-Norge når det gjaldt prøvesprengingene, men folk var engstelige for hvilke skader dette kunne påføre dyr og mennesker, og man var oppbragt over stormaktenes, og særlig Sovjetunionens handlemåte.⁸⁶⁷ Her kan dekninga av Sovjetunionens prøvesprenging den 30. oktober 1961 være illustrerende. Atombomba som ble sprengt 4 kilometer over bakken på Novaja Zemlja, hadde ei kraft på 50 megatonn, det vil si mer enn alle bombene som ble sluppet under andre verdenskrig, inkludert Hiroshima og Nagasaki.⁸⁶⁸ Dette var ledd i en lengre prøvesprengingsserie. Nordlys rapporterte flere ganger om farene for ei øking i det radioaktive nedfallet over Norge. Dette representerte økt kreftfare, og det kunne gi en effekt på arvestoffet i befolkninga. Det ble også referert til den trusselen som atomnedfallet representerte for fiskerinæringa. Denne informasjonen var jo svært alvorlig, men den ble framført i en saklig tone. Leserne skulle likevel ikke være i tvil om linja til Nordlys: ”Vi skal protestere mot galskap enten den gir seg utslag i Vest eller Øst.”⁸⁶⁹ Nå fortsatte imidlertid prøvesprengingene, og da Sovjetunionen hadde detonert nok ei bombe i august 1962, holdt Nordlys fram med sin ikke-alarmistiske stil, og poengterte at ”Russerne får selv nedfallet fra atomprøven”.⁸⁷⁰

Her lå det et grunnlag for politiske spenninger knytta til atomvåpen og forståelsen av sjølve sikkerhetsbegrepet. I NATO og USA, og også i den delen av det norske politiske miljøet som var positivt innstilt til å innføre atomvåpen i det norske forsvaret, ønska man å bevæpne seg med de nye våpnene for dermed å avverge trusselen fra Sovjetunionen og kommunismen. Sikkerhet betød tilstrekkelig væpning. En anna innfallsvinkel, som fant grobunn i de arbeiderpartiavisene jeg har undersøkt, var mer opptatt av at militær oppdemming – ikke minst med atomvåpen – i seg sjøl produserte økt risiko. Haakon Lie, som var for å innføre atomvåpen til Norge, retta sterk kritikk mot partivedtaket fra 1957, som hadde følgende ordlyd: ”Arbeiderpartiet vil av all kraft gå inn for øyeblikkelig stans av atomprøvene i alle land. Atomvåpen må ikke plasseres på norsk område”. På landsstyremøtet i januar 1958 sa han at partiet

⁸⁶⁶ Arbark, DNA, boks 141, mappe ”Nord-Salten Arbeiderparti”, ”Atombombeprøvene”, datert 6. mai 1957, signert Sandrup Nilsen.

⁸⁶⁷ Også kommunistene i Tromsø protesterte mot prøvesprengingene, jf. ”Stopp galskapen.” Leder, Nordlys, 30. oktober 1961.

⁸⁶⁸ Olav Njølstad, Beretningen om en varslet provokasjon: Norske og sovjetiske perspektiver på 50-megatonnsprengningen over Novaja Zemlja i 1961, i Sven G. Holtmark, Helge Ø. Pharo og Rolf Tamnes (red.), *Motstrøms. Olav Riste og norsk internasjonal historieskrivning*, Oslo 2003, s. 356.

⁸⁶⁹ ”Stopp galskapen.” Leder, Nordlys, 30. oktober 1961.

⁸⁷⁰ Nyhet, Nordlys 9. august 1962.

burde skjemmes over dette vedtaket: ”Hvis vi avskriver oss retten til å bruke moderne våpen, avskriver vi oss også muligheten for å føre forhandlinger hvis vi blir truet.” Einar Gerhardsen spurte da Lie om han ville ha holdt et tilsvarende innlegg til landsmøtet året før om han hadde hatt muligheten? Da Lie bekrefta det, sa Gerhardsen: ”Da kan jeg love deg at vi hadde fått et landsmøte – og et valg – som ingen har sett maken til.”⁸⁷¹

7.5 Oppsummering

Innledningsvis i kapitlet er det sagt at det oppsto ei spenning mellom forsøk på å skape et atlantisk fellesskap med front mot kommunismen på den ene sida, og eksisterende politiske tradisjoner på den andre. Avisene ga uttrykk for blanda følelser i forhold til supermaktene. Dette gjaldt alle de avisene jeg har undersøkt. Flere av dem, og da særlig Nordlys, Fremover og Nordlands Framtid, utviste i tillegg ei noe lunken holdning i ei rekke saker som gjaldt NATO-samarbeidet. Særlig gjaldt dette opprustinga i Norge og i NATO, spørsmålet om utvidelse av alliansen, og ikke minst atomvåpnene. Men samtidig delte man frykta for kommunismen og det totalitære Sovjetunionen. Den anti-kommunistiske retorikken var særlig hard i Finnmarken, Nordlys, Rana Blad og til dels i Fremover. Mildest var tonen i Nordlands Framtid.

Når det gjelder forholdet mellom Arbeiderpartiet og de hemmelige tjenestene, synes det i første rekke å ha vært et interessefellesskap som brakte dem i så nær kontakt med hverandre. Jeg trur også man bør legge vekt på kontinuiteten mellom andre verdenskrig og den kalde krigen på dette punktet: Krigen hadde vist at det var utrolig viktig å være varsom overfor mulige angivere og femtekolonner. Derfor er det ikke rett å si at arbeiderpressen var ”i lomma” på de hemmelige tjenestene, men heller at de arbeidde sammen fordi det var formålstjenlig. Det er også grunn til å hevde at partiavisene i stor utstrekning så på myndighetene som en naturlig samarbeidspartner, som ”sin stat”. Det finnes mange eksempler som støtter opp under dette synet. Likevel finnes det også eksempler på at vurderingene og interessene kolliderte, og der partiavisene virka som et korrektiv. Etter POTs vurdering måtte det settes begrensninger på samkvemmet med Finland i nord – blant anna for å hindre ”denasjonalisering” av befolkninga og redusere etterretningsaktiviteten fra sovjetisk

⁸⁷¹ Denne samtalen er gjengitt i Haakon Lie, ... *slik jeg ser det*, s. 99.

hold. Dette kan beskrives som en *avskjermingspolitikk*. Avisenes holdning i forhold til samkvemmet på Nordkalotten var, som vi har sett, noe annerledes: Man ville svært gjerne styrke kontakten innafor den nordiske delen av Nordkalotten, og øke handelen. For å ta et anna eksempel: Sverre Nilssen var gjennom 1950- og 60-tallet kontaktperson for POT, men han holdt samtidig en viss distanse. Etter hvert kjølna forholdet, og utover 60- og 70-tallet finner vi flere eksempler på reportasjer der Nilssens beskrivelser av nabolandene ikke samsvarte POTs vurderinger. I tråd med den generelle holdninga omkring samarbeidet på Nordkalotten som arbeiderpartiavisene ga uttrykk for, agiterte han sterkt for økt samkvem med Finland. Gjennom 1960-tallet skreiv han en nærmest sammenhengende serie varme skildringer av nabolandet. Og midt på 1970-tallet tok han offentlig avstand fra gamle trusselbilder knytta til etniske forhold så vel som til ulovlig politisk overvåking. I den perioden interesserte overvåkingspolitiet seg også for Nilssen sjøl.

Vi kan også legge merke til et anna interessant poeng i forhold til de spørsmålene som ble reist innledningsvis i kapitlet. Avisene som kom ut på de stedene som kanskje var mest utsatt i forhold til kald krig-relaterte spørsmål – som Sør-Varanger og Mo i Rana – tenderte i tida fram mot midten av 1960-tallet til å slutte tettest opp om den vestlige oppdemningspolitikken mot sovjetkommunismen. Lokale forhold hadde altså mye å si.

Kald krig-retorikken ble i tillegg farga av at Norge reint geografisk lå utsatt til. I utgangspunktet sto alle avisene på det standpunktet at man måtte føre en politikk bygd på avskjerming fra for djup integrasjon i det vestlige samarbeidet, noe som samtidig ville virke beroligende i forhold til Sovjetunionen. I det store og det hele var det derfor utstrakt enighet om hvordan man skulle forholde seg til Norges utsatte geopolitiske plassering. Når det gjaldt integrasjonen i det atlantiske fellesskapet var man i det hele tatt trygt forankra i Einar Gerhardsens leir. Men i en kort periode på begynnelsen og midten av 1960-tallet ser Sverre Nilssen ut til å ha vært noe mer på gli i dette spørsmålet, dvs. at han nærma seg Haakon Lies argumentasjon. Denne utviklinga kulminerte i desember 1965. I kjølvannet av president Kekkonens plan om en spesiell avtale mellom Norge og Finland om grenseområdet i tilfelle en storkrig, rykka Nilssen ut med en svær artikkel om sikkerhetsproblemene i nord. Særlig var han redd for at man ut fra blåøyd uvitenhet skulle godta de andre Nordkalott-landenes sikkerhetsproblemer, men glemme de norske. Han viste til Finn Gustavsens uttalelser i Stortinget, som kunne gi inntrykk av at det på norsk side foregikk ei militær

opprusting, mens det i Sovjet, Finland og Sverige ikke skjedde noe. Dette var etter Nilssens mening helt galt:

Tidligere har man kunnet regne med de øde områdene på Nordkalotten som noe av en fredsgaranti i seg selv, men dette er ikke tilfelle lenger. Ikke i første rekke på grunn av den militærtekniske utvikling, men fram for alt på grunn av den vegbygging som har funnet sted – i enkelte tilfeller en vegbygging som synes å ha større militærstrategisk betydning enn næringsmessig. [...] Denne voldsomme vegbyggingen i de finske ødemarksområdene har skapt et tverrgående vegnett fra sovjetisk område direkte mot Norge og Sverige, og er man oppmerksom på dette kan man forstå – om enn ikke akseptere – det svenske militære synet som ligger til grunn for at man ikke ønsker noen svensk-norsk mellomriksveg i Troms.⁸⁷²

At Nilssen også kunne ha andre motiver enn de reint sikkerhetspolitiske, kom til uttrykk i tida etterpå, med artikler som ”Sterke krav om bedre vegsamband i Finnmark”, ”Den Indre riksveg gjennom Finnmark må påskyndes” osv. Likevel var nok artikkelen uttrykk for ei ekte sikkerhetspolitisk bekymring. Denne bekymringa var retta mot Sovjetunionen, ikke mot Finland. Det fikk Nilssen sagt gjennom flere nyhetsoppslag av typen ”Internt og godt samarbeid mellom Norge og Finland på Nordkalotten” (7. desember). Ingvald Jaklin var imidlertid ikke enig med Nilssens sikkerhetspolitiske vurderinger, der den logiske konsekvensen var ei økt norsk militær virksomhet i nord. Jaklin mente at Kekkonens utspill bare var uttrykk for symbolpolitikk, og altså ikke et reelt utspill som Norge trengte å vurdere seriøst. Nilssen hadde overreagert. Dette kunne han imidlertid ikke si rett ut; han måtte gjøre det på en dulgt måte. Jaklin skreiv derfor en petit om saken under signaturen ”Lyktemannen”, der det blant anna stod:

Lyktemannen heller nærmest til det synet at Norge ikke slik uten videre bør avvise det ikke angrepspakt-forslaget som president Kekkonen ikke vil sende Norge, men bare vil leke med når han taler med finsk skoleungdom.⁸⁷³

Analysen av disse arbeiderpartiavisene viser i det store og hele at det var med beklagelse man så seg nødt til å gå inn i Atlanterhavspakten, og det var med forbehold man forsvarte den. Det er heller ikke noe som tyder på at man i redaksjonene oppfatta at det skulle være et ”spesielt forhold” mellom Norge og USA, dvs. at Norge skulle

⁸⁷² ”Foran diskusjonen av Kekkonenplanen – Finnmark militærstrategisk mer ugunstig stillet enn før” Bakgrunnsartikkel, Finnmarken, 4. desember 1965.

⁸⁷³ ”Kekkonenpakt og andre pakter og fakter” Petit, Nordlys, 11. desember 1965. Det går fram av brev fra Nilssen til Knut Sletbakk at det var Jaklin som hadde forfatta artikkelen i Nordlys – ifølge Nilssen tillot han heller ikke Nilssens artikkel offentliggjort i Nordlys. Jf. RA, SN, boks 8, mappe ”S-div”, brev til Sletbakk, datert 20. desember 1965.

være tettere knytta til USA enn til andre vestlige land. Hvis man skulle peke på noen land som det faktisk ble gitt uttrykk for at Norge *var* sterkt knytta til, så må det være de nordiske nabolandene, særlig Sverige. Det interessant å merke seg at dette var det dominerende inntrykket også motsatt vei – altså det amerikanske diplomatiets syn på de dominerende politiske holdningene i Norge.

8. Konklusjon

I innledningskapitler har jeg pekt på to årsaker til at Nord-Norge framstår som en fruktbar inngangsport til kald krig-forskning. For det første det geopolitiske: Nord-Norge var en grenseregion i den stormaktspolitiske konflikten, og området dermed ble tilskrevet ei stor strategisk betydning av flere aktører. Hovedspørsmålet på vestlig side var hvordan man skulle forholde seg til Sovjetunionen, men spørsmålet hadde også ei anna side. Konflikten førte til ei omdreining når det gjaldt den indrepolitiske kampen, og det oppsto ei ny historisk ramme for indre sikringstiltak. Den andre årsaken til framhevinga av Nord-Norge går tilbake til ei aktuell trend i forskinga på den kalde krigen, nemlig det desentrerte perspektivet. Mitt utgangspunkt har vært at ei brei drøfting av det sikkerhetspolitiske feltet "Nord-Norge" langt på vei *fordrer* et slikt perspektiv: Politiske tradisjoner og ideologiske strømninger utafør stormaktene fikk avgjørende betydning for politikkkutforminga og den stormaktspolitiske utfoldinga. Disse innfallsporene har også åpna opp for flere interessante teoretiske og empiriske spørsmål – spørsmål som berører grunnforståelser innafor studiet av internasjonale relasjonar. I innledninga ble det blant anna pekt på at det desentrerte perspektivet utfordrer elementer i den realistiske skoleretninga i studiet av internasjonal politikk. Nord-Norge har fungert som et empirisk case både for å undersøke teorien om "mjuk makt" nærmere, og som et inntak til hvor langt den kalde krigen dro samfunnet i retning av indre stabilitet, konsolidering og disiplinering (se kap 1.3.2).

Den kalde krigen førte til at flere "nye" aktører ble trukket til vårt område. Særlig viktig var den gradvis stigende interessa fra den vestlige hegemonimakta, USA. Nå viste USA liten interesse for Norge i de først to åra etter andre verdenskrig; ja, i State Department var man i denne perioden heller ikke kategorisk motstander av at Sovjetunionen kunne få tilgang til norsk område, dersom et slikt krav skulle bli reist. Dette gjaldt *både* for Svalbard og Nord-Norge (se s. 52–55). Fra 1947 av ble det imidlertid viktig for USA å nekte Sovjetunionen adgang til norsk territorium, og fra

høsten 1948 mente de vestlige stormaktene at Norge burde bli medlem av den planlagte Atlanterhavsalliansen.

– Hvorfor interesserte USA seg for Norge og Nord-Norge? Og hvilken betydning fikk NATO-samarbeidet for forsvarrets arkitektur? Avhandlinga har på dette området trukket veksler på den velutvikla norske kald krig-litteraturen. De vestlige stormaktenes interesse for Norge, og særlig de militære og geostrategiske relasjonene mellom Norge og USA, er godt kartlagt fra før. Kjetil Skogrand oppsummer dette i boka *Alliert i krig og fred*:

Stormaktenes primære interesse for Norge var imidlertid ikke knyttet til landets naturressurser, produksjonskapasitet, befolkning eller politiske tradisjoner. Norge var interessant først og fremst på grunn av sin strategiske geografiske beliggenhet.⁸⁷⁴

På et overordna plan var det viktig å møte den sovjetiske trusselen med vestlig samhold. Et norsk medlemskap i Atlanterhavspakten ville også gi strategiske gevinster i andre deler av nordområdene, særlig siden det bidro til å trekke Island og Danmark med (og dermed også Grønland). I en tidlig fase la amerikanerne vekt på at Norge hadde en rolle å spille i den amerikanske militære luftstrategien. Med etableringa av det integrerte forsvars- og sikkerhetssamarbeidet i NATO kom flere elementer inn. Som ledd i et tosidig samarbeid mellom Norge og USA ble det bygd opp en brei etterretnings-plattform i Nord-Norge, et felt USA la mye ressurser i. Norges, og særlig den nordlige periferiens strategiske beliggenhet, gjorde også landet til en viktig kontroll- og varslingspost for USA, særlig etter at de interkontinentale våpnene så dagens lys. Videre var Norge velegna som overvåkings- og sambands-plattform for havområdene, noe som hadde stor betydning for Atlanterhavskommandoens flåtestyrke.

Særlig i de første åra var det en viss diskrepans mellom Norges og NATOs forsvarsplaner for Norge og Nord-Norge. Mens man i Norge hadde fokus på å bygge opp et invasjonforsvar med Lyngen festning som et første forsvarsverk, var fokuset innafor NATO et anna. For NATO framsto Norge som en taktisk flanke, fordi man regna med at et sovjetisk angrep ville bli satt inn på sentralavsnittet. På norsk side frykta man at et sovjetisk kuppangrep også ville omfatte Nord-Norge. På denne bakgrunnen ble det, som Rolf Tamnes har påpekt, en hovedoppgave for norske myndigheter å gjøre NATO – især amerikanerne – interessert i de norske

⁸⁷⁴ Skogrand, *Alliert i krig og fred*, s. 19.

forsvarsproblemene, og å ”tjore fast” allierte styrker til innsats i Norge. I avhandlinga blir det argumentert for at det oppsto et slags kompromiss mellom USAs og NATOs strategiske ønskemål på den ene sida, og norske ønskemål knytta til de norske forsvarsproblemene på den andre. Helt fra opprettelsen av NATO i 1950 hadde man fra amerikansk side gitt signaler om at Norge og Danmark *skulle* forsvares, men det tok flere år før dette ble ansett som realistisk. I mellomtida hadde man bygd opp en forsvarsarkitektur i Nord-Norge som både skulle oppfylte allierte ønskemål, og norske – men der begge parter måtte gi og ta.

På mange områder spilte NATO-samarbeidet en avgjørende rolle for forsvarsarkitekturen. To sentrale utviklingstrekk kan belyse dette. For det første var alliansesamarbeidet, og integreringa av Vest-Tyskland i dette, en betingelse for at det ble mulig for Hæren å opprette en brigade i Nord-Norge fra 1953 av. For det andre pekte NATO ut luftmakt som et satsingsområde i nord (sammen med overvåking og etterretning), og dette var avgjørende for at Salten-regionen etter hvert ble et militært tyngdepunkt i Nord-Norge. Makt og myndighet ble flytta fra Harstad til Bodø. Her spilte et stadig mer sjølbevisst norsk luftforsvar på lag med de militære strateger innafor NATO.

Avhandlinga bygger med dette vidare på innsikter fra den norske kald krig-forskinga. Det grunnleggende motivet om at stormaktenes interesse for Norge i vesentlig grad var betinga av landets strategiske beliggenhet, er også understreka her. Avhandlinga viser likevel at motivkretsen må utvides, noe som representerer et av de viktigste funnene. De militære motivene var viktige, men USAs interesse for Norge og Nord-Norge kom *også* i stand som en følge av de politiske tradisjonene i Norge på den ene sida, og et amerikansk ønske om å påvirke disse på den andre. På et overordna plan hadde USA helt allmenne politiske målsettinger etter andre verdenskrig som også kom til å omfatte Norge, for eksempel når det gjaldt organiseringa av verdensøkonomien. Et anna og mer spesifikt ”problem” var den norske nøytralismen. Kildene fra amerikansk side viser dette ble oppfatta som ei latent strømning som – dersom den ikke ble motvirka – hadde potensiale i seg til redusere det amerikanske handlingsrommet i nordområdene. I denne sammenhengen pekte altså Nord-Norge seg ut.

Når det gjelder nøytralismen, har avhandlinga pekt på fire momenter som er av spesiell interesse. *For det første* var det en markert tendens i den norske befolkninga til å se det slik at Sovjetunionen og USA måtte dele på skylda for den internasjonale

spenninga: En internasjonal undersøkelse fra 1955 viste at 46 % av befolkninga mente begge partene måtte bære ansvaret (mot for eksempel 27 % i Danmark). Det kom også fram at Norge hadde den laveste andelen av befolkninga som mente at forholdet til Sovjetunionen var dårlig. *For det andre* viser avhandlinga at det i perioden 1955–60 var om lag like mange som mente at Norge burde holde seg utafør blokkene, som de som støtta et norsk NATO-medlemskap (se s. 170). *For det tredje* har jeg understreka de sikkerhetspolitiske motivene som lå bak Norges tilknytning til Atlanterhavspakten, og seinere at NATO skulle feste seg som en grunnmur i den norske politiske tradisjonen mot slutten av 1960-tallet. Det er i den forbindelse at teorien om mjuk makt har aktualisert seg, en teori som har vunnet stor oppslutning fra begynnelsen av 1990-tallet av. På norsk side *har* det nemlig herska ei oppfatning blant mange norske forskere om at Norge har vært særlig mottakelig for amerikansk innflytelse, og at dette har hatt betydning for oppslutninga om det USA-leda NATO-samarbeidet. Nå kan imidlertid avhandlinga avkrefte teorien om den norske befolkningas særlig sterke støtte NATO. For USA ble det også derfor viktig å drive påvirkningsarbeid i Norge, men dette arbeidet ga på kort sikt magre resultater på de områdene som var viktigst for USA. Her er det i avhandlinga pekt på hvor vanskelig – for ikke å si umulig – det er å endre en anna kultur instrumentelt. Det er også understreka hvor vanskelig det er å trekke slutninger fra et samfunnsområde til et anna – i dette tilfellet fra det kulturelle til det politiske. Disse forholdene nyanserer teorien om ”soft power”, men det står sjølsagt samtidig fast at USA *har* hatt innflytelse på norsk politikk og kultur etter andre verdenskrig, men neppe på den måten man har sett for seg.⁸⁷⁵ Når det gjaldt oppslutninga om NATO, synes det ikke som ”det attraktive Amerika” var avgjørende. Det avgjørende var *trusselbildet*, som var den klart viktigste enkeltfaktoren. Det er også et spørsmål om hvor ”attraktivt” Amerika egentlig var. Det som går fram av kildene, er at for hovedtyngden av sosialdemokratene var følelsen av politisk-ideologisk fellesskap sterkere i forhold til de andre nordiske landene, særlig de skandinaviske naboene Sverige og Danmark (se kap. 5.4.4, 6.1 og 7.2). Framtidig forskning må søke å avklare i hvor stor grad de tette politiske og kulturelle båndene i Norden fikk betydning for det utenriks- og sikkerhetspolitiske samarbeidet disse statene imellom under den kalde krigen. Kildene fra amerikansk side peker i retning

⁸⁷⁵ Postdoktor Helge Danielsen ved IAKH, UiO, arbeider med et prosjekt som tar sikte på å undersøke dette, nemlig ”Amerika” i Norge 1950-1975. Kulturell utenrikspolitikk, ”selvkolonisering” og ambivalens. Amerikanske strategier og norske reaksjoner.

av at dette må ha spilt en betydelig rolle, særlig for tilhengerne av Gerhardsens ”kritiske dialog”.⁸⁷⁶ *Det fjerde momentet* som kan knyttes til nøytralismen, gjelder Nord-Norges spesielle status. De amerikanske studiene av norsk nøytralisme ga ingen indikasjoner på at nordlendingenes oppfatninger om kald krig-relaterte spørsmål avvek fra det som var vanlig ellers i landet. Likevel ble landsdelen ansett for å være særlig utsatt. Hovedårsaken til dette var kombinasjonen av den geografiske beliggenheta og den sovjetiske sjarmoffensiven, men også andre momenter ble trukket fram: De historiske båndene østover, affiniteten til radikalisme i den politiske kulturen, den relative økonomiske tilbakeligheta, den etniske dimensjonen, mangelen på ”korrekt” informasjon om USA, samt følelsen av å være innbygger i et ”expendable territory”. Dette danner en parallell til trusselvurderingene innafor POT, forsvaret og i ei fløy på den politiske høyresida og i deler av Arbeiderpartiet, og er nok et eksempel på at idéstrømmen fløt begge veier, sjøl om påvirkningskrafta var tyngst fra amerikansk side (se s. 172–173, 183–187).

Det er ingen tvil om at også Sovjetunionen aktivt forsøkte å påvirke den norske opinionen i ei nøytralistisk retning, og at man – særlig på 1960-tallet – via Nord-Norge ei spesiell oppmerksomhet. Sett fra amerikanernes side – og fra flere norske myndighetsorganer – var dette bekymringsfullt, spesielt siden mange på norsk side viste ei betydelig interesse for dette. Turistreiser og idretts- og kulturutveksling var populære tiltak. Men her vil jeg for det første peke på at det heller ikke for Sovjetunionen, og ganske særlig ikke for Sovjetunionen, var noen enkel oppgave å omstøte norske holdninger. Opinionsundersøkelser som er gjengitt i avhandlinga viser klart at nordlendinger flest ikke hadde noen problemer med å skille mellom interesse for Sovjetunionen og sovjetisk kultur på den ene sida, og sikkerhetspolitikken på den andre. Det er også grunn til å understreke at framstøtet fra sovjetisk side var ment å skulle motvirke det økte britiske og amerikanske engasjementet i Norge. Det meste tyder nemlig på at man fra sovjetisk side arbeidde i den retninga som Koht-doktrinen hadde forutsatt. Som tidligere nevnt gikk den ut på at Sovjets fremste interesse var et sjølstendig Norge der ingen andre stormakter hadde strategiske posisjoner, og at Norge dermed ikke måtte binde seg for sterkt til vestmaktene, Sovjets hovudfiende.

⁸⁷⁶ Også andre undersøkelser synes å peke i samme retning, som Hanhimäki, *Scandinavia and the United States*; Pederson, *The United States' Relations with Norway and Sweden*; Petersson, *”Brödrafolkens väl”*. På dette området gjenstår det likevel mye arbeid.

Det var gjennomgående enighet i Arbeiderpartiet om at trusselbildet krevde ekstraordinære beredskapstiltak – både overfor ytre og indre farer. Oppfatninga av hvor overhengende den ytre trusselen var, gikk imidlertid i bølger, og det gjorde også den indre debatten i Arbeiderpartiet om utenriks- og sikkerhetspolitikken. Det var flere årsaker til at debatten ble mer intens i andre halvdel av 1950-tallet, men de internasjonale politiske konjunktorene var viktige. I perioden fram til Koreakrigen hadde Truman-administrasjonens oppdemningspolitikk fulgt to hovedspor: Økt militær oppbygging, men samtidig vekt på diplomatiske løsninger. Imidlertid registrerte man i Norge at den kalde krigen låste seg mer og mer fast, samtidig som landet ble stadig sterkere vevd inn i NATO-samarbeidet. Skiftet fra Truman til Eisenhower innebar også ei viss omlegging av oppdemningspolitikken, idet Eisenhower la større vekt på militær oppdemning og mindre på politiske løsninger. Han la også avgjørende vekt på atompolitikken, som ville gi ”more bang for the buck”.

Einar Gerhardsen så på dette som lite tilfredsstillende. Verken han eller andre hadde i 1949 kunnet forutse den utviklinga som skulle komme, og ingen i Arbeiderpartiet hadde heller noe ønske om at situasjonen skulle vedvare. Men hvor gikk veien ut av den kalde krigen? En leir i Arbeiderpartiet, med Haakon Lie i sentrum, fulgte ei sikkerhetspolitisk linje som tenderte mot å knytte Norge tettere til alliansen, og samtidig bygge ut forsvaret etter de linjene som USA streka opp. En anna leir, med Gerhardsen som den sentrale, mente at Norges geopolitiske posisjon var slik at man burde holde fast ved lavspenningsprofilen og samtidig lete etter politiske løsninger. I kjølvannet av Stalins død åpna det seg en slik mulighet, mente Gerhardsen. Da han tona flagg for dette synet i 1955, åpna det for en konflikt i Arbeiderpartiet som kom til å vedvare gjennom hele kald krig-perioden, og som også fikk markerte utslag i Nord-Norge. Gerhardsens kald krig-strategi kom virkelig til å sette *preg* på Nord-Norges posisjon i den kalde krigen – på særlig to måter: For det første gjennom den innflytelsen han øvde for å sette restriksjoner på forsvarssamarbeidet, og for det andre gjennom den utenrikspolitiske linja han la an i forhold til Sovjetunionen.

De militære begrensningene i Nord-Norge som ble knesatt i perioden fram mot 1963 kom samtidig med Gerhardsens politiske framstøt, og etter min oppfatning er det

gode grunner til å se disse i sammenheng med hverandre.⁸⁷⁷ Lavspenningspolitikken var for Gerhardsen ikke bare et virkemiddel som eventuelt kunne bidra til at Norge ble latt i fred i åpningsfasen av en krig; den danna også et grunnlag for en ”kritisk dialog” østover. Både Gerhardsen og hans utenriks- og sikkerhetspolitiske rådgiver Andreas Andersen, mente at ei stadig økende militær oppdemming i seg sjøl produserte økt risiko, et resonnement som fikk enda større aktualitet da spørsmålet om atombevæpning meldte seg. Avhandlinga har også dokumentert hvordan både Andersen og Gerhardsen la vekt på at den sovjetiske handlemåten i nord også måtte ses i lys av de *legitime* sikkerhetsinteressene landet måtte ivareta (kap. 4.4.5). Fra vestens side var derfor ei ensidig satsing på militær oppdemming en vei som ikke var politisk farbar. Vokabularet til Gerhardsen, Andersen – og også Sveriges statsminister Tage Erlander – romma derfor også et begrep som ”innringspolitikk” (til forskjell fra begrepet ”oppdemmingspolitikk”).

Det er ingen tvil om at mange så på de sjølpålagte restriksjonene i forsvarspolitikken, kombinert med et breiere politisk samarbeid over Nordkalotten – også med Sovjetunionen – som et risikoelement. Det gjorde kanskje også Gerhardsen, men han mente prinsipielt at dette var en type utspill som *politikere* hadde særlig et ansvar for å ta. På side 206 i avhandlinga er han sitert på følgende:

Men vi må heller ikke glemme at det består en vekselvirkning mellom militære og politiske faktorer. Det kan derfor godt tenkes at en ordning som ut fra en streng militær vurdering synes risikabel, likevel kan godtas fordi den fører med seg en politisk avspenning som oppveier den økte militære risiko.⁸⁷⁸

Nord-Norge og Nordkalotten var slik sett et ”prøvefelt”, et kontaktpunkt som kunne skape en egen politisk produktivitet – som først kunne vise seg gå i positiv retning i grenselandet, så i et videre område. Dette var grunnen til at han gjerne ville invitere til økt samkvem med Sovjetunionen på Nordkalotten, for eksempel når det gjaldt bedre kommunikasjoner og turisme (jf. kap. 6.1.4).

⁸⁷⁷ Jf. også Hallvard Tjelmeland, Tillit i internasjonale relasjonar, i May-Britt Ellingsen (red.), Norut-fokus på nordområdene: Tillit på toppnivå, *NORUT rapport* nr. 15 2006, s. 12.

⁸⁷⁸ Gerhardsens prinsipielle standpunkt på dette området førte også til ei kritisk vurdering av Dwight D. Eisenhower som president. Ifølge Gerhardsen lot han seg styre alt for mye av den sterke utenriksministeren sin, John Foster Dulles, som ikke var villig til å møte Sovjetunionen i reelle nedrustingsforhandlinger. Gerhardsen konkluderer: ”Eisenhower var en svak president. Han var en fremragende general, og et fint og godt menneske. Men politiker var han ikke.” Sitat etter Einar Gerhardsen, *I medgang og motgang. Erindringer 1955–65*, Oslo 1972, s. 280.

Innafor et anna tolkingsskjema, knytta til personer som Haakon Lie og Nils Ørvik, ga dette lite mening. Sikkerhet var i denne sammenhengen knytta til kjernen i realismens forståelseshorison: Sikkerhet var noe man hadde mer eller mindre av alt etter hvilken maktbase man kontrollerte. Derfor ga det i denne tradisjonen mening å knytte Norge nærmere til NATO, og å lempe på de sjøpålagte restriksjonene. Synet på sikkerhet var også knytta til ei divergerende oppfatning om hvilken trussel Sovjetunionen faktisk utgjorde. Nils Ørvik og Haakon Lie bygde her på ei av den amerikanske oppdemningspolitikkenes forutsetninger, nemlig at Sovjetunionen hadde ekspansjonistiske hensikter. Utover 1950-tallet ble Gerhardsen stadig mindre overbevist om dette.⁸⁷⁹

De to kald krig-strategiene som er beskrevet i avhandlinga, representert ved Haakon Lie og Einar Gerhardsen, *kan* plasseres inn i Holst/Tamnes-modellen om avskrekking vs. beroligelse overfor Sovjetunionen, og integrasjon vs. avskjerming overfor alliansen.⁸⁸⁰ Modellen belyser godt det militære og strategiske nivået, og at Norge under den kalde krigen måtte gå en maktpolitisk balansegang mellom øst og vest. Slik jeg ser det har modellen likevel klare begrensninger, og særlig har den problemer med å fange opp det politisk-ideologiske på en tilfredsstillende måte. For det første beskriver modellen allmenne dilemmaer som angår forholdet småstater–stormakter, og både svensk og dansk sikkerhetspolitikk kan dermed beskrives med de samme begrepsparene.⁸⁸¹ I noen grad dreier det seg med andre ord her om å bestemme hvor Norge hører hjemme på en større og mer allmenn skala. Det andre problemet knytter seg til realismens og modellens utgangspunkt om at staten har klare og entydige interesser. I dette tilfellet strekker ikke teorien til, fordi de to kald krig-strategiene ikke *kunne* la seg forene fullt ut, verken teoretisk eller i praktisk politikk: Det var snakk om to forskjellige ideologiske posisjoner. Poenget understrekes ved at de aktørene som samla seg bak de to posisjonene, i stor grad søkte kontakt med forskjellige aktører på den nasjonale og internasjonale scenen.⁸⁸² Dersom man tar utgangspunkt i modellen, kan man for det tredje vanskelig forklare Gerhardsens uttalelse om at ”en ordning som ut fra en streng militær vurdering synes risikabel,

⁸⁷⁹ Jf. også Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 57.

⁸⁸⁰ Denne modellen er diskutert nærmere i avhandlinga på side 18–20, 26–27.

⁸⁸¹ Se f. eks. Villaume, *Allieret med forbehold*; Olof Kronvall og Magnus Petersson, *Svensk säkerhetspolitik i supermaktens skugga 1945–1991*, Stockholm 2005.

⁸⁸² Et litt kuriøst men talende eksempel på dette gjelder de begivenhetene som fant sted på den 20. partikongressen i SUKP. Haakon Lie hadde skaffa seg tilgang til Khrusjtsjovs oppgjør med Stalin og stalinismen via amerikanske kilder; Gerhardsen derimot, skaffa seg en kopi av Khrusjtsjovs hemmelige tale via *jugoslaviske* kilder.

likevel kan godtas fordi den fører med seg en politisk avspenning som oppveier den økte militære risiko”? Ei vurdering av et utsagn som dette *må* jo – både ut fra modellen og ut fra reint militære overlegninger i samtida – gi et inntrykk av en mann som ikke forsto logikken i internasjonal maktpolitikk fullt ut. Mot kan det argumenteres for at debatten om årsakene til avslutninga av den kalde krigen setter Gerhardsens handlemåte i et helt anna lys. Flere forskere har i den sammenheng løfta fram betydninga av møte og dialog mellom øst og vest. Etter murens fall ble det innafor den vestlige triumfalismen påstått at vesten ”vant” den kalde krigen. Deretter kom det en reaksjon som gikk i retning av å legge vekt på endringer i Sovjetunionen sjøl: Det politiske skiftet i Sovjetunionen skyldtes i hovedsak den katastrofale økonomiske utviklinga, noe som i sin tur utløste en politikk som ingen ante rekkevidden av, heller ikke Gorbatsjov. I dag peker mange forskere på ideologi og kultur som sjølstendige kategorier i forhold til de materielle forholdene, men viktigst i denne sammenhengen er at det det i kontakten og dialogen mellom øst og vest lå ei egen kraft som hadde betydning for den politiske kursendringa i Sovjetunionen på 1980-tallet.⁸⁸³ Kanskje tenkte Gorbatsjov, som Gerhardsen før han, i retning av *konvergens* mellom øst og vest? Dette gjør Gerhardsens aktive politikk for å åpne opp jernteppet og føre en kritisk dialog desto mer interessant.⁸⁸⁴

Kildene jeg har gått gjennom, peker i retning av at Einar Gerhardsen hadde relativt god oppslutning om sin kald krig-strategi i Nord-Norge, både i kretspartiene/fylkespartiene og i partipressen. Avisen Nordlys, Arbeiderpartiets mest sentrale meningsorgan i Nord-Norge, ga sin utvetydige støtte til Gerhardsens linje overfor Sovjetunionen. Ingvald Jaklin var også overbevist om at Sovjetunionen ikke hadde ekspansjonistiske hensikter i nord, og at Norge måtte føre en politikk som samsvarte med dette. Verken i kretspartiene/fylkespartiene eller partiavisene oppsto det således noe krav om at Norge skulle forlate lavspenningslinja. En leder Ingvald Jaklin skreiv i i forbindelse med den finsk-sovjetiske notekrisa, kan stå som et illustrerende eksempel.

⁸⁸³ Se for eksempel Robert D. English, *Russia and the Idea of the West: Gorbachev, Intellectuals, and the End of the Cold War*, New York 2000; Olav Njølstad (red.), *The Last Decade of the Cold War: From Conflict Escalation to Conflict Transformation*, London 2004 (flere bidrag); Matthew Evangelista, *Unarmed Fores: The Transnational Movement to End the Cold War*, Ithica NY 1999. Se også *Journal of Cold War Studies* nr. 2 2005 (spesialnummer om “The Role of Ideas and the End of the Cold War”).

⁸⁸⁴ Mer om dette, se Bones, Med viten og vilje.

Når vi f.eks. lar Finnmark ligge praktisk talt forsvarsløst, og når regjering og Storting gang etter gang har gjentatt den stilling vi inntok allerede ved inntredelsen i NATO, at vi ikke vil tillate fremmede stridskrefter eller fremmede baser i Norge, – så er det et ledd i bestrebelsene for å opprette et godt og tillitsfullt forhold til den store naboen i øst.⁸⁸⁵

Avisenes oppslag i forbindelse med saker som atombevæpning av det norske forsvaret og Gerhardsens reise til Sovjetunionen i 1955, har i avhandlinga blitt brukt som en effektiv lakmustest på oppslutninga om lavspenningspolitikken. Oppslutninga om Gerhardsens utenrikspolitiske linje ga seg ikke minst utslag i Nordkalottsam arbeidet, som hadde brei støtte i Arbeiderpartiet i Nord-Norge, slik det kommer fram i avhandlinga.

Avhandlinga viser at det var betydelig uenighet om kald krig-strategiene i Norge, men at det samtidig var stor enighet om at Sovjetunionen, kommunismen og kommunistene representerte hovedtrusselen mot Norge, og at det måtte settes i verk tiltak på brei front for å demme opp mot denne trusselen – politisk, militært og overvåkingsmessig. Hvor langt gikk egentlig samfunnet i retning indre stabilitet, konsolidering og disiplinering? Avhandlinga har vist at sikringslogikken fra mellomkrigstida trådte inn under den kalde krigen, altså tanken om at man kunne redusere de ytre truslene gjennom indre konsolidering. I dette arbeidet spilte Arbeiderpartiet hovedrollen. Konsolidering betydde for Arbeiderpartiet først og fremst økonomisk modernisering og utvikling av landsdelen, noe som ville gi mindre grobunn for kommunisme og misnøye-retorikk. I avhandlinga har jeg derfor kommet til at den sikkerhetspolitiske dimensjonen var et *tilleggsmotiv* i Arbeiderpartiets moderniseringspolitikk for Nord-Norge (se kap. 4.5.1). Et anna funn i avhandlinga er at denne koblinga også gjaldt for det sosialdemokratiske Nordkalottsam arbeidet – med den forskjellen at sikkerhetspolitiske dimensjonen i enda større grad ble aktualisert i denne sammenhengen. Da begrepet Nordkalotten var ved å feste seg, midt på 1950-tallet, skjedde det blant anna i en sosialdemokratisk konsolideringssammenheng, der anti-kommunismen var et framtreddende element. Fra norsk side var aktører som Magne Jønsson, Harry Klippenvåg, Sandrup Nilsen, Reidar Hirsti og Edmund Eriksen involvert.⁸⁸⁶ Haakon Lie fungerte som en tilrettelegger fra sentralt hold, og han holdt også flere foredrag. Lie hadde blant anna

⁸⁸⁵ ”Lange reiser til Moskva”. Leder, Nordlys 2. november 1961.

⁸⁸⁶ Det er ikke dermed sagt at de alle disse var enige om de politiske virkemidlene; det sier kildene for lite om.

kontakt med Paul Björk, som var redaktør for Norrländska Socialdemokraten. Den mest sentrale på svensk side – og trulig i det hele tatt – var imidlertid Ragnar Lassinantti.

Det anti-kommunistiske arbeidet ble ført med en særlig styrke i perioden fra 1948 til midt på 1950-tallet. Det var også i disse åra at den ytre trusselen mot Norge syntes størst, og den internasjonale politiske situasjonen var mest fastlåst.⁸⁸⁷ På norsk side var Haakon Lie den mest sentrale ”nasjonale strategen” i en anti-kommunistisk sammenheng. Han bidro sterkt til den organisatoriske utbygginga av partiet, og han ga råd og spredte materiale ut i partiorganisasjonen og i fagbevegelsen – både reint anti-kommunistisk stoff, men også materiale som hadde med modernisering og konsolidering å gjøre. Tillitsmennene i parti og fagbevegelse henvendte seg også gjerne til han når de hadde behov for noe, eller når de ville ha støtte fra sentralt hold i en konkret politisk sammenheng. Hadde han tid, så stilte han opp.

Det er riktig, som mange har påpekt, at Arbeiderpartiet og arbeiderpressen førte en årelang kampanje mot kommunistene, og at denne var temmelig hard. I alle de avisene jeg har gått gjennom – Finnmarken, Nordlys, Fremover, Nordlands Framtid og Rana Blad – er dette et fellestrekk. Det florerte med påstander om at ledelsen i NKP ønska å destabilisere Norge og åpne opp for en kommunistisk maktovertakelse og Sovjetisk dominans. Men det må samtidig tilføyes at de fikk god hjelp av kommunistene *sjøl* når dette fiendebildet ble etablert. I Norge fremsto NKP i praksis som et talerør for Sovjetunionens Kommunistiske Parti. I de seinere åra er det jo også kommet fram at NKP mottok betydelig finansiell støtte fra Moskva gjennom hele den kalde krigen, noe som etter bestemmelser fra 1950 var ulovlig.⁸⁸⁸ Dessuten blanda Moskva seg inn i NKPs interne partianliggender, og vi har også sett at Sovjetunionen ga støtte til Sambandet Norge–Sovjetunionen.⁸⁸⁹ Av de avisene jeg har gått gjennom, var den anti-kommunistiske retorikken særlig hard i Finnmarken, Nordlys og Rana Blad og til dels i Fremover. Mildest var tonen i Nordlands Framtid.

Det har vist seg at det var stor oppslutning om den anti-kommunistiske kampanjen i Norge fra *de fleste* hold. I forhold til kommunismen var det derfor, som Jens Chr. Hauge har formulert seg om Arbeiderpartiet og de hemmelige tjenestene,

⁸⁸⁷ Dette til forskjell fra mellomkrigstidas trusselbilde, der den ytre trusselen ikke ble opplevd som påtrengende (med unntak for vinterkrigen 1939–40).

⁸⁸⁸ Holtmark, Gullet fra Moskva.

⁸⁸⁹ Om SUKP aktivt gikk inn for å fjerne Peder Furubotn fra NKP i 1949, eller om man bare ga ”klarsignal” for dette, er enda uklart, jf. Terje Halvorsen, Hvem fjernet Peder Furubotn. Noen kritiske kommentarer til Torgrim Titlestads avhandling, i *Historisk tidsskrift* nr. 2 1998, s. 212.

ingen interessemotsetning omkring målet om å bringe den kommunistiske bevegelsen på retur.⁸⁹⁰ Derfor ser vi også at det etablerte seg ulike former for samarbeid mellom Arbeiderpartiet, arbeiderpressen og overvåkingspolitiet. Det samme kan sies om de borgerlige partiene Høyre, Senterpartiet og deler av Venstre. Bare Kristelig folkeparti og Sosialistisk Folkeparti var lite berørt.⁸⁹¹ Et eksempel på dette samarbeidet finner vi midt på 1960-tallet, da overvåkingspolitiet samarbeida med en rekke aviser i Nord-Norge for å diskreditere og bryte ned Sambandet Norge–Sovjetunionen (kap. 7.3.2). Her var aviser som Nordlands Framtid, Nordlys, Nordlandsposten, Harstad Tidende, Lofotposten, Bladet Tromsø og Sør-Varanger Avis sentrale. Av disse var bare Nordlands Framtid og Nordlys arbeiderpartiaviser. Trulig hadde nesten alle avisene i landsdelen kontakt med overvåkingspolitiet under den kalde krigen, i større eller mindre grad. Det gjaldt altså ikke bare for arbeiderpressen, men også de andre avisene.

Det var to hovedgrunner bak den store oppmerksomheta overvåkingstjenesten via kommunistene. For det første overvåka man kommunister for å *avdekke spioner*, folk som arbeidde for østblokkland og drev med ”unasjonale handlinger”. For det andre ville man gjerne *registrere* de som var kommunister, eller som sympatiserte med Sovjetunionen. For skulle det bryte ut en krig eller ei krise, så var man overbevist om at mange av disse ikke var nasjonalt orientert, men et redskap for verdenskommunismen: De ble styrt fra Moskva. Tidligere forskning har vist at denne trusselvurderinga var sterkt overdrevet; det finnes ikke belegg for at kommunister bygde opp et hemmelig militærapparat eller forberedte et kuppforsøk.

Bak den overdrevne trusselvurderinga lurte erfaringene fra andre verdenskrig i bakgrunnen. Før andre verdenskrig hadde tyskerne drevet et omfattende kartleggingsarbeid i Norge for å finne ut hvem som var tyskvennlige, og som man kunne støtte seg på dersom det skulle bli aktuelt. Det samme forestilte man seg at Sovjetunionen gjorde under den kalde krigen. Derfor ble det i 1948 bestemt at de man regna som de 100 farligste skulle interneres i tilfelle krig eller krise, men ganske raskt ble disse listene utvida, og de ble også splitta opp i tre kategorier. I 1956 omfatta de to kategoriene med høyest prioritet om lag 1000 personer. Her kan det være grunn til å stoppe opp litt og sammenlikne med andre stater: I Nederland omfatta tilsvarende

⁸⁹⁰ *Dokument nr. 15* (1995–96), s. 523.

⁸⁹¹ Ledelsen i SF ble jo som kjent overvåka sjøl.

interneringslister i 1948 omlag 8000 personer, hovedsakelig kommunister.⁸⁹² Dersom man sammenligner trekkene i overvåkingspolitiets virksomhet i Norge med land som Sveits, Nederland og Sverige, så er det derfor først og fremst *likhetstrekkene* som trer fram.

Nå er det grunn til å påpeke at denne trusseloppfatninga også hadde sine grenser. I arbeiderpressen i Nord-Norge ble det påpekt at det var ledersjiktet i NKP man hadde mistanker til, ikke den menige kommunist. Dette kommer også til syne ved at arbeidere ved for eksempel Nordens Klippe eller Jernverket ga støtte til fagforeningsfolk som var kommunister, fordi de var dyktige. Slike handlinger sier også noe om deres syn på trusselbildet, at det var mer avdempa. Men da må det også nevnes kommunistene først og fremst fikk støtte i fagforbund der de sto sterkt fra før.

– Hva så med de etniske minoritetene? I kapittel 2 så vi hvordan norske myndigheter betrakta både den russiske og den finske fare som reelle sikkerhetspolitiske trusler i nord. Hvilken av disse truslene som var mest presserende, varierte over tid. Grovt sett framsto den russiske fare som mest overhengende i hele perioden til om lag 1920, mens man fra da av fram til utbruddet av vinterkrigen i 1939, var mest bekymra for den finske fare. Bildet kompliseres imidlertid ved at Finland fram til 1917 var et storfyrstedømme under Russland. I denne perioden var det derfor mange som kobla den russiske og den finske fare sammen. ”Finland ble ikke sjelden vurdert som et redskap for den russiske utenrikspolitikk”, skriver Eriksen og Niemi.⁸⁹³

Disse forestillingene ble ført inn i den kalde krigen – riktignok ikke i sin ”opprinnelige” versjon, men i nye avstøpninger. Også i etterkrigstida ble Finland og den kvenske minoriteten i Norge i noen grad sett på som et delproblem av den sovjetiske og kommunistiske trusselen. Finland kunne ”brukes” – både som en plattform for agentvirksomhet, og som en sovjetisk angrepsvei i tilfelle krig. Forsvaret, og især 6. divisjon, hadde i mellomkrigstida spilt en nøkkelrolle både når det gjaldt fornorsking, overvåking og avskjerming. Forsvaret ble også engasjert i overvåkings- og avskjermingstiltakene overfor Finland i etterkrigstida, særlig fram til begynnelsen av 1950-tallet. DKN og dets sjef Arne D. Dahl, sto sentralt her. Gjennomgående synes likevel ikke det etno-kommunistiske trusselbildet å ha vært avgjørende for forsvaret i den forbindelse. Sett i en sikkerhetssammenheng ble

⁸⁹² Bergh og Eriksen, *Den hemmelige krigen*, bind 1, s. 287.

⁸⁹³ Eriksen og Niemi, *Den finske fare*, s. 318.

Finland hovedsakelig satt i sammenheng med den sovjetiske trusselen, og dermed som ei mulig militær gjennomfartsåre (jf. kap 4.2.2 og 4.4.1). Likevel har det *også* vist seg at mellomkrigstidas kobling mellom etnisitet og kommunisme levde videre inn i den kalde krigen (kap. 3.1.2). Flere sentrale og regionale militære ledere viste til slike trusler i min undersøkelsesperiode. Kanskje støter man likevel oftere på tesa om den ”etno-kommunistiske trussel” i kilder etter overvåkingstjenesten enn fra forsvaret. Dersom det er riktig, kan det sjølsagt skyldes at forestillinga reint faktisk var mer utbredt i overvåkingstjenesten, men det kan også forklares med at det jo var den som hadde oppgaven med å drive det indre sikringsarbeidet, og at denne trusseloppfatninga av slike grunner ble dratt fram oftere der. Det har ikke kommet fram noe som tyder på at denne trusseloppfatninga ble tatt opp i Arbeiderpartiet i Nord-Norge, men det er dokumentert at enkelte amerikanske tjenestemenn i Norge la vekt på den (se kap. 5.4.2).

De funnene som er presentert i avhandlinga på dette området, reiser også nye spørsmål. Det gjelder både sjølv *begrunnelsen* for at trusselbildet ble videreført i etterkrigstida, men også *rekkevidda* av de tiltakene som ble satt i verk. ”Bærebjelken” i mellomkrigstidas sikringstiltak var som kjent sammenhengende mellom ytre trusler og kampen for den indre nasjonale konsolideringa: Ved indre konsolidering og fornorsking skulle man redusere de ytre truslene. Det gjenstår enda mye arbeid før det endelig kan avklares i hvor stor grad denne koblinga ble ført inn i etterkrigstida. Med hensyn til de etniske minoritetene, synes det foreliggende materialet å tyde på at denne koblinga *ikke* ble opprettholdt i særlig grad, i den forstand at det ikke ble iverksatt en indre offensiv. Men jeg vil understreke at det kreves ytterligere forskningsinnsats før det kan trekkes endelige konklusjoner. Man kan komme nærmere et svar ved å trekke inn kildemateriale som fortsatt ligger ubenyttat, for eksempel kilder som angår skoleverket, fylkesmennene, landbruksmyndighetene, samferdselsmyndighetene, NRK, kirka og Utenriksdepartementet.

Også når det gjelder rekkevidda er det lett å peke på forskjellene mellom etterkrigstidas og mellomkrigstidas trusselbilde: Det utbredte folk-til-folk-samarbeidet på Nordkalotten i etterkrigstida framstår på mange måter som et motstykke til forholdene i mellomkrigstida. Det omfattende samarbeidet mellom de sosialdemokratiske partiene i Norden, og samarbeidet mellom POT og den finske Skyddspolisen i nord, peker i samme retning. Det samme gjør også det felles arbeidet

til toneangivende nordiske politikere for å holde Norden som en lavspent region i den kalde krigen.⁸⁹⁴ Men også her hadde det vært ønskelig med mer forskning.

I en faglig sammenheng er den fortsatte konsentrasjonen om ”den finske fare” også interessant fordi den berører ei spenning i norske myndigheters politikk: Den står til en viss grad i motsetning til andre sider ved norsk minoritetspolitikk i etterkrigstida, som i hvert fall fra 1950-tallet begynte å gå i mer kulturpluralistisk retning.⁸⁹⁵ Dette gjaldt for eksempel for samene, og noen år seinere for sigøyerne, men altså i mindre grad for kvenene. Einar Niemi skriver at ”det må slås fast at norske politiske myndigheter hadde en klart reservert minoritetspolitisk holdning til kvenene til langt inn på 1990-tallet, nærmest en non-policy-holdning”.⁸⁹⁶ Særlig på 1950- og 60-tallet herska det nærmest ”total taushet” om kvenene i en offentlig sammenheng. Det kan godt være at denne karakteristikken også er dekkende for den mer *interne* og lukka virksomheta til norske offentlige myndigheter utafor forsvaret og politiet, men det er enda ikke undersøkt.

Sikkerhetsproblemene under den kalde krigen la en ny dimensjon til Nord-Norges historie. Sett i et lengre perspektiv hadde nasjonalstatenes utbredelse og konsolidering ført til økt integrasjon langs en nord-sør-akse, ofte på bekostning av en ganske utstrakt kontakt langs en øst-vest-akse på Nordkalotten. Dette var ei utvikling som delvis var betinga av det sikkerhetspolitiske. Den stormaktspolitiske konflikten gjorde kontakten langs øst-vest-aksen enda mer ømfindtlig. Dette ble forsterka av at Nord-Norge lå så nær ”fienden”, noe som satte landsdelen i ei spesiell stilling i en militær sammenheng.

Men kanskje kan vi også hevde at den norske og nordnorske erfaringa legger et eget lag til den kalde krigens historie? Øst og vest møttes her ved grensa. Dette var

⁸⁹⁴ Gjennomgangen av avisene har etterlatt seg et inntrykk av at den finsk-sovjetiske notekrisa i 1961 ga en økt følelse av samkjensle med Finland utover på 1960-tallet (sjøl om ikke alle politiske utspill fra finsk side helt ut ble ”forstått” på norsk side, jf. Kekkonens mange symbolpolitiske initiativ). Tidligere har da også Arne Olav Brundtland framstilt notekrisa som et gjennomslag for tanken om ”den nordiske balanse”, jf. Brundtland, Nordisk balanse før og nå, i *Internasjonal Politikk* nr. 3B 1966.

⁸⁹⁵ Jf. Hallvard Tjelmeland, Utfordringa til det norske i sosialdemokratiet si stordomstid, s. 194 ff.

⁸⁹⁶ Einar Niemi, Kvenforskningen: Et forskningshistorisk perspektiv, i Teemu Ryymin og Elin Karikoski (red.), Kvensk forskning, *Speculum Boreale* nr. 2, 2001, s. 17; Einar Niemi, Stat og etnisitet i nord. Territorium, grenser og rettigheter: et historisk og nåtidig overblikk, i Lars-Erik Edlund og Lars-Göran Tedebrand (red.), *Tre kulturer i möte*, Umeå 2001, s. 36 f.

i høyeste grad et anstrengt møte. Møtet romma på den ene sida forestillinger om ”reinhet”, ”ureinhet” og ideologisk smittefare – og i dette tilfellet også om spioner og femtekolonner. På den andre sida lå det også et potensial til nyskaping, endring og påvirkning her. Noen av de fremste symbolene på den kalde krigen er ”jernteppet” og ”muren”, men de framstår bokstavelig talt som hogd i stein eller som ugjennomtrengelige. Eksemplet Nord-Norge føyer slik sett en ny metafor til den kalde krigen: Grensa kunne oppfattes som et ”jernteppe”: Trådte man over, ble man ”urein”. I samtida var det vanskelig å forestille seg det, men grensa *kunne* også framstå som ei åpning, et politisk prøvefelt.

Kilder

Forkortinger i tekst og noter

AA	Andres Andersens etterlatte papirer (RA, SMK)
ABANN	Arbeiderbevegelsens arkiv for Nord-Norge (SATØ)
ACINT	Acoustics Intelligence
AFNORTH	Allied Forces Northern Europe (NATOs Nordkommando)
AMF	Allied Command Europe Mobile Force
ANF	Alpha-Numeric Files (State Department, NARA)
AOF	Arbeidernes Opplysningsforbund i Norge
Arbark	Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek
BNA	Office of British Commonwealth and Northern European Affairs (State Department)
CDF	Central Decimal Files (State Department, NARA)
CFPF	Central Foreign Policy Files (State Department, NARA)
CIA	Central Intelligence Agency
CINCNORTH	Commander-in-Chief, Allied Forces Northern Europe
CoCom	Coordinating Committee
COMINT	Communications Intelligence
DKN	Distriktskommando Nord-Norge
DNA	Det norske Arbeiderparti
DSE	Den sentrale enhet (PST)
EB	Erik Brofoss' privatarkiv (Arbark)
EG	Einar Gerhardsens privatarkiv (Arbark)
ECA	Economic Cooperation Administration
ELINT	Electronic Signals Intelligence
EUR	Bureau of European Affairs (State Department)
EUR/RPE	Office of Atlantic Political and Economic Affairs (State Department)
EUR/RPM	Bureau of European Affairs – NATO and Atlantic Political-Military Affairs (State Department)
FN	De forente nasjoner
FOB	Forsvarets overkommandos bortsettingsarkiv
GRU	Statens etterretningstjeneste (Sovjetunionen)
GVS	Garnisonen i Sør-Varanger
HD	Handelsdepartementet
HUMINT	Human Intelligence
KGB	Komiteen for statens sikkerhet (Sovjetunionen)
Komintern	Den tredje kommunistiske internasjonale
Kominform	Det kommunistiske informasjonsbyrået
KSSE	Konferansen for sikkerhet og samarbeid i Europa
LKAB	Luossavaara-Kiirunavaara Aktiebolag
LO	Landsorganisasjonen i Norge (før 1957: Arbeidernes faglige Landsorganisasjon i Norge, AFL).
LORAN C	Long Range Navigation, C
MC	Military Committee (NATO)
NARA	National Archives and Records Administration (Washington D.C.)

NAT	North Atlantic Treaty
NATO	North Atlantic Treaty Organisation
NKP	Norges Kommunistiske Parti
NKVD	Hovedadministrasjonen for statens sikkerhet (Sovjetunionen)
NSC	National Security Council
OCB	Operations Coordinating Board
OEEC	Organisasjonen for europeisk økonomisk samarbeid
ORE	Office of Research (CIA)
OVS	Overvåkingssentralen (POT)
POT	Politiets overvåkingstjeneste
PPS	Policy Planning Staff (S/P også brukt)
PSB	Psychological Strategy Board
PST	Politiets sikkerhetstjeneste
RA	Riksarkivet (Oslo)
RG	Record Group (NARA)
SHAPE	Supreme Headquarters Allied Powers Europe
SAC	Strategic Air Command
SACEUR	Supreme Allied Commander Europe
SACLANT	Supreme Allied Commander Atlantic
SALT	Strategic Arms Limitation Treaty
SAMAK	Den nordiske samarbeidskomité (mellom de sosialdemokratiske partiene og fagorganisasjonene)
SATØ	Statsarkivet i Tromsø
SF	Sosialistisk Folkeparti
SIGINT	Signals Intelligence
SKP	Sveriges Kommunistiska Parti
SMK	Statsministerens kontor
SN	Privatarkiv nr. 898, Sverre Nilssen (RA)
SNF	Subject-Numerical Files (State Department, NARA)
SSN	Den sentrale sjefsnemda
SSOD	Unionen for sovjetiske vennskaps- og kultursamband med utlandet
STANAVFORLANT	Standing Naval Forces Atlantic
SUKP	Sovjetunionens Kommunistiske Parti
TASS	Sovjetunionens offisielle nyhets- og bildebyrå
TB	Trygve Brattelis privatarkiv (Arbark)
U-2	Utility 2
USIA	United States Information Agency
USIE	United States Information and Education Program
USIS	United States Information Service
VOA	Voice of America
VOKS	Det allunionelle sambandet for kulturell kontakt med utlandet (Sovjetunionen)
ØKN	Øverstkommanderende i Nord-Norge

Arkiver og samlinger

Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Oslo

- Arbeidernes pressekontor
- Div. trykksaker fra DNA

- DNA, herunder:
 - Da. Alfabetisk saksarkiv 1940–71. Korrespondanse med kretspartiene, seinere fylkespartiene i Nord-Norge i perioden 1947–70; dessuten utvalgte perioder innafor områdene Nordisk Samarbeid, Internasjonalt Utvalg, A-pressens Samvirke A/L, Avisutvalget, Agitasjonsutvalget, Norsk Arbeiderpresse A/S, Sverige, Finland og Militært utvalg
- LO, herunder:
 - Dd. Saksarkiv 1945–71. Korrespondanse med de samorganisasjonene, seinere distriktskontorene i Nord-Norge i perioden 1947–70; dessuten utvalgte perioder innafor områdene Nordisk samarbeidskomité, Foreningen Norden, samt diverse stikkprøver
- Einar Gerhardsens arkiv
- Erik Brofoss' arkiv
- Finn Moes arkiv
- Ronald Byes arkiv
- Trygve Brattelis arkiv

Forsvarets overkommandos bortsettingsarkiv, Oslo

- Den sentrale sjefsnemda, med sjefsnemdsdokumenter
- Forsvarsstaben: A-paktarkivet og H-arkivet

National Archives and Records Administration II, College Park, Washington D.C.

- Record group 59, US State Department, herunder:
 - Central Decimal Files 1950–63: 511.57, 557.11, 711.57, 757 (korrespondanse både fra State Department til Oslo, og USAs ambassade i Oslo til State Department om politikk, forsvar, økonomi og kultur), se mer detaljerte referanser i notene
 - Subject-Numeric Files 1964–69: Culture & Information, Political & Defense (korrespondanse både fra State Department til Oslo, og USAs ambassade i Oslo til State Department), se mer detaljerte referanser i notene
 - En stor mengde "Lot Files", herunder: "Lot Files Europe vol. I og II", "Intelligence and Research", "Public vol. I", "State Departmets Participation in OCB, NSC and Records of the Policy Planning Staff (PPS)", (se mer detaljerte referanser i notene)
- Record group 306, United States Information Agency (Vol. I og II), herunder alt relevant materiale om Norge i min undersøkelsesperiode (se mer detaljerte referanser i notene)
- Record group 263, Central Intelligence Agency, utvalgte rapporter (se notene)
- Andre søkbare CIA-filer

Politiets sikkerhetstjeneste

- Den sentrale enhet, Oslo
 - Materiale om Sambandet Norge–Sovjetunionen
- PST, Bodø
 - Alt relevant materiale fram til 1970

Riksarkivet, Oslo

- Andreas Andersens etterlatte papirer (Statsministerens kontor)

- Distriktskommando Nord-Norge (1945–54)
- Forsvarsdepartementet, H-arkivet etter 1945
- Forsvarsdepartementet AVD. III – Avd. for forsvarssamarbeid under A-pakten, H-arkiv
- Forsvarets Overkommando, Forsvarsstaben 1946–1970
- Forsvarsstaben, møtereferater 1934–1959
- Handelsdepartementet, Nasjonalbudsjettkontoret (1947–1952)
- Ole Imerslund Reistad, Militært person- og organisasjonsarkiv 1932–1940
- Privatarkiv 898, Sverre Nilssen
- Koordineringsutvalget under regjeringens sikkerhetsutvalg 1949–1965
- Notater til regjeringskonferansene fra Forsvarsdepartementet 1950–1955
- Notater til regjeringskonferansene fra Utenriksdepartementet 1950–1955
- Referater fra regjeringskonferansene 1950–1955
- Regjeringens sikkerhetsutvalg 1949–1965
- Øverstkommanderende i Nord-Norge (1949–71)

Statsarkivet i Tromsø

- Arbeiderbevegelsens Arkiv for Nord-Norge, herunder
 - Privatarkiv 178, LOs distriktskontor i Troms
 - Privatarkiv 185, LOs distriktskontor i Finnmark
 - Privatarkiv 179, Tromsø faglige samorganisasjon

Aviser

Jeg har foretatt en mengde undersøkelser av enkeltsaker fra de avisene som er systematisk undersøkt, dvs. Finnmarken, Fremover, Nordland Arbeiderblad, Nordlands Framtid, Nordlys, Rana Blad. Dette gjelder spesielle hendelser i Norge eller internasjonalt som kan knyttes til den kalde krigen. Ikke alle disse enkeltsakene er undersøkt i alle avisene. Følgende saker har jeg sett nærmere på:

NATO-jubileene i 1959 og 1969; oktober 1954 og oktober 1964 (frigjøringsjubileet i Finnmark); 1. mai (flere år); høsten 1947 (oppkomsten av den kalde krigen); vinterkrisa i 1948; vinteren 1949 (Atlanterhavspakten); 21. desember 1949 (Stalin 70 år); juli–august 1950 (utbruddet av Koreakrigen/beredskapslovene); september–oktober 1951 (om flyttinga av de russiske krigsgravene); 5. mars 1953 (Stalins død); juli 1953 (Berija fratatt alle verv/våpenhvile i Korea); november 1955 (Gerhardsens Moskva-reise); februar 1956 (den 20. partikongress i SUKP); juli 1956 (Suezkrisa); juni 1957 (atomparagrafen på landsmøtet til DNA); 17. desember 1957 (Gerhardsens tale på NATOs rådsmøte i Paris); mars 1958 (påskeopprøret); mai 1960 (U-2-episoden); april 1961 (danninga av SF); 13. august 1961 (Berlinmuren); 30. oktober 1961 (prøvesprenginga av 50 megatonn-bomba); 22.–28. juli 1962 (den tredje Nordkalottkonferansen); 24. mai 1962 (norske fiskebåter vist bort fra områder i Barentshavet); oktober 1962 (Cubakrisa); august 1963 (borgerrettskampen i USA); 20.–25. august 1963 (Kings Bay); september 1963 (Lyndon B. Johnson i Bodø); oktober 1964 (Khrusjtsjovs avgang); sommeren 1965 (Boris Gleb); april 1967 (Bakfjordsaken); mai 1967 (Vietnam-resolusjon på landsmøtet til DNA); juni 1968 (den sovjetiske styrkedemonstrasjonen, spent ved grensa i Sør-Varanger); august 1968 (invasjonen i Tsjekkoslovakia). I tillegg har spionsakene i Sør-Varanger 1953–54, atombomba, og Sambandet

Norge–Sovjetunionen 1962–68 vært saker som jeg har sett spesielt etter i avisene.

I tillegg til undersøkelsene av disse enkeltsakene har jeg gått gjennom en stor mengde avisklipp fra andre norske aviser, hovedsakelig basert på funn av avisklipp i diverse arkiver. Dessuten er følgende hele årganger gjennomgått (i alt 44):

- Finnmarken: 1953–55, 1960, 1963–65 (7 årg.)
- Fremover: 1949, 1953–57, 1959, 1961, 1969 (9 årg.)
- Nordlands Framtid: 1947–50, 1956–57, 1960–61, 1963, 1967, 1969 (11 årg.)
- Nordlys: 1947, 1951–53, 1956–57, 1964–67 (10 årg.)
- Rana Blad: 1947, 1951, 1954, 1956–57, 1960, 1967 (7 årg.)

Intervjuer og samtaler

Ragnvald Haugseth, Nordreisa, 05.07.02 og 20.02.06

Haakon Lie, Oslo, 04.11.06

Magne Mortensen, Narvik. Intervjua av Lars Slettjord, Ofoten Museum, 1998.

Harry Westrheim, Bodø, 19.03.03

Trykte kilder og utredninger

- *Danmark under den kolde krig. Den sikkerhetspolitiske situation 1945–1991*, 4 bind, København 2005.
- *Dokument nr. 15* (1995–96). Rapport til Stortinget fra kommisjonen som ble nedsatt av Stortinget for å granske påstander om ulovlig overvåking av norske borgere (Lund-rapporten).
- *Innstilling fra forsvarskommisjonen av 1946*, 3 bind, Oslo 1949.
- *NOU 1972: 33*. Om landsdelsplan for Nord-Norge. Forslag til plan for utviklingen av landsdelen.
- *SOU 2002:87*. Rikets säkerhet och den personliga integriteten. De svenska säkerhetstjänesternas författningsskyddande verksamhet sedan år 1945.
- *SOU 2002:93*. Övervakningen av "SKP-komplexet".
- *Stortingsmelding nr. 85* (1951): Utbyggingsprogrammet for Nord-Norge.
- *Vänner i norr*. Referater fra Foreningen Nordens Nordkalottkonferanser.

Litteratur

Agøy, Nils Ivar, Militæretaten og "den indre fiende" fra 1905 til 1940. Hemmelige sikkerhetsstyrker i Norge sett i et skandinavisk perspektiv, dr.art.-avhandling, *Universitetet i Oslo* 1997.

—, *For konge og fedreland? Offiserer, politikk, unionsstrid og nasjonalisme 1890–1905*, Oslo 2001.

Alexandersen, Ulf Tore, Spørsmålet om verneplikt i Nord-Norge 1815–1897. De sikkerhetspolitiske motivene for vernepliktsloven av 28. juni 1897, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Tromsø* 1999.

Alstad, Bjørn (red.), *Norske meninger*, bind 1, *Norge, nordmenn og verden*, Oslo 1969.

- Amdam, Rolf Petter, Industrikomiteen i New York. Ein kanal for kunnskapsoverføring frå USA til Norge, i *Historisk tidsskrift* nr. 1 2000.
- Andersen, Roy, *Sin egen fiende. Et portrett av Asbjørn Bryhn*, Oslo 1992.
- Anderson, Benedict, *Forestilte fellesskap. Refleksjoner omkring nasjonalismens opprinnelse og spredning*, Oslo 1996.
- Andreassen, Tormod, Forsvarets virkninger på norsk økonomi, i *Samfunnsøkonomiske studier* nr. 22, Oslo 1972.
- Ausland, John C., *Bak ambassadens murer*, Oslo 1979.
- Bakke, Einar, *Askeladd i kald krig. Et streiftog i den nære historia, sammen med Arnt Olsen – fisker, kvalfanger, oppsynsman, sjøheimvernsskipper – og hemmelig agent*, Stamsund 1998.
- Balsvik, Randi Rønning, *Vardø. Grensepost og fiskevær*, bind 2, Vardø 1989.
- Bastiansen, Henrik G., "Amerikanske bombefly av typen B-52...". Vietnam i norsk fjernsyn 1963–1975, *IMK-report* nr. 30, Oslo 1997.
- Berdal, Mats R., *The United States, Norway and the Cold War, 1954–60*, Oxford 1997.
- Berdal, Vidar, Trondheimspressens syn på norsk forsvars- og sikkerhetspolitikk fra sommeren 1945 og til NATO-medlemskapet var et faktum våren 1949, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Trondheim* 1980.
- Berg, Roald, *På egen hånd 1905–1920*, i Olav Riste (red.), *Norsk utenrikspolitisk historie*, bind 2, Oslo 1995.
- , *Profesjon – Union – Nasjon, 1814–1905*, i *Norsk forsvarshistorie*, bind 2, Bergen 2001.
- , Russofobiens røtter 1820–1855, i Fredrik Fagertun, Jan Eivind Myhre og Teemu Ryymin (red.), *Det farefulle nord. Trusler og trusseloppfatninger knyttet til Nord-Norge gjennom tusen år*, Tromsø 2001.
- Bergh, Trond, *Storhetstid (1945–1965)*, i Arne Kokkvoll og Jakob Sverdrup (red.), *Arbeiderbevegelsens historie i Norge*, bind 5, Oslo 1987.
- , Arbeiderbevegelsen i Norge og den kalde krigen, i Håkon With Andersen, Anne Kristine Børresen, Ida Bull, Ingar Kaldal og Ola Svein Stugu, *Historie, kritikk og politikk. Festskrift til Per Maurseth på 70-årsdagen 7. juni 2002*, Trondheim 2002.
- Bergh, Trond og Knut Einar Eriksen, *Den hemmelige krigen. Overvåking i Norge 1914–1997*, bind 1, *Overvåkingssystemet bygges opp 1914–1955*, og bind 2, *Storhetstid og stormkast 1955–1997*, Oslo 1998.
- Bjerga, Kjell Inge, *Enhet som våpen. Øverstkommanderende i Nord-Norge 1948–2002*, Bergen 2002.
- Bjørnhaug, Inger, *Vi laga stålet. Jernverksklubben 50 år*. Mo i Rana 2005.
- Bones, Stian, Med viten og vilje. Einar Gerhardsens reise til Sovjetunionen i 1955, i *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 3 2006.
- Borgen, Erling, *Diktatoren*, Oslo 1988.
- Borgersrud, Lars, *Fiendebilde Wollweber. Svart propaganda i kald krig*, Oslo 2001.
- Brox, Ottar, *Nord-Norge: Fra allmenning til koloni*, Tromsø 1984.
- Brundtland, Arne Olav, Nordisk balanse før og nå, i *Internasjonal Politikk* nr. 3B 1966.
- Brusletto, Hanne, Forhandlinger mellom Norge og Sovjetunionen om kraftutbygging i Pasvikelven 1945–1963. Norsk-sovjetisk brobygging under den kalde krigen, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 1994.
- Bryn, Steinar, *Norske Amerika-bilete. Om amerikanisering av norsk kultur*, Oslo 1992.

- Burton, Edward, *The Swedish-American Press and the Vietnam War*, Göteborg 2003.
- Børresen, Dag Ingemar, Vi vil oss et land! Norges Kommunistiske Parti i Helgeland og Salten distrikt – Med tyngdepunkt på Mo i Rana 1945–1960, rapport nr. 14, Mo i Rana Prosjektet, *Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet* 1999.
- Børresen, Jacob, Gullow Gjeseth og Rolf Tamnes, *Allianseforsvar i endring, 1970–2000*, i *Norsk forsvarshistorie*, bind 5, Bergen 2004.
- Bye, Ronald, *Sersjanten. Makt og miljø på Youngstorget*, Oslo 1987.
- Bye, Ronald, Alf R. Jacobsen og Finn Sjøe, *De visste alt. En dokumentasjon om niende etasje*, Oslo 1993.
- Calmeyer, Bengt og Viggo Antonsen, *Forsinket oppgjør. Arbeiderbevegelsen og den politiske overvåking*, Oslo 1993.
- Christensen, Christian, *Det hemmelige Norge*, Oslo 1983.
- , "Av hensyn til rikets sikkerhet", Oslo 1990.
- Christensen, Pål og Hallvard Tjelmeland, *Flammende budbringer. Nordlys gjennom 100 år*, Tromsø 2003.
- Christoffersen, Jens A., Nordkalotten – konflikt eller sameksistens?, i *Internasjonal Politikk* 1963.
- Coldevin, Axel, *Bodø by 1816–1966*, Bodø 1966.
- Cole, Wayne S., *Norway and the United States, 1905–1955. Two Democracies in Peace and War*, Ames 1989.
- Dahl, Arne D., *Nord-Norges Forsvar. Fra vikingtiden til i dag*, Trondheim 1948.
- , Frigjøringen av Finnmark, i Sverre Steen (red.), *Norges krig 1940–1945*, bind 3, Oslo 1950.
- Dahl, Hans Fredrik og Henrik G. Bastiansen, *Over til Oslo. NRK som monopol 1945–1981*, Oslo 1999.
- , *Hvor fritt et land? Sensur og meningstvang i Norge i det 20. århundre*, Oslo 2000.
- Drivenes, Einar-Arne, Marit Anne Hauan, Einar Niemi og Helge A. Wold, Den besværlige identiteten, i Drivenes, Hauan og Wold (red.), *Nordnorsk kulturhistorie*, bind 1, *Det gjenstridige landet*, Oslo 1994.
- Drivenes, Einar-Arne og Hallvard Tjelmeland, Nordnorsk arbeiderbevegelse mellom region og nasjon, i Øyvind Thommassen og Jostein Lorås (red.), *Spenningenes land. Nord-Norge etter 1945*, Oslo 1997.
- Duvsete, Svein, *Kalde krigere og barmhjertige samaritaner, 1945–1990*, i *Luftforsvarets historie*, bind 3, Oslo 2004.
- Eide, Martin, *Den redigerende makt. Redaktørrollens norske historie*, Kristiansand 2000.
- Eidsaune, Thor Helge, Kirkegårdskrigen 1951, i *Materialisten* nr. 1/2 2001.
- English, Robert D., *Russia and the Idea of the West: Gorbachev, Intellectuals, and the End of the Cold War*, New York 2000.
- Eriksen, Erik Oddvar, Den komplekse modernisering, i Erik Oddvar Eriksen (red.), *Det nye Nord-Norge. Avhengighet og modernisering i nord*, Oslo 1996.
- Eriksen, Hans Kristian, *Partisaner i nord*, Oslo 1979.
- Eriksen, Knut Einar, *DNA og NATO. En redegjørelse for debatten og vedtakene i Det norske Arbeiderparti 1948–49*, Oslo 1972.
- , Storbritannia og baseproblematikken i Norden, 1945–47, i *Forsvarsstudier*, Oslo 1982.
- , Svalbardspørsmålet fra krig til kald krig, i Trond Bergh og Helge Ø. Pharo (red.), *Historiker og veileder. Festskrift til Jakob Sverdrup*, Oslo 1989.
- , Norge i det vestlige samarbeidet, i Trond Bergh og Helge Ø. Pharo (red.), *Vekst og velstand. Norsk politisk historie 1945–1965*, Oslo 1989.

- , "Den russiske fare". Arvefiende eller god nabo?, i Einar Niemi (red.), *Pomor. Nord-Norge og Nord-Russland gjennom tusen år*, Oslo 1992.
- , Finland – Den nordiske problemnaboen. Norges forhold til Finland 1917–1975, i Per Brunvand og Henrik Stenius (red.), *Finland–Norge. Rapport från et seminarium om konflikter och samarbete mellan två grannländer*, Helsingfors 1994.
- , Gjensyn med den finske fare: Finland og Nord-Norge under den kalde krigen, i Fagertun, Myhre og Ryymin (red.), *Det farefulle nord. Trusler og trusseloppfatninger knyttet til Nord-Norge gjennom tusen år*, Tromsø 2001.
- Eriksen, Knut Einar og Geir Lundestad, *Kilder til moderne historie II. Norsk innenrikspolitikk*, Oslo – Bergen – Tromsø 1972.
- Eriksen, Knut Einar og Einar Niemi, Finsk fare i Storfjord. Et førkrigsminne, i *Stensilserie B* nr. 17, Tromsø 1979.
- , *Den finske fare. Sikkerhetsproblemer og minoritetspolitikk i nord 1860–1940*, Oslo – Bergen – Tromsø 1981.
- Eriksen, Knut Einar og Helge Ø. Pharo, Norsk sikkerhetspolitikk som etterkrigshistorisk forskningsfelt, i *LOS-senter*, notat nr. 13, 1992.
- , *Kald krig og internasjonalisering 1949–1965*, i Olav Riste (red.), *Norsk utenrikspolitikkens historie*, bind 5, Oslo 1997.
- Eriksen, Knut Einar og Magne Skodvin, Storbritannia, NATO og et skandinavisk forbund, i *Internasjonal politikk* nr. 3 1981.
- Eriksen, Knut Einar og Terje Halvorsen, *Frigjøring*, i Magne Skodvin (red.), *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940–1945*, bind 8, Oslo 1987.
- Eriksen, Trond Berg, Andreas Hompland og Eivind Tjønneland, *Et lite land i verden 1950–2000*, i Trond Berg Eriksen og Øystein Sørensen (red.), *Norsk idéhistorie*, bind 5, Oslo 2003.
- Ersland, Geir Atle, og Terje H. Holm, *Krigsmakt og kongemakt 900–1814*, i *Norsk forsvarshistorie*, bind 1, Bergen 2000.
- Evangelista, Matthew, *Unarmed Fores: The Transnational Movement to End the Cold War*, Ithica NY 1999.
- Fagertun, Fredrik, "Rød fare" for Norge. Revolusjonsfrykt og kamp mot den indre fiende, 1918–1940, i Vladislav Ivanovitsj Goldin og Jens Petter Nielsen, *Frykt og forventning. Russland og Norge i det 20. århundre*, Arkhangelsk 1996.
- , Trusselbilder i nord under den kalde krigen, i Fredrik Fagertun, Jan Eivind Myhre og Teemu Ryymin (red.), *Det farefulle nord. Trusler og trusseloppfatninger knyttet til Nord-Norge gjennom tusen år*, Tromsø 2001.
- Fiorello, Monica, De norsk-sovjetiske forhandlingene om sjø- og fiskerigrenser i Varangerfjorden, 1947–1962, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 1995.
- Fjørtoft, Kjell, *Lille-Moskva – Den glemte krigen*, Oslo 1983.
- , *Spionfamilien*, Oslo 1986.
- , *De som tapte krigen*, Oslo 1995.
- Fornäs, Johan, *Cultural theory and late modernity*, London 1995.
- Friis, Thomas Wegener, *Den usynlige front. Om DDR's militære spionage i Danmark under den kolde krig*, København 2005.
- Fulsås, Narve, *Universitetet i Tromsø 25 år*, Tromsø 1993.
- , Eit perspektiv på den økonomiske omforminga av Nord-Norge dei siste hundre åra, i *LOS i Nord-Norge*, notat nr. 33, 1995.
- , Nord-Norge – Ein ny historisk konstruksjon, i *Lofotposten 100 år, 1896–1996*, Svolvær 1996.

- , Nordnorsk eigenart og nordnorsk identitet, i Jostein Lorås og Øyvind Thomassen (red.), *Spenningenes land. Nord-Norge etter 1945*, Oslo 1997.
- , Nord-Norge i går, i Peter Arbo, Sveinung Eikeland, Narve Fulsås og Trine Holm, Nordnorsk utsyn. En landsdelsstudie med tre scenarier, *Det samfunnsvitenskapelige fakultetets skriftserie*, A nr. 95, Universitetet i Tromsø, 2000.
- , Kva er gale med det historiske kjeldeomgrepet? Ein kritikk av kjeldekritikken, i *Historisk tidsskrift* nr. 2 2001.
- Fure, Odd-Bjørn, *Mellomkrigstid 1920–1940*, i Olav Riste (red.), *Norsk utenrikspolitikk historie*, bind 3, Oslo 1996.
- Førland, Tor Egil, Cold Economic Warfare. The Creation and Prime of CoCom 1948–1954, doktoravhandling, *Universitetet i Oslo* 1991.
- , En empirisk bauta, et intellektuelt gjesp. Kritisk blick på *Norsk utenrikspolitikk historie* 1–6, i *Historisk tidsskrift* nr. 2 1999.
- Førland, Tor Egil og Dag Harald Claes, *Europeisk integrasjon*, Oslo 1998.
- Garthoff, Raymond L., *A Journey through the Cold War. A Memoir of Containment and Coexistence*, Washington D.C. 2001.
- Gehler, Michael, From Non-alignment to Neutrality. Austria's Transformation during the First East–West Détente, 1953–1958, i *Journal of Cold War Studies* nr. 4 2005.
- Gerhardsen, Einar, *Samarbeid og strid. Erindringer 1945–55*, Oslo 1971.
- , *I medgang og motgang. Erindringer 1955–65*, Oslo 1972.
- Giddens, Anthony, *Modernitetens konsekvenser*, Oslo 1997.
- Gilje, Nils, Mening og kontekst i humanistisk forskning: Quentin Skinners program for studiet av intellektuell historie, i Nils Gilje, *Hermeneutikk i vitenskapsteoretisk perspektiv*, Bergen 1987.
- Godbolt, James, AUF og protesten mot Vietnamkrigen – opprør og kontinuitet, i *Arbeiderhistorie*, 2003.
- Greenwood, Sean, *Britain and the Cold War 1945–1991*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire og London 2000.
- Groth, Östen, *Nordkalotten. Konung Faravids land*, Stockholm 1994.
- Gyllenhaal, Lars og James E. Gebhardt, *Slaget om Nordkalotten. Sveriges roll i tyska och allierade operationer i norr*, Lund 2001.
- Halvorsen, Terje, Kampen mot kommunistene i de skandinaviske land etter krigen, i *Arbeiderhistorie*, 1995.
- , Kommunistene og Stalin–Hitler-pakten. Et kritisk oppgjør med tradisjonelle oppfatninger, i *Historisk tidsskrift* nr. 4 1995.
- , Hvem fjernet Peder Furubotn. Noen kritiske kommentarer til Torgrim Titlestads avhandling, i *Historisk tidsskrift* nr. 2 1998.
- , Okkupasjonshistorien og de besværlige kommunistene, i Stein Ugelvik Larsen (red.), *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*, Oslo 1999.
- Hammerstad, Oddmund, *Oppgjør: Med maktspill og overgrep i de hemmelige tjenestene*, Oslo 1997.
- Hanhimäki, Jussi M., “Containment” in a Borderland: The United States and Finland, 1948–49, i *Diplomatic History* nr. 3 1994.
- , *Scandinavia and the United States: An Insecure Friendship*, New York 1997.
- Hannemann, Matthias, CIA:s pengar, men fria tankar. Haakon Lie och Congress for cultural freedom i Norge, i *Arbetarhistoria* nr. 4 2001.

- Hansen, Lars Ivar, Grensefastsettingen på Nordkalotten fra middelalderen til 1751: Folkeslag – strategier – prinsipper, i Fredrik Fagertun, Jan Eivind Myhre og Teemu Ryymin (red.), *Det farefulle nord. Trusler og trusseloppfatninger knyttet til Nord-Norge gjennom tusen år*, *Speculum Boreale* nr. 1, 2001.
- Hansen, Sanne Steenberg, Tre forsøg på at planlægge Nord-Norge, 1945 – 1951 – 1972, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Tromsø* 1993.
- Hansen, Trond, “Jernet for dagen vi bringer” *Glimt fra Grubeforeninga Nordens Klippes 75 årige historie*, Kirkenes 1981.
- Hauglid, Anders Ole, Knut Erik Jenssen og Harry Westrheim, *Til befolkningen! Brannhøsten 1944, gjenoppbyggingen etterpå*, Tromsø 1985.
- Helland, Sten Reinhart, Kapitalismens høyborg – eller demokratiens garanti? Det norske arbeiderparti og holdninger til USA 1945–49, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Trondheim* 1978.
- Hirsti, Øyvind, *Folkets røst i 90 år. Dunderlandsdølen/Helgelands Framtid/Rana Blad 1902–92*, Rana 1992.
- Hixson, Walter L., *Parting the Curtain. Propaganda, Culture, and the Cold War*, New York 1997.
- Hjeltnes, Guri, *Avisoppgjøret etter 1945*, Oslo 1990.
- Hobson, Rolf og Tom Kristiansen, *Total krig, nøytralitet og politisk splittelse 1905–1940*, i *Norsk forsvarshistorie*, bind 3, Bergen 2001.
- Holm, Terje H., Krig, Provins og helstat, i Geir Atle Ersland og Terje H. Holm, *Norsk forsvarshistorie*, bind 1, *Krigsmakt og kongemakt 900–1814*, Bergen 2000.
- Holtmark, Sven G., Enemy springboard or benevolent buffer? Soviet attitudes to Nordic cooperation, 1920–1955, i *Forsvarsstudier* nr. 6 1992.
- , A Soviet Grab for the High North? USSR, Svalbard, and Northern Norway 1920–1953, i *Forsvarsstudier* nr. 7 1993.
- , Nord-Norge i sovjetisk planlegging 1944–1945, i *Ottar* nr. 4 1994.
- (red.), *Norge og Sovjetunionen 1917–1955. En utenrikspolitisk dokumentasjon*, Oslo 1995.
- , *Avmaktens diplomati. DDR i Norge, 1949–1973*, Oslo 1999.
- , Norge og Sovjetunionen – bilateralisering og fellesstyre, i *NATO 50 år: Norsk sikkerhetspolitikk med NATO gjennom 50 år*, Den norske Atlanterhavskomiteé: Oslo 1999.
- , Gullet fra Moskva. Sovjetisk pengestøtte til norske kommunister 1917–1990, i *IFS Info* nr. 2 1999.
- , Nord-Norge, Sovjetunionen og norske trusseloppfatninger 1918–1945, i Fredrik Fagertun, Jan Eivind Myhre og Teemu Ryymin (red.), *Det farefulle nord. Trusler og trusseloppfatninger knyttet til Nord-Norge gjennom tusen år*, Tromsø 2001.
- , Udenlandsk finansiering af de nordiske kommunistpartier, 1917–1990, i Morten Thing (red.), *Guldet fra Moskva. Finansieringen af de nordiske kommunistpartier 1917–1990*, København 2001.
- , Høyt spill. Svalbard-spørsmålet 1944–47, i *Forsvarsstudier* nr. 1 2004.
- , DDR i norsk politikk 1949–1973. Myter og virkelighet, i Thomas Wegener Friis og Andreas Linderøth (red.), *DDR og Norden. Østtysk–nordiske relationer 1949–1989*, Odense 2005.
- Huitfeldt, Tønne, De norske partisanene i Finnmark – i skyggen av den kalde krigen, i *IFS Info* nr. 3 1997.
- Huitfeldt, Tønne og Arild Hjerde, Sør-Varanger juni 1968. Den sovjetiske styrkedemonstrasjonen, i *Forsvarsstudier* nr. 3 2003.

- Haarstad, Gunnar, *I hemmelig tjeneste. Etterretning og overvåking i krig og fred*, Oslo 1988.
- Idås, Bård, USA og sosialdemokratiet. Truman-administrasjonen og forholdet til Storbritannia og Norge, 1945–1951, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 1998.
- Ingimundarson, Valur, The Struggle for Western Integration. Iceland, the United States, and NATO during the First Cold War, i *Forsvarsstudier* nr. 3 1999.
- Ingulstad, Mats, USA og ÅSV: Amerikansk strategisk råvarepolitikk, Marshallplanen og finansieringen av Sundal verk, mastergradsoppgave i historie, *Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet* 2006.
- Jacobsen, Alf R., *Mistenksomhetens pris. Krigen om de hemmelige tjenester*, Oslo 1995.
- , *Til siste slutt. Skjebnedrama i krigens avsluttende fase*, Oslo 2004.
- , *Rød august. Den virkelige historien om partisanenes skjebne*, Oslo 2005.
- Jacobsen, Alf R., Finn Sjøe og Ronald Bye, *De visste alt. En dokumentasjon om NIENDE ETASJE*, Oslo 1993.
- Jacobsen, Tor, *Smeltedigelen. Den dramatiske historien om jernverksbyen Mo i Rana*, Oslo 1988.
- Jaklin, Asbjørn, *Nordfronten. Hitlers skjebneområde*, Oslo 2006.
- Jensen, Kristoffer, *Kultur og kampmiddel. Nordlands Framtid gjennom 75 år, 1910–1985*, Bodø 1985.
- Jenssen, Lars Christian, Skipsfartens plass i det vestlige forsvar. Etableringen og konsolideringen av skipsfartsberedskap i NATO og Norge 1949–1967, dr. art.-avhandling, *Universitetet i Bergen* 2001.
- Jenssen, Oddvar (red.), *Det organiserte forsvar i Nord-Norge og Distriktskommando Nord-Norge 100 år*, Harstad 1997.
- Jentoft, Morten, Noen vendepunkter i nyere norsk-finsk historie, i Per Brunvand og Henrik Stenius (red.), Rapport från et seminarium om konflikter och samarbete mellan två grannländer, *Renvall-institutets publikationer* nr. 6, Helsingfors 1994.
- , *De som dro østover. Kola-nordmennenes historie*, Oslo 2001.
- , *Mennesker ved en grense. En beretning om folk i Øst-Finnmark i historiens drama*, Oslo 2005.
- Johansen, Lars Petter, Fra militært tomrom til militært tyngdepunkt. Opprettelsen av brigaden i Nord-Norge, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 1999.
- Johansen, Viggo, Pål T. Jørgensen og Finn Sjøe, *Vi som styrer Norge. Arbeiderpartiet og de hemmelige tjenestene*, Oslo 1992.
- Johansson, Alf W., Konfliktlinjer och tidsstämningar under efterkrigstiden, i *SOU* 2002: 87.
- Kanet, Roger E., The Superpower Quest for Empire: The Cold War and Soviet Support for 'Wars of National Liberation', I *Cold War History* nr. 3 2006.
- Karlsen, Wilhelm, Nordnorsk urbanisering og byvekst på 1900-tallet, upublisert artikkel.
- Karvonen, Lauri, Samverkan i norr. En studie av nordkalottsamarbete, i Ulf Lindstrøm og Lauri Karvonen (red.), *Nordkalotten i politiken*, Lund 1983.
- Klevberg, Håvard, Luftmakt i Finnmark. Banak flystasjon i Den kalde krigen, 1955–1970, i *Forsvarsstudier* nr. 4 1996.
- Kleve, Karl L., Luftforsvaret som infrastrukturutbygger i Nord-Norge under den kalde krigen – case studie Andøya, i *Norsk Luftfartsmuseums skriftserie*, nr. 6, 2003.

- Knarlag, Kjetil A., Orientering og synet på Sovjetunionen 1952–1964, hovedoppgave i historie, *Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet* 1999.
- Knutsen, Paul, *Penger, stål og politikk. En problemorientert innføring i EUs historie*, Bergen–Sandviken 1998.
- Knutsen, Torbjørn L., *A history of International Relations theory*, Manchester 1997.
- , Habitus og handlingsrom, i *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 2 1997.
- Kokk, Enn, *Vitbok. Militärens hemlige nätverk i arbetarrörelsen*, Stockholm 2001.
- Komarov, Alexei A., The USSR and the Scandinavian Defence Alliance, i Sven Eliæson og Hans Löden, *Nordisk säkerhetspolitik inför nya utmaningar*, Stockholm 2002.
- , Nikita Khrustsjov i Norge, i Daniela Büchten, Tatjana Dzjakson og Jens Petter Nielsen (red.), *Norge–Russland. Naboer gjennom 1000 år*, Oslo 2004.
- Korobochkin, Maxim, Soviet Policy Toward Finland and Norway, 1947–1949, i *Scandinavian Journal of History* nr. 3 1994.
- Kristiansen, Tom, Fra Europas utkant til strategisk brennpunkt. Trusselvurderinger og militære tiltak i nord fra 1900 til 1940, i *Forsvarsstudier* nr. 6 1993.
- , Forskningen om frigjøringen av Finnmark, i *Ottar* nr. 4 1994.
- , Grunntrekk i norsk militærhistorie til Atlanterhavspakten, i Arne Olav Brundtland (red.), *Finsk og norsk forsvar: alltid for samme formål – alltid med ulik kurs?*, Utenrikspolitiske skrifter 1996.
- Kronvall, Olof, og Magnus Petersson, *Svensk säkerhetspolitik i supermakternas skugga 1945–1991*, Stockholm 2005.
- Kvammen, Odd-Harald, Gjenreisningen av A/S Sydvaranger 1945–1952. En studie av ytre betingelser og forhold, hovedoppgave i historie, *Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet* 1999.
- LaFeber, Walter, *America, Russia, and the Cold War 1945–2000*, New York 2002.
- Lange, Even, Norske ingeniører i Amerika 1900–1950. En moderne svennevandring, i Bergh og Pharo (red.), *Historiker og veileder. Festskrift til Jakob Sverdrup*, Oslo 1989.
- Larsen, Otto, *Jeg var sovjetspion*, Oslo 1954.
- Larsen, Stian Bones, Arbeiderpressen i Nord-Norge under den kalde krigen, i *Arbeiderhistorie*, 2004.
- Lassinanthi, Ragnar, Lassinantti, *Synpunkter och skildringar*, Luleå 1965.
- , Nordkalotten idag och imorgon, i Asmund Rørslett (red.), *Nordkalotten – mulighetenes land*, Oslo 1976.
- Lebow, Richard Ned, *The Tragic Vision of Politics. Ethics, Interests and Orders*, Cambridge 2003.
- Leffler, Melvyn P., *A Preponderance of Power. National Security, the Truman Administration, and the Cold War*, Stanford 1992.
- , The Cold War: What Do “We Know Now”?, i *American Historical Review* nr. 2 1999.
- Lie, Haakon, *Hva er i vente? Den 20. kongress i Sovjetunionens Kommunistiske Parti. Med Nikita Krustsjovs tale om Stalin*, Oslo 1956.
- , *Hvem kan vi stole på? En dokumentasjon om Norges Kommunistiske Parti under den tysk-russiske alliansen 1939–1941*, Oslo 1974.
- , ... slik jeg ser det, Oslo 1975.
- , *Krigstid 1940–1945*, Oslo 1982.
- , *Skjebneår 1945–1950*, Oslo 1985.
- Lie, Trygve, *Hjemover*, Oslo 1958.
- Lidman, Hans, *Nordkalotten*, Oslo 1959.

- Liland, Frode, De som elsket Amerika. Kollektive forestillinger om Amerika i Norge 1945–1949, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 1992.
- Lillevik, Line, Moments of Crisis: John F. Kennedy and the Norwegian Response to the Cold War, 1960–1964, Phd-avhandling, *Yale University*, 2002.
- Lindrupsen, Olav og Atle Melkild, Veger til fred. Kalottbevegelsens historie 1964–2004, stensil Tromsø 2004.
- Lindstrøm, Ulf og Lauri Karvonen (red.), *Nordkalotten i politiken*, Lund 1983.
- Lucas, Scott, *Freedom's War. The US Crusade Against the Soviet Union*, Manchester 1999.
- Lundestad, Geir, USAs politikk overfor Norge, 1945–1948. Truman-administrasjonens holdning til brobygging og sosialdemokrati, i *Stensilserie B*, Tromsø 1976.
- , *America, Scandinavia and the Cold War, 1945–1949*, Oslo – Bergen – Tromsø, 1980.
- , Research Trends and Accomplishments in Norway on United States History, i Lewis Hanke (red.), *Guide to the Study of United States History Outside the U.S. 1945–1980*, bind 3, New York 1985.
- , Nasjonalisme og internasjonalisme i norsk utenrikspolitikk: Et faglig-provoserende essay, i *Internasjonal politikk* nr. 1 1985.
- , Empire by Invitation? The United States and Western Europe, 1945–1952, i *Journal of Peace Research*, 1986.
- , *The American "Empire" and Other Studies of US Foreign Policy in a Comparative Perspective*, Oxford – Oslo 1990.
- , *The United States and Western Europe since 1945: From "Empire" by Invitation to Transatlantic Drift*, Oxford 2003.
- , *Øst, Vest, Nord, Sør. Hovedlinjer i internasjonal politikk 1945–1990*, Oslo 2004.
- Lundestad, Svein, Fiskerbønder, arbeidere og arbeiderbevegelse i Nordland og Troms 1900–1940, i *Arbeiderhistorie* 1990.
- Martinsen, Marit, Fembøringen på prærien. Nordlandslaget af Amerika 1908–1945, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Tromsø* 2003.
- Mastny, Vojtech, *The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years*, New York 1996.
- , Mastny, Imagining war in Europe: Soviet strategic planning, i Vojtech Mastny, Sven G. Holtsmark og Andreas Wenger, *War Plans and Alliances in the Cold War. Threat perceptions in the East and West*, London og New York 2006.
- McDonald, John Kenneth, CIA og de hemmelige spesialoperasjoner: Myten om Operasjon Rollback 1947–52, i Sven G. Holtsmark, Helge Ø. Pharo og Rolf Tamnes (red.), *Motstrøms. Olav Riste og norsk internasjonal historieskrivning*, Oslo 2003.
- Melle, Oddbjørn, Arbeidarpartistaten – sunnmørsk utakt, i *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 3 1997.
- Mellem, Reidun, *Med russisk krigsutstyr gjennom Skibotn-dalen. Bolagstida 1916–1918*, Tromsdalen 1988.
- Merrill, Dennis og Thomas G. Paterson, *Major Problems in American Foreign Relations. Documents and Essays*, vol. II: Since 1914, Boston – New York 2000.
- Mitrovich, Gregory, *Undermining the Kremlin. America's strategy to subvert the Soviet Bloc, 1947–1956*, Ithica 2000.
- Moberg, Arvid, Litet om handel och gränstrafik i gammal tid inom Nordkalotten, i *Ottar* nr. 2, 1955.

- Moen, Knut Egeland, Selvpålagte restriksjoner i nord, 1945–1965, i *Forsvarsstudier* nr. 5 1998.
- Nielsen, Jens Petter, Ønsket tsaren seg en isfri havn i nord?, i *Historisk tidsskrift* nr. 4 1991.
- , ”Den norske trussel”. Et lite kjent aspekt ved de russisk-norske forbindelser 1826–1917, i Einar Niemi (red.), *Pomor. Nord-Norge og Nord-Russland gjennom tusen år*, Oslo 1992.
- , Russisk fare mot Nord-Norge?, i *Ottar* nr. 4 1992.
- , Det gamle Russland og det nye Norge (1905–1917). Et naboskap uten frykt?, i Vladislav Ivanovitsj Goldin og Jens Petter Nielsen, *Frykt og forventning. Russland og Norge i det 20. århundre*, Arkhangelsk 1996.
- , Tsar-Russland: potensiell trussel eller god nabo? Et gjensyn med ”den russiske fare”, i Fredrik Fagertun, Jan Eivind Myhre og Teemu Ryymin (red.), *Det farefulle nord. Trusler og trusseloppfatninger knyttet til Nord-Norge gjennom tusen år*, Tromsø 2001.
- Nielsen, Niels Jul, *Mellem storpolitikk og værkstedguly. Den danske arbeider – før, under og etter Den kolde krig*, København 2004.
- Nielsen, Reidar, *Gryr av dag. Jubileumsskrift for Troms Arbeiderparti 1902–2002*, Tromsø 2002.
- Niemi, Einar, Regionalism in the North: the Creation of ’North Norway’, i *Acta Borealia* nr. 2 1993.
- , Fra frigjøring til fred. Finnmark fra høsten 1944 til våren 1945, et historisk riss, i Bjarne Langseth, *De første gjenreisere. Vegfolk i Finnmark høsten 1944 – 8. mai 1945*, Vadsø 1994.
- , Nordnorske regionale strategier: Fortidsforestillinger og hjemkomstmyter, i Trond Thuen (red.), *Fortidsforståelser, Kulturstudier* nr. 18, 2001.
- , Stat og etnisitet i nord. Territorium, grenser og rettigheter: et historisk og nåtidig overblikk, i Lars-Erik Edlund og Lars-Göran Tedebrand (red.), *Tre kulturer i möte*, Umeå 2001.
- , Kvenforskningen: Et forskningshistorisk perspektiv, i Teemu Ryymin og Elin Karikoski (red.), *Kvensk forskning, Speculum Boreale* nr. 2, 2001.
- , Nord-Norge – én region eller regionenens region? Et historisk perspektiv, i Bård A. Berg og Einar Niemi (red.), *Energi, modernisering og byutvikling i Nord-Norge, Speculum Boreale* nr. 7, Tromsø 2006.
- Nilsen, Bjørn og Finn Sjøe, *Skjult dagsorden. Mediene og de hemmelige tjenestene*, Oslo 1998.
- Nilssen, Sverre, *Redaktør i grenseland. Et Finnmarks-bilde med politikk, kultur og hemmelige tjenester*, Oslo 1990.
- Njølstad, Olav, Leviathan på norsk, i *Internasjonal politikk* nr. 3 1995.
- , Under en radioaktiv himmel. Norge og atomprøvesprengningene, 1955–63, i *Forsvarsstudier* nr. 3 1996.
- , Norge og USA, i Torbjørn L. Knutsen, Gunnar Sørbo og Svein Gjerdåker (red.), *Norges utenrikspolitikk*, Oslo 1997.
- , Beretningen om en varslet provokasjon: Norske og sovjetiske perspektiver på 50-megatonssprengningen over Novaja Zemlja i 1961, i Sven G. Holtmark, Helge Ø. Pharo og Rolf Tamnes (red.), *Motstrøms. Olav Riste og norsk internasjonal historieskrivning*, Oslo 2003.
- Njølstad, Olav (red.), *The Last Decade of the Cold War: From Conflict Escalation to Conflict Transformation*, London 2004.

- Njølstad, Olav og Olav Wicken, *Kunnskap som våpen. Forsvarets forskningsinstitutt 1946–1975*, Oslo 1997.
- Nordahl, Konrad, *Dagbøker, 1956–1975*, bind 2, Oslo 1992.
- Nordby, Trond, Statsutviklingen under Arbeiderpartiet, i Trond Nordby (red.), *Arbeiderpartiet og planstyret 1945–1965*, Oslo 1993.
- , Runes verden. Noen små bemerkninger til et stort verk, i Erik Rudeng (red.), *Kunnskapsregimer. Debatten om De nasjonale strateger*, Oslo 1999.
- , *I politikens sentrum. Variasjoner i Stortingets makt 1814–2000*, Oslo 2000.
- Norwall, Siwert, *Arbetarrörelsens historie på Nordkalotten*, Kiruna 2005.
- Nye, Joseph S., Soft Power, i *Foreign Policy* høsten 1990.
- , *Bound to Lead. The Changing Nature of American Power*, New York 1990.
- , *Understanding International Conflicts. An Introduction to Theory and History*, New York 2000.
- , *Soft Power. The Means to Success in World Politics*, New York 2004.
- Nygård, Ronald, Militæranlegg og lokalsamfunn i Målselv, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Trondheim* 1976.
- Olsen, Johan P. og Harald Sætren, Massemedier, eliter og menigmann, i Johan P. Olsen, *Statsstyre og institusjonsutforming*, Oslo 1993.
- Olstad, Finn, *Einar Gerhardsen – en politisk biografi*, Oslo 1999.
- Ordal, Nils Bernt Georg, Norske pressereaksjoner på Ungarn-krisen høsten 1956, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 1977.
- Ottosen, Rune, *Fra fjærpenn til Internett. Journalister i organisasjon og samfunn*, Oslo 1996.
- Ottosen, Rune, Lars Arve Røssland og Helge Østbye, *Norsk pressehistorie*, Oslo 2002.
- Pechatnov, Vladimir, Stalin's Role in the Cold War – some observations based on new evidence, *Nobelinstituttet*, 2001.
- Pedersen, Kai Roger, The United States and Norwegian Reconstruction 1945–1953, PhD-avhandling, *University of Rochester* 1988.
- , Marshallhjelpens program for faglig skoling, i *Arbeiderhistorie*, 1999.
- Pederson, John M., The United States' Relations with Norway and Sweden: Ideology and Culture in the Cold War, 1949–1961, PhD-avhandling, *University of Nebraska* 1998.
- Pells, Richard H., *Not Like US. How Europeans have loved, hated, and transformed American culture since World War II*, New York 1997.
- Petersen, Klaus og Regin Schmidt, Gemensam nordisk front. De nordiske socialdemokratiske arbejderbevægelser og deres anti-kommunistiske samarbejde under den kolde krig, i *Arbetarhistoria* nr. 4 2001.
- Pettersson, Magnus, Vapenbröder. Svensk-norska säkerhetspolitiska relationer under kalla kriget, i *IFS Info* nr. 5 2000.
- , "Brödralfolkens väl". *Svensk-norska säkerhetspolitiska relationer 1949–1969*, Stockholm 2003.
- , Man lär sig ... "vem man kan hålla i hand när leken blir allvar": Svensk militär underrättelsetjänst under första delen av det kalla kriget, i Sven G. Holtsmark, Helge Ø. Pharo og Rolf Tamnes (red.), *Motstrøms. Olav Riste og norsk internasjonal historieskrivning*, Oslo 2003.
- Petterson, Arvid, Finnmarkskrigen. Tvangsevakuering, overvintring og oppbygging av norske militære styrker den siste krigsvinteren i Finnmark 1944–45, i *Heimen* nr. 3 2002.

- Pharo, Helge Ø., Marshallplanen sett fra amerikansk side. Norge i komparativt perspektiv, i *Historisk tidsskrift* nr. 2 1989.
- , Opposisjon i forbindelse med Rolf Tamnes' doktordisputas, i *Historisk tidsskrift* nr. 2 1992.
- , Scandinavia, i David Reynolds (red.), *The Origins of the Cold War in Europe. International Perspectives*, New Haven & London 1994.
- , Post-Cold War Historiography in Norway, i Thorsten Barring Olesen, (red.), *The Cold War – and the Nordic Countries: Historiography at a Crossroads*, Odense 2004.
- Presthus, Svein-Otto, Vegbygging i Troms 1949–1959. Planar, oppfølging og grunngeving, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Tromsø* 1989.
- Pryser, Tore, Pryser, *Klassen og nasjonen (1935–1946)*, i Arne Kokkvoll og Jakob Sverdrup (red.), *Arbeiderbevegelsens historie i Norge*, bind 4, Oslo 1988.
- Reiss, Helga, Inn i en ny tid – Suez 1956. Fire norske avisers holdninger til Suez-krisen i 1956, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 1995.
- Ringdal, Kirsten, og Trude Nergård, Opinionsen om forsvarsspørsmål i perioden 1945–81. En sekundæranalyse av meningsmålinger, *ISS rapport* nr. 9.
- Ringheim, Ane Dalen, Nordmenn i sovjetisk fangenskap 1940–1955, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 2002.
- Riste, Olav, Stormaktene og nordkalotten 1940–1945, i Helge Paulsen (red.), *Norge og den 2. verdenskrig. Motstandskamp, strategi og marinepolitikk*, Oslo – Bergen – Tromsø 1972.
- , Ein idé og ein myte: Roosevelt's frihamnstanke for Nord-Norge, *FHFS notat* nr. 2 1982.
- , Nord-Norge i stormaktspolitikken 1941–1945, i Kyösti Julku (red.), *Nordkalotten i en skiftande värld – kulturar utan gränser och stater över gränser*, Rovaniemi 1987.
- , Weserübung: Det perfekte strategiske overfall?, i *Forsvarsstudier* nr. 4 1990.
- , Isolasjonisme og stormaktsgarantiar. Norsk tryggingpolitikk 1905–1990, i *Forsvarsstudier* nr. 3 1991.
- , "London-regjeringa". *Norge i krigsalliansen 1940–1945*, 2 bind, Oslo 1995.
- , Ideal og egeninteresser: Utviklinga av den norske utanrikspolitiske tradisjonen, i Sven G. Holtmark, Helge Ø. Pharo og Rolf Tamnes (red.), *Motstrøms. Olav Riste og norsk internasjonal historieskrivning*, Oslo 2003.
- , *Norway's foreign relations. A history*, Oslo 2005.
- Riste, Olav og Arnfinn Moland, "Strengt hemmelig". *Norsk etterretningsteneste 1945–70*, Oslo 1997.
- Rotihaug, Ingunn, Sambandet Norge-Sovjetunionen 1945–1970: Kulturambassadør eller politisk reiskap?, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 1998.
- Ryymin, Teemu, "Bein av vårt bein, kjøtt av vårt kjøtt". Finske nasjonalisters og norske myndigheters kvenpolitikk i mellomkrigstiden, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Bergen* 1998.
- , "Den norske fare" – minoritetspolitikken overfor kvenene sett fra Finland, i Fredrik Fagertun, Jan Eivind Myhre og Teemu Ryymin (red.), *Det farefulle nord. Trusler og trusseloppfatninger knyttet til Nord-Norge gjennom tusen år*, Tromsø 2001.
- , "De nordligste finner". Fremstillingen av kvenene i den finske litterære offentligheten 1800–1939, dr.art.-avhandling, *Universitetet i Tromsø* 2003.
- Sahr, Erling Tore, Norske pressereaksjoner på Sovjets politikk i Øst-Europa i perioden 1948–1968, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Bergen* 1974.

- Schanche, Monica, og Arne Kokkvold, *Arbeid – Fred – Solidaritet*, Oslo 1987.
- Schmidt, Regin, Antikommunismen i den amerikanske fagbevægelse. American Federation of Labor, antikommunismen og kampen for legitimitet, 1917–47, i *Arbejderhistorie* nr. 3 1999.
- Seip, Jens Arup, Fra embedsmannsstat til ettpartistat, i Jens Arup Seip, *Fra embedsmannsstat til ettpartistat og andre essays*, Oslo 1963.
- , *Utsikt over Norges historie. Tidsrommet 1814–ca. 1860*, Oslo 1997.
- Sejersted, Francis, *Demokratisk kapitalisme*, Oslo 1993.
- Selle, Per og Lars Svåsand, Radikalismens økologi i Nord-Norge, 1945–1977, i Ulf Lindström og Lauri Karvonen (red.), *Nordkalotten i politiken*, Lund 1983.
- Siira, Johan B., Håkon Sneve – Yrkesforbud og overvåking, i *Sør-Varanger 1945–1960. Gjenreisning og kald krig*, Sør-Varanger historielag 1999.
- Simensen, Jens O., *Meningsbærer eller meningsløs? Om avisenes samfunnsrolle*, Fredrikstad 1999.
- Sjølyst, Steinar, Krigslov og dødsstraff. Om bakgrunnen for beredskapslovgivningen, og diskusjonen omkring lovforslagene høsten 1950, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 1971.
- Skard, Sigmund, *USA i norsk historie: 1000 – 1776 – 1976*, Oslo 1976.
- Skirbekk, Gunnar, Kva forstår vi med eit fleirkulturelt samfunn?, *Arbeiderbevegelsens utredningssekretariat*, 1999.
- Skodvin, Magne, *Norden eller NATO? Utenriksdepartementet og alliansespørsmålet 1947–1949*, Oslo – Bergen – Tromsø 1971.
- , *Norsk historie 1939–1945. Krig og okkupasjon*, Oslo 1991.
- Skogan, John Kristen, Nordflåtens utvikling siden 1968, i *Internasjonal Politikk* nr. 1 1977.
- Skogheim, Dag, *Klassekamp under nordlysflammer. Nord-norske arbeidere i kamp 1889–1918. En dokumentarisk beretning*, Oslo 1973.
- Skogrand, Kjetil, Vikarierende aktører og asymmetriske allianser: Norge og Koreakrigen 1950–1953, i *Internasjonal Politikk* nr. 3 1995.
- , Bodø og forsvaret av Nord-Norge 1945–1967, i *IFS Info* nr. 5 1998.
- , *Alliert i krig og fred, 1940–1970*, i *Norsk forsvarshistorie*, bind 4, Bergen 2004.
- Skogrand, Kjetil og Rolf Tamnes, *Fryktens likevekt. Atombomben, Norge og verden 1945–1970*, Oslo 2001.
- Slagstad, Rune, *De nasjonale strateger*, Oslo 1998.
- Smith, Tony, New Bottles for New Wine: A Pericentric Framework for the Study of the Cold War, i *Diplomatic History* nr. 4 2000.
- Soleim, Marianne Neerland, Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945 – antall, organisering og repatriering, dr. art.-avhandling, *Universitetet i Tromsø* 2004
- Solumsmoen, Olaf og Olav Larsen, *Med Einar Gerhardsen gjennom 20 år*, Oslo 1967.
- Stephanson, Anders, *Manifest Destiny. American Expansionism and the Empire of Right*, New York 1995.
- , Liberty or Death: The Cold War as US Ideology, i Odd Arne Westad (red.), *Reviewing the Cold War. Approaches, Interpretations, Theory*, London 2000.
- Sundheim, Liv K., Forsvar og lokalsamfunn. Om bakgrunnen for og konsekvenser av militær etablering i Indre Troms, hovedoppgave i geografi, *Universitetet i Bergen* 1979.
- Svendsen, Oddvar, Kommunistene og fagbevegelsen. Norges Kommunistiske Parti og dets arbeid i fagbevegelsen i Tromsø i tida 1945–1965, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Tromsø* 1993.

- , *Storhetstid, brytningstid, framtidshåp*, i *Narviks historie*, bind 2, Narvik 2002.
- Sverdrup, Jakob, *Inn i storpolitikken*, i Olav Riste (red.), *Norsk utenrikspolitikk historie*, bind 4, Oslo 1996.
- Sørensen, Lars Hovbakke, Socialdemokratiet og det nordiske samarbejde 1945–1972, i *Arbejderhistorie* nr. 4 1999.
- Tamnes, Rolf, Nordområdene i amerikansk strategi etter andre verdenskrig, i *Internasjonal Politikk*, Temahefte II, 1985.
- , Norway's Struggle for the Northern Flank, 1950–1952, i Olav Riste (red.), *Western Security: The Formative Years. European and Atlantic Defence 1947–1953*, Oslo 1985.
- , Ettpartistat, småstat og særinteresser. Tre skoler i norsk sikkerhetspolitikk, i *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 3 1986.
- , Kamp mot russerne på tysk jord? Tysklandsbriganden og den kalde krigen 1947–1953, i *Forsvarsstudier* V, 1986.
- , Integration and Screening. The Two Faces of Norwegian Alliance Policy, 1945–1986, i *Forsvarsstudier* VI, 1987.
- , *The United States and the Cold War in the High North*, Oslo 1991.
- , Svalbard og stormaktene: Fra ingenmannsland til kald krig, 1870–1953, i *Forsvarsstudier* nr 7, 1991.
- , Forskingen om den kalde krigen – status og fremtid, i *Historisk tidsskrift* nr. 4 1993.
- , Penetrasjon og polarisering. Nordområdene i historisk perspektiv, i *IFS Info* nr. 2 1993.
- , *Oljealder 1965–1995*, i Olav Riste (red.), *Norsk utenrikspolitikk historie*, bind 6, Oslo 1997.
- , Det atlantiske perspektiv – visjon eller fortsatt realitet?, i *Forsvaret i en ny tid*, Oslo 2000.
- Thomassen, Øyvind, Sivilisasjonens utpost og den kalde krigen. Førestillingar om Nord-Noreg som ein underutvikla og tilbakeliggende landsdel tidleg i 1950-åra, i Øyvind Thomassen og Jostein Lorås (red.), *Spenningenes land. Nord-Norge etter 1945*, Oslo 1997.
- , Herlege tider. Norsk fysisk planlegging ca. 1930–1965, dr. art.-avhandling, *Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet* 1997.
- Thue, Fredrik W., *Empirisme og demokrati. Norsk samfunnsforskning som etterkrigsprosjekt*, Oslo 1997.
- , In Quest of a Democratic Social Order. The Americanization of Norwegian Social Scholarship 1918–1970, dr. philos.-avhandling, *Universitetet i Oslo* 2006.
- Tjelmeland, Hallvard, *Fra byfolk og bona til tromsøværing, 1945–1996*, i *Tromsø gjennom 10000 år*, bind 4, Tromsø 1996.
- , Kva tid oppstod Nord-Norge? Regionaliseringsprosessar i Nord-Norge fram til ca. 1950, i Bjørn Petter Finstad, Lars Ivar Hansen, Henry Minde, Einar Niemi og Hallvard Tjelmeland (red.), *Stat, religion, etnisitet. Rapport fra Skibotn-konferansen 27.–29. mai 1996*, Tromsø 1997.
- , Stat, ideologi og økonomi i Nord-Norge 1935–1995, i Øyvind Thomassen og Jostein Lorås (red.), *Spenningenes land. Nord-Norge etter 1945*, Oslo 1997.
- , Utfordringa til det norske i sosialdemokratiet si stordomstid, i Håkon With Andersen, Anne Kristine Børresen, Ida Bull, Ingar Kaldal og Ola Svein Stugu (red.), *Historie, kritikk og politikk. Festskrift til Per Maurseths*, Trondheim 2002.

- , Aviser som produsent og produkt av fellesskap – eksemplet Nord-Norge, i *Arbeiderhistorie*, Oslo 2003.
- , *Den kalde krigen*, Oslo 2006.
- , Tillit i internasjonale relasjoner, i May-Britt Ellingsen (red.), Norut-fokus på nordområdene: Tillit på toppnivå, *NORUT rapport* nr. 15 2006.
- Tjelmeland, Hallvard og Grete Brochmann, *I globaliseringens tid, 1940–2000*, i Knut Kjeldstadli (red.), *Norsk innvandringshistorie*, bind 3, Oslo 2003.
- Tunander, Ola, Norge og Norden, i Torbjørn L. Knutsen, Gunnar Sørbø og Svein Gjerdåker (red.), *Norges utenrikspolitikk*, Oslo 1997.
- Tveite, Tonje, "Politikk er ikke idyll": Jens Arup Seip som samtidsforfatter, i Egil Børre Johnsen og Trond Berg Eriksen (red.) *Norsk litteraturhistorie. Sakprosa fra 1750 til 1995*, bind 2, Oslo 1998.
- Tveterås, Inger Elisabeth, Politisk-økonomisk samarbeid på Nordkalotten. Kirkenes–Enare-prosjektet (1945–1965), hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 1997.
- Vengstad, Kjetil, Luftforsvarets hjørnesteiner. Norge og Natos infrastrukturprogram 1950–57, masteroppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 2006.
- Vesje, Kjell, *Youngstorgets hemmelige hverdag*, Oslo 1988.
- Villaume, Poul, *Allieret med forbehold. Danmark, NATO og den kolde krig: En studie i dansk sikkerhetspolitikk 1949–1961*, København 1995.
- , Fra antimilitaristisk neutralisme til atlantisk aktivisme. Hovedlinier i socialdemokratisk udenrigs- og sikkerhetspolitikk gjennom 70 år, i *Arbejderhistorie* nr. 4 1999.]
- Wagtskjold, Jon F., Nordkalotten i fugleperspektiv, i Ulf Lindstöm og Lauri Karvonen (red.), *Nordkalotten i politiken*, Lund 1983.
- Waltz, Kenneth, *Theory of International Politics*, New York 1979.
- Westad, Odd Arne, The New International History of the Cold War: Three (Possible) Paradigms, i *Diplomatic History* nr. 4 2000.
- , *The Global Cold War. Third World Interventions and the Making of Our Times*, Cambridge 2005.
- Whitfield, Stephen J., *The Culture of the Cold War*, Baltimore – London 1996.
- Wilford, Hugh, *The CIA, the British Left and the Cold War. Calling the Tune?*, London 2003.
- Ydstebø, Palle, Geostrategi, trusselvurdering og operativ planlegging. Forsvaret av Nord-Norge 1880–1920, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Tromsø* 2000.
- Yttri, Gunnar, Pris- og rasjonaliseringslova. Ordskiftet i og ikring DNA-regjeringa 1952–1953, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 1993.
- Zubok, Vladislav og Constantine Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*, London 1996.
- Ørvik, Nils, Nordkalotten – konflikt eller sameksistens?, i *Internasjonal Politikk* nr. 3 1962.
- , Europe's Northern Cap and the Soviet Union, i *Occasional Papers in International Affairs* (Harvard University), Number 6 (September 1963).
- Østerud, Øyvind, *Statsvitenskap. Innføring i politisk analyse*, Oslo 2002.
- Aam, Peter Christopher, Arbeiderbladet og synet på Sovjet 14. mai 1945–21. juli 1948, hovedoppgave i historie, *Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet* 1997.
- Aas, Steinar, *Byen, banen og bolaget*, i *Narviks historie*, bind 1, Narvik 2001.

Aasgaard, Øyvind, Ja eller nei til Nato. En analyse av Stortings- og pressedebatten våren 1968, hovedoppgave i historie, *Universitetet i Oslo* 1974.